

SUOMEN KIRKOT

FINLANDS KYRKOR

Suomen Muinaismuistoyhdistyksen toimesta julkaisseet

Utgivna av Finska Fornminnesföreningen genom

C. A. Nordman · Nils Cleve

TURUN ARKKIHIIPPAKUNTA

V OSA

TOVE RISKÄ – ANTERO SINISALO

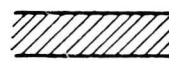
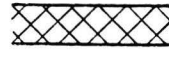
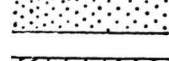
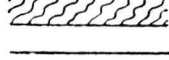
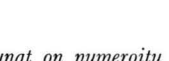
Perniön rovastikunta I

SISÄLLYS / INNEHÅLL

Lyhennykset / Förkortningar	6
ESIPUHE	7
FÖRETAL	8
PERNIÖ	9
Ylikulman kirkko	10
Ylönkylän rukoushuone	11
Perniön kirkko	12
Yliskylän kappelikirkko	69
Teijon tehtaan kirkko	80
Kosken tehtaan kirkko	91
SÄRKISALO	104
Edellinen kirkko	105
Nykyinen kirkko	105
KISKO	117
Edelliset kirkot	118
Nykyinen kirkko	118
SUOMUSJÄRVI	140
Laidiken kappelikirkko	140
Suomusjärven edellinen kirkko	141
Nykyinen kirkko	142
Kirjallisuusluettelo / Litteraturförteckning	158
Kuvaluettelo / Bildförteckning	161
Henkilöluettelo / Personregister	165
Oikaisuja ja lisäyksiä / Rättelser och tillägg	171

LYHENNYKSET / FÖRKORTNINGAR

FFT	<i>Fornminnesföreningens tidskrift, Helsingfors</i>
FKS	<i>Finska kyrkohistoriska samfundet</i>
FM	<i>Finskt museum, Helsingfors</i>
FMU	<i>Finlands medeltidsurkunder, ks. Hausen</i>
HA	<i>Historiallinen arkisto, Helsinki</i>
IK	<i>Ruotsin yli-intendentinkonttori ja Suomen intendenttikonttori Överintendentskontoret i Sverige och intendentskontoret i Finland</i>
KM	<i>Suomen Kansallismuseo</i>
NM	<i>Finlands Nationalmuseum</i>
REA	<i>Registrum Ecclesiae Aboensis, ks. Hausen</i>
SKS	<i>Suomen kirkkohistoriallinen seura</i>
SLS	<i>Svenska litteratursällskapet i Finland</i>
SM	<i>Suomen museo, Helsinki</i>
SMYA	<i>Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja, Helsinki</i>
SSF	<i>Societas scientiarum Fennica</i>
THM	<i>Turun kaupungin historiallinen museo</i>
TMA	<i>Turun maakunta-arkisto Landsarkivet i Åbo</i>
VA	<i>valtionarkisto riksarkivet</i>
ÅHM	<i>Åbo stads historiska museum</i>
kal.	<i>kalustoluettelo inventarieförteckning</i>
pöytäk.	<i>piläjäkokousten pöytäkirjat sockenstämmoprotokoll</i>
tark.	<i>piispan- tai rovastintarkastusten pöytäkirjat biskops- eller prostesitationsprotokoll</i>

	1	KIVIKIRKKOJEN ERI RAKENNUSVAIHEET
	2	ON MERKITTY OHEISILLA VIIVOITUKSILLA.
	3	1 ON VANHIN, 7 NUORIN. NE TARKOIT-
	4	TAVAT SUHTEELLISTA EIVÄTKÄ ABSOLUUT-
	5	TISTA AJOITUSTA.
	6	STENKYRKORNAS BYGGNADSSKEDEN HA
	7	UTMÄRKTS MED VIDSTÅENDE SKRAFFE-
		RINGAR. 1 ÄR ÄLDST, 7 YNGST. DE AN-
		GE RELATIV, ICKE ABSOLUT KRONOLOGI.

Holvit ja ikkunat on numeroitu idästä päin. Kuvien mitoissa on korkeus ennen leveyttä, esim. 36x24 cm. Maalauksissa, veistoksissa ja vaakunoissa on oikea ja vasen käsitelty heraldisesti.

Valv och fönster ha numrerats räknat från öster. I bildmätten står höjd före bredd, t.ex. 36x24 cm. Höger och vänster anges heraldiskt i fråga om tavlor, skulptur och vapen.

ESIPUHE

Nyt ilmestyvään Suomen Kirkot — Finlands Kyrkor -teoksen viidenteen osaan on intendentti, fil.lis. Antero Sinisalo, joka johti vuosina 1962—1963 rakennusarkeologisia tutkimuksia Perniön kirkossa, kirjoittanut tämän kirkon arkkitehtuuria ja rakennushistoriaa käsittelevän luvun. Muun osan teoksesta on kirjoittanut fil.maist. Tove Riska. Seuraavana ilmestyväksi suunnitellussa niteessä on tarkoituksena julkaista toinen osa Turun tuomiorovastikunnasta, joka on joutunut odottamaan Naantalin ja Raision kirkkojen rakennusarkeologisten tutkimusten valmistumista.

Valtion humanistinen toimikunta, joka on ottanut ohjelmaansa Suomen Kirkot — Finlands Kyrkor -teoksen julkaisemisen, on entiseen tapaan asettanut käytettäväksi määrärahan tämän osan toimittamiseksi. Opetusministeriö on myöntänyt varoja osan painattamiseen. Suomen Muinaismuistoyhdistys ja julkaisijat esittävät vilpittömät kiitoksensa tästä tuesta, joka on tehnyt mahdolliseksi osan julkaisemisen.

Kansallismuseon historiallisen osaston ja kirjaston virkailijat ovat alttiisti antaneet kirjoittajille kaikkea tarvittua apua. Kirjoittajat ovat myös saaneet arvokkaita tietoja ja neuvoja useilta tutkijoilta sekä myös muilta yksityishenkilöiltä. Heistä mainittakoon:

Professori Armin Tuulse Tukholmasta. Hän on avustanut Upplannin Forsmarkin kirkon alttarilaitetta ja saarnatuolia koskeneilla tiedoilla, joita on voitu käyttää hy-

väksi käsiteltäessä Kosken kirkkoa, jota on valottanut antamillaan tiedoilla myös vuorineuvos Jacob von Julin. Kauppaneuvos Rakel Vihuri on asettanut käytettäväksi Teijon kirkon arkiston ja tohtorinrouva Kjerstin Hampf Karjaalta on antanut haastattelutietoja Teijoon liittyvästä Bremer-suvusta. Komministeri L. M. Hallbäck Gotlannin Vallista on nyt kuten aikaisemminkin ollut apuna kirkonkelloja ja kellonvalajia koskevien tietojen hankkimisessa. Dominikaanien kulttuurikeskus, Studium Catholicum Helsingissä on auttanut latinalaisten kirjoitusten tulkinnassa. Papisto seurakunnissa on työn aikana lisäksi monin tavoin antanut apuaan.

Rakennuskonservattori Th. Lindquist on myös tätä osaa varten tehnyt tai täydentänyt kirkkojen mittauspöytäkirjat. Uudet valokuvat ovat valokuvaaja P-O. Welinin ottamia ja muut pääosaltaan peräisin Kansallismuseon historiallisen osaston kuva-arkistosta. Kirjailija Pekka Suhonen on tarkistanut teoksen suomalaisen kieliasun ja graafikko Barbro Svedlin huolehtinut sen painoasusta. Kaikille heille esittävät julkaisijat ja kirjoittajat lämpimän kiitoksensa. Julkaisijat kiittävät myös kirjoittajia sekä Oy Weilin+Göös Ab:n kirjapainoa kaikesta vaivannäöstä.

Käsikirjoitus valmistui vuonna 1967.

Helsingissä heinäkuussa 1968

C. A. Nordman Nils Cleve

FÖRETAL

I detta band, det femte av Suomen Kirkot — Finlands Kyrkor, har intendenten fil.lic. Antero Sinisalo, som lett de 1962—1963 företagna arkeologiska undersökningarna i Bjärnå kyrka, författat avsnittet om kyrkans arkitektur och byggnadshistoria, medan övriga delar av verket skrivits av fil.mag. Tove Riska. Följande band är avsett att omfatta den andra delen av Åbo domprosteri, som fått vänta, emedan resultaten av de arkeologiska undersökningarna av Nådendals och Reso kyrkor ej ännu äro tillgängliga.

Liksom föregående år har Statens humanistiska kommission, i vars program utgivningen av Suomen Kirkot — Finlands kyrkor upptagits, ställt medel till förfogande för utarbetande av även detta band. Undervisningsministeriet har anslagit medel för dess utgivning. Finska Fornminnesföreningen och utgivarna framföra en vördsam tacksägelse för detta bistånd, som möjliggjort verkets utgivande.

Tjänstemännen vid Nationalmuseets historiska avdelning och dess bibliotek har beredvilligt givit författarna all behövlig hjälp. Härutöver har författarna fått värdefulla upplysningar och råd av flera forskare och andra privatpersoner. Bland dessa må nämnas:

Professor Armin Tuulse, Stockholm, som bidragit med upplysningar om altaruppsatsen och predikstolen i Forsmarks kyrka, Uppland, vilka har kunnat utnyttjas vid behandlingen av Koskis kyrka, som även belysts av

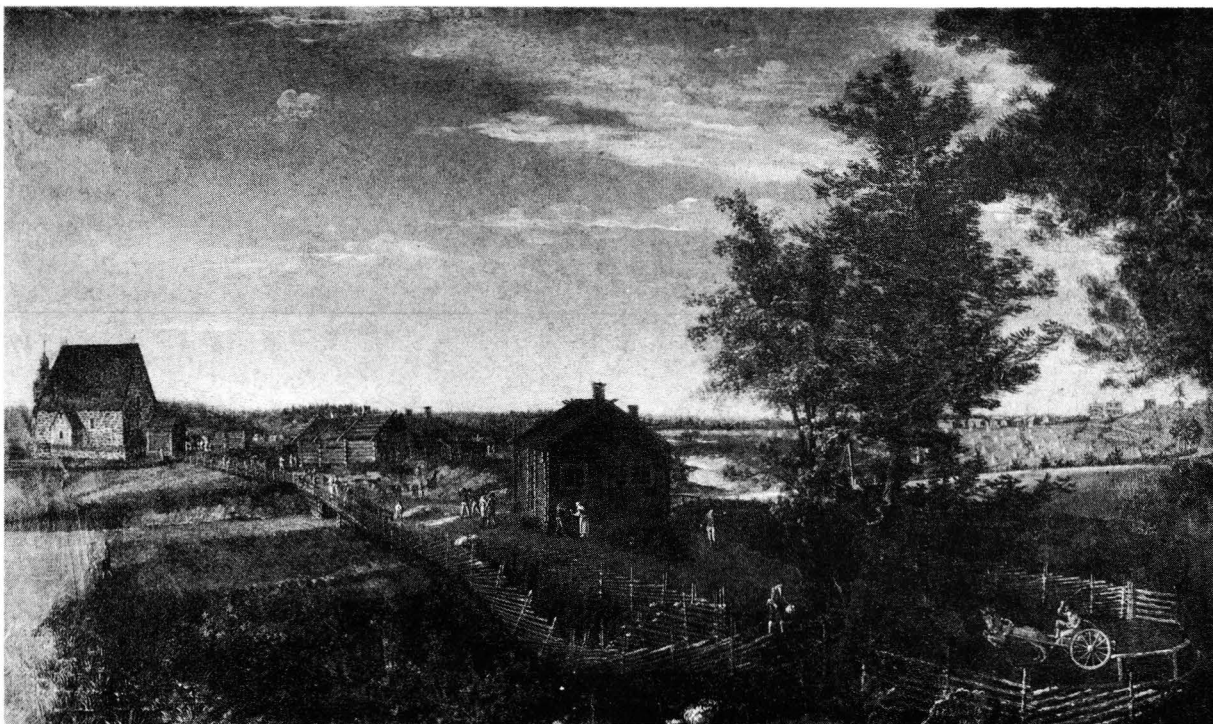
uppgifter, erhållna av bergsrådet Jacob v. Julin. Kommerserådet Rakel Vihuri har möjliggjort undersökningen av Tykö kyrkas arkiv, och doktorinnan Kjerstin Hampf, Karis, har i en intervju meddelat data om den till Tykö knutna släkten Bremer. Komminister L. M. Hallbäck, Vall, Gotland, har liksom tidigare bistått med notiser om kyrkklockor och klockgjutare. Det dominikanska kulturcentret Studium Catholicum i Helsingfors har hjälpt med tolkningen av latinska inskrifter. Slutligen bör antecknas, att prästerskapet i berörda socknar visat stor hjälpsamhet under arbetets gång.

Byggnadskonservator Th. Lindquist har även för detta band gjort eller kompletterat byggnadsritningarna av kyrkorna, och fotograf P. O. Welin har tagit de nya fotografierna. Övriga fotografier härstamma huvudsakligen från Nationalmuseets historiska avdelnings bildarkiv. Författaren Pekka Suhonen har granskat textens finska språkdirkt, och verkets typografiska utformning har gjorts av grafikern Barbro Svedlin. Till alla dessa framföra utgivarna och författarna en varm tacksägelse. Utgivarna tacka även författarna och Oy Weilin+Göös Ab:s tryckeri för all nedlagd möda.

Manuskriptet förelåg 1967 i tryckfärdigt skick.

Helsingfors, i juli 1968

C. A. Nordman Nils Cleve

1. PERNIÖN KIRKKO JA KIRKONKYLÄ. J. T. SCHOULTZ v. 1807.
Björnå kyrka och kyrkoby. J. T. Schoultz 1807.

PERNIÖ

LÄHTEITÄ

Hjalmar Appeltgren, Planteckning öfver Helgä "klosterruiner", FM III 1896. *A. Björck*, Kiinteitä muinaisjään-
 nöksiä Halikon kihlakunnassa. SMYA VI, 1883, ss. 75–77.
Thure v. Cöhler, Pitäjänkertomus v:lta 1834. Käsikirjoitus
 Suomen Talousseuran arkistossa. *C. Frankenhaeuser*, Bjerno
 kyrka. FM XIII 1906. *F. J. Färling*, Helgä "klosterruiner".
 FM III 1896. *M. A. Knaapinen*, Perniön pitäjä. Turku 1930.
Kirkon arkisto: Kalustoluettelot vv:lta 1645–1686, 1689,
 1733, 1744, 1752, 1778, 1803, 1826, 1852, 1873, 1899;
 näihin sisältyvät vv. 1662–1700 laadittu korjaus- ja lah-
 joitusluettelo sekä erikseen laadittu luettelo Melkkilän
 kartanon lahjoituksista. Tilit vv:lta 1652–1902. Kirkon-
 kokouksien pöytäkirjat vv:lta 1742–1780 ("Merkittävien
 tapausten kirjassa") sekä vv:lta 1759–1909. Vv. 1659,
 1671, 1679, 1683, 1688, 1699, 1705, 1758, 1778, 1807,
 1852, 1879, 1942 ja 1952 pidettyjen piispantarkastusten
 ja vv. 1686, 1729, 1804, 1825, 1847 ja 1875 pidettyjen ro-
 vastintarkastusten pöytäkirjat. Urkukassan tilit vv:lta
 1871–1923, kirkonkorjauksen erikoistilit vv:lta 1865–

1868. V. 1863 suoritettun kirkonkatselmuksen pöytäkirja
 ym. Kirkkoherra I. Ulneruksen v. 1750 laatima selostus
 kirkon nähtävyyksistä (vrt. TMA F IV: 3). Vv. 1741–97
 ja 1754–78 laadittu "Merkittävien tapausten kirja", johon
 mm. sisältyy rovasti A. Gadolinin v. 1753 kirjoittama
 lyhyt historiikki. Penkkijaon pöytäkirjat vv:lta 1661 ja
 1691.

Kansallismuseon topogr. arkisto: Muinaismuistoyhdistyksen
 taidehistoriallisen retkikunnan v. 1885 laatima kertomus
 kirkosta, C. Frankenhaeuserin v. 1904 kirjoittama selostus
 kalkkimaalauksista, H. Salmon inventointikertomus v:lta
 1933, Kauno S. Kallion v. 1939 päivätty korjaussuunni-
 telma, C. A. Nordmanin v. 1957 tekemät muistiin-
 panot, kirkon restauroinnin ja tutkimuksien johdosta vv.
 1960–63 syntynyt kirjeenvaihto ja kaivauskertomus, ark-
 kit. Esko Järventauksen laatima korjaussuunnitelma, kon-
 servaattori V. Kiljusen v. 1963 laatima restaurointiker-
 tomus ym.

Teknillisen korkeakoulun piirustusarkisto: T. Anttilan v. 1932
 tekemät fasaadipiirustukset.

Yliskylän, Teijon ja Kosken kirkkoja koskevat lähteet lue-
 tellaan ao. kirkkojen yhteydessä (ss. 69, 80, 91).

Rovasti A. Gadolin kertoo v. 1753 (merkittävien tapausten kirja) että kristinopin ensi kylvä Perniössä tapahtui Pohjankylässä, missä Ristinkartanon nimi vielä muistuttaa tästä tapahtumasta. Seudun vanhin kirkonpaikka on (myös Gadolinin mukaan) Yliskylän kappelikirkon paikka, mistä on pakanalliseen kalmistoon viittaavia löytöjä jopa kansainvaellusajalta (ks. s. 70).

Kun Perniössä v. 1330 mainitaan pappi (REA s. 34) lienee kuitenkin jo kyseessä nykyisen Perniön kirkon paikalla sijainneen kirkon pappi. Kirkon arkistossa säilytetään jäljennöstä v. 1409 suoritettussa Perniön kirkon ja pappilan rajakäynnissä laaditusta pöytäkirjasta ja siinä näitä rajoja sanotaan vanhoiksi (Knaapinen ss. 131, 139). Vielä aikaisempaan aikaan viittaavat nykyisen kirkon vanhimmat osat (ks. s. 30) sekä muutama keskiaikainen veistos (s. 44). Kivikirkko oli ensin aikomus rakentaa Kirkolaan. Suunnitelma raukesi kuitenkin tyhjiin (Knaapinen s. 141).

Perniön kirkko on pyhitetty *P. Laurentiukselle* (Wallin; jopa myöhäisinä aikoina on puhuttu kuolemasta sanoilla ”mennä Laurin juurelle”; Knaapinen s. 143).

Muita kirkonpaikkoja. Yllä mainittiin Yliskylän kirkko; Teijon ja Kosken tehtaiden kirkkoja selostetaan sivuilla 80, 91). Muita vanhoja kirkonpaikkoja ei pitäjässä tunneta. *Ristinkartanon* alueella ei ole tehty tutkimuksia muttei myöskään ole perimätietoja mistään sikäläisestä kirkkorakennuksesta. V. 1441 oli tarkoitus siirtää birgittalaisluostari Maskusta Perniön *Pyhäjoelle* (ruots. Helgå), mutta on epätodennäköistä että sinne olisi ehditty rakentaa edes tilapäistä kirkkoa, ennenkuin luostari sijoitettiin lopullisesti Naantaliin. Paikallinen perimätieto tosin väitti vielä 1800-luvulla, että luostaria olisi ennen siirtoa ryhdytty rakentamaan, ja sen paikaksi osoitettiin Perniönjoen rannalla oleva Muntolan niemi. Siinä on ollut rakennusten jätteitä, mutta voitaneen olettaa, että ne ovat peräisin Pyhäjoen entisestä kuninkaankartanosta.

Emäkirkon ja yllä mainittujen kirkkojen lisäksi on Perniössä nykyään alempana selostettu *Ylikulman* kirkoksi vihitty rukoushuone sekä *Alikulman* rukoushuone Ylönkylässä (ks. tuonnempaa).

V:sta 1352 lähtien Perniö oli kruunun pastoraattina, mutta v. 1441 papinnimittämisoikeus luovutettiin Naantalin luostarille. Kosken ja Teijon seurakunnat olivat jonkin aikaa itsenäisiä, mutta

ne yhdistettiin emäseurakuntaan vv. 1867 ja –69. Kuuston ruukissakin oli pari vuotta v:sta 1752 alkaen oma seurakunta. Perniöstä on v. 1904 erotettu itsenäiseksi kirkkoherrakunnaksi Finbyn eli Särkisalon kappeliseurakunta.

Perniön pitäjässä ovat seuraavat tekstin mainitsemat suurtilat: Teijo, Ylönkylä, Hirvilahti, Aitolahti, Lato-kartano, Melkkilä, Yliskylä, Pohjankartano, Aimon-tappo, Huhti, Lemu, Koski, Paarskylä ja Kynnärä.

2. YLIKULMAN KIRKKO.
Kyrkan i Ylikulma.

Ylikulman kirkko

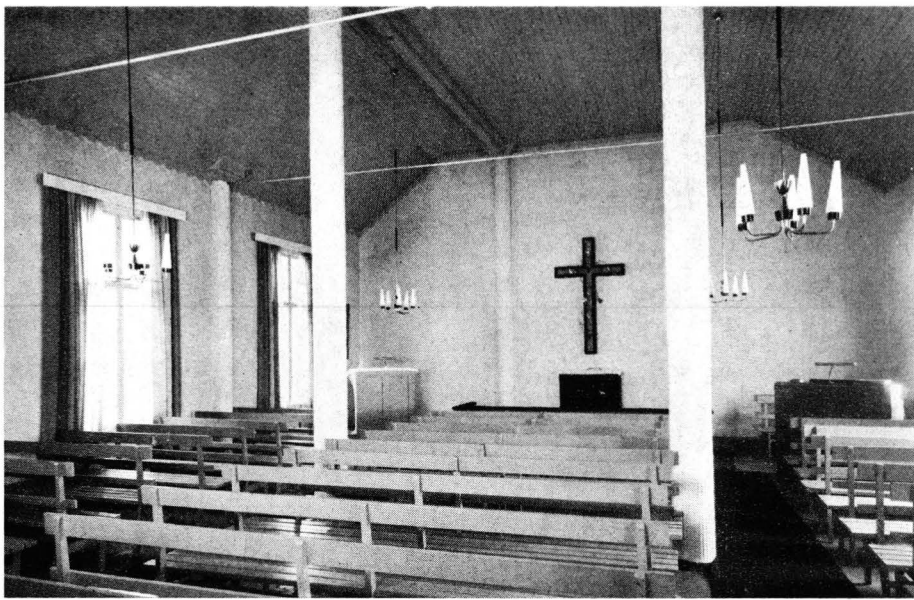
Ylikulmaan rakennettiin v. 1912 yksinkertainen rukoushuone, joka 1950-luvulla vihittiin kirkoksi.

Kirkko (kuva 2) on yksinkertainen hirsistä pohjoiseteläsuuntaan salvottu, lyhytnurkkainen rakennus. Seinät on peitetty vaaleiksi maalatuilla vaakasuorilla ponttilaudoilla, satulakatossa on sementtitiiltä. Rakennuksen pohjoisosaan on järjestetty vahtimestarin asunto sekä ruokailusali.

SISUSTA (kuva 3). Kirkkosalissa on vaakasuora ponttilautainen laipio, joka on maalattu vaalean vihreäksi, ruskeaksi maalattu lautalattia ja vaalealla paperilla peitetyt lautaseinät.

KIINTEÄ SISUSTUS. V. 1962 on asennettu *sähkövalo* uusiin valaisimiin. Kirkossa on *uunilämmitys*. *Altari* on puuta. Alttariseinän on suunnitellut kirkkoherra Airaksinen; sitä koristaa iso lasista ja puusta tehty risti, jota kiertää messinkinen köynnös.

Saarnastuoli on yksinkertainen pulpetti.

3. YLIKULMAN KIRKON SISÄKUVA.
Interiör av Ylikulma kyrka.

4. YLÖNKYLÄN RUKOUSHUONEEN ALTARTITÄULU. KARIN
SLOTTE-MASCITTI 1951.
Altartavlan i Ylönkylä bönehus. Karin Slotte-Mascitti 1951.

Kirkkahuoneen pohjoispäähän on matalampien huoneiden päälle järjestetty *parvi*, jossa on *urkuharmoni*.

ÖLJYMAALAUS, aiheena Kristus Getsemanessa, hyvin yksinkertaista tekoa. Koko 100 × 85 cm.

KIRKOLLISET ASTIAT. *Kalkki*, hopeaa, sileä, kannellinen ja nokallinen. Kork. 20 cm. Leimat: Auran kultaseppä Oy, Turku 1961; siihen kuuluvan *lautasen* halkaisija on 15 cm.

Yksityispikarit, hopeaa. Kork. 7 cm, samaa tekoa. Astiaston ovat lahjoittaneet neidit Impi ja Hellin Jalava.

Kastemalja, hopeaa. Pyöreä, sileä; pohjaan on pakotettu ”Sallikaa lasten tulla tyköni”-aiheinen kuva. Halk. 20 cm. Leimat: Kultakeskus Oy, Hämeenlinna 1958.

TEKSTIILEISTÄ on mainittava punaisesta verasta kudottu alttarivaate, johon on silkkilangoilla kirjottu karitsa ja lamppu, sekä yksinkertainen haavi, jonka koppa on päällystetty sametilla.

Ylönkylän rukoushuone

Ylönkylän eli Alikulman rukoushuonetta ei ole koskaan vihitty kirkoksi. V. 1916 valmistunut rakennus on sijoitettu koillis-lounaissauntaan ja salvottu lyhytnurkalle; seinät peittää vaakasuo-

rista laudoista tehty vuoraus, joka on maalattu harmaaksi. Lounaispäähän on järjestetty vahtimestarin asunto, jonka edessä on umpinainen satulakattoinen eteinen. Luoteissivulla on kaksi avokuistia. Satulakatto on punatiiltä. Päätykolmioiden ikkunat on tehty ristinmuotoisiksi, ja päätyihin on asetettu ristit.

SISUSTA. Rukoushuoneen salissa on ponttilautainen taitekatto; sisustus on maalattu vaalean har-

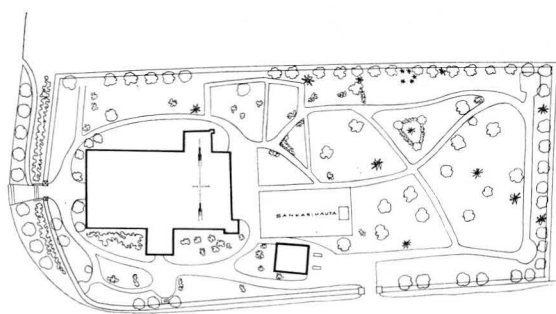
maaksi. Alttarin asemesta on saarnasteline. Penkit ovat irralliset; urkujen asemesta on urkuharmonni. Rukoushuoneessa on sähkövalo ja uunilämmitys.

Irtaimistosta on mainittava iso TAULU (kuva 4), joka on maalattu öljyväreillä kankaalle. Aiheena on perniöläisiä nuorukaisia purolla. Taulu on sovitettu marmoroituihin kehyksiin. Signeeraus Karin Slotte-Mascitti -51. Lev. 165 cm.

Perniön kirkko

KIRKKOTARHA

Perniön kirkkotarhaa on laajennettu 1800-luvulla useaan kertaan, varsinkin itään, minkä vuoksi kirkko nyt sijaitsee pitkänomaisen tarhan länsiosassa (kuva 5). Sitä ympäröi epäsäännöllisistä harmaakivistä ladottu aita, joka suurimmaksi osaksi on vanhan näköistä, ainoastaan lounaiskulman muuri on tehty säännöllisistä kivilohkareista luultavasti v. 1898, jolloin kirkkotarhan kulmaa tässä kohden pyöristettiin maantien laajentamisen takia (pöytäk.). Aidan länsi- ja eteläosassa on porttiaukot ja niitä kehystävät matalat, tukevat, v. 1852 tehdyt tiilipilarit, joissa on peltiset pyramidikatot. Valurautaportit hankittiin v. 1866 Teijosta.

5. ASEMAPIIRROS, 1 : 2000.
Situationsplan, 1 : 2000.

Alkuperäinen, aivan kirkon ympärillä ollut kirkkotarha oli puolet nykyistä pienempi. Siitä antavat käsityksen paitsi isot käytävät myös J. T. Schoultzin v. 1807 tekemä öljymaalauk (kuva 1). Muurattu ja valkaistu sekä laudoilla katettu muuri oli kirkon länsi- ja eteläpuolella suunnil-

leen nykyisellä paikallaan, mutta pohjoisessa se kulki aina v. 1852 suoritettuun ensimmäiseen laajentamiseen asti muutaman metrin lähempänä kirkkoa kuin nykyinen aita. Idässä oli tapulin alakerta muurin porttiaukkona. Tapulin pohjois- ja etelämuurissa näkyvät vielä vanhan muurin murtopinnat. Toinen kivistä muurattu porttihuone oli nykyisen länsiportin paikalla; sen ylläpito kuului vanhastaan Latokartanon omistajalle (tark. 1659) ja sen uusimisen kustansi vv. 1662–64 sotamarsalkka Kaarle Kustaa Wrangel (Latokartanon haltija vv. 1642–76; tark.). Samoihin aikoihin oli koko muuri korjattava. V. 1693 se korotettiin ja valkaistiin uudelleen ja sen uusi lautakatto siveltiin punamullalla (kal.). Vasta 1800-luvulla vanha muuri purettiin ja uusittiin asetusten mukaisesti ilman laastia, turvekattoisena (pöytäk. 1843).

Kirkkotarhaa laajennettiin huomattavasti vasta v. 1852 pohjoiseen ja itään sekä vielä idemmäksi 1870-luvulla. Jo 1890-luvulla oli vanha kirkkotarha kuitenkin väijäämättä liian ahdas hautausmaaksi. V. 1897 vuokrattiin tarvittava maa-alue Haarlan kylästä joen toiselta puolelta ja tämä uusi hautausmaa on myöhemmin pantu kuntoon I. Wirkkalan suunnitelman mukaan. V. 1925 rakennettiin vaatimaton ruumishuone. Vanha hautausmaa on myös kunnostettu ja siihen on istutettu vaahteroita ja sireeninpensaita; ensimmäiset istutukset mainitaan v. 1855.

Kirkkotarhan itäosassa on Tapio Wirkkalan v. 1937 suunnittelema *suihkukaivo*. Kirkon itäpuolelle on järjestetty vv. 1939–45 kaatuneiden hautapaikka, jonne on sijoitettu Yrjö Liipolan suunnittelema *muistopatsas*: pronssista valettu enkeli

ja kuoleva soturi. Karjalaan jääneiden vainajien *muistokivi* on kirkon kaakkoispuolella. Tapulin itäpuolelle on sijoitettu ns. *ruumiskivet*, joita käytetään hautajaismenojen yhteydessä.

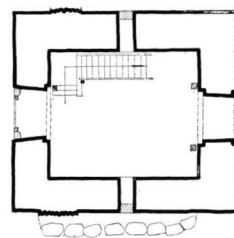
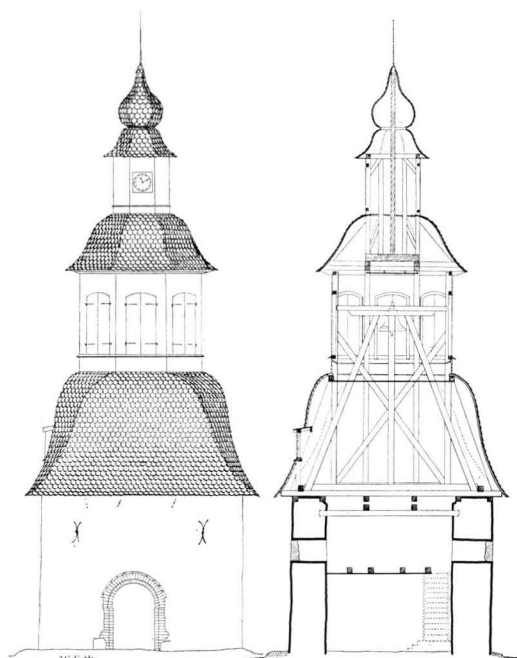
Vanha rappeutunut *luuhuone* mainitaan v. 1693 (tark.). V. 1826 mainitaan *ruumishuone*, joka oli rakennettu laudoista, mutta v:n 1860 jälkeen käytettiin ruumishuoneena tapulin alakertaa.

Seuraavat kirkkotarhan HAUTAKIVISTÄ lienevät mainitsemisen arvoisia: 1. Kirkon itäpuolella iso kalkkikivilaatta, jossa kirjoitus: "Här hvilat öfversten och Riddaren Carl Axell von Morian. Född i Bjerno 1762. Död i Åbo 1817. Saknande wänner lade stenen." (Täällä lepää eversti ja ritari Kaarle Aksel v. Morian. Syntynyt Perniössä 1762. Kuollut Turussa 1817. Kaipaavat ystävät laskivat kiven. – C. A. v. Morian syntyi Melkissä, jonka hänen isänsä J. Chr. v. Morian omisti.)

2. Sakariston itäpuolella mustanharmaa pyörökaarinen pieni hautakivi. Kirjoitus: "Th. v. Cöhler/Iul. v. Morian./med 9 Barn/1830." (Th. v. Cöhler ja Juliana v. Morian ja heidän yhdeksän lastaan. – Majuri Thure v. Cöhler omisti puolisoineen Juliana Charlotta v. Morian Hämeenkyön kartanon. Cöhler kuoli v. 1792, Juliana v. Morian v. 1806.)

3. Kirkon koillispuolella punertava hiekkakivilaatta. Kirjoitus: "Här hwilar Handelsmannen Carls Åkermans kära maka, Fru Johanna Matilda Augustin. Född i Åbo den 1 Maji 1787. Död på Näsegård d : 16. Maji 1810. Dess efterlevande moder Catharina Augustin lätt lägga denna sten 1826." (Täällä lepää kauppias Kaarle Åkermanin rakas puoliso rouva Johanna Matilda Augustin. S. Turussa toukokuun 1 p:nä 1787. K. Latokartanossa toukokuun 16 p:nä 1810. Hänen eloon jäänyt äitinsä Katariina Augustin antoi laskea kiven 1826. – J. M. Augustin oli kauppias Matti Augustinin, Latokartanon omistaja vv. 1793–1808, tytär.)

4. Edellisen vieressä ja samannäköinen. Kirjoitus: "Här hwilar Bruks Patronen Henric Augustin. Född i Åbo d. 7. September 1791. Död på Näsegård d. 10. Octob: 1826. Dess moder Catharina Woivalin lätt lägga stenen." (Täällä lepää ruukinpatruuna Henrik Augustin. S. Turussa syyskuun 7 p:nä 1791. K. Latokartanossa lokakuun 10 p:nä 1826. Hänen äitinsä Katariina Woivalin antoi laskea kiven. – Henrik Augustin oli Latokartanon omistaja vv. 1817–26.)

6. KELLOTAPULIN ITÄSIVU, LÄNSISUUNTAINEN PYSTYLEIKKAUS JA POHJA, 1 : 300.

Klockstapelns östsida, snitt mot väst samt plan, 1 : 300.

TAPULI

Kellotapuli (kuvat 6–7), joka aikaisemmin oli kirkkotarhan porttina, on kirkon kaakkoispuolella. Se on kolminivelinen rakennus, jonka harmaakivinen alaosa lienee keskiaikainen. Tämä harmaakiviosa on pohjaltaan neliömäinen, matala ja tukeva rakennus, jonka itä- ja länsiseinässä on läpikäytäväovi ja kaikissa muureissa ankkurirautoja (v:lta 1747). Pellistä leikattu vuosiluku 1749 tarkoittaa puisen yläosan rakentamisvuotta.

Alakerran päällä kohoaa vahvasti ulkonevasta räystäästä alkava kaarevapintainen, paanutettu katto, ja sen päällä kahdeksankulmainen, vaaka-suorista ja pystyistä laudoista rakennettu kellohuone, jonka seinissä on ääniluukut. Kellohuoneen paanukaton yläpuolella on kahdeksankul-

7. PERNIÖN KIRKKO JA KELLOTAPULI IDÄSTÄ.
Bjärnä kyrka och stapel från öst.

mainen umpilanterniini, jonka katto päättyy rehevämuotoiseen sipuliin ja hentoon viiriin; lanterniinin neljään seinään on maalattu kello- taulut. Kellohuoneen ja lanterniinin seiniä jä- sentelee vaakasuora lista, jonka alapuolella lau- dat ovat vaakasuorat. Seinät maalattiin v. 1963 punamullalla.

Harmaakivirakennuksen pyörökaaristen ovien pielet ja kaaret on muurattu keskiaikaisista tiilistä. Ainakin itäoven kehys lieenee alkuperäinen; sen pielissä on suorakulmainen pykälä sekä sisä- että ulkopuolella, tiilenkoko on $29 \times 13-14 \times 8,5-9$ cm. Pystylautaisessa ovilevyssä on kaunis sulkapaneeli ja raudat, jotka luultavasti ovat peräisin 1700-luvun korjauksista, mahdollisesti v:lta 1763 (tilit). Vastakkainen oviaukko on uudella ajalla muurattu suorapäätteiseksi (täh- kämuurausta) ja pielet uusittu ilman pykälää. Osittain on käytetty keskiaikaista tiiltä, jonka koko on $29 \times 14,5 \times 9-9,5$ cm, mutta myös uutta tiiltä esiintyy. Ovilevy on pystylautainen.

Alakerran sivuseinissä on tiilikehysinen, suora- päätteinen ikkuna; eteläseinän ikkuna on uudel- la ajalla muurattu umpeen. Lattia laskettiin vas- ta v. 1814.

Itä- ja länsiseinän yläosassa on sisäpuolella muu- rissa 2×2 syvää, pyöreää lovea. Kahdessa on vielä näkyvissä palhoamattoman paksun hirren pätkä. Poikittaiset hirret ovat luultavasti kanta- neet tapulin ylärakennelmaa; ei tiedetä millai- nen se keskiaikana on ollut. Nykyään 2×3 tuke- vaa, palhottua hirttä on upotettu muurin ylim- pään osaan ja ne kannattavat nykyistä yläraken- nelmaa, joka on tavanomaista pukkityyppiä. Alakerran ja kellohuoneen katot on tehty vaaka- suorista laudoista; tiivisteinä on tuolta. Seg- menttikaarisia ääniaukkoja kehystävät verraten tukevat hirsipielet, jotka kannattavat yhdestä hirrestä veistettyä ikeen muotoista päällislautaa, eivätkä tavallisemmat kolmesta hirrenpätkästä muodostetut yhtenäiset kaarikehykset. – Kello- pukkiiin on kiinnitetty puusta sorvattuja helmiä, joilla on laskettu kläppäykset.

Kuten sanottu tapulin keskiaikaisista yksityis- kohdista ei tiedetä mitään. 1700-luvun alkupuol- lella oli silloinen lautainen, paanutettu(?) yläosa rappeutunut, ja v. 1749 lukkari ja rakennusmes- tari Juhana Manelius sai palkan uuden tapulin rakentamisesta (120 kuparitaalaria; tilit). Tämä tapahtui arkit. Samuel Bernerin käytyä tarkas-

tamassa vanhan tapulin v. 1745; hän havaitsi sen kelpaamattomaksi (tilit). Maneliuksen rakennelma oli kuitenkin heikko ja jo 1790-luvulla oli tapuli korjattava tai ehkä kokonaan uusittava. V. 1796 kutsuttiin Turusta kirvesmiesammattikunnan vanhin Antti Söderman; hänen kustannusarvionsa on tallella (pöytäk.) ja siitä saa käsityksen, että varsinainen uusiminen oli ajankohdainen. Työhön otettiin kirvesmies Erik Hamberg, joka kuitenkin kohta sairastui eikä kisälli Mikael Friman vuorostaan pystynyt viemään työtä loppuun. Antti Söderman suostui v. 1797 ottamaan rakentamisen vastuulleen; tapuli valmistui samana vuonna. Södermanin piirustukset ovat hävinneet.

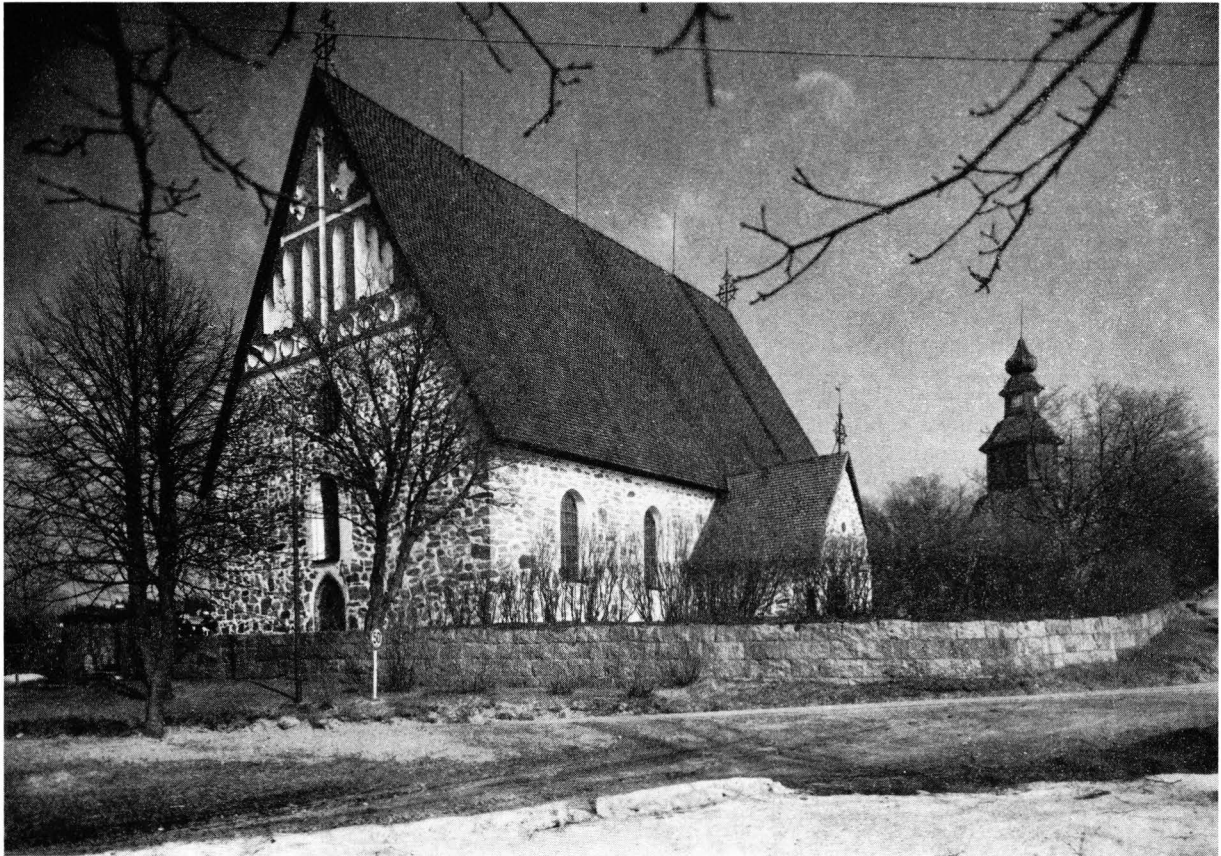
Kellohuone ja lanterniini punamullattiin ja kelloaulut maalattiin; 1800-luvulla punainen väri väistyi harmaan tieltä, joka taas v. 1963 korvattiin alkuperäisellä punamullalla. V. 1856 tehtiin tapulin kattoon pieni ikkuna. Nykyiset paanut ovat pyöreäpäiset ja noudattavat siten Södermanin kustannusarviossa mainitsemaa muotoa.

K I R K K O

Perniön keskiaikaisen kirkon (kuvat 7–11) alkuperäinen jäsentely ja suhteet ovat säilyneet muuttumattomina. Runkohuoneeseen liittyvät tavanmukaiset kylkiäisrakennukset, pohjoisseinän itäpäässä sakaristo ja eteläseinän keskikohdassa asehuone. Runkohuonetta sekä kylkiäisiä kattavien satulakattojen muoto on keskiaikainen. Kirkon ulkohahmon alkuperäinen luonne korostui, kun vv. 1962–63 suoritettuna restauroinnin yhteydessä palautettiin maanpinta kirkon ulkopuolella vanhaan tasoon. Myös kirkon sisätilan suhteet ovat nykyisin lähellä keskiaikaisia, sillä lattiaa madallettiin myös.

Perniön kirkko kuvastaa restauroinnin jälkeisessä asussaan hyvin selvästi Etelä-Suomen myöhäiskeskiaikaisten kirkkojen edustamia rakennustaiteellisia pyrkimyksiä.

Perniön kirkko rakennettiin jyrkästi itäsuuntaan kohoavaan maastoon. Tämä tulee esille runkokuoneen etelä- ja pohjoismuurissa sekä koko hol-

8. KIRKKO LOUNAASTA.
Kyrkan från sydväst.

vikonstruktiossa, joka kohoaa jopa silmin havaittavasti portaittain itään. Nouseva maasto on aiheuttanut vaikeuksia lattiajärjestelyssä. Nähtävästi myös runkokuoneen pohjan muoto, joka poikkeaa länsipäässä melkoisesti suorakaiteesta, määräytyy maaston mukaan.

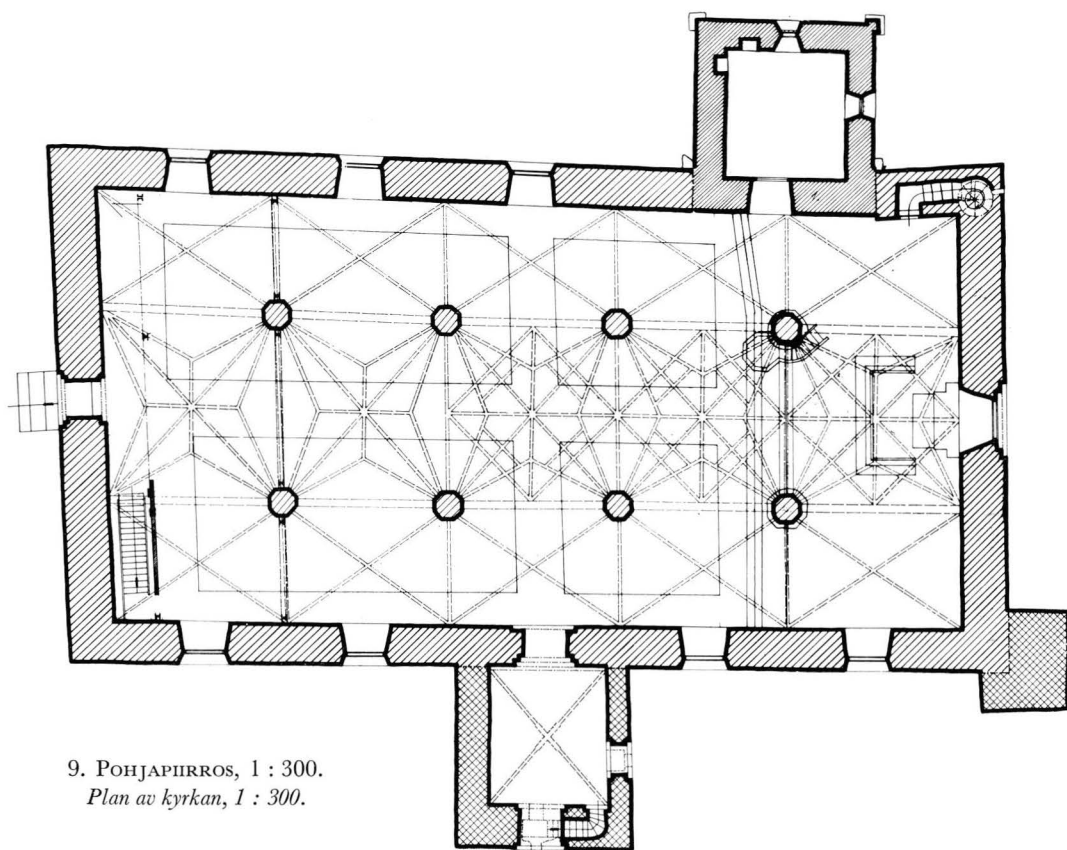
Runkokuone

Runkokuoneen ulkomitat ovat: eteläseinä 36,60 m, pohjoisseinä 37,30 m, länsiseinä 20,40 m ja itäseinä 20 m. Seinien paksuus on keskimäärin 1,80 m. Sisätilan pohja-ala määräytyy jokseenkin tarkkaan suhteessa 1 : 2. Tämä korostui varhemmin vielä sillä, että eteläportaali oli sijoitettu eteläseinän keskikohtaan ja ainoa alkuperäinen pohjoisikkuna oli aivan sitä vastapäätä. Tilajäsentelyssä oli siis poikkiakselilla tärkeä asema. Runkokuoneen seinien korkeudet tasakertaan vastaavat keskiaikaisten suhdetavoitteiden mukaisesti runkokuoneen leveyden puolikasta. Katokulmat ovat 60°.

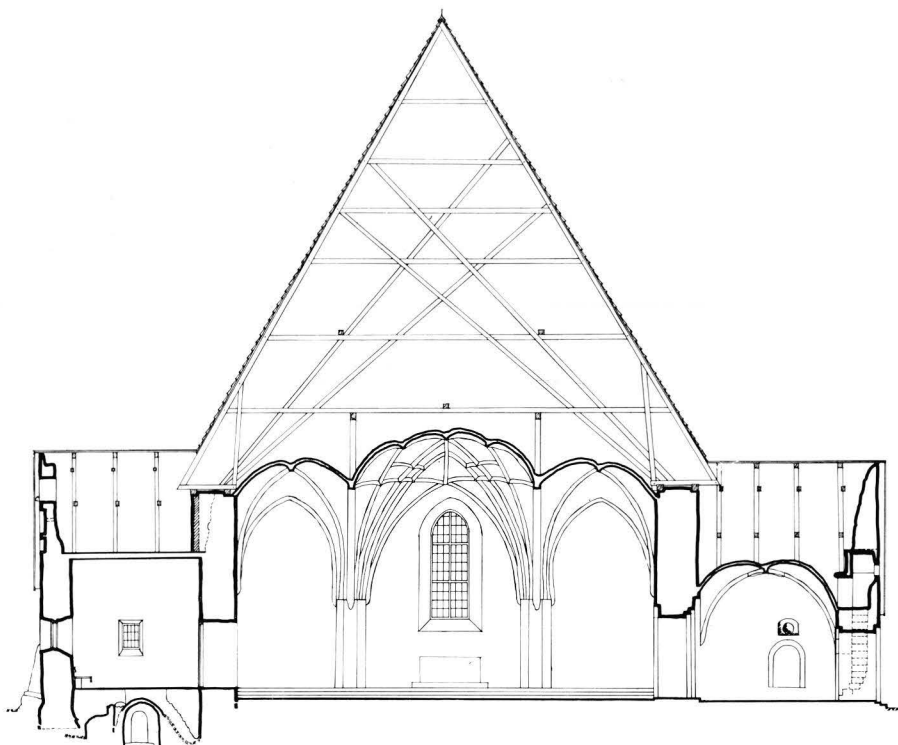
PERUSTUS. Runkokuoneen muurien ja holvien halkeilu oli ainakin jo 1700-luvun alusta lähtien johtanut monenlaisiin vahvistustoimenpiteisiin. Uutta halkeilua ilmeni kuitenkin jatkuvasti. Sen vuoksi suoritettiin v. 1961 perustuksen tutkimus, joka osoitti sekä maan laadun että perusrakenteen heikkouden aiheuttaneen halkeiluun johtaneen liikkuksen. Vuonna 1962 alkaneen restaurointityön yhteydessä vahvistettiin perustus kauttaaltaan (myös sakariston, asehuoneen ja pilareiden perustukset) injektoimalla vanha perusmuuri ja valamalla sitä vastaan molemmin puolin betonista esijännitetty tukilamelli.

Runkokuoneen vanha perustus ulkoni epäsäännöllisesti varsinaisesta muurista sekä sisä- että ulkopuolella noin 30–100 cm.

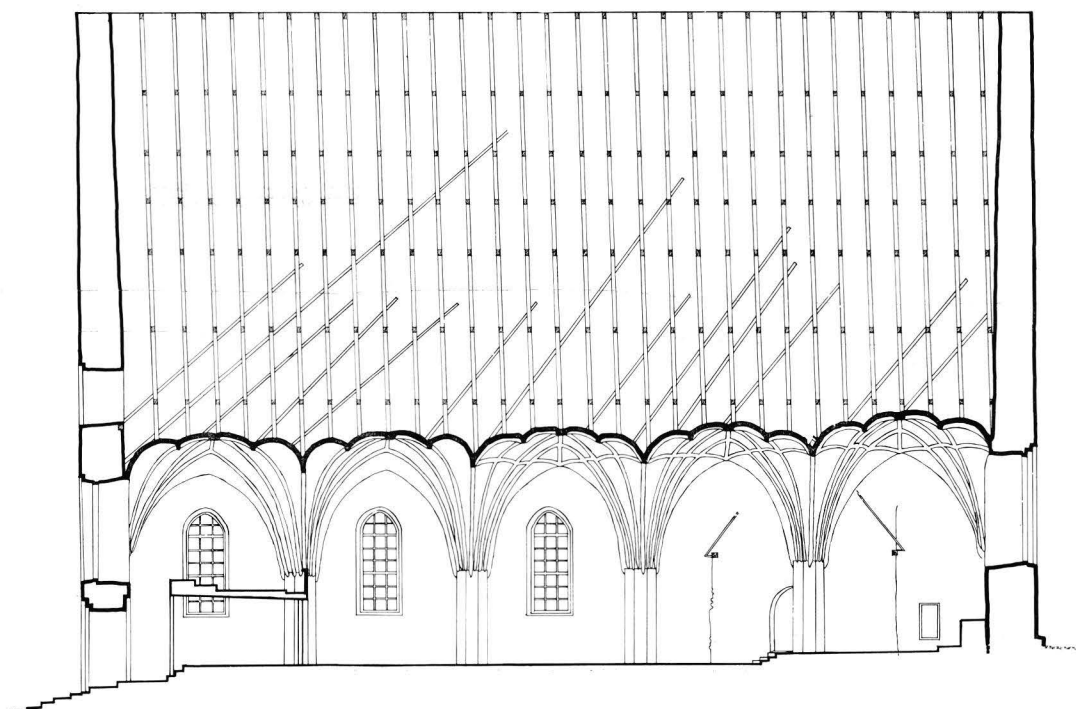
Perustus oli ladottu hyvin vaihtelevan kokoisista kivistä ja oli keskimäärin 150 cm korkea. Eräissä kohdin, kuten länsiseinän eteläpäässä, se jäi kuitenkin hyvin matalaksi. Se laskeutui vaihdellen joko suoraan tai epäsäännöllisesti porrastuen. Pohjoisseinän itäpäässä sen sijaan oli perusmuurin yläosa porrastettu hyvin säännöllisesti. Perusmuuri oli rakenteellisesti heikko, kivien väliin

9. POHJAPIIRROS, 1 : 300.
Plan av kyrkan, 1 : 300.

10. ITÄSUUNTAINEN POIKITTÄISLEIKKAUS, 1 : 300.
Tvärnitt mot öst, 1 : 300.

11. KIRKON POHJOISSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS, 1 : 300.
Längdsnitt mot nord, 1 : 300.

jäi paikoin hyvinkin paksuja hiekka- ja maakeroksia.

SEINÄMUURIT. Seinien rakennusmateriaalina on harmaakivi. Päätykolmiossa sekä portaalien ja ikkunakomeroiden muurauksissa on lisäksi käytetty tiiltä. Muuripinta on ulkopuolella peittämätön lukuunottamatta koristekomeroitten taustoja ja esim. uusittujen ikkunakomeroiden tiilimuurauksia.

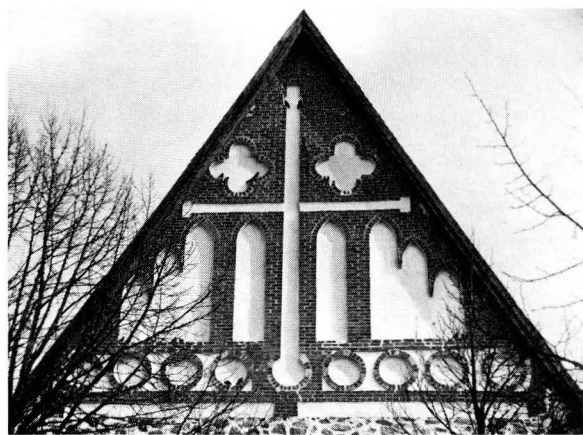
Harmaakivimuuraus on jokseenkin pienikokoista kiveä, joukossa on runsaasti laattamaisia paasia. Kiviaines näyttää pienikokoisimmalta itäpäädyssä. Nurkat on muurattu huolellisesti lohkotuista kivistä. Päätyseinissä on tasakerran korkeudella selvä muurausraja. Itäpäädyssä, jossa harmaakivimuuraus kohoaa hyvin korkealle ympäröiden koristekomerotkin, on havaittavissa vielä kaksi muurausrajaa, toinen suunnilleen samalla korkeudella kuin läntisessä päätykolmiossa alkava tiilivyöhyke ja toinen koristekomeroitten alareunassa. Muuraustyön katkosta kertoo myös itseinän kuori-ikkunan alareunan tasolla kulkeva selvä raja.

Runkohuoneen kaakkoiskulmassa on harmaakivestä muurattu ja viiston paanukatton kattama jyrkellä tukipilari, jonka 1710 muurasivat turkulaiset muurarimestarit Jaakko Tapaninpoika Silvo ja Johan Lundman. Samalla vahvistettiin päätykolmioita puu- ja rautasidoksilla. 1860-luvulla rakennettiin itseinää vasten tukipilarista koilliskulmaan asti kuori-ikkunan alareunaan kohoava lautarakenteinen *vaja*, joka näkyy vielä v. 1932 tehdyissä fasadipiirustuksissa (T. Anttila).

Ulkoseinän paikkauksista ja valkaisuamisesta on tileissä tietoja jo 1600-luvulta (vv. 1667 ja -94). Turkulaisen muurarimestari Kustaa Rosenbergin mainitaan 1763 rapanneen ja valkaiseen kirkon sisältä ja ulkoa (tilit). Mm. 1828 päätti seurakunta rapata kirkon nurkat ja suorittaa paikkauksia (pöytäk.). Myöhemmin on mainintoja ulkoseinien saumauksista, esim. vv. 1868 ja 1905. Nykyinen saumaus tehtiin v. 1963 restauroinnin yhteydessä.

PÄÄTYKOLMIOT (kuvat 7, 12). Läntisen päätykolmion tiilestä muurattu koristekenttä on noin kaksi kolmannesta päätykolmion korkeudesta. Limitys on sekalimitystä. Tiilien koko on 30–31 × 14–15 × 8–9 cm. Alemmilla osilla se on muurattu reveteerausena. Sisäpuolinen harmaakivimuuraus päättyy 6 metrin päässä päätykolmion kärjestä ja ylin osa on läpeensä tiiltä.

Koristekomeroitten taustapinnat on rapattu ja kalkittu. Ne korjattiin ja valkaistiin 1960-luvun restauroinnissa, jolloin myös tiilipinnasta poistettiin sammal. Länsipäädyn (kuva 12) koristekompositiota jäsenteele kookas ristikomero, jonka alapäässä on pyörökomero ja varsien päässä pienet poikkisakarit. Risti jakaa kolmion neljään parittain symmetriseen kenttään. Ylemmissä on nelilehtikomero. Alemmissä ovat ensin suippokaarikomeroiden portaittain keskustaa kohden kohoavat ryhmät, joissa kolme äärimmäistä on yhteen liitettyjä, neljäs yksittäinen. Seuraavina näissä kentissä ovat rengasnauhakomerot, joiden tasolta suuri ristikomero alkaa. Alinna ovat tavalliset nauhakomerot, jotka samalla päättävät koko koristekentän.

12. LÄNTINEN PÄÄTYKOLMIO.
Västra gaveltriangeln.

Perniön kirkon läntinen päätykolmio on muunnelma teemasta, joka esiintyy Porvoon, Pernan, Pyhtään, Helsingin pitäjän ja Sipoon kirkkoissa. Huomattavin ero on kulmatiiliornamenttiikan puuttuminen. Perniön kirkon läntisen päätykolmion koristelu on rikkaimpia, hallituimpia ja taidokkaimmin suoritettuja päätykoristeluja.

Itäpäädyn (kuva 7) koristelu rajoittuu keskeisen aiheen muodostavaan suippokaariseen kaksoiskomeroon sekä sen sivuilla ja yläpuolella oleviin pyörökomeroihin. Sivulla olevat pyörökomerot ovat halkaisijaltaan suurempia kuin kaksoiskomeron yläpuolella oleva. Tiilimuuraus rajoittuu vain komeroihin ja niiden välitilaan sekä ylimmän pyörökomeron yläpuolelta alkavaan pieneen kolmiokenttään. Limitys on sekalimitystä ja tiilikoko sama kuin länsipäädyssä. Komeroitten taustapinnat ovat rapatut ja valkai-

tut. Eteläisessä pyörökomerossa on uurrettuna v. 1908 ja pohjoisessa v. 1905 ja 1963.

Ovet. Runkohuoneessa on neljä ovea, länsiportaali, eteläportaali, sakaristoon johtava ovi ja pohjoisseinän itäpäässä oleva ullakon kierreportaisiin johtava oviaukko.

Länsiportaali on suippokaarinen ja siinä on ulkopuolella kaksinkertainen kulmaprofiili. Varsinaisen oviaukon korkeus on 295 cm ja leveys 135 cm. Sisäpuolella on ovilevyä varten 375 cm korkea ja 200 cm leveä segmenttikaarinen niissi. Alin vanhoista saranatapeista on jäljellä ja ovikomeron pohjoispuolella on puomirauta. Tiilikoko on 30–31 × 15 × 9 cm.

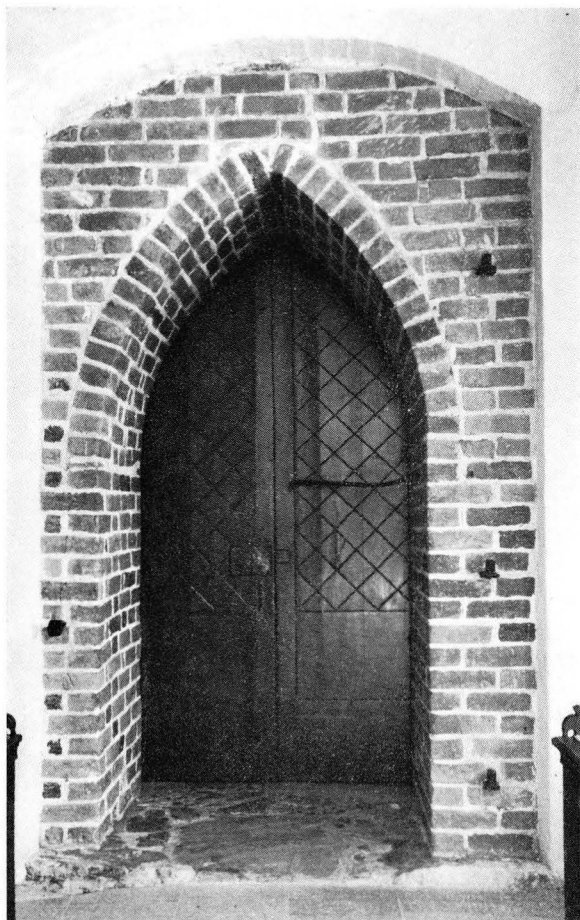
Portaali on säilynyt pääpiirteissään keskiaikaisessa muodossa. Nähtävästi suuren ikkunakorjauksen yhteydessä v. 1828 länsi-ikkunan penkki tehtiin viistommaksi ja tällöin rikkoutui portaalin sisäpuolinen segmenttikomeron kaari, mutta se palautettiin ennalleen 1960-luvun restauroinnissa. Kynnystaso on nykyisin alkuperäisellä

korkeudella, mutta kirkon hankalien lattiajärjestelyjen vuoksi on ovikäytävän kirkonpuoleiseen päähän jouduttu tekemään askelma. Portaalin sisäpuoliset tiilipinnat slammattiin 1960-luvun restauroinnissa, jolloin myös tehtiin sisäoveksi kokonaan uusi pariovi pystylaudasta. Varhempi sisäovi oli 1860-luvulta. Ulko-ovi oli tehty vv. 1830–31, jolloin kaikki kirkon ulko-ovet uusittiin, mutta korjattu 1960-luvun restauroinnissa.

Eteläportaali on säilynyt keskiaikaisessa muodossaan. Tiilikoko on sama kuin länsiportaalissa ja päätykolmioissa. Asehuoneen puolella on tässäkin portaalissa kaksinkertainen kulmaprofiili. Portaali on samanmuotoinen mutta kookkaampi kuin länsiportaali (varsinaisen oviaukon mitat: kork. 322 ja lev. 160 cm). 1960-luvulla palautettiin vanha kynnystaso ja portaalin tiilipinnat paljastettiin. Sisäpuolisessa ovikomeroissa on jäljellä vanhat saranatavit ja salparauta. Asehuoneen puolella oleva pariovi on tehty ilmeisesti alunperin v. 1830. 1960-luvun restauroinnissa se korjattiin, mm. pidennettiin ja maalattiin samalla tummanvioletilla sävyllä, jota on käytetty penkkien päädyissä.

Sakaristoon johtava oviaukko laajennettiin nykyiseen muotoonsa vv. 1865–66 suoritettussa kirkon korjaustyössä (arkkit. F. W. Luchowin ovisuunnitelma on päivätty helmikuussa v. 1864). Sakaristoon päin kapenevan suippokaarisen oviaukon korkeus on 265 cm ja leveys runkohuoneen puolella 165 cm. Uusgoottilaisesti jäsennöidyn parioven kehystä varten on sakariston puolella syvennys. Tutkimuksissa (1962) löydettiin vanhemman oviaukon pohja. Kirkkosalin puolella oli ollut kaksinkertainen kulmaprofiili ja sakariston puolella niissi ovea varten. Ilmeisesti oviaukko on ollut pyörökaarinen. Nykyinen kynnystaso on alkuperäinen.

Ullakolle johtaviin kierreportaisiin antava tasapäätteinen oviaukko on pohjoisseinän itäpäässä (itäpieli 190 cm koillisnurkasta). Oviaukon leveys on 80 cm ja korkeus 145 cm. Kynnys on 40 cm korkeudella kuorin nykyisestä lattiatasosta. Kaksipeilinen ovilevy (1860-luku?) korjattiin 1960-luvun restauroinnissa. Ullakon portaat alkavat pieneltä (80 × 120 cm) tasanneosalta ensin itäsuuntaan suorina ja kaartuen sitten koillisnurkassa kierreportaiksi. Vanha keskisalko on säilynyt. Tasanteen ja portaan seinät ovat harmaakiveä, kierreportaassa askelmat on muurattu lappeelleen asetetuista tiilistä. Tiilikoko

13. ETELÄPORTAALI RUNKOHUONEESTA NÄHTYNÄ.
Sydportalen sedd inifrån kyrkan.

vastaa päätykolmioissa ja portaaleissa käytettyä.

Portaikkoon on tullut valoa kahdesta pienestä (20×40 cm) itäseinällä olevasta aukosta (nyk. tukittuja). Kierreportaiden vuoksi syntyy n. 315 cm päähän koillisnurkasta pohjoisseinään kirkkosalin puolelle 15–20 cm pykälä.

IKKUNAT. Runkohuoneessa on nykyisin yhdeksän holvien alaiseen tilaan antavaa ikkunaa ja yksi ullakkoa valaiseva.

Etelä- ja pohjoisseinän kaikkien ikkunoiden uusgoottilainen muoto on vuodelta 1865. Sen sijaan sekä kuori- että länsi-ikkuna ovat suureksi osaksi alkuperäisessä muodossaan.

Eteläseinässä oli ennen 1860-luvun korjausta vain kolme ikkunaa (nyk. neljä). Ne sijaitsivat nykyisten asehuoneen itäpuolella olevien ikkunoiden ja eteläseinän läntisimmän ikkunan kohdalla. Pohjoisseinään tehtiin 1860-luvulla kaksi uutta ikkunaa. Ainoa vanha ja vastapäätä eteläportaalia sijainnut ikkuna laajennettiin. Eteläseinän vanhojen ikkunoiden ulkokomeroiden muoto on todettavissa muurin ulkopinnassa nykyisten ikkunoiden yläpuolella, samoin sisäpuolella itäisimmän ikkunan kohdalla kalkki-maalausfragmenttien perusteella. Valo-aukko on ilmeisesti ollut suorakaiteinen ja nykyistä huomattavasti matalampi. Pohjoisikkuna, joka oli todennäköisesti muita pienempi (vrt. esim. J. T. Schoultzin maalaus, kuva 1) näyttää hävinneen kokonaan.

Pohjois- ja eteläseinän ikkunoiden kehät, puitteet sekä lasitus ovat v:lta 1939 (Kauno S. Kallio). 1960-luvun restauroinnissa ikkunoita ainoastaan korjattiin. Ikkunoiden varhemmista muutoksista ja korjauksista on säilynyt eräitä tietoja. Pohjoisikkunaa laajennettiin v. 1664. Lasimestari Hannu Könnein suoritti koko kirkossa v. 1667 ikkunoiden lasituksen uusinnan. Tällöin sijoitettiin eteläseinän itäisimpään ikkunaan lasimaalauksia (kal.; vrt. lasimaalaukset). 1700-luvun ikkunakorjauksista oli suurimpia venäläisten pikkuvihan aikana ryöstämän kirkon ikkunoiden korjaus v. 1743 (lasimestari Nebb). Tilit kertovat myös lasimestari Juhana Angelinin v. 1763 tekemästä suuresta ikkunatyöstä ja v. 1772 toteutetusta ruutu- ja lyijytyskorjauksesta (lasimestari Juhana Blomster). Seurakunta halusi v. 1828 laajentaa kirkon ikkunoita. Tästä kuitenkin luovuttiin ja tyydyttiin vain suurentamaan ruutukokoa (lasimestari Boström).

Länsi-ikkuna on suippokaarinen ja sitä jäsentää kulmaprofiili. Ikkunakomero laajenee ulos- ja sisäänpäin. Valo-aukon korkeus on 375 cm ja leveys 150 cm. Tiilikoko on sama kuin länsiportaalissa. Ikkunan sisäpuolista komeroa on josain vaiheessa (1828?) laajennettu sekä pielistä että penkistä (vrt. länsiportaaali). Varhaisin tieto ikkunan lasituksen uusimisesta on v:lta 1667 (kal.). Myöhemmät muutokset liittyvät yleisiin ikkunakorjauksiin. Ikkunakomeroa ei muutettu 1860-luvun korjauksessa. Nykyinen jako on v:lta 1939.

Länsi-ikkunan yläpuolella on ullakon keskiaikainen valoaukko, joka on muurattu samankokoisista tiilistä kuin päätykolmio. Kaaren muoto lähenee elliptistä ja jäsentävänä tekijänä on kulmaprofiili. Aukko oli suljettu ainoastaan puuluukulla v:een 1892, jolloin siihen palo-vakuutusyhtiön vaatimuksesta tehtiin lasi-ikkuna.

Kuori-ikkuna on muodoltaan loivasti suippokaarinen ja harvinaisen leveä (mitat muurin ulkopinnassa 465×280 cm). Komero laajenee sisään- ja ulospäin. Varsinainen valoaukko (420×150 cm) on myös suippokaarinen, mutta muutetussa asussa. 1860-luvun korjauksessa, jolloin suunniteltiin mm. kahden uuden ikkunan avaamista länsipäätyyn sivulaivojen kohdalle (pöytäk.) siirrettiin kuori-ikkunan sisäpuolista komeroa ja valoaukkoa jonkin verran etelään. Tavoitteena oli saada kuori-ikkuna keskelle itäseinää, sillä se oli hieman keskiviivasta pohjoiseen. Ulkopuolella, jossa ikkunaa jäsentää kulmaprofiili, on tilanne säilynyt muuttumattomana ja kaarimuuraus alkuperäisenä (tiilimitat samat kuin portaaleissa ja päätykolmiossa.) Valoaukon alkuperäinen muoto sen sijaan ei ole enää muutoksen jälkeen varmasti määriteltävissä. 1960-luvun restauroinnin yhteydessä palautettiin ikkunapenkin alkuperäinen muoto. Se oli 1860-luvun korjauksen yhteydessä muurattu viistoksi.

Seinämaalausten puhdistuksen yhteydessä v. 1963 löydettiin sisäpuolelta vanhaa ikkunakomeroa kehystänyt nauhakoriste, joka selvästi osoitti kuori-ikkunan entisen sijainnin. V. 1904 oli muutetun ikkunakomeronreunaan maalattu uusi reunusornamentti.

Kuori-ikkunan nykyinen ruutujako, suorakaiteiset ja lyijypuitteiset ruudut 12-jakoisessa teräsrakenteessa, tehtiin v. 1963 professori Esko Järventauksen suunnitelman mukaan. V. 1939

14. ITÄSUUNTAINEIN SISÄKUVA.
Interiör mot öst.

toteutetussa ikkunakorjauksessa ei kuori-ikkunan jakoa ollut muutettu, vaan se jäi siihen muotoon, jonka se oli saanut 1860-luvulla. Tällöin kuori-ikkunaan oli pantu myös maalatut ruudut. Varhaisin tieto kuori-ikkunan korjauksista on v:ltä 1667 (kal.), jolloin sen lasitus uusittiin kirkon kustannuksella.

RUNKOHUONEEN INTERIÖÖRI (kuvat 14, 15). Sisätila on kolmilaivaiseksi holvattu. Kannattajina on neljä paria kahdeksankulmaisia pilareita. Keskilaivassa on tähtiholvit, sivulaivoissa ristiholvit. Sivulaivojen leveys on noin kaksi kolmasosaa keskilaivan leveydestä (keskilaiva 700 cm, sivulaivat 405 cm). Traveet ovat keskenään yhtäsuuret. Yksittäisten holvien aloissa on melkoisia epäsäännöllisyyksiä, jotka johtuvat pilareiden keskinäisistä sekä pilareiden ja seinien

tukipisteiden poikkeamista syntyvistä arkadi- ja vyökaarrien erisuuntaisuuksista.

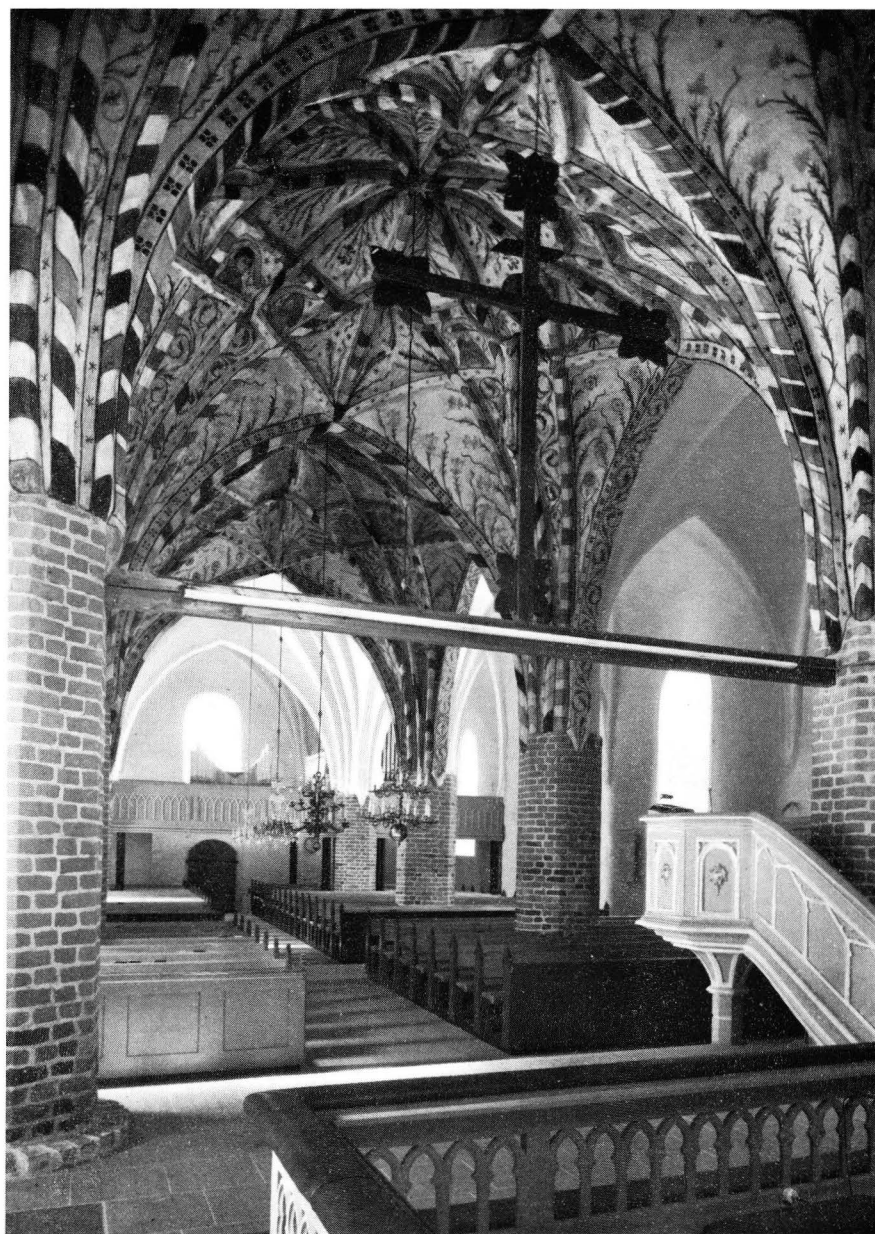
Pilareiden korkeus on vaihdellen 370–405 cm, paksuus on 125 cm. Alapäässä on yhden kyljellään olevan tiilirivin korkuinen ja 10 cm ulkoneva jalusta, joka on nykyisin kokonaan näkyvissä kuoripilareissa ja osittain toisessa pilariparissa idästä lukien. Muualla se jää penkkikortteleiden puulattian peittoon. Pilarit on muurattu käyttäen tavallisen tiilen lisäksi kahdesta kulmasta viistettyjä muototiiliä [(22) × 14,5 × 8,5]. Pilariparit ovat huomattavasti eri korkeuksilla. Nousu tapahtuu portaittain ja kuoripilarit alkavat 85 cm korkeammalta kuin läntisin pilaripari. Pilarit nousivat 130–150 cm korkeilta, alaspäin leveneviltä ja laastilla muuratuilta kiviperustoilta, jotka 1960-luvun res-

tauroinnissa injektointiin ja mantteloitiin raudoitetulla betonikuorella. Pilareiden tiilipinta on paljaana. Niiden puhdistus suoritettiin maalauksen esiin oton yhteydessä v. 1904. Pilarit olivat sitä ennen rapatut ja maalatut hiekkakivenvärisiksi, alaosassa oli $3\frac{1}{2}$ kyynärän korkeudelle käytetty öljyväriä (pöytäk.). Ainakin jo 1600-luvulla olivat pilarit pintakäsiteltyjä ja muutamissa niistä oli maalauksia (vrt. seinämaalaukset).

HOLVIT. Holvitiilien koko on $26-27 \times 14-15 \times 8,5-9,5$. Ruodetiili on kaikissa holveissa viisi-

sivuinen. Arkadikaaret ovat suippoja, leikkaukseltaan suorakulmaisia ja 32 cm leveitä. Vyökaaret ovat 23 cm leveitä ja kulmista viistettyjä. Arkadi- ja vyökaaret alkavat pilarin pään alapuolelta, kärkimäisiksi viistettyinä. Pilareista lähtiessään vyökaaret kaartuvat selvästi sisäänpäin ja saavat hevosenkenkämäisen muodon. Tämä piirre ei kuitenkaan ole yhtä selvä kirkon länsipään holveissa.

Perniön kirkon holvien lakikorkeus on kaikissa laivoissa lähes sama. Keskilaivan tähtioltit ovat suhteellisen matalat. Kolme itäisintä ovat

15. LUOTEISSUUNTAINEN SISÄKUVA.

Interiör mot nordväst.

rikkaimmin jäsenneiltyjä. Näistä toinen ja kolmas idästä lukien kuuluvat kaikkein monijakoisimpaan meillä esiintyvään muotoon. Kaksi läntisintä holvia ovat yksinkertaisia tähtiholveja. Sivulaivoissa on ristiholvit. Holvit tukeutuvat suoraan muureihin ilman kilpikaaria.

Perniön kirkon holvaus tekee matalan ja laakean vaikutuksen, voimakas nousu puuttuu. Tämä johtuu varsinaisesta holviratkaisusta, tasakorkeista ja laakeista holveista, sekä matalista ja paksuista pilareista. Tilavaikutus on kuitenkin huomattavasti parantunut sen jälkeen, kun lattiaa laskettiin 1960-luvun restauroinnissa. Huonetila sai tällöin lähes alkuperäisen korkeutensa ja pilarit tulivat kokonaan esiin.

Holvien halkeilu on aiheuttanut vahvistustoimenpiteitä eri aikoina, esim. v. 1710 muurattiin tukipilari ja tehtiin vahvistustöitä holvien yläpuolella. V. 1852 todettiin etelälaivan itäisissä holveissa pahoja halkeamia, holvit vahvistettiin rautasidoksilla ja sideparruilla. 1960-luvun restauroinnissa todettiin halkeamia useissa holveissa. Etenkin etelälaivan toinen holvi lännestä oli sortumaisillaan. Se jouduttiin sitomaan teräsverkkokonstruktiolla. Seinien ja holvien pintakäsittely on selvitetty kalkkimaalausten yhteydessä.

RUNKOHUONEEN LATTIA uudistettiin kokonaan 1960-luvun restauroinnissa. Sen tasoa madallettiin noin 80 cm. Nykyinen lattiapinta on suunnilleen keskiaikaisella tasolla kuorissa ja toisessa traveessa, muualla korkeammalla. Maaston voimakas kohoaminen itään on vaatinut tässä madalletussakin lattiassa portaiden käyttöä kirkkosalin länsipäässä ja lisäksi selvästi kuoria kohden kohoavaa lattiaa. Länsiportaalin sisäpuolisessa päässä on yksi tiiliaskelma. Sen jälkeen seuraa kapea tiililattiavyöhyke, jolta nousee kolme askelmaa varsinaiselle lattiatasolle. Kuorin lattia on puolestaan taas kolme askelmaa sitä korkeammalla. Lattian materiaalina on em. tiililattiavyöhykettä lukuunottamatta Öölannin kalkkikivi. Laattojen koko on 40 × 40 cm. Kuorin lattia on suurimmaksi osaksi peitetty vanhoilla kalkkikivilaatoilla, jotka ovat peräisin edellisestä lattiasta. Kuorin lattiaan palautettiin 1960-luvun restauroinnissa myös kirkon seiniin kiinnitettyinä olleet hautakivet. Penkkikortteleissa on puulattiat.

Varhaisin tieto runkokuoneen lattiasta on v:lta 1663 (kal.), jolloin pääkäytävän ja kuorin lattiat peitettiin tiilellä ja uusi alttari ja sen portaat

muurattiin. Ihmeellistä kyllä mainitaan tällöin, että kuorissa ei ollut minkäänlaista vanhempaa lattiaa. V. 1962 suoritetuissa kaivauksissa löydettiin länsiportaalin edestä 1600-luvun tiililattian fragmentti (170 × 140 cm), joka oli suunnilleen alkuperäisen kynnystason korkeudella. Lattiatiilien koko on 30–31 × 14,5–15 × 9. Tiiliä oli paikaltaan siirrettyinä myös muualla kirkossa. Seuraava suuri ja yhtenäinen lattiakorjaus tehtiin vasta 1790-luvulla, jolloin hautaaminen kirkkoon lopetettiin (1792). Seurakunta toteaa nimenomaan, että vasta nyt on mahdollista ryhtyä pysyväluonteisen lattian tekoon (pöytäk.). Seurakunta asetti tavoitteekseen kalkkikivilattian. Kivet saatiin edullisesti ostaa Teijon ruukinpatruuna J. J. Kijkiltä. Gotlannin kivi (myöhemmin puhutaan myös Öölannin kivistä) ei kuitenkaan riittänyt kuin pääkäytävään, ristikäytävään, kuoriin ja sivukäytävien itäpäähän. Muualle tehtiin lankkulattia ja myös kalkkikiviosalle puinen aluslattia mahtavien kivipaasien varaan. Materiaalihankinnat suoritettiin v. 1794, puutavara hakattiin seurakunnan omistamalta Pensalon saarelta Särkisalosta. Rakennustyön suoritti turkulainen rakennusmestari Erik Hamberg v. 1795.

Tämä yleisratkaisu, johon kuului seitsemän maaston voimakasta nousua tasaavaa ja länsiportaalista alkavaa askelmaa, säilyi periaatteessa 1960-luvun restaurointiin saakka. Puulattioita jouduttiin tietenkin korjaamaan. V. 1876 peitettiin kuorilattia lankuilla (tilit) ja v. 1893 se laskettiin sementillä puu- ja tiilialustalle. Samalla kerta poistettiin hautalaatat kuorin lattiasta ja kiinnitettiin rautakoukulla seiniin (tilit).

Lattian madaltamisen ja perustusten vahvistamisen yhteydessä vv. 1961–62 suoritettiin myös suppeassa määrin rakennusarkeologisia tutkimuksia. Kirkon itä- ja länsipäästä löydettiin useita muurihautoja (vrt. hautausmuistot). Samoin tavattiin jäänteitä vanhemmista lattioista ja lattiarakenteista. Varsin runsas ja syvälle ulottuva hautaus oli kuitenkin hävittänyt kaikki jäljet vanhemmasta kirkkorakennuksesta, jonka olemassaoloon runkokuonetta selvästi vanhempi sakaristo viittaa. Kaivausten yhteydessä otettiin talteen hautauksiin liittynyttä esineistöä, muutamia keskiaikaisten veistosten osia ja varsin runsaasti *rahoja*, vanhimmat (15 kpl.) 1200-luvulta. Rahalöytöjen kokonaismäärä oli 617 kpl.

VESIKATTO. Kattokonstruktio on pääosiltaan peräisin v:lta 1766. Sitä on useaan otteeseen myö-

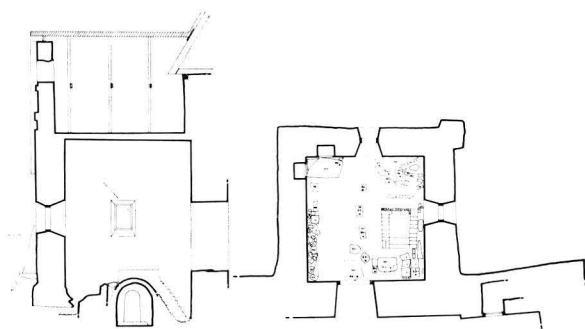
hemmin vahvistettu ja täydennetty. Katemateriaalina on käytetty pyöreäpäisiä paanuja. 1960-luvun restauroinnissa paanukatto ainoastaan korjattiin. Paanutus on myöhempiä korjauksia lukuunottamatta v:ltä 1855. Päätykoristeina ovat rengasristit, jotka uudistettiin 1960-luvulla.

Vesikaton paanutuksista ja tervauksista on tietoja 1600-luvulta lähtien. Keväällä ja kevätkesällä v. 1766 rakensi Antti Piimänen kokonaan uuden vesikaton, myös kattotuolit uusittiin. Seuraava suuri kattokorjaus tehtiin 1810-luvulla, jolloin etelälape uusittiin v. 1814 ja pohjoislape 1815. Työn suorittivat rakennusmestari Juhana Blomström ja kirkonisännöitsijä E. A. Rancken. Tämän korjauksen yhteydessä oli seurakunta harkinnut myös katon madaltamista, mutta ajatuksesta oli luovuttu. Paanut siveltiin vihtrillillä ("vihreä vihtrilli") ja punavärillä. Samalla kertaan tehtiin myös uudet päätykoristeet, jotka veisti tilien mukaan korpraali Gabriel Cajander. Paanutus uusittiin v. 1837 ja kattokoristeet korjattiin. Seurakunta totesi v. 1851 suoritettussa tarkastuksessa, että vesikatto oli perusteellisen korjauksen tarpeessa. Harkittiin kateaineen muuttamista rautapelliksi tai kupariksi. Päädyttiin kuitenkin paanuihin ja alustuoheen. Työ suoritettiin vasta kesällä v. 1855 rakennusmestari Österlundin johdolla. V. 1904 suoritettun kirkon korjaustyön yhteydessä uusittiin myös osa paanutusta ja katto käsiteltiin tervan ja vernissan sekoituksella. Ukkosenjohdatin hankittiin v. 1882.

Sakaristo

Sakaristo (kuvat 16–17) sijaitsee runkokuoneen pohjoisseinän itäpäässä (sen pohjoisseinä on 5 m:n päässä kirkon koillisnurkasta). Se on pohja-alaltaan jonkin verran pienempi kuin asehuone, saman levyinen, mutta melkoisesti lyhyempi. Sen sijaan sakaristo on korkeampi kuin asehuone.

Sakaristo on kirkon vanhin osa. Kirkon pohjoisseinä on rakennettu sen eteläpään ympärille. Pääty jää selvästi näkyviin kirkkosalin puolelle (kuva 21). Seinän ääriviivat voi edelleen helposti havaita, samoin vesikaton muodon, koska osa katon vanhaa aluslaudoitusta tulee näkyviin runkokuoneen puolelle. Sakariston päädyn

16. SAKARISTON POHJAPIIRROS JA ITÄSUUNTAINEN LEIKKAUS, 1 : 300.

Sakristians grundplan och snitt mot öst, 1 : 300.

ylempi osa on hävinnyt runkokuoneen holvauksen vyökaaren tieltä.

PERUSTUS (kuva 17). Sakariston perusmuuri poikkeaa melkoisesti runkokuoneen perustuksesta. Se ulottuu syvemmälle kuin runkokuoneen pohjoisseinän perustus ja on muuraukseltaan tiiviimpää, säännöllisempää ja ainakin länsi- ja itämuurissa laastilla sidottua. Perustus ulkonee seinäpinnasta hyvin vaihtelevasti 30–150 cm. Sakariston seinien perustukset poikkeavat melkoisesti myös toisistaan. Maa oli sakariston ympärillä aikojen kuluessa suuresti kasvanut, mm. varsinainen seinämuuraus ulottui länsimuurissa 90 cm maanpinnan alapuolelle. Tältä korkeudelta alkoi perusmuuri, jonka ulkonema kasvoi voimakkaasti pohjoissuuntaan päättyen kuitenkin n. 100 cm päässä luoteisnurkasta. Perusmuuri muuttui tässä luoteisnurkan tukipilarin portaittain laskeutuvaksi perustukseksi (vrt. jäljempänä). Länsiseinän varsinainen perusmuuri laskeutui sen sijaan suorana ja säännöllisenä. Tä-

17. SAKARISTON PERUSTUS JA TUKIPILARIT PALJASTETTHIN v. 1962 RESTAUROINNIN YHTEYDESSÄ.

Sakristians grundmur och kontreforter frilades i samband med restaureringen 1962.

mä perusmuuri on kuulunut varhempaan paikalla olleeseen kivirakennukseen, todennäköisesti sakaristoon, jonka pohjoisseinän alaosa löytyi sakariston lattiakaivauksissa v. 1962 (kuva 20). Itämuurin perustuksesta muodostaa vanhan sakariston perusmuuri myös osan, mutta täällä se ei ulkone seinäpinnan tasosta. Suurin osa on kuitenkin porrasmaisesti leviävää perusmuurausta, joka liittyy koilliseen tukipilarin perustukseen. Pohjois- ja eteläseinän perusmuuraukset ovat keskenään samankaltaiset, porrasmaisesti kasvavat. Edellämäinittujen tukipilareiden perustukset liittyvät pohjoisseinän perusmuuriin. Myös näissä perustuksissa oli jälkiä laastista.

1960-luvun restauroinnissa vahvistettiin sakariston perustukset samaan tapaan kuin runkokuoneessa ja liialliset maakerrokset poistettiin ulkopuolelta. Sakariston pohjoisseinää vahvistettaessa löydettiin sen alta jälkiä hautouksista. **SEINÄMUURIT.** Sakariston seinämuurit ovat harmaakiveä, mutta myös tiiltä on käytetty paljon. Lukuunottamatta ikkunoiden ja oven sekä päätykolmion muurauksia on tiiltä runsaasti pohjois- ja eteläseinän sisäpuolisissa muurauksissa, pohjoisseinän ulkonurkissa ja kirkkosaliin näkyvän eteläseinän alaosissa ja reunoissa. Käytettyjen tiilien koko, lukuunottamatta 1860-luvulla uudelleen muurattua oviaukkoa, on $27-28 \times 13-14 \times 9-10$. Harmaakivimuuraus on pienikokoisemmista kivistä kuin runkokuoneessa. V. 1666 sakaristo valkaistiin ulkoa Melkkilän omistajan kustannuksella (kal.).

SAKARISTON TUKIPILARIT. Sakariston kumassakin ulkonurkassa on tukimuuraukset, jotka mainittiin jo perustusten yhteydessä. Ne ovat itse asiassa perusmuurin laajentumia, jotka kasvavat maanpinnan yläpuolelle ja ovat liitteessä seinämuuriin. Tukipilarit on muurattu tiiviisti laattamaisista kivistä. Luoteisnurkan pilari on matala ja oli maan peitossa ennen maakerrosten poistoa 1960-luvulla. Koillisnurkan pilari on huomattavasti korkeampi kohoten ylöspäin kapenevana sakariston ikkunoiden alareunaa korkeammalle. Näiden tukirakenteiden varaan on tehty nurkkien tiilimuuraus.

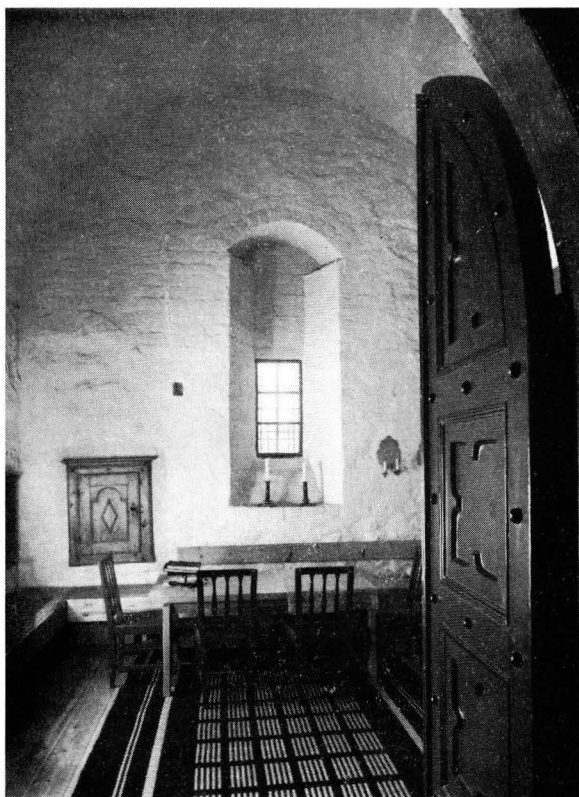
Sakariston ja runkokuoneen liittymäkohdat ovat varsin erikoislaatuiset. Noin 100 cm sakariston räystäästä alaspäin on muurissa sekä itäettä länsiseinässä voimakkaasti ulostyöntynvä liuskakivi, joka jää runkokuoneen seinämuurauksen sisään. Sen alapuolella sakariston seinässä on perustuksen yläreunaan asti ulottuva

noin 50 cm leveä murtopintainen vyöhyke, joka on selvästi muurin ydinmuurausta, paikkamallalla ja laastilla tasattua. Vastaavalla kohdalla runkokuoneen pohjoisseinässä on 40–50 cm leveä kaista, jossa on samalla tavoin ydinmuurausta pinnassa, mutta ulkoreunassa on lisäksi suora kaksinkertainen tiilirivi. Eräitä selvästi myöhemmin tehtyjä paikkauksia lukuunottamatta on tiilien koko sama kuin muuallakin sakaristossa. Nämä sakariston kaakkois- ja lounaisnurkkien vyöhykkeet ovat ilmeisesti jäännöksiä tukipilareista, jotka ovat liittyneet sakariston länsi- ja itäseinään ja joita on kattanut laattakivistä tehty kate. Runkokuoneen muurin sisään jäävän osan laajuutta ei voi enää varmuudella todeta. Kun runkokuone rakennettiin jäi osa tukipilareista näkyviin, mutta purettiin myöhemmin seinäpinnan tasoon. Tasauksissa on osittain käytetty pienimittaista tiiltä ($? \times 13 \times 6,5$).

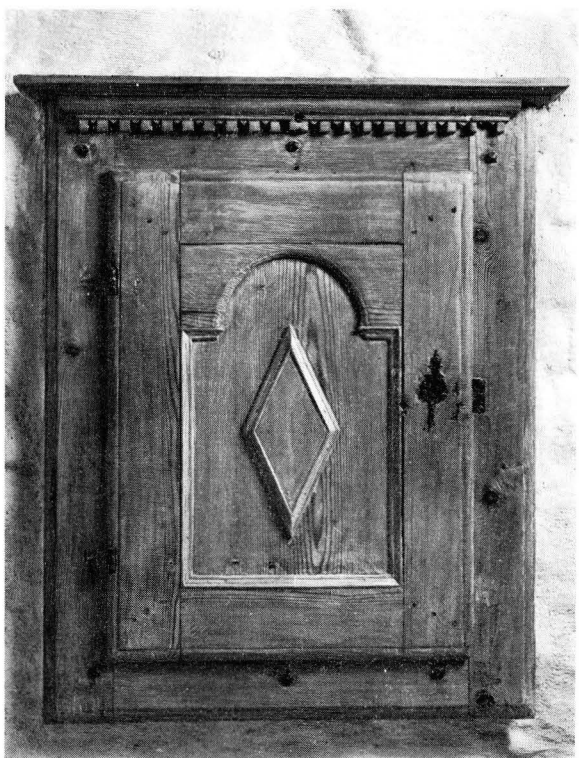
SAKARISTON PÄÄTYKOLMIOT. Pohjoisen päätykolmion ylin kolmannes on kokonaan tiilimuurausta. Tässä tiilimuurauksessa on pieni suoraikulmainen, kivilaatan kattama aukko (83×63 cm). Aukon alareunan tasolla, sen sivuilla, työntyy muuripinnasta ulos kaksi laattakiveä, jotka samalla päättävät koko ylimmän tiilivyöhykkeen. Muurin ulkopinnassa jatkuu tiilimuuraus reveteerauksena alaspäin vielä noin kolmannuksen päätykolmion korkeudesta. Tätä tiilimuurausta reunustaa kuitenkin sivuilla harmaakivimuuraus. Tiilimuurauksessa on kaksi komeroaihetta: pyörökomero ja sen alapuolella nauhakomero. Niiden taustapinnat on rapattu ja valkaistu.

Eteläinen päätykolmio on lähes kokonaan saanut väistyä runkokuoneen seinän tieltä. Sakariston päätykolmion alkuperäistä seinää on säilynyt vain matalalla, tynnyriholvin korkeudella. Holvin varaan on muurattu vahvistava täyte-
muuraus holvin ja ullakotilaan työntyvän runkokuoneen eteläseinän väliin.

SAKARISTON IKKUNAT JA KOMEROT. Itäseinässä on suorakaiteen muotoinen ikkuna, jonka komerot laajenevat sisään ja ulospäin. Valoaukon korkeus on 105 cm ja leveys 65 cm. Aukon katteena on sisäreunassa harmaakivilaatta, ulompana lankut. Vesipenkinä on betonilaatta. Sisäpuolinen ikkunapenkki laskeutuu suhteellisen jyrkästi huoneeseen päin. Käytetty tiilikoko on sama kuin muuallakin sakaristossa. Sisäpuolella on ikkunan ylälaatta aivan tynnyriholvin kan-

18. SAKARISTON POHJOISSUUNTAINEN SISÄKUVA.
Sakristians interiör mot nord.

19. SAKARISTON POHJOISSEINÄN KOMERON VV. 1766–68
TEHTY OVI.
Dörren till skåpet i sakristians nordvägg, från år 1766–68.

nan korkeudella. Ikkuna on keskiaikainen, sisäpuolista komeroa ja valoaukkoa on myöhemmin jonkin verran avaritettu.

Pohjoisseinän ikkunan valoaukko on suunnilleen samansuuruinen kuin itäseinän ikkunassa ja vastaavalla korkeudella lattiatasosta (kuva 18). Ulkopuolinen komero on myös samanlainen kuin itäseinän ikkunassa. Sisäpuolinen komero sen sijaan on varsin poikkeuksellinen. Se on hyvin kookas, korkeus 275 cm ja leveys 105 cm, ja kapenee valoaukkoa kohden voimakkaasti. Sisäpuolinen ikkunapenkki laskeutuu jyrkkänä. Komeron päättää kaksinkertainen segmenttikaari. Pielien viistous päättyy kaaren kantojen kohdalla. Varsinaisen valoaukon korkeus on vain hieman enemmän kuin kolmannes komeron korkeudesta. Tiilimitat $27-28 \times 13,5-14 \times 9,5-10$. Pohjoisseinän sisäpuolinen ikkunakomero löytyi vasta 1960-luvun restauroinnissa. Komeron yläosa oli umpeenmuurattu seinäpinnan tasoon. Ikkunapenkkiä oli korotettu ja tasattu, ikkunakomeroa ja valoaukkoa jonkin verran avaritettu. Valoaukon yläreunan korkeudelle oli tehty tasainen puukate. Restauroinnin yhteydessä palautettiin komeron alkuperäinen muoto.

Sakariston ikkunoiden korjauksista on tietoja jo 1600-luvulta, mm. kaltereiden teosta vv. 1666 ja 1690 (kal.). Itäseinän ikkunan komeron avartaminen ja pohjoisseinän komeron umpeenmuuraukset ovat mahdollisesti tapahtuneet v. 1847, jolloin sakaristossa suoritettiin melko laajoja korjauksia. Sakariston ikkunat uusittiin myös v. 1939. 1960-luvun restauroinnissa pantiin pohjoisikkunaan antiikkilasitus. Itäikkunassa on nykyisin restauroinnin jälkeen lahjoitettu lasimaisiikki.

Pohjoisseinässä ikkunan länsipuolella on keskiaikainen seinäkomero, kork. 75 cm, lev. 63 cm ja syv. 45 cm. Komeron pohja ja katto on vuorattu puulla. Länsiseinässä alareunaltaan samalla korkeudella ja lähellä luoteisnurkkaa on toinen keskiaikainen seinäkomero, jonka syvyys on sama, mutta korkeus vain 65 cm. Komeroihin tehtiin hyllyt ja ovet vv. 1766–68 (kuva 19; tilit sekä vuosiluku toisessa ovesta). 1960-luvun restauroinnissa ovet puhdistettiin ja korjattiin. SAKARISTON HOLVI on kookas tynnyriholvi, jonka tiilimitat ovat $? \times 13-14 \times 9,5-10$. Se on selvästi samanaikainen sakariston seinämuurien kanssa.

SAKARISTON LATTIA. Nykyinen puulattia tehtiin 1960-luvun restauroinnissa. Vanhempi puulat-

tia poistettiin ja lattiatasoa madallettiin. Edellinen lattia oli v:lta 1904, jolloin välillä suljettuna ollut *viinikellari* otettiin uudelleen käyttöön. Viinikellari oli suljettu v. 1847 ja peitetty silloin tehdyllä lankkulattialla. Puulattioiden alta, viinikellarin alkuperäisen suuaukon reunan korkeudelta, löytyi fragmentaarisesti säilynyt lattiataso. Sen materiaalina oli nähtävästi sekä lattiatiiliä että harmaakivilaattoja. Tämä lattia oli ilmeisestikin v:lta 1737, jolloin sakariston viinikellari rakennettiin.

Viinikellari on kaksihuoneinen. Etutila on vain lattiassa olevan luukun laajuinen (n. 95×83 cm) ja alkuperäiseltä korkeudeltaan 185 cm. Eteistilan länsiseinässä on varsinaiseen kellariin johtava kaaripäätteinen oviaukko. Kellari on itä-länsisuuntainen, holvattu, pituudeltaan 192 cm ja leveydeltään 145 cm. Korkeus holvin lakeen on 165 cm. Rakennusmateriaalina on harmaakivi, holvauksessa, oviaukossa ja eteishuoneen yläosassa on käytetty tiiltä (28×13 – $13,5 \times 8,5$ – 9 cm). Kaikki pinnat on rapattu ja valkaistu. Eteishuoneen lattia on n. 12 cm korkeammalla kuin varsinaisessa kellarissa.

Viinikellari rakennettiin v. 1737 (tilit). Sen korjauksista on tileissä useita mainintoja. V. 1847 kellarin käytöstä luovuttiin ja se pantiin umpeen. Kesällä v. 1904 suoritetuissa korjaustöissä kellari kunnostettiin ja otettiin uudelleen käyttöön. 1960-luvun restauroinnissa korjattiin kellari perusteellisesti, mm. ilmanvaihto järjestettiin ja vanhat maapohjalattiat kunnostettiin.

VANHEMMAN SAKARISTON SEINÄMUURIEN JÄÄNNÖKSET. Vv. 1962–63 suoritettujen lattian kaivausten yhteydessä löydettiin sakariston pohjoispäästä vanhemman paikalla olleen rakennuksen seinämuurin alaosa. Muuri oli harmaakiveä, paksuudeltaan n. 105–135 cm. Säilyneen osan korkeus oli keskimäärin 100 cm. Muuri kulki sakariston poikki lähinnä itä-länsisuuntaisena poiketen kuitenkin sakariston pohjoisseinän suunnasta melkoisesti kaakkoon. Muuri alkoi sakariston luoteisnurkasta, mutta kulki itäseinän kohdalla jo 75 cm päässä koillisnurkasta. Itä- ja länsimuurin alta löytyivät vanhan rakennuksen sisänurkat ja läntisen ja itäisen seinän alimmat osat. (Vrt. myös selostusta sakariston perustuksista.) Kysymyksessä täytynee olla varhempi sakaristo, joka on purettu nykyisen tieltä. Se on ollut hieman leveämpi kuin nykyinen sakaristo, sen pituus ei ole varmuudella määriteltävissä. Ilmeisesti eteläseinä on kuitenkin ollut nykyisen

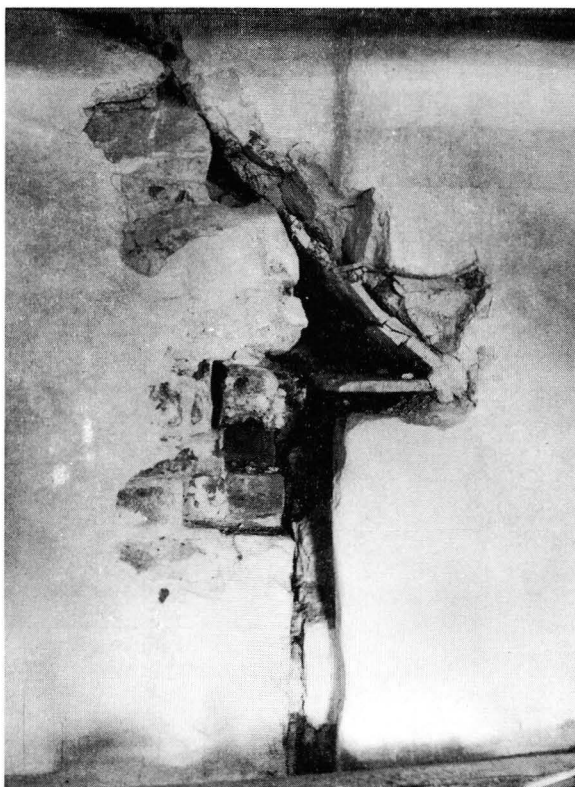
sakariston eteläseinän kohdalla. Em. viinikellarin pohjoisseinä oli rakennettu tämän vanhan sakariston pohjoismuurin jäännöksiä vasten.

SAKARISTON VESIKATTO. Katemateriaalina on pyöreäpäinen paanu. Kattorakenteen muodos-

20. VANHEMMAN SAKARISTON PERUSMUURI PALJASTUI v. 1962 SUORITETUSSA KAIVAUKSESSA. SAKARISTON LUOTEISNURKKA.

Grundmuren från en äldre sakristia frilades vid grävning 1962. Sakristians norvästra hörn.

21. SAKARISTON ITÄINEN KATONLAPE JA MUURI RUNKOHUONEEN PUOLELTA v. 1962 SUORITETUN RESTAUROINNIN AIKANA.

Sakristians östra takfall och mur, sedda från kyrksalen under restaureringsarbetet 1962.

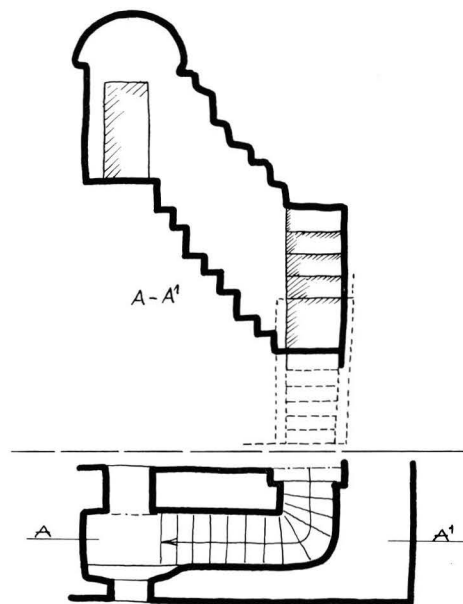
taa kolme kattotuolia, joita on vahvistettu erilaisin sekundäärisin konstruktioin. Hieman holvin lakea korkeammalla, molemmilla reunoilla, kulkee päädyistä päätyyn ja niihin upotettuna pyöreä salko, joka ei liity kattorakenteisiin. Runkohuoneen pohjoisseinän sisään jäävät ja kirkkosalin puolella näkyviin tulevat kattolaudat ovat havaittavissa myös sakariston ullakolta. Nämä vanhat laudat on katkaistu suunnilleen seinän tasalta, joten niiden pituudeksi jää n. 200 cm. Näiden vanhojen lautojen päällä on jälkiä tuohikerroksesta, mutta ei paanuista, vaan muuraus alkaa tuohikerroksen päältä. Vanha laudoitus on jonkin verran kapeampaa ja ohuempaa kuin sakariston nykyinen aluslaudoitus.

Varhaisin tieto vesikaton korjauksesta on v:ltä 1666, jolloin sakaristo mainitaan katetun. Myöhemmin ovat sakariston katon uudistus- ja korjaustyöt ilmeisestikin liittyneet runkokuoneen kattotöihin.

Asehuone

Asehuone (kuva 23) sijaitsee aivan eteläseinän keskikohdalla (vrt. eteläportaali). Länsi- ja itäseinän pituus on 7,35 m, eteläseinän 7,00 m. Asehuone on pinta-alaltaan jonkin verran suurempi kuin sakaristo, mutta matalampi.

PERUSMUURI. Asehuoneen perusmuuri on rakenteeltaan samankaltainen kuin runkokuoneessa. Se on kuitenkin matalampi ja ulkonee seinäpinnan tasosta vain 30–40 cm. Perustuksen vahvistuksen yhteydessä 1960-luvulla voitiin todeta,

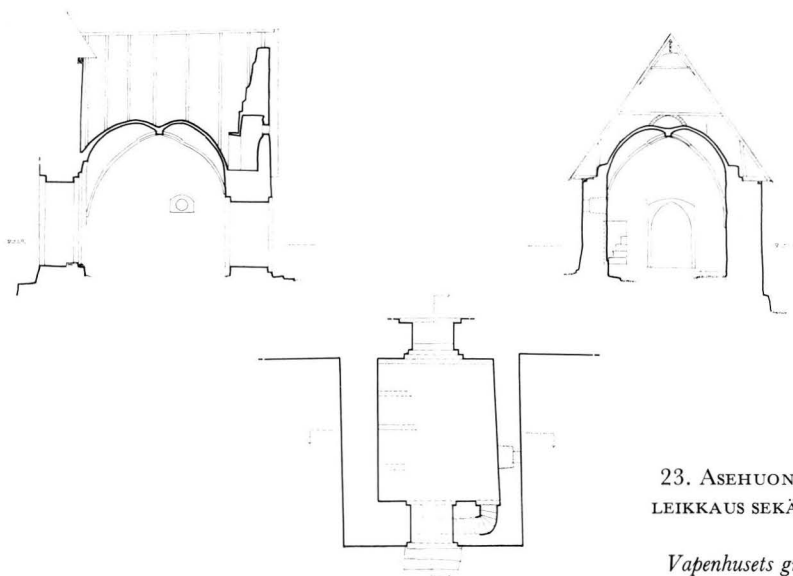

22. ASEHUONEEN ULLAKON PORTAAT, 1 : 100.
Vapenhusets vindstrappa, 1 : 100.

että runkokuoneen ja asehuoneen perustusten läntisessä yhtymäkohdassa ei ollut selvää rajaa, vaan perustukset näyttivät liittyvän yhteen (seinät eivät ole liitteessä).

Asehuoneen holvissa sekä etelä- ja itäseinässä olleet pahat halkeamat, joita oli moneen otteeseen paikkailtu, osoittivat perustusten täälläkin pettäneen. 1960-luvun restauroinnin yhteydessä suoritettiin asehuoneen perustusten vahvistaminen yhtälailla kuin runkokuoneessa.

SEINÄT. Asehuoneen seinät ovat harmaakiveä ovi- ja ikkuna-aukkojen muurauksia sekä eräitä sisäpuolisia paikkausvyöhykkeitä lukuunotta-

23. ASEHUONEEN POHJA, ITÄSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS SEKÄ ETELÄSUUNTAINEN POIKITTÄISLEIKKAUS, 1 : 300.

Vapenhusets grundplan samt snitt mot öst och syd, 1 : 300.

matta. Seinien paksuudet vaihtelevat suuresti (länsimuuri 160 cm, etelämuuri 190 cm ja itämuuri 100 cm). Asehuoneen seinien korjaukset ja pintakäsittelyt liittyvät muihin kirkkorakennuksessa suoritettuihin. Varhaisin erillinen maininta asehuoneen ”valkaisemisesta” on v:lta 1667 (kal.). V. 1962 uusittiin asehuoneen sauma ja sisäpuolinen pintakäsittely. Tällöin löydettiin holvin ja länsiseinän liittymäkohdasta kalkkimaalausfragmentti, joka osoittaa asehuoneessa olleen keskiaikaisia maalauksia (vrt. kalkkimaalaukset).

PÄÄTYKOLMIO on ylös asti harmaakiveä lukuunottamatta pyöröikkunan muurausta ja ulkoisen saarnastuolin aukon umpeenmuuraukseen liittyneitä tiilimuurauksia.

OVET ja IKKUNAT. Eteläovi on samaa tyyppiä oleva suippokaariportaali kuin runkokuoneessa. Varsinaisen oviaukon korkeus on 250 ja leveys 160 cm. Sisäpuolella on segmenttikaarinen niissi ovilevyä varten, ulkopuolella yksinkertainen kulmaprofiili. Nykyinen kynnystaso on alkupe-
räisellä korkeudella. Tiilikoko on sama kuin runkokuoneen portaaleissa lukuunottamatta eräitä ulkopuolisen kaaren korjauksia. Oviaukon tiiliosat ovat slammatut.

Sisempi pariovi on tehty 1960-luvulla. Se on lakattu pystylautaovi. Ulompi pariovi uusittiin samalla kertaa, mutta tehtiin poistetun oven mallin mukaan. Varhempi ovi oli peräisin vv. 1830–31 toteutetusta suuresta ovien uusinnasta. Oven vetimessä, joka on siirretty uuteen oveen, on vuosiluku 1831.

Itäseinän umpeenmuurattu oviaukko on nykyisin sisäpuolella näkyvissä komerona, jonka taustaseinä on muurattu tiilestä ja slammattu. Ulkopuolella on sen umpeenmuuraus selvästi todettavissa. 1960-luvun restauroinnin yhteydessä avattiin umpeenmuurausta sisäpuolelta. Se ulottui aivan seinäpinnan tasoon ja oli rappaus- ja kalkkivärikerrosten peitossa. Umpeenmuuraus, joka oli harmaakiveä, jatkui lujana ja yhtenäisenä muurin sisäpinnasta ulkopintaan. Sitä tehtäessä oli holvi ja suurin osa ovikäytävän tiilipinnasta hakattu pois. Ainoastaan 3–5 alinta tiilikerrosta oli jäljellä. Kynnystaso on nykyisestä lattiapinnasta 57–60 cm korkeudella. Sisäpuolella reunusti aukkoa suorakulmainen pykälä. Varsinaisen oviaukon leveys on 108 cm, pykälän kohdalta 146 cm. Alkuperäinen korkeus on ollut 200 cm. Muurin ulkopinnassa aukon muoto on epämääräisempi ja ilmeisesti vain alaosiltaan

luotettava. Ylempi osa ja kaari ovat todennäköisesti muuttuneet umpeenmuurauksen ja samanaikaisesti tapahtuneen itäseinän ikkunan teon yhteydessä (vrt. jäljempänä). Vanhojen tiilien mitat sisä- ja ulkopuolella ovat $27\text{--}28 \times 13,5 \times 8,5\text{--}9$ cm.

Itäseinän ikkuna em. umpeenmuuratun oviaukon yläpuolella on tehty kaikesta päättäen umpeenmuurauksen yhteydessä. Sen pilet ja holvaus on muurattu oviaukon seinämistä puretuista tiilistä. Ikkunakomero on sisäpuolelta segmenttikaarinen, 80 cm leveä ja alunperin 95 cm korkea, mutta madaltunut oviaukon kaaren rekonstruoinnissa v. 1962. Ulkopuolinen aukko on pyöreä, halkaisijaltaan 45 cm. Umpeenmuuraus ja ikkunan teko ovat tapahtuneet mahdollisesti v. 1852. Aukossa on neliruutuinen puupuitteinen ikkuna.

Ullakon ovi on eteläseinän itäpäässä tasapäätteisessä niissä (syv. 15 cm), joka osittain työntyy myös itäseinään. Oviaukon koko on 160×65 cm. Vanhat saranatapid ja salparauta ovat jäljellä. Ovilevy uusittiin 1960-luvun restauroinnissa.

Portaat (kuva 22) kaartuvat heti ovelta länteen ja kohoavat jyrkkinä eteläseinän sisällä. Askelmat on muurattu osittain harmaakivestä osittain tiilestä. Ne päättyvät eteläoven yläpuolella olevaan pieneen segmenttiholvilla katettuun kammioon, jonka pohja-ala on 60×100 cm ja korkeus poikittaisen holvin lakeen 210 cm. Seinissä ja holvissa käytettyjen tiilien koko on $30\text{--}31 \times 15 \times 8,5\text{--}9$ cm.

Kammioista avautuu kapea (50 cm) ja matala (130 cm) aukko asehuoneen ullakolle. Aukon päätteenä on harmaakivilohkare. Vastapäätä ovea kammion eteläseinässä on pyöreä ikkunaukko (halk. 30 cm), joka on selvästi tehty suuremman aukon umpeenmuuraukseen. Aukossa on puupuitteinen ikkuna. Reunustiilien koko on $28 \times 14 \times 7$ cm. Umpeenmuurattu aukko on ilmeisesti ollut 100 cm leveä, 130 cm korkea ja segmenttikaarinen. Kammio ja aukko ovat nähtävästi muodostaneet ns. *ulkoisen saarnastuolin*. Umpeenmuuraus lienee tapahtunut v. 1852, samanaikaisesti kuin asehuoneen itäseinän ovi muurattiin umpeen ja sen yläpuolelle avattiin ikkuna. Pyöröikkuna vaikuttaa kuitenkin muurauksensa puolesta myöhemmältä.

ASEHUONEEN HOLVAUS. Asehuoneessa on ristiholvi, joka runkokuoneen puolella kohoaa tukevalta kilpikaareltä. Ruodetiili on viisisivuinen.

Ruoteiden leikkauskohdassa on ruodetiilin sijasta käytetty tavallista holvitiiltä, joten muodostuu ns. Andreaksen risti. Holvitiilien koko on $27 \times ? \times 9$ cm.

ASEHUONEEN LATTIA. Lattiamateriaalina on vanha kalkkikivi, joka on peräisin runkokuoneen v. 1795 tehdystä lattiasta. Tämä kalkkikivilattia tehtiin 1960-luvun restauroinnissa, jolloin myös lattiataso madallettiin alkuperäiseen korkeuteen. Varhempi lattia oli hiekkatasaukselle laskettu 7 cm paksuinen betonilattia, nähtävästi peräisin tämän vuosisadan alun korjauksista. N. 25 cm tämän betonilattian alapuolella oli osia puulattian länsi-itäsuuntaisista kannatinpuista.

ASEHUONEEN ULLAKKO ja VESIKATTO. Kattorakenteen muodostaa kuusi kattotuolia sekä yksi vajanainen kattotuoli. Kattotuoleissa on kaksi kitapuuta, joista ylempi on ohut. Katteena ovat samanlaiset paanut kuin runkokuoneessa. Ulkoisen saarnastuolin tilasta ullakolle johtavan oven yläpuolella on näkyvissä mainitun tilan segmenttiholvin kaari. Sen yläpuolelta alkaa päätyseinä voimakkaasti oheta portaittain. Runkokuoneen etelämuurin yläreuna näkyy asehuoneen ullakolle ja sen yläpuolelle jää pieni kolmiomainen aukko, joka yhdistää asehuoneen ja runkokuoneen ullakot.

Rakennushistoria

Perniön kirkon keskiaikaisessa rakentamisessa erottuu neljä rakennusvaihetta. Varhaisinta edustavat nykyisen sakariston alta löytyneet vanhemman sakariston jäännökset, seuraavaa nykyinen sakaristo, joka runkokuoneen pohjoisseinän sisään työntyvänä on selvästi runkokuonetta vanhempi, kolmantena runkokuone holvauksineen ja viimeisenä asehuone.

Ne aikarajat, joiden väliin tämä rakentaminen sijoittuu, eivät ole täysin varmasti määriteltävissä. Yhden kiintopisteen antavat kalkkimaalaukset, jotka ajoitetaan 1470-luvulle tai n. v:een 1480. Tämä tapahtuma merkitsee samalla keskiaikaisen rakennusvaiheen päättymistä.

Sen alku on vaikeammin osoitettavissa. Perniön kirkkoherra mainitaan ensimmäisen kerran v. 1330 (ks. s. 10). Yleensä oletetaan, että ainakin jo tässä vaiheessa olisi nykyisen kirkon paikalla sijainnut kirkkorakennus. V. 1409 taas maini-

taan pappilan sijainneen nykyisellä paikallaan jo vanhoista ajoista alkaen (s. 10). Lisäksi muutamit kirkossa olleista keskiaikaisista veistoksista on ajoitettu 1300-luvun alkuun ja 1200-luvun puolelle; näihin kuuluu mm. triumfikrusifiksi, madonnaa ja kirkon suojeluspyhimystä P. Laurentiusta esittävät veistokset (ks. ss. 41–47; vrt. kuitenkin s. 70). On siis ilmeistä, että nykyinen kirkonpaikka on ollut käytössä jo 1300-luvun alussa, mahdollisesti jo 1200-luvun lopulla (esim. löytyneet 1200-luvun rahat).

Edellä mainituista kirkon keskiaikaisista rakennusvaiheista lienee vanhemman sakariston jäännökset ajoitettavissa 1300-luvun alkuun tai 1200-luvun loppuun. Vanhemman sakariston jäännökset eivät kuitenkaan anna mitään tukeaa ajoitukselle.

Nykyisen sakariston itä- ja länsiseinä rakennettiin vanhan sakariston seinien jäännösten päälle, mahdollisesti osittain myös eteläseinä, mutta pohjoisena rakennettiin jonkin verran pohjoisemmaksi. Samalla koko rakennuksen suuntaa muutettiin. Uuden sakariston muurauksessa käytettiin runsaasti tiiltä, ei ainoastaan holvissa ja ovi- sekä ikkuna-aukoissa, vaan myös ulkonurkissa. Tiilikoko on eri tiiliosissa sama, lukuunottamatta päädyn koristekomeroita, jotka ovat nähtävästi syntyneet vasta runkokuoneen päätykolmioiden teon yhteydessä. Pohjoiset tiilinurkat on muurattu harmaakivisten tukirakenteiden varaan. Myös sakariston etelänurkat on selvästi muurattu tiilestä. Näitä nurkkia tukemaan muurattiin tiilestä itä- ja länsiseinälle tukipilarimaiset laajennukset, joiden jäännökset ovat edelleen selvästi todettavissa sakariston ja runkokuoneen liittymäkohdissa.

Uuden sakariston rakentamisaikaa ei voi varmuudella määritellä. Jos varhempi sakaristo rakennettiin 1200-luvun lopulla tai 1300-luvun alussa ja nykyinen sakaristo on selvästi runkokuonetta vanhempi, ajoittuu sakariston uusiminen 1300-luvulle tai 1400-luvun alkupuolelle.

I. Kronqvist yhdistää Perniön sakariston 1300-luvun alkupuolen kivisakaristojen ryhmään, jonka ajoitus perustuu mm. käytettyyn tiilikokoon ja tynnyriholviin. Perniön sakariston tiilikoko ($27-28 \times 13-14 \times 9,5-10$ cm) on kuitenkin käytössä vielä ainakin 1300-luvun puolivälissä ja jälkipuoliskolla. Myöskään ei tynnyriholvi sinänsä riitä ajoituksen perustaksi. Sen sijaan pohjoisikkunan sisäpuolisen komeron muoto viittaa 1300-luvun lopulle tai 1400-luvulle.

Sakaristojen suhteesta paikalla ilmeisesti olleeseen puukirkkoon tai puukirkkoihin ei voida tehdä mitään johtopäätöksiä.

Runkohuoneessa ei ole piirteitä, jotka osoittaisivat, että seinämuurit ja holvaus olisivat varsinaisesti eri rakennusvaihetta. Holvaus on selvästi muodostanut muurien rakentamista välittömästi seuranneen ja rakennustyön alkaessa suunnittelun vaiheen. Tiilimateriaali vaikuttaa kooltaan ja laadultaan yhtenäiseltä runkohuoneen tiili-osissa. Mitkään yksityiskohdat muureissa tai muissa rakenteissa eivät osoita, että holvaus ei olisi seurannut jokseenkin välittömästi runkohuoneen muurausta. Tältä pohjalta lähtien kiinnekohdaksi runkohuoneen ajoittamiselle saadaan holvaus, joka kuuluu holvimestari *Petrus de Kymitto'n* tai hänen koulukuntansa nimeen liitettyyn holviryhmään. Tämän ryhmän holvit ajoitetaan tavallisesti 1460-luvulle ja 1470-luvun alkupuolelle.

Perniön kirkon holveja lienee pidettävä tämän ryhmän nuorimpiin kuuluvina, ehkä 1470-luvun alkupuolella muurattuina. Runkohuoneen ajoitus tulisi silloin olemaan 1460–1480. Päätykolmiot kuuluvat samaan ajanjaksoon ja nähtävästi myös asehuone. Asehuoneen tiilikoko ja eteläoven ratkaisu liittyvät sen runkohuoneeseen. Erikoislaatuinen piirre on kuitenkin itäseinän ovi-aukko. Se muistuttaa länsi-itä-ovisten asehuoneiden ratkaisuja ja on vanhahtava piirre. Asehuoneen kokonaismuoto poikkeaa kuitenkin näiden asehuoneiden tavallisesta muodosta. Perniön asehuone on siis yleisratkaisultaan tietynlainen sekamuoto, joka nähtävästi on syntynyt rakennustyön aikana tapahtuneen suunnitelman muutoksen kautta. Tähän viittaisi myös itä- ja länsiseinien suuri paksuusero. Itäseinän ohuus voinee osittain johtua ulkoisen saarnastuolin portaiden sijoituksesta. Itäoven poikkeava tiilikoko vastaa suurin piirtein runkohuoneen ja asehuoneen holvitiiliä.

KORJAUKSIA. Kirkon myöhemmistä uudistus- ja korjausvaiheista hahmottuvat eräät muita selvemmin. Tärkeä oli varsinkin 1660-luvulla suoritettu laaja korjaustyö, jolloin kirkko näyttää saaneen hyvin tyypillisen myöhäisrenessanssin interiöörin. Kuoriin ja pääkäytävälle tehtiin tiililattia, alttari muurattiin, penkistö uusittiin ja kaikki ikkunat lasitettiin. Eteläseinän itäisimpään ikkunaan tuli lasimaalauksia. Läntisiin pilareihin maalattiin tyylinmukaisia koristeaiheita. Myös ulkopuoli kunnostettiin, ulkoseinät

valkaistiin ja paanukatto sai punamullan väritämän tervauksen.

1700-luvun alkupuolen sotavuosina ryöstetty ja huonoon kuntoon päässyt kirkko joutui vuosisadan lopulla uuteen korjausvaiheeseen. 1760-luvulla suoritettiin perusteellinen ulkokorjaus ja tunnettu kirkonrakentaja Antti Piimänen uusi tyystin koko vesikaton. Osittaisen kalkkikivilatian kirkko sai v. 1792.

1800-luvun alkupuolella tehtiin useita tärkeitä korjauksia. Paanutus uusittiin vv. 1814–15 ja 1855, ulko-ovet vv. 1830–31, ikkunoiden ruutukokoa suurennettiin v. 1828. Kattokorjausten yhteydessä oli tällöin esillä myös katon madaltaminen ja kateaineen vaihtaminen rautapelliksi tai kupariksi. Onneksi luovuttiin näistä muutoksista, jotka olisivat ratkaisevasti vaikuttaneet kirkon alkuperäisenä säilyneeseen ulkonäköön. Kuitenkin jo 1860-luvulla ryhdyttiin varsin laajaan korjaustyöhön, joka hävitti kirkosta monta vanhaa piirrettä ja jätti pysyviä jälkiä sen arkkitehtuuriin. Tämä arkkitehti F. W. Lüchowin suunnitelman (1864) mukaan vv. 1865–66 toteutettu ja turkulaisen rakennusmestarin J. Luckfeldtin johtama korjaustyö oli ajalleen varsin tyypillinen. Uusgotiikan pyrkimykset vietiin johdonmukaisesti läpi. Ikkunat laajennettiin ja muutettiin suippokaarisiksi, sakariston ovi sai suippokaarisen muodon ja uusi kiinteä sisustus oli kireästi tyylinmukainen. Seinäpinnat maalattiin hiekkakiven väriksi, holvit sinertävän valkoisiksi. Tällöin peittyivät viimeisetkin näkyvissä olevat keskiaikaiset kalkkimaalaukset. Kiinteää sisustusta hallitsi tammenväri sekä valkoinen ja kulta. V. 1878 sai kirkko lämmityslaitteet (ks. s. 36).

Tämän vuosisadan alussa suoritettu korjaustyö (vv. 1904–05) oli jo luonteeltaan tavallaan restauroiva. Korjaustöiden lisäksi paljastettiin tällöin keskiaikaiset maalaukset Muinaistieteellisen toimikunnan toimesta ja pilareiden tiilipinta otettiin esiin (s. 32).

Viimeisenä suurena korjausvaiheena on mainittava vv. 1962–63 suoritettu laaja restaurointi. Suunnitelma oli professori Esko Järventauksen. Sisustussuunnittelijana toimi sisustusarkkitehti Pirkko Stenros. Restauroinnin yhteydessä vahvistettiin kirkon perustukset täydellisesti, muurit saumattiin ja vesikatto korjattiin. Pääpaino oli kuitenkin interiööriin kohdistuvissa toimenpiteissä. Tilavaikutusta parannettiin mm. palauttamalla lattia lähelle alkuperäistä korkeut-

taan. Kiinteä sisustus uudistettiin käyttämällä lähtökohtana 1860-luvun uusgoottilaista sisustusta. Kirkon valaistussuhteita parannettiin poistamalla kuori-ikkunaa peittänyt 1800-luvun alttaritaulu. Uudet urut suunniteltiin siten että myös länsi-ikkuna saatiin valaisemaan kirkkosalia. Lattia tehtiin Öölannin kalkkikivestä ja vanhat hautalaatat, jotka oli 1800-luvulla kiinnitetty seinille, palautettiin takaisin kuorin lattiaan. Kirkkoon asennettiin keskuslämmitys ja sähköasennukset uusittiin ja valaistusta parannettiin (ks. myös ss. 36–37).

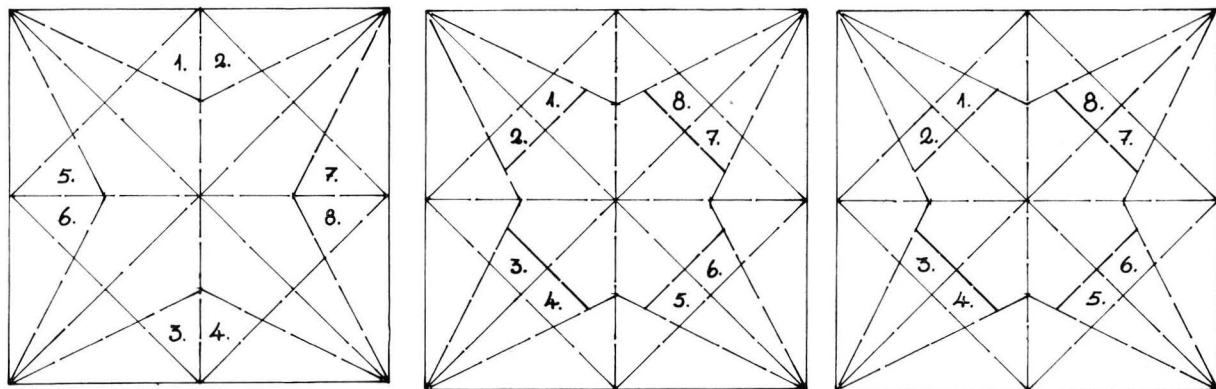
Kalkkimaalaukset

Perniön kirkon keskiaikaiset kalkkimaalaukset on useaan kertaan peitetty: valkaiseminen mainitaan mm. v. 1667, jolloin Hirvilahden omistaja Axel Lillie kustansi kalkin (tark.). V. 1694 turkulainen muurarimestari Jaakko Laurinpoika suoritti osittaisen valkaisemisen, rovasti A. Gadolinin toimesta (Perniön kirkkoherrana vv. 1751–99) kirkko rapattiin sisältä v. 1763 (Merkittävien tapausten kirja). Kun kirkko taas valkaistiin v. 1846, oli sen itäpäässä vielä näkyvissä ”muutama paavillinen kuva” (pöytä.); vihdoin suoritettiin kovakourainen sisäkorjaus v. 1865, jolloin seinät ja holvit tasoitettiin hakkaamalla ulkonevien kivien pinnat sileiksi, kaikki pinnat rapattiin sileiksi ja holvit maalattiin sinervän valkoisiksi, seinät taas hiekkakiven värisiksi F. W. Lüchowin ehdotuksen mukaan (pöytä.). V. 1904 arkkitehti C. Frankenhaeuser johti Mui-

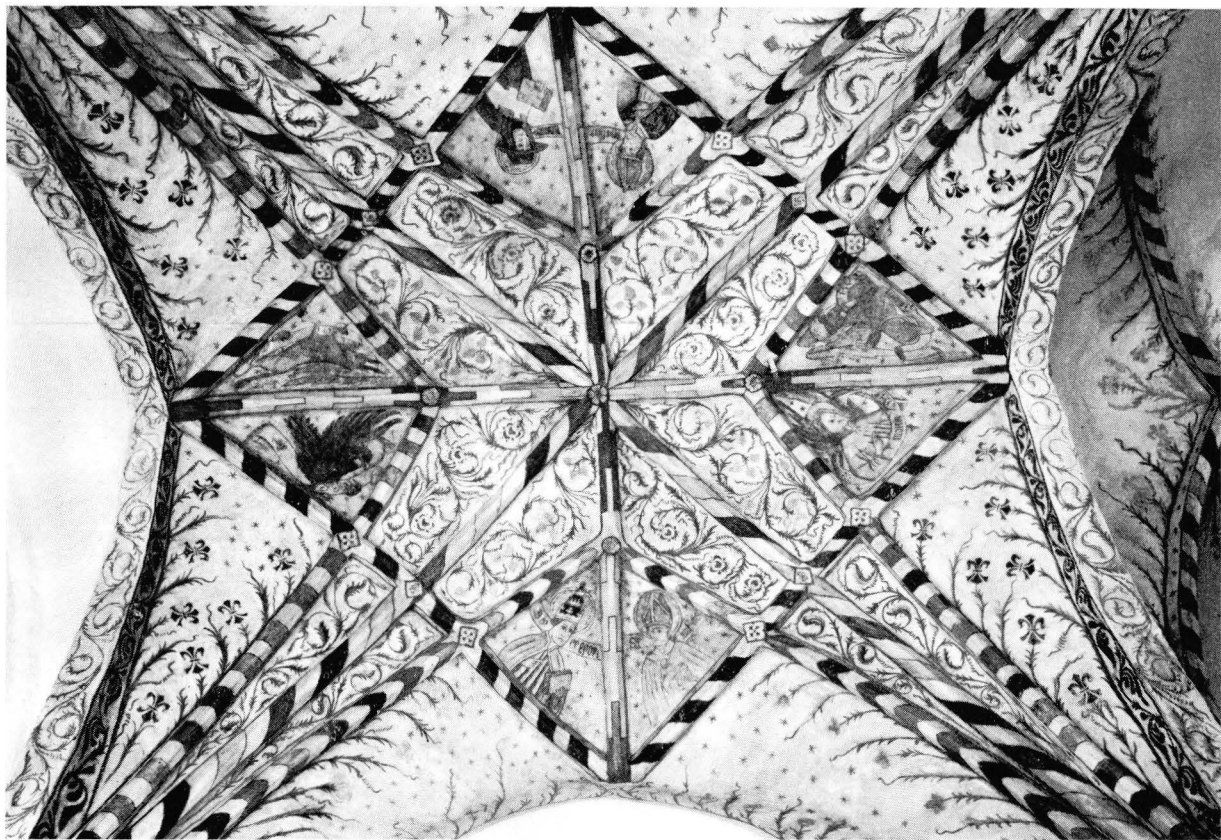
naistieteellisen toimikunnan edustajana maalauksien uudelleen paljastamista. Vv. 1962–63 suoritetun suuren kirkonkorjauksen yhteydessä on konservaattori Veikko Kiljunen taas tutkinut maalaukset sekä restauroinut ne mahdollisuuksien mukaan; tässä yhteydessä löydettiin paksun rappauskerroksen alta seinistä 9 *vihkimäristä* ja voitiin havaita että kuori-ikkunan aukko oli sijainnut jonkin verran pohjoisempana ja ollut nykyistä epäsymmetrisempi; alkuperäistä pohjoispieltä kiertänyt šabloninauha saatiin paljastetuksi. Frankenhaeuserin restauroimien aiheiden lisäksi paljastui viime korjauksessa myös asehuoneen länsiseinästä paholaisaiheen katkelma. V. 1904 oli täytynyt paikata seinä- ja holvipinnat useassa kohden; maalauksien aukkoja oli täydennetty ja suurin piirtein puolet maalauksista oli hellävaroen uudelleen maalattu. Samaten oli vv. 1962–63 vahvistettava muutamat holvikohdat.

Kirkon seinämaalauksista on hyvin pieni osa siinä asussa että ne voitaisiin entistää, mutta keskilaivan kolmen itäisimmän holvin maalauksista on suurin osa säilynyt; kahdessa länsitraveessa on tuskin ollutkaan mitään maalauksia. Pilarit olivat keskiaikana tiilenväriset ja huolellisesti saumalaastitut (ks. Frankenhaeuserin muistiinpanoja); tämä asu palautettiin v. 1904.

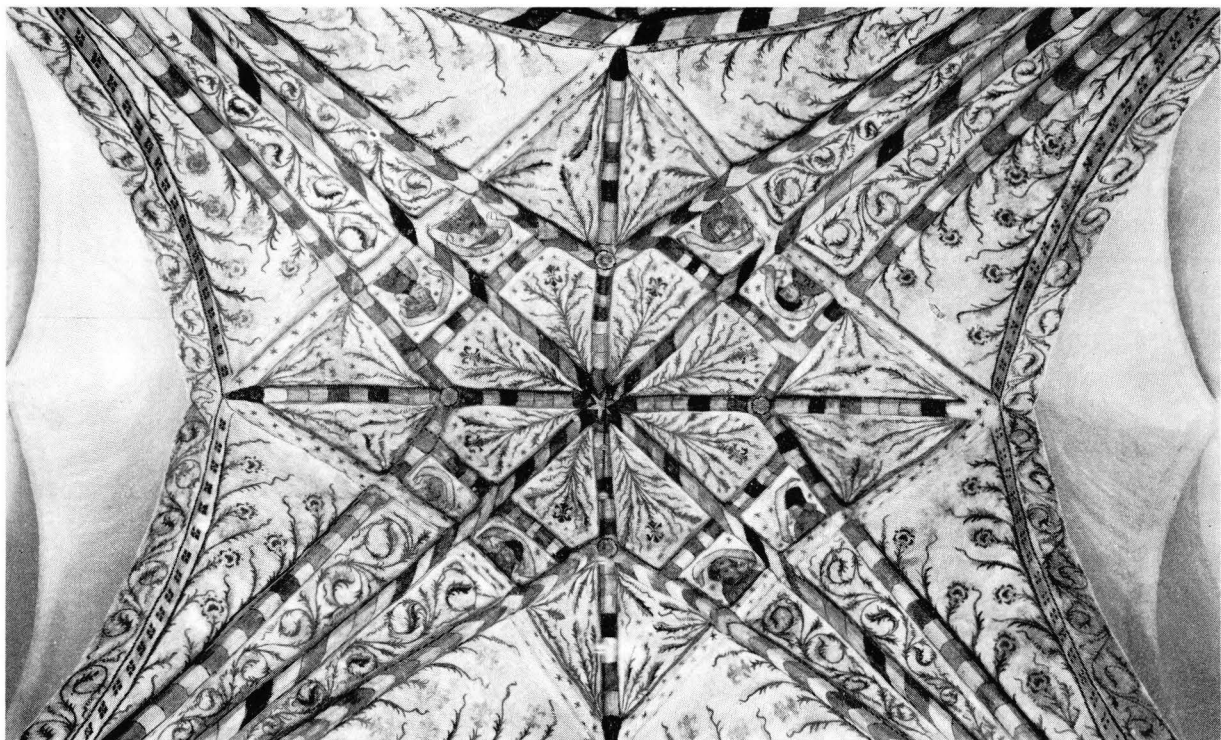
Maalauksien tyyli liittyy sekä koristeaiheiden että henkilöesityksen puolesta Pietari Henrikinpojan eli Kalannin koulukunnan teoksiin, koristeaiheet lähinnä Taivassalon ja Laitilan kirkoissa oleviin maalauksiin, henkilökuvat ehkä lähinnä Paraisten kirkon kuviin. Ajoitus olisi tästä päätellen n. v. 1480.

24. HENKILÖKUVIEN SIJAINTI KIRKON KESKILAIVAN HOLVISSA. ITÄ YLHÄÄLLÄ.
Fördelningen av figurmålningarna i långskeppets valv. Öster upptåt.

25. KESKILAIVAN ITÄISIN HOLVI.
Mittskeppets östligaste valv.

26. KESKILAIVAN TOINEN HOLVI.
Mittskeppets andra valv.

Värit ovat ruskean punainen, sinooperinpunainen, okrankeltainen, vihreä ja musta. Koristeaiheet keskittyvät keskilaivan kolmeen itäisimpään holviin ja etelälaivan ensimmäiseen holviin. Niitä ovat ruoteiden kirjavat värinauhat ja tähti- sekä kukka-aiheiset kaaviokuvat, arkadikaarien akanttikiemurat ja holvivaippojen reunoista kasvavat, kärhillä varustetut oksat, joista joka toinen päättyy liljaan, lootukseen tai kolmijakoiseen lehteen. Kairoissa on lisäksi kaksivärinen lehtikiemura, josta kasvaa sydämenmuotoisia lehtiä ja granaattimenoa muistuttavia kuvioita. Holvien pääte kivissä on isot ruusukkeet. Ikkunankaaria kiertävät köynnökset mainittiin sivulla 20.

Varsinaiset kuvaesitykset ovat seuraavat.

27. KESKILAIVAN KOLMAS HOLVI: JOHANNES KASTAJA YNNÄ BALK-SUVUN VAAKUNA JA P. MARGAREETA YNNÄ TAVAST-SUVUN VAAKUNA.

Mittskeppets tredje valv: Johannes Döparen med ett vapen för ätten Balk och S.a Margareta med ett vapen för ätten Tavast.

KESKILAIVA, 1. HOLVI (kuva 25). Tässä holvissa on kirkon runsain koristelu. 1. P. Gregorius, rintakuvana. Nauhasa: St. gregori., 2. P. Ambrosius, rintakuvana. Nauhasa: St. Ambrosi., 3. P. Hieronymus, rintakuvana. Nauhasa: jeronim., 4. P. Augustinus, rintakuvana. Nauhasa: Augustin., 5. Evankelista Johanneksen vertauskuva kotka. 6. Evankelista Luukkaan vertauskuva härkä. Kirjoitusnauhoista puuttuu kirjoitus. 7. Evankelista Matteuksen vertauskuva enkeli. 8. Evankelista Markuksen vertauskuva leijona. Holvin itäseinästä nousevien arkadikaarien konsooleihin on maalattu naamiot.

KESKILAIVA, 2. HOLVI (kuva 26). 1–8. Rintakuvana esitetyt henkilöt, luultavasti *profeetat*. Kaikkien nauhojen kirjoitukset puuttuvat. Esityksessä on havaittavaa realismin tavoittelua.

KESKILAIVA, 3. HOLVI. Rintakuvina esitetyt henkilöt, joiden kirjoitusnauhat puuttuvat. 1. Johannes Kastaja (tunnusmerkeinä lammas ja kirja, taljasta tehty puku). Kastajan olkapäähän tasolla on Balk-suvun vaakuna, värit vihreä ja punainen (kuva 27). 2. P. Margareeta (pyhimys nousee hirviön kidasta kädessään ristisauva). Pyhimyksen oikealla puolella Tavast-suvun vaakuna, jonka kilpi on punainen

28. KESKILAIVAN KOLMAS HOLVI: APOSTOLI ANDREAS SEKÄ MARIA MAGDALEENA YNNÄ VAAKUNA, JOSSA ON P:n MUOTOINEN PUUMERKKI.

Mittskeppets tredje valv: aposteln Andreas och Maria Magdalena samt ett vapen med ett bomärke i form av ett P.

(kuva 27). 3. Andreas (vinoristi). 4. Maria Magdaleena (turbaani, voiteluastian katkelma). Kilpi, jossa sama P:n muotoinen puumerkki kuin Laitilan kirkossa esiintyvä (kuva 38). 5. Paavali (miekka). 6. Jaakob vanhempi (pyhiinvaeltajan asu, sauva). 7. Vapahtaja maailman pelastajana (valtakunnanomena, maapallo). 8. Johannes (kalkki). Pääte kivissä on Tavast-suvun vaakuna (kuva 30).

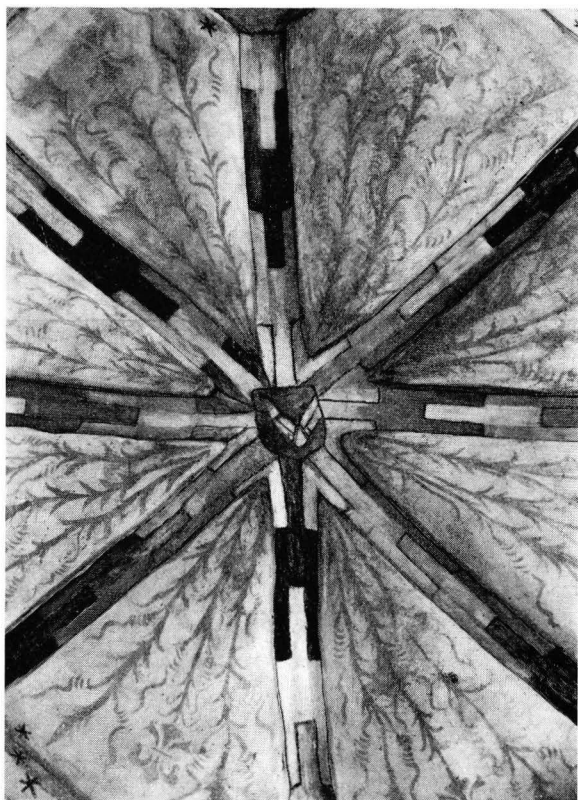
ETELÄLAIVA, 1. HOLVI. Pääte kivissä kilpi, jossa H:n muotoinen puumerkki (kuva 31).

SEINÄMAALAUKSET. Kuten Sauvon kirkossa on Perniössä nähtävästi ollut seiiniä kiertävä apostolien ja profeettojen sar-

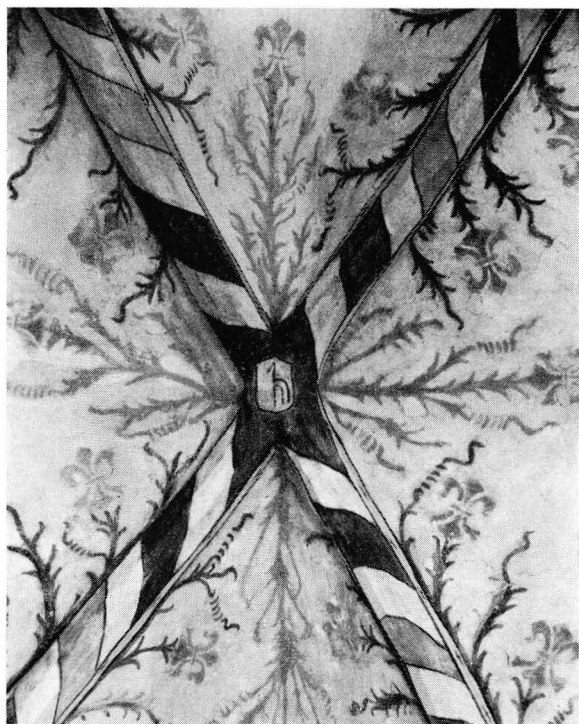

29. P. KRISTOFORUS. KALKKIMAALAUSET ETELÄLAIVAN ITÄSEINÄSSÄ.

S. Kristoforus. Kalkmålning på sydskeppets östvägg.

30. KESKILAIVAN KOLMAS HOLVI: PÄÄTEKIVI, JOSSA
TAVAST-SUVUN VAAKUNA.
*Mittskeppets tredje valv: slutstenen med ett vapen för ätten
Tavast.*

31. ETELÄLAIVAN ITÄISIN HOLVI: PÄÄTEKIVESSÄ ON
KILPI, JOSSA ON H:N MUOTOINEN PUUMERKKI.
*Sydskeppets östligaste valv: slutstenen med en sköld i vilken
ett bomärke i form av ett H.*

ja uskontunnustuksesta ja Vanhasta Testamentista lainattuine lauseineen. Sarjasta on säilynyt katkelma *Pietarin* kuvasta (kuva 32) kuori-ikkunan eteläpuolella (avain, kirja). Mitään kirjoitusta ei ole tallella; tästä muuten pitäisi alkaa uskontunnustuksen *credo in deum patrem*... (uskon isään Jumalaan...). Saman ikkunan pohjoispuolella on sarjan viimeinen hahmo *Mattias* tai profeetta, mutta ainoastaan yläruumis ja kirjoitukseton nauha ovat säilyneet. Etelälaivan itä- ja eteläseinässä Frankenhäuser havaitsi kolmen muun henkilökuvan epämääräiset katkelmat.

Etelälaivan itäseinässä on lisäksi iso *P. Kristoforus*, joka olkapäillään kantaa Jeesus-lasta ja nojaa lehtivään sauvaan (kuva 29). Kuvan alaosa on vaurioitunut. Nauhassa on runo: *xpore s(an)cte virtutes sūt tibi tātae qui te mane vidēt nocturno tepore ridēt* (P. Kristoforus, avuja on sinulla niin suuria, että jotka sinut aamulla näkevät he yön tullen hymyilevät). – Kuten tunnettua Kristoforus kuului ns. suuriin esirukoilijoihin ja suojasi äkkikuolemasta; tästä johtuu kuvan iso koko, koska piti muistaa pyytää hänen esirukouksiaan, eikä kukaan voinut välttää näkemästä isoa maalausta.

32. APOSTOLI PIETARI. KALKKIMAALAUUS KUORI-IKKUNAN
ETELÄPUOLELLA.
Aposteln Petrus. Kalkmålning söder om korfönstret.

Asehuoneen länsiseinästä löytyi vv. 1602–63 paholaisaiheisen sommittelun katkelma.

1600-LUVUN MAALAUKSET. Ennenkuin keskiaikaiset kuvat voitiin entistää oli v. 1904 poistettava 1600-luvun maalauksien rippeet. Nämä olivat pääasiassa pylväisiin maalattuja vaakunoita. Frankenhäuser mainitsee muistiinpanoissaan toiseen eteläpylvääseen maalatun, barokkityylinen hedelmäsommittelun. Lisäksi on 1600-luvun maalauksista seuraavat tiedot (v. Stiernman):

Ensimmäinen eteläpylväs: Vaakuna ja kirjoitus: "Edle wälb. Jöran Sabel til Öfverby Major under högloff.

Österbothniska Reg. hafver denna pelare måla lätit 1661.” (Jalo ja korkeasyntyinen Yrjänä Sabel, Yliskylän herra ja korkea-arvoisen Pohjanmaan rykmentin majuri, on maalauttanut tämän pylvään v. 1661; everstiluutnantti Yrjänä Sabel eli Sabelfana kuoli v. 1690.) Ensimmäinen pohjoispylväs: Vaakuna ja kirjoitus: ”Edle och Wälb. Fru Margaretha Axehiell til Öfverby och Wårdhsättra hafwa daenna pelare måla lätit Gudi til Ähra och sina efterkommande til åminnelse A^o 1661.” (Jalo ja korkeasyntyinen rouva Margareeta Axehiell, Yliskylän ja (Upsalan) Vårdsättran rouva, on maalauttanut tämän pylvään v. 1661 Jumalan kunniaksi ja jälkeläisillensä muistoksi.)

Lasimaalaukset

Keskiaikaisista lasimaalauksista ei ole säilynyt tietoa. 1660-luvulla kaikki ikkunaruuudut uusittiin; työhön pestattiin lasimestari Hannu Kön-neman (kal.). Tämän yhteydessä paikallinen ylimystö kustansi lasit, joista nimenomaan mainitaan muutama maalaus (kal.).

Kapteeni Hannu Ekelöf (Pohjankartanon ja Asteljoen herra vv. 1651–82) ja hänen puolisonsa Elin Stålhandske kustansivat eteläseinän itäisimmän ikkunan. Kalustoluettelon selonteon mukaan siihen sovitettiin neljä Tukholmasta hankittua lasimaalausta, joiden aiheina olivat vaakunoihin sovitettut neljä evankelistaa. Kornetti Kustaa Sabelstierna (Lemun kartanon v. 1710 kuollut omistaja) maksoi toisen eteläikkunan hinnan ja luutnantti Juhana Brand (Suksenbölen v. 1689 kuollut omistaja) kolmannen. Kun pohjoisikkunaa v. 1664 oli laajennettava maksoi asessori Maunu Rålambstierna (Kyynämäen v. 1666 kuollut omistaja, Pohjois-Suomen laamanni ja Halikon kihlakunnan tuomari) 50 taalaria ”maalatuista lasiruuduista”. Samana vuonna kirkonkassan varoilla hankittiin kuori-ikkuna. Länsi-ikkunan 20 taalaria maksavat ruudut kustansi Latokartanosta kotoisin oleva nimismies Juhana Juhananpoika Rieman.

V. 1763 lasimestari J. Angelin valmisti uudet ikkunaruuudut, jotka lasimestari J. Blomster korjasi v. 1772 (tilit). Vielä 1800-luvun alkupuolella oli kirkossa tallella muutama lasimaalaus (kal.); viimeiset rippeet luovutettiin v. 1827 tallinnalaiselle kauppiaille Fr. Böningille (ks. s. 55).

1960-luvun korjausten yhteydessä on Säästöpankki lahjoittanut kuori-ikkunaan antiikkilasit ja lasimestari T. Pohjavuori Turusta lasimosaiikkiristin sakariston ikkunaan.

33. ALTARI YNNÄ TURKULAISEN LAURI MYRAN V. 1703 MAALAAMA ALTARITAUULU V. 1667 VALMISTETUN ALTARIKEHYSTYKSEN YLÄOSASSA. ALTARIVAATTEEN ON EEVA ANTILA VALMISTANUT V. 1951.

Altaret med äbomålaren Lars Myras tavla från år 1703 infattad i överdelen av altarramverket från 1667. Antependiet är tillverkat av Eeva Anttila 1951.

Kiinteä sisustus

Kiinteä sisustus on osaksi peräisin v. 1865 tehdystä sisäkorjauksesta, johon arkkitehti F. W. Lüchow oli laatinut ehdotuksen; tämän kauden sisustus on tyyliltään uusgoottilainen. Tyylin kokonaisvaikutus on kuitenkin suuressa määrin muutettu ja kevennetty vv. 1962–63 suoritettussa sisäkorjauksessa, joka noudatti professori Esko Järventauksen ja sisustusarkkitehti Pirkko Stenrosin suunnitelmaa (ks. s. 31). Kevyeeseen ja ilmavaan vaikutukseen on epäilemättä myös vaikuttamassa kalkkikivisen lattiapäällystyksen sekä kuorilattiaan laskettujen vanhojen kivilaattojen ja hautakivien vaaleat sävyt, joille v. 1963 uusitut, melkein violetin sävyiseen tummanruskeaan maalatut ovet ovat tehokkaana vastakohdana.

Edellinen suuri sisäkorjaus mainitaan suoritetuksi 1660-luvulla (kal.; tilit. Ks. myös ss. 31 ja 37–39).

V. 1878 hankittiin kirkkoon ensimmäiset *lämmityslaitteet*, neljä ns. Gurneyn uunia. Ne poistettiin

1960-luvun restauroinnissa, jolloin kirkkoon asennettiin keskuslämmitys (radiaattorit penkkien alla). *Sähkövalaistuksen* kirkko sai v. 1932. Sähköasennukset uusittiin 1960-luvun restauroinnissa. Sähköistetyt kruunut jäivät edelleen käyttöön ja valaistusta parannettiin asentamalla ikkunakomeroihin ja parvien alle Linestraputkia (vrt. myös valaisimet).

Sakaristoon hankittiin kamina jo v. 1865 (pöytä.). Sakariston uusi sisustus on arkkitehti Pirkko Stenrosin suunnittelema ja toteutettu 1960-luvun restauroinnissa. Perusideana on seinän vieruspenkkien käyttö. Valaistus on sijoitettu holviin leveän suojalaudan taakse.

ALTTARI, puuta, tehty v. 1884 koska edellinen, v. 1664 muurattu alttari (kal.) ei sopinut yhteen uuden alttaritaulun kanssa. Etusivun koristeena peilit, joissa ristit. Värit vaalea beige-väri, ruskea ja pronssi. Kirkon arkistossa tallella oleva alttari-piirustus on päiväämätön; siinä ovat yllä mainitut värit. Signeeraus: O. S. Gripenberg.

ALTTARITAUULU (kuva 33) on siirretty v. 1962 Perniön museosta takaisin alttarille. Kankaalle tehty öljymaalaus, jonka turkulainen kirkkomaalari Lauri Myra maalasi v. 1703 126 taalarin maksua vastaan (tilit). Aiheena on ehtoollisen asettaminen; esikuvana on käytetty osittain samaa kuparipiirrosta kuin esim. Ruskon ja

Vahdon kirkkojen ehtoollissomitteluihin. Huoneen katosta riippuvat symmetriset verholaskotelut ja vaskinen pallokruunu, lattialla seisoo jalkojenpesussa käytetyt kuparipeltiset astiat (Joh. 13: 1–11). Koko 82 × 76 cm.

KEHYSTYS, johon Myran maalaus on sovitettu, on peräisin v:lta 1667 (Ulneruksen kuvaus). Siitä on ainoastaan osa tallella, pääosa on nyt alttarilla, mutta osia säilytetään Kansallismuseossa (n:o 1186: 7–9, 2123, 4362: 11, kuvat 34 a–e). Puuseppä Antti Leino korjasi kehyksen kun Myran taulu hankittiin v. 1703 (tilit), mutta näihin aikoihin sitä jo pidettiin liian isona, koska se esti valon tuloa kuori-ikkunasta. Tallella oleva Myran maalausta kehystävä osa lienee siis vain alkuperäisen alttarilaitteen yläosa.

Kehyksen alaosana on nyt polvekkeinen leveä, listojen kehystämä tekstitaulu, jonka päältä Myran maalaus kohoaa. Sen ympärillä on leveä kehys, jossa on molemmin puolin alhaalta kapeiden pilasterikonsolien päällä seisovat figuurit; ne kannattavat päällään kapiteeleja, joiden päällä kehyksen ylälistoituis leppää. Sivuille ja otsikkona on veistettyä rustobarokkikoristelua, ylinnä naamio. Alalistan polvekkeissa on veistetyt puolivartalokuvat ja pilastereissa nauharuusukskeilla sidotut hedelmäkimpot.

Sekä puolivartalo- että täysvartalofigurit kuulu-

34. OSIA v. 1667 HANKITUSTA ALTTARILAITTEESTA: APOSTOLI PIETARI, YLÖSNOUSSUT VAPAHTAJA, KAKSI ENKELIÄ JA MOOSES. KM.
Delar av altaruppsatsen från år 1667: aposteln Petrus, den uppståndne Frälsaren, två änglar och Moses. NM.

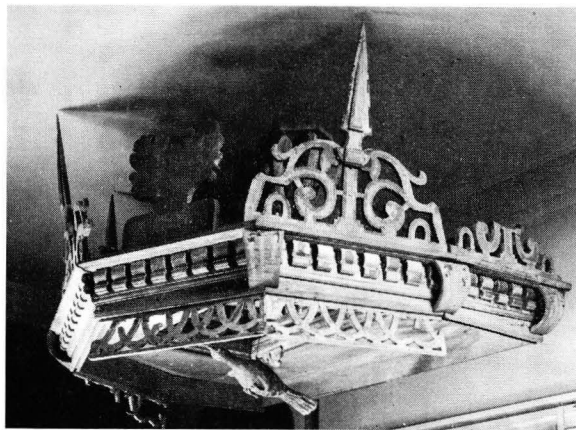
nevat kristillisiä hyveitä esittäneeseen sarjaan; tunnusesineet ovat osittain joko hävinneet tai epäselvät, mutta toisen puolivartalokuvan kädessä on sydän, mahdollisesti Rakkauden symbolina. Kansallismuscossa tallella olevat figuurit ovat Ylösnoussut Vapahtaja, (n:o 1186: 8), joka kaikesta päättäen on ollut konsolilla kehyksen otsikon yläpuolella, Pietari (avain, 1186: 7), Mooses (lain taulut; toinen käsi puuttuu; 3123) sekä kaksi enkeliä, joiden tunnusesineet puuttuvat (1186: 9 ja 4362: 11). Nykyisen alalaudan päissä ovat tapit, joihin jotkut näistä kuvista ovat olleet kiinnitettyinä. Tyyli on vahvasti manneristinen ja puvut liehuvat.

Alalaudassa on seuraava kirjoitus (goottilaisin kirjaimin): "Neh. 13. v. 31/Tänck uppå mig/Gud til det Bästa./Jesu Christi Gudz Sons Blodh/Reenar Och Rensar Oss Ifrån/Alla Wåra Synder Joh.: 1 cap: (Nehemia 13: 31 ja Johanneksen kirje 1: 7)./Ap. 22. v. 20/Jag kommer snart,/Amen, ja kom Herre/Jesu." Iisak Ulneruksen kuvauksen mukaan oli kehyksessä mm. vuosiluku 1667 ja nimet Johan Gilngerta, Margareta Frille till Hewonpå, Wiborg och Kalfnåås, Fru Anna Gillengerta, Wålb. Jungfru Margareta Gillengerta, Catharina Gillengerta, Jfr Maria Gillengerta. Nimet tarkoittavat lahjoittajia (kal.) Margareeta Frilleä (Perniön Viipurin, Paimion Hevonpään ja Kemiön Kalvnsin omistajan, majuri Juhana Gyllenhiertan leskeä) ja hänen tyttäriään Annaa, Margareetaa, Katariinaa ja Mariaa (vrt. myös hautausmuistoja). Kehystyksen hallitsevina väreinä ovat musta ja punainen, lisäksi esiintyvät vihreä, sininen ja keltainen sekä kulta ja hopea. – Taulu poistettiin alttarilta v. 1833, mutta palautettiin sinne 1960-luvulla.

ALTARIKAIDE, tehty v. 1865 laajemmaksi kuin v. 1770 uusittu edeltäjä (kal.). Kulmikasta kaidetta kannattaa läpikuvioisien suippokaarien muodostama sarja. Värit v:lta 1963 harmaa ja valkoinen, reunuksissa vaaleaa nahkaa. V. 1865 kaide maalattiin beige- ja kultaväriseksi ja lattia sen sisäpuolella marmoroiden harmaaksi.

KUORINAITA mainitaan viimeistään v. 1764 (tilit); se oli luultavasti uusittu v. 1664 (kal.). Sen muodosta ei ole tietoa.

SAARNASTUOLI, tehty v. 1865 ja silloin asetettu toisen pohjoispylvään viereen, missä entinenkin saarnastuoli oli sijainnut ainakin 1600-luvusta

35. 1600-LUVUN SAARNASTUOLIN KATOS. PERNIÖN MUSEO.
Takhimmel från 1600-tals predikstol. Bjärnä museum.

36. 1600-LUVUN SAARNASTUOLIIN MYÖHEMPÄÄN, V. 1664 HANKITTUUN KORISTELUUN KUULUNUT MAAILMAN VAPAHTAJA. KM.

Världens Frälsare; figuren har hört till 1600-talspredikstolens senare utsmyckning från 1664. NM.

lähtien (pöytäk. ja kal.), mutta v. 1963 siirretty ensimmäisen pohjoispylvään viereen. Tyylistään uusgoottilainen. Jalka, monikulmion muotoinen runko ja portaat, joissa kaide; katosta ei ole. Sivujen koristeena suippokaariset peilit, joihin on sovitettu plastinen koristekuvio. Värit (v:lta 1962) vaalean harmaa, valkoinen ja kulta, v. 1865 ainoastaan valkoinen ja kulta. – Saarnastuolin rakentamisesta maksettiin puuseppä Joh. Caireniukselle 296 markkaa (tilit).

VANHAN SAARNASTUOLIN katkelmia, nykyään Perniön museossa (kuva 35) sekä Kansallismuseossa, n:o 1186: 10 (kuva 36) ja 4362: 12–18 (kuva 37). Saarnastuolin runko myytiin 1860-luvulla ja siitä tehtiin mukavuuslaitos (Björck). Sen 1600-luvun puolivälissä tehty *katos* on vielä tallella. Tämä monikulmion muotoinen katos on melko yksinkertaista tekoa. Alareunassa on sahattu läpikuvioinen, toisiaan leikkaavien puolipympyräin muodostama reunus ja profiloitu listoitius, jossa on hammaslista ja yksinkertaiset konsolit. Listoituksen päältä kohoavat sahaamalla tehdyt läpikuvioiset, piikkiin päättyvät koristeotsikot sekä kahden laudasta sahatun vaakunan katkelma. Katostaivaaseen on kiinnitetty Pyhän Hengen kyyhkynen. Vielä v. Stiernmanin aikaan vaakunoiden kirjoitukset olivat osaksi luettavissa; toisessa ”H.S.S.A:S till Huchtis och Laxpojo” sekä Sabelstierna-suvun vaakuna, toisessa Slang-suvun vaakunakuvio. Saarnastuolin ovelle oli vuosiluku 1654 ja kirjaimet E.J.S.

Kirjaimet tarkoittanevat Lohjan Laakspohjan ja Perniön Hämeenkyllän ja Huhdin omistajaa ratsumestari Henrik Sabelstierna ja hänen puolisoaan Anna Slangia. Saarnastuolin lahjoittaja kustansi lisäksi v. 1664 sen korjauksen ja maalaus- sekä veistuskoristelun (kal.). Tähän koristeluun kuulunevat KM n:o 1186: 10 sekä 4362: 12–18. Figuurit ovat tyylistä päätellen kotoisin turkulaisen puunveistäjän Mathias Reimanin työpajasta. Katokseen lienee kuulunut Kristus Maailman vapahtajana, kork. 50 cm ja rungon kulmiin seitsemän hermipilasteria, joissa on leijonanaamioista lähteviä hedelmäkimppeja sekä kapiteeleja kannattavat puolivartalokuvat. Figuureista kaksi kantaa kirjaa tai epämääräistä esinettä, viisi niistä on alastonta ja neljä nuorekkaan näköistä, parratonta. Värit: kirkkaan vihreä ja punainen. Pilasterien kork. 105 cm.

URKUPARVI, kirkkosalin länsipäässä, tehty v. 1865 ja melkein kokonaan uudistettu 1960-luvulla. Rintamuksen koristeena suippokaari-

37. OSA SAARNASTUOLIN RUNKON PILASTEREISTA. KM.
Några av predikstolens hörnpilstrar. NM.

sarja. Värit vaalean harmaa ja valkoinen, aikaisemmin beige ja kulta.

VANHAN PARVEN OSIA (kuva 38) säilytetään Perniön museossa. Jo 1640-luvulla oli kuorin pohjoisseinässä parvi, jonka ikää ei mainita, mutta jonka Melkkilän kartanon sanotaan kustantaneen (kal.). 1650-luvulla pohdittiin parven siirtämistä kirkkosalin eteläseinään ja v. 1659 suoritettiin joku korjaus (tark. 1659). Lopputulos oli kuitenkin että uusi parvi rakennettiin vasta v. 1692. Työn suoritti mestari Eerik ja parven länsipäässä olevien portaiden oven tekijänä mainitaan Antti Leino vasta v. 1702 (tilit). Kirkkoherra Jaakob Lundin (1684–98) aloitteesta kutsuttiin v. 1692 joku turkulainen maalarimestari, joka maalasi parven ja tästä työstään peri 120 taalaria (tilit). Ei tiedetä milloin vanha kuori-parvi purettiin.

V. 1865 purettiin eteläseinän parvi ja sen ainekset myytiin (pöytäk.). Osia parven rintamuk-

38. V. 1692 VALMISTUNEITA PARVENKUVIA.
Läktarmålningar från år 1692.

sesta joutui Kyynämäen Isotupaan ja niitä käytettiin siellä viljalaarin rakentamiseen; myöhemmin ne on saatu talteen Perniön museoon. V. 1934 on maalaukset korjattu ilman riittävää asiantuntemusta ja v. 1940 ne on restauroitu. Rintamukseen kuului 19 peiliä, joista 13 on tallella, ja lisäksi on säilynyt osa parvikäytävän laidasta, jossa on sinervälle taustalle maalattuja kukkia ja kirjoitus: *In Dei Gloriam usum Ecclesiae opus hoc exstructum ornatumque est curatore Pastore Iacobo Lund A^o 1692. Quicquid agitis Sermonem aut facto, in nomine Domini Jesu facite gratias agentes Dei Patrem per eum. Coloss. 3 v. 17.* (Jumalan kunniaksi ja kirkon hyödyksi on tämä työ pystytetty ja koristettu kirkkoherra Jaakob Lundin aikana v. 1692. Ja kaikki, minkä teette sanalla tai työllä, kaikki tehkää Herran Jeesuksen nimessä, kiittäen Isää Jumalaa hänen kauttansa. Koloss. 3. 17.)

Peilit ovat T:n muotoiset ja niiden väleihin on maalattu pystykehys, johon on sovitettu maalattu köynnöskuvio; rintamuksen yläreunan koristeena on hammaslista ja munasauva. Peileihin on maalattu maisema, jossa seisoo henkilö; muutamassa on raamatunaiheinen sommittelu. Kuvan yläreunassa on kuvatus henkilön nimi ja peilin alapuolelle on tummaan soikioon maalattu raamatunlause, joka kuitenkin useassa kohden on pahoin turmeltunut tai kokonaan hävinnyt. Kuvat ovat seuraavat: "Saluator Mundi" (Maailman Vapahtaja), "Johannes Döparen" (Johannes Kastaja), "S:Lucas Ewangelijsta", "S. Marcüs Ewangelijsta", "S. Mattheus Ewangelijsta", "S:Thomas", jonka alapuolella kirjoitus "Min Herre och Min Gud" (Joh. 20: 28), "S:Jacobus Minor", alapuolella lause "Herren Jesus hafwer sigh self för Wåra synder gifwit. Galat. (1:) 4.", "S:Thaddeüs",

kirjoitus: "Een Annan Grund kan ingen Lägga, än then som Lagder är." (1. Kor., 3: 11.), "Propheten Malachijas", "Propheten Esaias", "Konung David", Aatamin ja Eevan karkoitus paratiisista ja Iisakin uhri.

URUT, 21 + 1-äänikertaiset, sähköpneumaattiset, on valmistanut Kangasalan urkutehdas v. 1924. Vv. 1955 ja 1962 on urut korjattu; viimeksimainittuna vuonna poistettiin siihen asti säilytetty vanha julkisivu ja pillit jaettiin kahteen ryhmään, niin että länsipäädyn ikkuna nyt näkyy kirkkosalista.

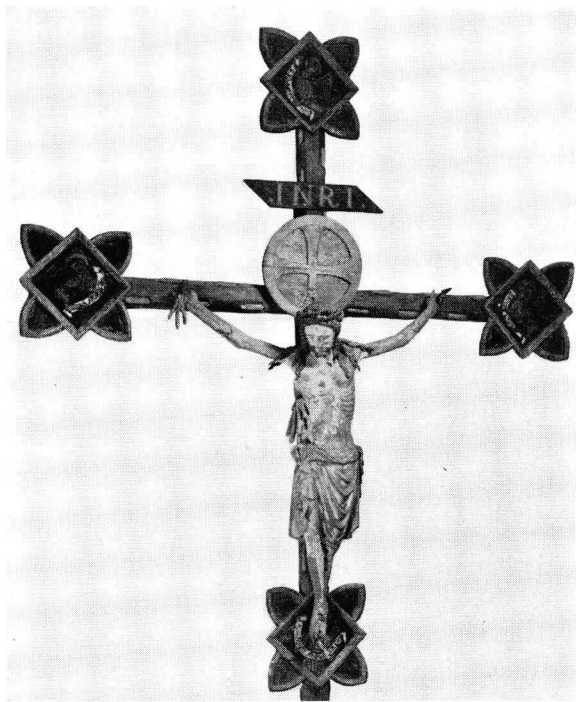
VANHAT URUT. V. 1872 hankittiin kirkkoon J. A. Zachariassenin rakentamat 13-ääniset urut. Niiden julkisivu on vielä tallella. Se on uusgoottilainen; pillit on jaettu viiteen ryhmään, joista keskimäinen kohoaa suippokaariseksi. Värit valkoinen ja kulta.

PENKIT, tehty suurimmaksi osaksi v. 1865, jolloin myös vielä muutamat kelvollisiksi katsottavat vanhat penkit varustettiin uusilla päädyillä. Samalla muutettiin penkkijärjestys kokonaan ja kuorista poistettiin sen pohjoisosassa ollut piispanpenkki, eteläsivun papinpenkki ja Melkkilän kartanon penkit. V. 1962 penkit taas järjestettiin uudelleen ja niiden istuimet ja selustat uusittiin nykyisiä mukavuusvaatimuksia vastaaviksi. Nykyinen väritys: istuin ja selusta vaaleaksi pet-sattu, uusgoottilainen pääty maalattu tumman violetinruskeaksi. Alkuperäinen väri oli vaalea tammenväri.

Näitä edeltäneet penkit valmistivat vv. 1753–55 puuseppä Juha Sipelius, Kosken ruukin puuseppä Antti Sährström ja lukkari Manelius (tilit). Ne olivat oveliset ja maalaamattomat. Lukkarinpenkki tehtiin v. 1736 ensimmäisen eteläpylvään viereen. Aikaisemmin mainitaan turkulaisen puuseppän Sigfridin v. 1664 tekemät penkit (kal.); ylimystön penkit olivat vielä vanhemmat. – V. 1671 mainitaan piispanpenkin siirtäminen kuoripalkin viereen kuorin pohjoispuolelle (tark.; ks. myös sekalaista s. 66).

Keskiaikaiset veistokset

KRUSIFIKSI (kuvat 39–40); asetettu 1960-luvun kirkonkorjauksen yhteydessä alkuperäiselle paikalleen triumfikaareen. Se on 1300-luvun alkupuolelta, ehkä kotimainen, gotlantilaisen vaikutuksen alaisena syntynyt työ; tammea, kiharat ja lannevaatteen liepeet koivua(?), risti havupuuta. (Ks. Nordman, Medeltida skulptur i Finland, ss. 194–197, kuva 183). Krusifiksi oli v:een

39. TRIUMFIKRUSIFIKSI. 1300-LUVUN ALKUPUOLELTA, MAHDOLLISESTI KOTIMAISTA TEKOA.
Triumfkrucifixet. Början av 1300-talet, möjligen inhemskt arbete.

40. TRIUMFIKRUSIFIKSIN OSAKUVA.
Detalj av triumfkrucifixet.

1826 kirkon kuorissa ja myöhemmin Perniön museossa. V. 1692 kirkkoherra Jaakob Lund (ks. s. 39) maalautti sen.

Kristus riippuu melkein suorana isossa ristissä pää eteenpäin painuneena, hän joko puhuu tai ”huutaa suurella äänellä” (esim. Matt. 97: 50). Hiukset riippuvat olkapäille pitkinä suortuvina, päässä on köydestä kiedottu orjantappurakruunu, oikealta sidottu pitkä lannevaate peittää vasemman polven ja muodostaa syviä V:n muotoisia laskoksia. Lannevaatteen päät riippuvat solmusta pitkinä tötterölaskoksina. Kristuksen rintahaavassa on iso veripaahku ja käsistä valuu veri plastisina tippoina. Ristiinnaulitsemiseen on käytetty pitkiä rautanauvoja.

Risti on elämänpuun tyyppiä, sen fasetoituissa reunoissa on oksantygät. Siinä on iso sädekehälevy ja vinopäinen INRI-nauha, haarojen päihin on kiinnitetty suippokärkisiin nelilehdykköihin sovitettut vinoneliöt, joihin on maalattu evankelistain vertauskuvat kirjoitusnauhoineen, joissa ovat nimet: *S. Marcus*, *S. Iohannes* (versaalein), *Sancte Lucas* ja *Sancte. Mattheaus Evan*.

Alkuperäisien värien jätteitä: hieman punertava ihonväri, punaista verta, tummat hiukset ja vihreä orjantappurakruunu, kullatun lannevaatteen vuorissa sinistä. Evankelistalevyissä hallitsevana värinä on kellervänruskea vihreällä taustalla, reunat ovat punaiset. Ristissä on 1600-luvun väriä: risti vihreä, oksantygät kullatut, sädekehässä punaista. Värien alla on kangaspohjustusta.

Kristuksen kork. 137 cm, ristin nykyinen kork. 288 cm, alapäästä on pala katkaistu.

KRUSIFIKSI (kuva 41), alttarikrusifiksin Kristusfiguurin katkelma, nykyään KM n:o 62106. Talletettu kirkkoon, missä se riippuu sakariston oven vieressä kiinnitettynä uuteen yksinkertaiseen ristiin. 1300-luvun alkupuolelta, ns. Liedon mestarin koulukunnan työtä, lehtipuuta. Ainoastaan pää ja osa yläruumiista ovat säilyneet. Kristuksen pää on eteenpäin ja oikealle painunut, silmät kuolonuneen sulkeutuneet. Yksi hiusuortuva riippuu oikealle olkapäälle. Päässä on kiedottu orjantappurakruunu. Työ on suoritettu taitavasti ja rohkein ottein eikä yksityiskohdissa viimeistelty. Värin jätteitä: hieman punaista ihossa, ruskeaa hiuksissa ja vihreää orjantappurakruunussa. Nykyinen kork. 14 cm.

KRUSIFIKSI (kuva 42). Perniön museossa säilytetty myöhäiskeskiaikaisen kulkuekrusifiksin Kristuskuva, joka on kiinnitetty uuteen yksin-

41. ALTтарIKRUSIFIKSI KATKELMA. 1300-LUVUN ALKUPUOLELTA, NS. LIEDON MESTARIN KOULUKUNNAN TYÖ. KM. *Fragment av altarkrucifix från början av 1300-talet. Arbete i den sk. Lundomästarens stil. NM.*

kertaiseen ristiin. Kotimaista tekoa, ns. Korp-poon mestarin työpajasta, koivua. (Nordman, *Medeltida skulptur i Finland* s. 564.) Oikea käsi lienee uusittu. Kristuksella on turbaanimainen orjantappurakruunu ja lyhyt, kömpelösti veistetty lannevaate. Hiukset ja parta ovat kouru-uurteiden elävöittämät, kasvot rahvaanomaiset. Värit hävinneet. Kork. 59 cm.

ALTтарIKAAPIN OSIA, nykyään KM n:ot 1186:4-5 ja 6808: 1-3 (kuvat 43-44; ks. Nordman, *Medeltida skulptur i Finland* ss. 402-403). Danzigilaista(?) alkuperää, n. 1420-luvulta, veistetty niinipuusta (konservaattori V. Kiljunen), korpjauksia tehty mäntypuusta. Yksi figuureista (6808: 1) on myöhäisempi lisä tai korvaus ja veistetty tammesta, sen jalusta on mäntyä. Itse kaappi on hävinnyt ja osa säilyneistä figuureistakin on pahasti vaurioitunut ja osaksi paksun harmaan öljyvärin peittämä. Taiteilija O. Niemi restauroi Pietä-ryhmän v. 1946 ja Maria Magdaleenan v. 1947. Kaappiin on kuulunut iso-

kokoinen Pietà-ryhmä sekä neljä pienempää figuuria, jotka lienevät kuuluneet Kristuksen hautaanlaskemista esittäneeseen sommitteluun. Kaikki veistokset ovat kohokuvia ja takaa loivasti koverrettuja.

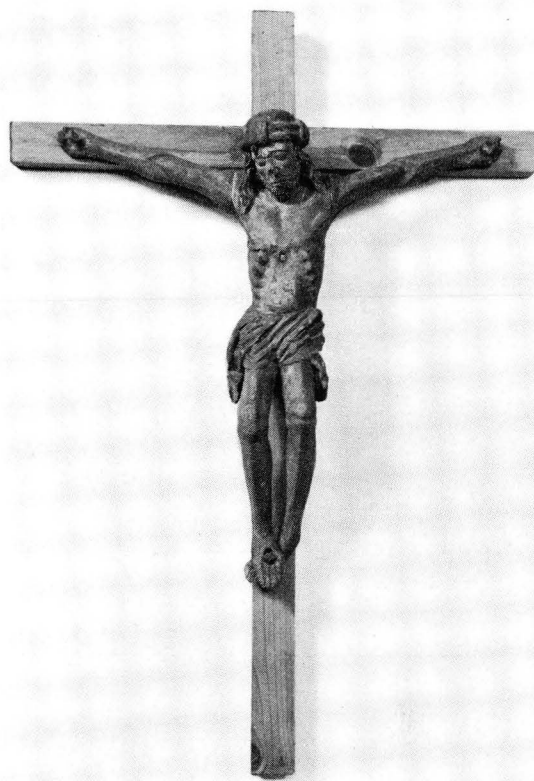
Pietà-ryhmän Maria istuu yllään huntu, mekko ja vaippa ja polvillaan kuolemaan jäykistynyt Vapahtaja (jonka kädet puuttuvat). Vaippa laskee polvista muodostaen isoja tötterölaskoksia, joiden alta jalkaterät näkyvät. Värin jätteet: punervanharmaa ihonväri, Marian hiukset kullankeltaiset, Vapahtajan ruskeat, orjantappurakruunu vihreä ja musta, ruoskanjäljet ruskeahkot, Marian huntu kullattu, vaipassa valkoista ja sinistä, sen päärmeissä kultaa, Vapahtajan lannevaate kullattu. Värien alta näkyy pohjustuksena käytetty kangas. Kork. 79 cm.

Maria Magdalena istuu yllään huntu, mekko ja vaippa, käsissään lieriömäinen voiteluastia. Laskostelu sama kuin edellisessä veistoksessa. Värin jätteet: huntu valkoinen, vaipassa näkyy kultauksen (?) jätteitä. Kork. 46 cm.

Apostoli Johannes, hyvin pahasti vaurioitunut, pinnasta sileäksi höylätty ja paksun maalin peittämä. Selkäpuolella on uudempi (?) punapyökistä tehty lista (prof. Jalava.). Pyhimys istuu painaen vasenta kättään rintaansa, oikea käsi puuttuu. Kork. 45 cm.

Joosef Arimatialainen (?). Seisova miesfiguuri, jonka jalkojen alla maakumpare, kädet puuttuvat, kasvot ovat parrakkaat. Pukuna on pitkän vyön koossapitämä mekko ja vaippa, joka putoaa käsivarsien yli pitkinä tötterölaskoksina. Maalattu harmaaksi. Kork. 48 cm.

Nikodemus (?; vrt. Joh. 19: 39) on myöhäiskeskiaikainen ja ilmeisesti kotimaista alkuperää; tammea. Kädet puuttuvat. Alkeellisesti veistetty figuuri seisoo maakumpareella yllään pitkän vyön koossapitämä mekko ja vaippa, kaulus on diakonin puvulle ominainen. Kasvot ovat parrakkaat, otsatukka kolmena hiustukkona. Maalattu harmaaksi. Kork. 48 cm. – Tämä myöhään tai ainakin kotimaassa tehty veistos pyrkii ilmeisesti jäljittelemään yllä selostettua Joosef Arimatialaista esittävää veistosta tai ainakin sen tyyliä. Joko alkuperäinen, Nikodemusta(?) esittänyt veistos on hävinnyt tai vahingoittunut, tai

42. MYÖHÄISKESKIAIKAINEN KULKUEKRUSIFIKSI. KOTIMAINEN TYÖ. PERNIÖN MUSEO.

Senmedeltida inhemskt processionskrucifix. Bjärnä museum.

43. PIETÀ-RYHMÄ, PÄÄFIGUURI N. 1420-LUVULLA DANZIGISSA(?) VALMISTETUSTA ALTARIKAAPISTA. KM.

Pietà-grupp, centralfigur i ett altarskåp från Danzig (?), ca 1420-talet.

on koko kaapin jaottelu jossakin vaiheessa muutettu kotimaassa ja tämä figuuri lisätty alttarikaappiin. Sekä "Nikodemuksen" että Johanneksen ruumiissa on iso tapinreikä, mikä viittaa siihen että figuurit ovat kantaneet jotakin, ehkä Kristuksen ruumista; myös Joosef Arimatialaisen eteenpäin ojennetut kädet ovat pitäneet tai kannattaneet jotakin esinettä.

NEITSYT MARIA (kuva 45), nykyään KM n:o 4362: 8 (ks. Nordman, Medeltida skulptur i Finland, ss. 93–94). 1200-luvun puolivälistä, gotlantilaisvaikutuksen alaisena syntynyt työ, tammea. Pahasti vaurioitunut; kruunun sakarat, oikean käden pitämä esine, suuri osa kasvoista sekä lapsen pää ja oikea käsi puuttuvat. Päässä on tapin reikä.

Veistos on verraten alkeellista tasoa; yläruumiin peittävän mekon poimut on veistetty väärin. Maria istuu profiloiduilla päädyillä varustetulla istuimella yllään ohuesta kankaasta tehty mekko, jossa alaruumiissa on vinopoimuja ja vasemman polven päällä kulmalaskoksia. Jeesus-lapsella on pitkä mekko. Värin jätteitä: hieman liitupohjustusta. Kork. 63 cm.

NEITSYT MARIA (kuva 46), KM n:o 4362: 7, nykyään talletettu Perniön kirkkoon (ks. Nordman, Medeltida skulptur i Finland, ss. 156–158), ns. Liedon mestarin työpajasta, 1300-luvun alkupuolelta. Koivua, selästä koverrettu; pahoin haljennut, selkälauta puuttuu, samoin kruunu sekä oikea käsi ja Jeesus-lapsen molemmat kädet, jalkaterät sekä kruunu. Päässä on tappi. Veistoksen restauroi taiteilija O. Niemi v. 1947 ja v. 1964 sen puhdisti konservattori V. Kiljunen. Pitkäkaulainen ja kapeahartiainen Maria seisoo yllään huntu ja mekko sekä vahvasti laskostettu vaippa; hän nostaa vasemmalla kädellään Jeesus-lasta, jolla on pitkä mekko. Värin jätteet: liitupohjustuksen päällä on ihossa punertavan harmaata, hiuksissa kultaa, hunnussa valkoista. Kullatun vaipan sinisessä vuorissa on ollut keltareunaisia nelilehdiköitä, mekossa on kultaa(?). Lapsen mekossa on mahdollisesti vihreää. Kork. 88 cm.

ENKELIN ILMESTYS MARIALLE (kuva 47), nykyään KM n:o 1186: 1–2 ja 62106: 11. (Ks. Nordman, Medeltida skulptur i Finland, ss. 494–495.) Pohjois-saksalaista, lyypekkiläistyylistä tekoa,

44. PIETÄ-RYHMÄN ALTARIKAAPPIIN KUULUNEITA VEISTOKSIA:
MARIA MAGDALEENA, JOHANNES JA JOOSEF ARIMATIALAINEN. KM.

*Figurer från Pietà-skåpet: Maria Magdalena, Johannes och
Josef från Arimatea. NM.*

vuoden 1500 vaiheilta, lehmusta (konservaat-
tori Kiljusen määrittely). Taitelija O. Niemi
restauroinut v. 1947. Kaappi, johon ryhmä on
ollut sovitettuna, on hävinnyt, mutta muuten
ryhmän kaksi veistosta, enkeli Gabriel ja neitsyt
Maria, ovat verraten hyvin säilyneet ja varsinkin
väritys on täydellinen. Avohiuksinen, pitkäkiha-
rainen neitsyt polvistuu kotialttarin eteen,
jossa on alttarivaate ja rukouskirja, hän on (ny-
kyään puuttuvalla) kädellään kääntänyt kirjan
lehteä, toistia kättään hän painaa rintaansa. Hä-
nen pukuunsa kuuluu mekko, jonka vyötärössä
on vyö ja hihansuissa kalvosimet, sekä rauhat-
tomasti laskostettu vaippa. Kiharapäinen Gab-
riel polvistuu yllään runsaslaskoksinen mekko

45. NEITSYT MARIA JA JEESUS-LAPSI. 1200-LUVUN PUOLI-
VÄLISTÄ. KM.

Jungfru Maria och barnet. Medlet av 1200-talet. NM.

46. NEITSYT MARIA JA JEESUS-LAPSI. 1300-LUVUN ALKU-
PUOLELTA, NS. LIEDON MESTARIN TYÖPAJASTA.

*Jungfru Maria med barnet. Början av 1300-talet, av den
sk. Lundomästaren.*

ja vaippa; hänen oikea kätensä puuttuu, mutta
aikaisemmin puuttunut siipi löytyi kirkon lattian
alta 1960-luvun korjauksen yhteydessä. Värit:
hyvin paksu liitupohjustus ja hyvin säilynyt po-
lykromia; puvuissa on runsaasti kultaa, hopeaa,
sinistä ja valkoista, alttari on marmoroitu pu-
nertavaksi. Kork. 75 cm.

P. ANNA ”ITSE KOLMANTENA”, nykyään KM n:o
1186: 3. (Ks. Nordman, *Medeltida skulptur i
Finland*, ss. 525–526, kuva 590,) 1400-luvun lop-
pupuolelta, pohjoismaista alkuperää, koivua.

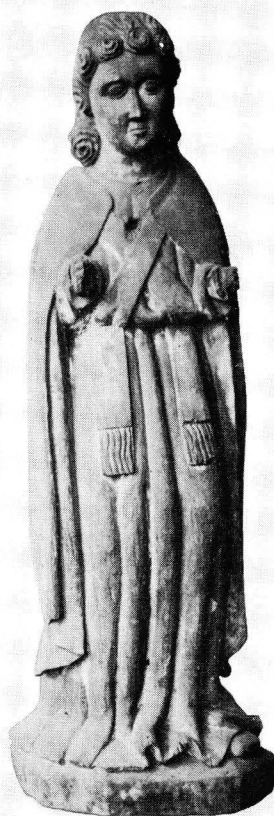
47. ENKELIN ILMESTYS MARIALLE. VUODEN 1500 VAIHEILTA, POHJOISSAKSALAISTA TEKOA. KM.
Ängeln's bebådelse. Ca 1500, nordtyskt arbete. NM.

Anna istuu valtaistuimella yllään huntu, mekko ja vaippa ja pitää kruunupäistä istuvaa, pienikokoista Mariaa vasemmalla, seisovaa, pitkään

mekkoon puettua Jeesus-lasta oikealla polvelaan; lapsi saa äidiltään omenan ja kohottaa toista kättään siunaukseen. Puvuissa on teräväkulmaista laskostelua. Värit: polykromia on verraten hyvin säilynyt. Vaipassa on kultaa, sen vuorissa sinistä, huntu on valkoinen, kengät punaiset, hiukset keltaiset ja istuin marmoroitu punaiseksi. Kork. 105 cm.

ENKELI MIKAEL (kuva 48), nykyään KM n:o 4362: 5. (Ks. Nordman, *Medeltida skulptur i Finland*, s. 535). Myöhäiskeskiaikainen, kotimainen työ; koivua. Seisovan kiharapäisen, siivettömän enkelin molemmat kädet puuttuvat, hänellä on yllään vaippa, alba ja rinnan yli ristitty stoola. Värit hävinneet. Kork. 78 cm.

P. JAAKOB VANHEMPI (kuva 49), nykyään KM n:o 4362: 4. (Ks. Nordman, *Medeltida skulptur i Finland*, s. 529.) Myöhäiskeskiaikainen, kotimainen työ; koivua, ns. Korppoon mestarin työajasta. Apostoli, jonka oikea käsi puuttuu, seisoo jäykän suorana yllään pyhiinvaeltajan asu. Va-

48. ARKKIENKELI MIKAEL. MYÖHÄISKESKIAIKAINEN, KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ. KM.
Ärkeängeln Mikael. Senmedeltida, av inhemskt ursprung. NM.

49. P. JAAKOB VANHEMPI. MYÖHÄISKESKIAIKAINEN, NS. KORPPON MESTARIN TYÖPAJASTA. KM.
S. Jacob den äldre. Senmedeltida, från den sk. Korpomästarens verkstad. NM.

semmassa kädessä on kirja. Värit hävinneet. Kork. 74 cm.

APOSTOLI (kuva 50), nykyään KM n:o 1186: 6. (Ks. Nordman, *Medeltida skulptur i Finland*, s. 606.) Myöhäiskeskiaikainen kotimainen työ; koivua. Oikeassa kädessä ollut tunnusesine puuttuu, vasemmassa on kirja. Apostoli seisoo avoimena ja yllään mekko ja vaippa, jonka alareuna muodostaa alaruumiin poikki terävän diagonaalin. Värien jätteet: vaipassa punaista ja pieniä kaaviokukkia, sen vuorissa sinistä, mekossa vihreää, hihansuissa keltaista. Kork. 107 cm.

DIAKONIN PÄÄ (kuva 51), nykyään Perniön museossa. (Ks. Nordman, *Medeltida skulptur i Finland*, ss. 151–152.) 1300-luvun alkupuolelta; tammea. Pahoin vahingoittunut; nenä lohjen-

50. APOSTOLI. MYÖHÄISKESKIAIKAINEN, KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ. KM.

Apostel. Senmedeltida, av inhemskt ursprung. NM.

51. DIAKONIN PÄÄ 1300-LUVUN ALKUPUOLELTA. PERNIÖN MUSEO.

Diakonhuvud från början av 1300-talet. Bjärnä museum.

nut pois; päässä on tapin reikä. Niskassa näkyy pystykauluksen jäännös, mikä viittaa diakonin pukuun. Lyhyet kiharat, pääläessa tonsuura, kasvoissa täysgotiikan mukainen ilme. Värit hävinneet. Nykyinen kork. 28,5 cm.

DIAKONI (P. Laurentius? kuva 52), nykyään KM n:o 4362: 19. (Ks. Nordman, *Medeltida skulptur i Finland*, s. 95, kuva 65.) 1200-luvun puolivälistä, mahdollisesti kotimaista työtä; tammea. Pahoin kulunut tai höyläämällä tasoitettu pinta; ainoastaan vasemmassa hihassa on näkyvissä hieman alkuperäistä laskostelua; kasvot korjattu tapilla ja oikeassa kädessä uusittu osa; selästä koverrettu, päässä tapin reikä; oikeassa kädessä ollut tunnusesine puuttuu. Alttarikaa-pin takalauta on säilynyt. Diakoni seisoo jäykän suorana pienellä jalustalla yllään dalmatika ja vasemmassa kädessään kirja. Värit hävinneet. Kaapin kork. 148 cm, figuurin 114 cm.

DIAKONI (P. Laurentius? kuva 53), nykyään KM n:o 4362: 22. Myöhäiskeskiaikainen kotimainen työ; koivua. Pulleasilmäinen diakoni seisoo jäykän suorana yllään dalmatika ja alba, hänen oikeassa kädessään ollut tunnusesine puuttuu.

Veistos on haljennut ja pahoin kulunut. Hiukset on käsitelty yhtenä massana ja puvussa on yksinkertaiset pystylaskokset. Värit hävinneet. Kork. 52 cm.

P. SEBASTIANUS, nykyään KM n:o 4362: 9. (Ks. Nordman, *Medeltida skulptur i Finland*, s. 526.) Myöhäiskeskiaikainen kotimainen työ; koivua. Puuhun sidotun, seisovan ja kapeaan lannevaatteeseen puetun pyhimyksen oikea käsi puuttuu. Hiukset on elävöitetty kouru-uurteilla, ruumiissa on nuolenreikiä. Värit hävinneet. Kork. 87 cm.

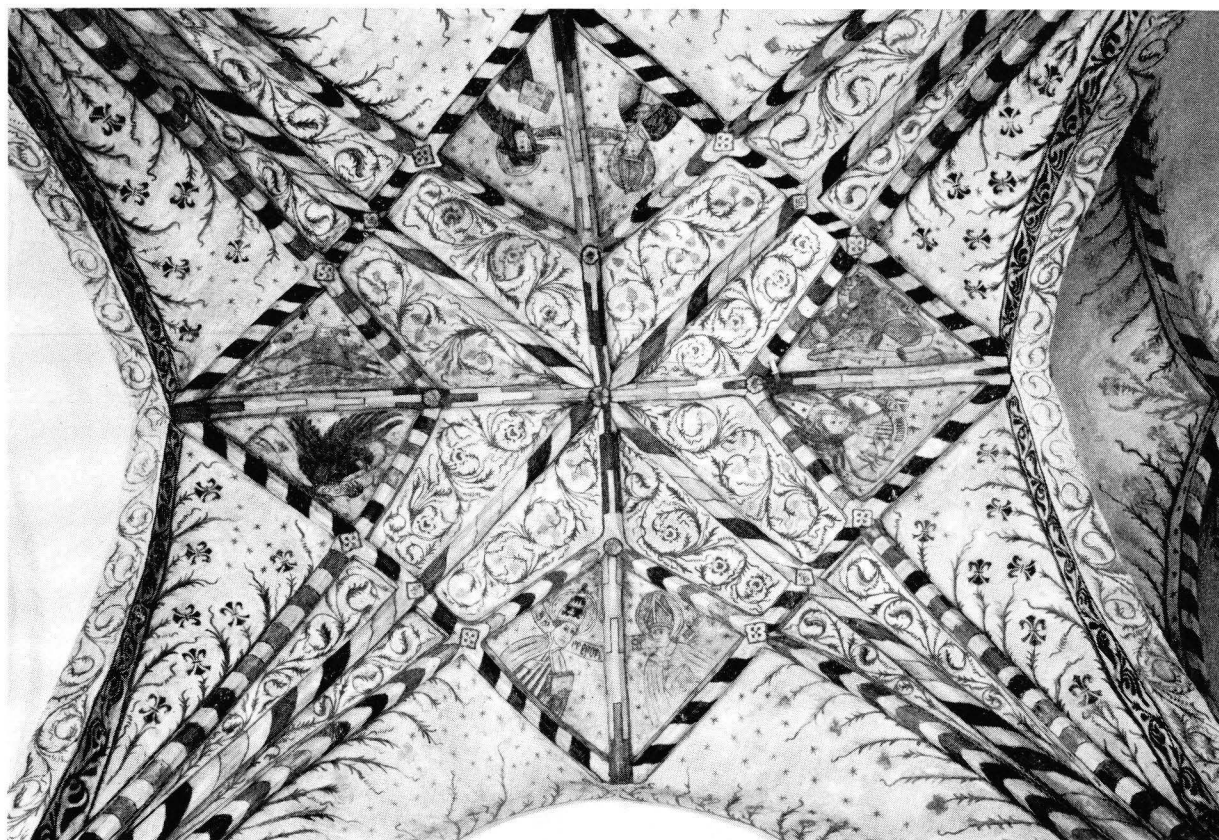
52. P. LAURENTIUS(?). 1200-LUVUN PUOLIVÄLISTÄ, MAHDOLLISESTI KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ. KM.
S. Laurentius(?). Medlet av 1200-talet, möjligen av inhemskt ursprung. NM.

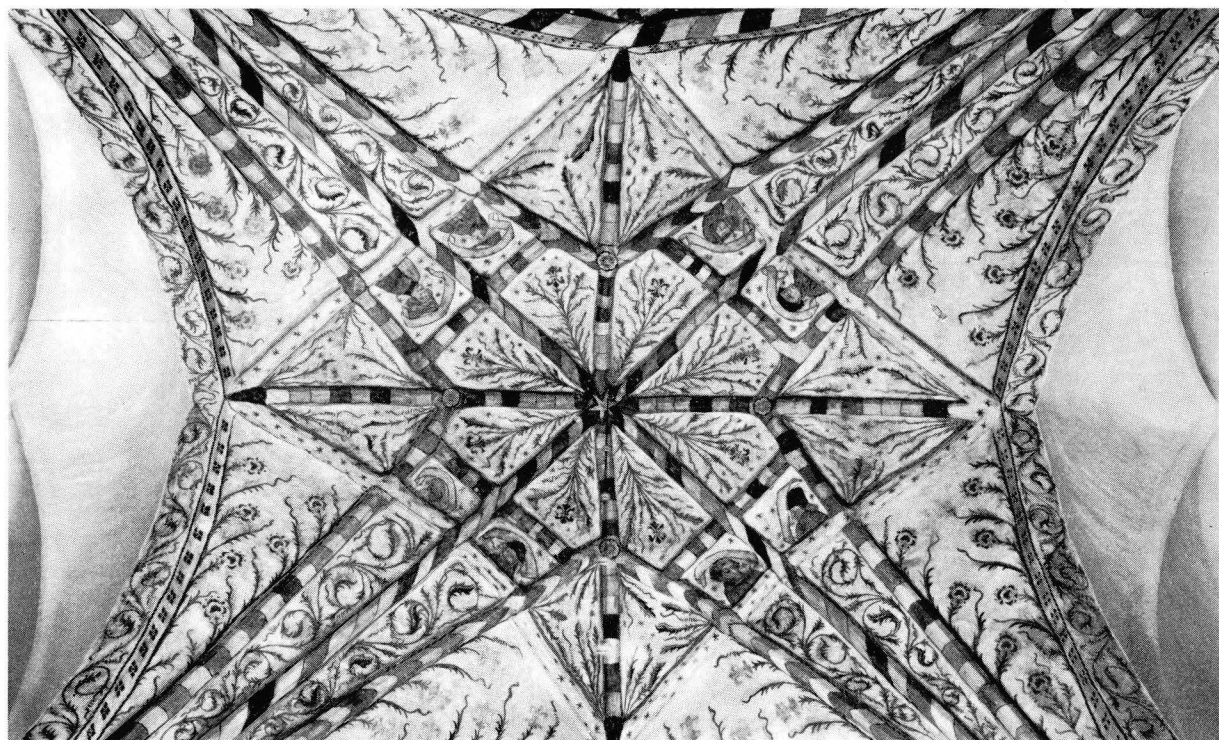
53. P. LAURENTIUS(?). MYÖHÄISKESKIAIKAINEN, KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ. KM.
S. Laurentius(?). Senmedeltida, inhemskt arbete. NM.

P. OLAVI (kuva 54), nykyään KM n:o 4362: 3. (Ks. Nordman, *Medeltida skulptur i Finland*, s. 134). 1300-luvun alkupuolelta, mahdollisesti gotlantilaista alkuperää, koivua. Pahoin vahingoittunut: suurin osa istuimesta sekä kasvot, kruunu ja kädet puuttuvat. Selästä koverrettu, päässä tapin reikä. Kuningas istuu jäykän suorana yllään vyön koossapitämä mekko ja vaippa, joka on käännetty polville, mistä se putoaa syvinä laskoksina; sen alta näkyvät jalkaterät. Päässä on ollut pallomaisia kiharoita. Väriin jätteet: vaipassa punaista. Kork. 41 cm.

P. BIRGITTA, nykyään KM n:o 4362: 2, talletettu kirkkoon v. 1964. (Ks. Nordman, *Medeltida skulptur i Finland*, ss. 235–236, kuva 226.) 1300-luvun loppupuolelta, luultavasti kotimaista

25. KESKILAIVAN ITÄISIN HOLVI.
Mittskeppets östligaste valv.

26. KESKILAIVAN TOINEN HOLVI.
Mittskeppets andra valv.

Värit ovat ruskean punainen, sinooperinpunainen, okrankeltainen, vihreä ja musta. Koristeaiheet keskittyvät keskilaivan kolmeen itäisimpään holviin ja etelälaivan ensimmäiseen holviin. Niitä ovat ruoteiden kirjavat värinauhat ja tähti- sekä kukka-aiheiset kaaviokuvat, arkadikaarien akanttikiemurat ja holvivaippojen reunoista kasvavat, kärhillä varustetut oksat, joista joka toinen päättyy liljaan, lootukseen tai kolmijakoiseen lehteen. Kairoissa on lisäksi kaksivärinen lehtikiemura, josta kasvaa sydämenmuotoisia lehtiä ja granaattimenaa muistuttavia kuvioita. Holvien päätektivissä on isot ruusukkeet. Ikkunankaaria kiertävät köynnökset mainittiin sivulla 20.

Varsinaiset kuvaesitykset ovat seuraavat.

27. KESKILAIVAN KOLMAS HOLVI: JOHANNES KASTAJA YNNÄ BALK-SUVUN VAAKUNA JA P. MARGAREETA YNNÄ TAVAST-SUVUN VAAKUNA.

Mittskeppets tredje valv: Johannes Döparen med ett vapen för ätten Balk och S.a Margareta med ett vapen för ätten Tavast.

KESKILAIVA, 1. HOLVI (kuva 25). Tässä holvissa on kirkon runsain koristelu. 1. P. Gregorius, rintakuvana. Nauhasa: St. gregori., 2. P. Ambrosius, rintakuvana. Nauhasa: St. Ambrosi., 3. P. Hieronymus, rintakuvana. Nauhasa: jeronim., 4. P. Augustinus, rintakuvana. Nauhasa: Augustin., 5. Evankelista Johanneksen vertauskuva kotka. 6. Evankelista Luukkaan vertauskuva härkä. Kirjoitusnauhoista puuttuu kirjoitus. 7. Evankelista Matteuksen vertauskuva enkeli. 8. Evankelista Markuksen vertauskuva leijona. Holvin itäseinästä nousevien arkadikaarien konsooleihin on maalattu naamiot.

KESKILAIVA, 2. HOLVI (kuva 26). 1–8. Rintakuvana esitetyt henkilöt, luultavasti *profeetat*. Kaikkien nauhojen kirjoitukset puuttuvat. Esityksessä on havaittavaa realismin tavoittelua.

KESKILAIVA, 3. HOLVI. Rintakuvina esitetyt henkilöt, joiden kirjoitusnauhat puuttuvat. 1. Johannes Kastaja (tunnusineinä lammas ja kirja, taljasta tehty puku). Kastaajan olkapään tasolla on Balk-suvun vaakuna, värit vihreä ja punainen (kuva 27). 2. P. Margareeta (pyhimys nousee hirviön kidasta kädessään ristisauva). Pyhimyksen oikealla puolella Tavast-suvun vaakuna, jonka kilpi on punainen

28. KESKILAIVAN KOLMAS HOLVI: APOSTOLI ANDREAS SEKÄ MARIA MAGDALEENA YNNÄ VAAKUNA, JOSSA ON P:n MUOTOINEN PUUMERKKI.

Mittskeppets tredje valv: aposteln Andreas och Maria Magdalena samt ett vapen med ett bomärke i form av ett P.

(kuva 27). 3. Andreas (vinoristi). 4. Maria Magdaleena (turbaani, voiteluastian katkelma). Kilpi, jossa sama P:n muotoinen puumerkki kuin Laitilan kirkossa esiintyvä (kuva 38). 5. Paavali (mickka). 6. Jaakob vanhempi (pyhiinvaeltajan asu, sauva). 7. Vapahtaja maailman pelastajana (valtakunnanomena, maapallo). 8. Johannes (kalkki). Päätektivissä on Tavast-suvun vaakuna (kuva 30).

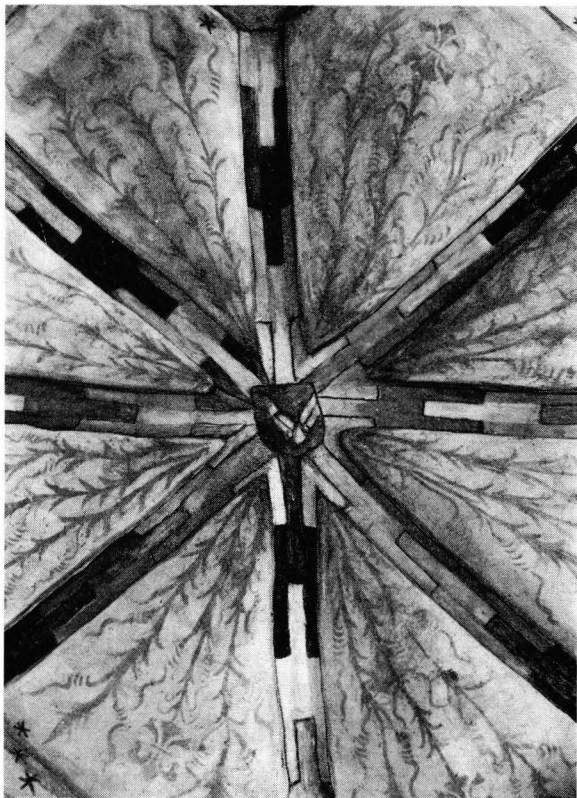
ETELÄLAIVA, 1. HOLVI. Päätektivissä kilpi, jossa H:n muotoinen puumerkki (kuva 31).

SEINÄMAALAUKSET. Kuten Sauvon kirkossa on Perniössä nähtävästi ollut seinä kiertävä apostolien ja profeettojen sar-

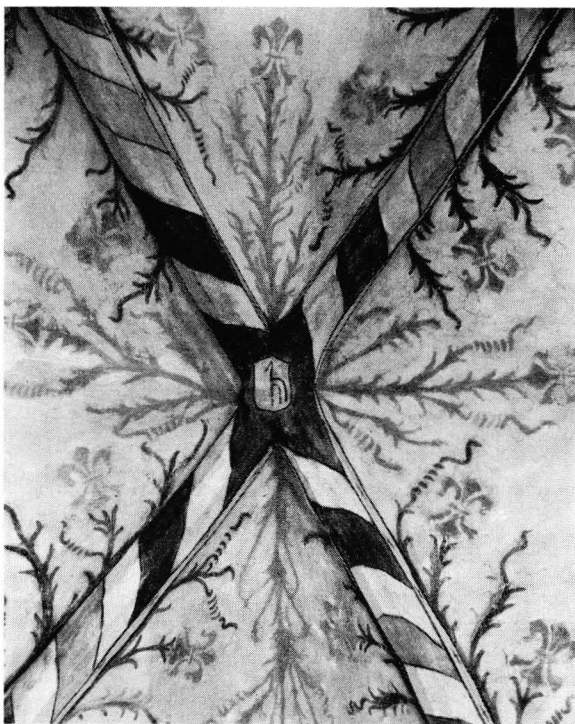
29. P. KRISTOFORUS. KALKKIMAALAUSET ETELÄLAIVAN ITÄSEINÄSSÄ.

S. Kristoforus. Kalkmålning på sydskeppets östvägg.

30. KESKILAIVAN KOLMAS HOLVI: PÄÄTEKIVI, JOSSA TAVAST-SUVUN VAAKUNA.

Mittskeppets tredje valv: slutstenen med ett vapen för ätten Tavast.

31. ETELÄLAIVAN ITÄISIN HOLVI: PÄÄTEKIVESSÄ ON KILPI, JOSSA ON H:N MUOTOINEN PUUMERKKI.

Sydskeppets östligaste valv: slutstenen med en sköld i vilket ett bomärke i form av ett H.

ja uskontunnustuksesta ja Vanhasta Testamentista lainattuine lauseineen. Sarjasta on säilynyt katkelma *Pietarin* kuvasta (kuva 32) kuori-ikkunan eteläpuolella (avain, kirja). Mitään kirjoitusta ei ole tallella; tästä muuten pitäisi alkaa uskontunnustuksen *credo in deum patrem*... (uskon isään Jumalaan...). Saman ikkunan pohjoispuolella on sarjan viimeinen hahmo *Mattias* tai profettaa, mutta ainoastaan yläruumis ja kirjoitukseton nauha ovat säilyneet. Etelälaivan itä- ja eteläseinässä Frankenhæuser havaitsi kolmen muun henkilökuvan epämääräiset katkelmat.

Etelälaivan itäseinässä on lisäksi iso *P. Kristoforus*, joka olkapäillään kantaa Jeesus-lasta ja nojaa lehtivään sauvaan (kuva 29). Kuvan alaosa on vaurioitunut. Nauhassa on runo: *xpore s(ancte) virtutes sūt tibi lātae qui te mane vidēt nocturno tepore ridēt* (P. Kristoforus, avuja on sinulla niin suuria, että jotka sinut aamulla näkevät he yön tullen hymyilevät). – Kuten tunnettua Kristoforus kuului ns. suuriin esirukoilijoihin ja suojasi äkkikuolemasta; tästä johtuu kuvan iso koko, koska piti muistaa pyytää hänen esirukouksiaan, eikä kukaan voinut välttää näkemästä isoa maalausta.

32. APOSTOLI PIETARI. KALKKIMAALAUUS KUORI-IKKUNAN ETELÄPUOLELLA.

Aposteln Petrus. Kalkmålning söder om korfönstret.

Asehuoneen länsiseinästä löytyi vv. 1962–63 paholaisaiheisen sommittelun katkelma.

1600-LUVUN MAALAUKSET. Ennenkuin keskiaikaiset kuvat voitiin entistää oli v. 1904 poistettava 1600-luvun maalauksien rippeet. Nämä olivat pääasiassa pylväisiin maalattuja vaakunoita. Frankenhæuser mainitsee muistiinpanoissaan toiseen eteläpylvääseen maalatun, barokkityylisen hedelmäsommittelun. Lisäksi on 1600-luvun maalauksista seuraavat tiedot (v. Stiernman):

Ensimmäinen eteläpylväs: Vaakuna ja kirjoitus: "Edle wälb. Jöran Sabel til Öfverby Major under höglofl.

Österbothniska Reg. hafver denna pelare måla lätit 1661.” (Jalo ja korkeasyntyinen Yrjänä Sabel, Yliskylän herra ja korkea-arvoisen Pohjanmaan rykmentin majuri, on maalauttanut tämän pylvään v. 1661; everstiluutnantti Yrjänä Sabel eli Sabelfana kuoli v. 1690.) Ensimmäinen pohjoispylväs: Vaakuna ja kirjoitus: ”Edle och Wälb. Fru Margaretha Axehiell til Öfverby och Wårdhsättra hafwa daenna pelare måla lätit Gudi til Ähra och sina efterkommande til äminnelse A^o 1661.” (Jalo ja korkeasyntyinen rouva Margareeta Axehiell, Yliskylän ja (Upsalan) Vårdsättran rouva, on maalauttanut tämän pylvään v. 1661 Jumalan kunniaksi ja jälkeläisillensä muistoksi.)

Lasimaalaukset

Keskiaikaisista lasimaalauksista ei ole säilynyt tietoa. 1660-luvulla kaikki ikkunaruudut uusittiin; työhön pestattiin lasimestari Hannu Köneman (kal.). Tämän yhteydessä paikallinen ylimystö kustansi lasit, joista nimenomaan mainitaan muutama maalaus (kal.).

Kapteeni Hannu Ekelöf (Pohjankartanon ja Asteljoen herra vv. 1651–82) ja hänen puolisonsa Elin Stålhandske kustansivat eteläseinän itäisimmän ikkunan. Kalustoluettelon selonteon mukaan siihen sovitettiin neljä Tukholmasta hankittua lasimaalausta, joiden aiheina olivat vaakunoihin sovitettut neljä evankelistaa. Kornetti Kustaa Sabelstierna (Lemun kartanon v. 1710 kuollut omistaja) maksoi toisen eteläikkunan hinnan ja luutnantti Juhana Brand (Suksenbölen v. 1689 kuollut omistaja) kolmannen. Kun pohjoisikkunaa v. 1664 oli laajennettava maksoi asessori Maunu Rålambstierna (Kyyänmäen v. 1666 kuollut omistaja, Pohjois-Suomen laamanni ja Halikon kihlakunnan tuomari) 50 taalaria ”maalatuista lasiruuduista”. Samana vuonna kirkonkassan varoilla hankittiin kuoriikkuna. Länsi-ikkunan 20 taalaria maksavat ruudut kustansi Latokartanosta kotoisin oleva nimismies Juhana Juhananpoika Rieman.

V. 1763 lasimestari J. Angelin valmisti uudet ikkunaruudut, jotka lasimestari J. Blomster korjasi v. 1772 (tilit). Vielä 1800-luvun alkupuolella oli kirkossa tallella muutama lasimaalaus (kal.); viimeiset rippeet luovutettiin v. 1827 tällinnalaiselle kauppiaille Fr. Böningille (ks. s. 55).

1960-luvun korjausten yhteydessä on Säästöpankki lahjoittanut kuori-ikkunaan antiikkilasit ja lasimestari T. Pohjavuori Turusta lasimosaiikkiristin sakariston ikkunaan.

33. ALTTARI YNNÄ TURKULAISEN LAURI MYRAN V. 1703 MAALAAMA ALTTARITAUU V. 1667 VALMISTETUN ALTTARIKEHYSTYKSEN YLÄOSASSA. ALTTARIVAATTEEN ON EEVA ANTILA VALMISTANUT V. 1951.

Altaret med äbomålaren Lars Myras tavla från år 1703 infattad i överdelen av altarramverket från 1667. Antependiet är tillverkat av Eeva Antila 1951.

Kiinteä sisustus

Kiinteä sisustus on osaksi peräisin v. 1865 tehdystä sisäkorjauksesta, johon arkkitehti F. W. Lüchow oli laatinut ehdotuksen; tämän kauden sisustus on tyyliltään uusgoottilainen. Tyylin kokonaisvaikutus on kuitenkin suuressa määrin muutettu ja kevennetty vv. 1962–63 suoritettussa sisäkorjauksessa, joka noudatti professori Esko Järventauksen ja sisustusarkkitehti Pirkko Stenrosin suunnitelmaa (ks. s. 31). Kevyeeseen ja ilmavaan vaikutukseen on epäilemättä myös vaikuttamassa kalkkikivisen lattiapäällystyksen sekä kuorilattiaan laskettujen vanhojen kivilaattojen ja hautakivien vaaleat sävyt, joille v. 1963 uusitut, melkein violetin sävyiseen tummanruskeaan maalatut ovet ovat tehokkaana vastakohdana.

Edellinen suuri sisäkorjaus mainitaan suorituksi 1660-luvulla (kal.; tilit. Ks. myös ss. 31 ja 37–39).

V. 1878 hankittiin kirkkoon ensimmäiset *lämmityslaitteet*, neljä ns. Gurneyn uunia. Ne poistettiin

1960-luvun restauroinnissa, jolloin kirkkoon asennettiin keskuslämmitys (radiaattorit penkkien alla). *Sähkövalaistuksen* kirkko sai v. 1932. Sähköasennukset uusittiin 1960-luvun restauroinnissa. Sähköistetyt kruunut jäivät edelleen käyttöön ja valaistusta parannettiin asentamalla ikkunakomeroihin ja parvien alle Linestraputkia (vrt. myös valaisimet).

Sakaristoon hankittiin kamina jo v. 1865 (pöytä.). Sakariston uusi sisustus on arkkitehti Pirkko Stenrosin suunnittelema ja toteutettu 1960-luvun restauroinnissa. Perusideana on seinän vieruspenkkien käyttö. Valaistus on sijoitettu holviin leveän suojalaudan taakse.

ALTARI, puuta, tehty v. 1884 koska edellinen, v. 1664 muurattu alttari (kal.) ei sopinut yhteen uuden alttaritaulun kanssa. Etusivun koristeena peilit, joissa ristit. Värit vaalea beige-väri, ruskea ja pronssi. Kirkon arkistossa tallella oleva alttaripiirustus on päiväämätön; siinä ovat yllä mainitut värit. Signeeraus: O. S. Gripenberg.

ALTARITAULU (kuva 33) on siirretty v. 1962 Perniön museosta takaisin alttarille. Kankaalle tehty öljymaalaus, jonka turkulainen kirkkomaalari Lauri Myra maalasi v. 1703 126 taalarin maksua vastaan (tilit). Aiheena on ehtoollisen asettaminen; esikuvana on käytetty osittain samaa kuparipiirrosta kuin esim. Ruskon ja

Vahdon kirkkojen ehtoollissommitteluihin. Huoneen katosta riippuvat symmetriset verholaskotelut ja vaskinen pallokruunu, lattialla seisoo jalkojenpesussa käytetyt kuparipeltiset astiat (Joh. 13: 1–11). Koko 82 × 76 cm.

KEHYSTYS, johon Myran maalaus on sovitettu, on peräisin v:lta 1667 (Ullneruksen kuvaus). Siitä on ainoastaan osa tallella, pääosa on nyt alttarilla, mutta osia säilytetään Kansallismuseossa (n:o 1186: 7–9, 2123, 4362: 11, kuvat 34 a–e). Puuseppä Antti Leino korjasi kehyksen kun Myran taulu hankittiin v. 1703 (tilit), mutta näihin aikoihin sitä jo pidettiin liian isona, koska se esti valon tuloa kuori-ikkunasta. Tallella oleva Myran maalausta kehystävä osa lienee siis vain alkuperäisen alttarilaitteen yläosa.

Kehyksen alaosana on nyt polvekkeinen leveä, listojen kehystämä tekstitalu, jonka päältä Myran maalaus kohoaa. Sen ympärillä on leveä kehys, jossa on molemmin puolin alhaalta kapeiden pilasterikonsolien päällä seisovat figuurit; ne kannattavat päällään kapiteeleja, joiden päällä kehyksen ylälistoitus lepää. Sivuilla ja otsikkona on veistettyä rustobarokkikoristelua, ylinnä naamio. Alalistan polvekkeissa on veistetyt puolivartalokuvat ja pilastereissa nauharuusukkeilla sidotut hedelmäkimpit.

Sekä puolivartalo- että täysvartalofigurit kuulu-

34. OSIA v. 1667 HANKITUSTA ALTARILAITTEESTA: APOSTOLI PIETARI, YLÖSNOUSSUT VAPAHTAJA, KAKSI ENKELIÄ JA MOOSES. KM.

Delar av altaruppsatsen från år 1667: aposteln Petrus, den uppståndne Frälsaren, två änglar och Moses. NM.

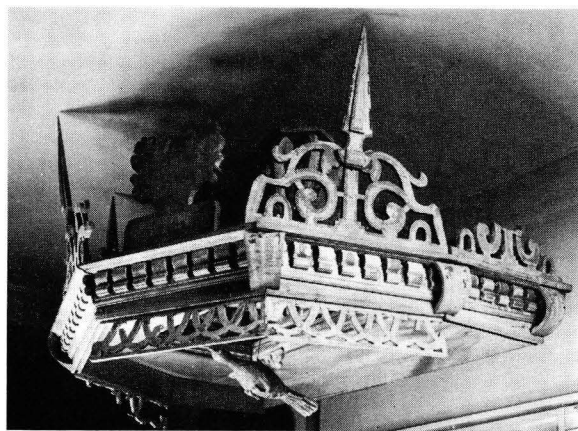
nevat kristillisiä hyveitä esittäneeseen sarjaan; tunnusesineet ovat osittain joko hävinneet tai epäselvät, mutta toisen puolivartalokuvan kädessä on sydän, mahdollisesti Rakkauden symbolina. Kansallismuscossa tallella olevat figuurit ovat Ylösnoussut Vapahtaja, (n:o 1186: 8), joka kaikesta päättäen on ollut konsolilla kehyksen otsikon yläpuolella, Pietari (avain, 1186: 7), Mooses (lain taulut; toinen käsi puuttuu; 3123) sekä kaksi enkeliä, joiden tunnusesineet puuttuvat (1186: 9 ja 4362: 11). Nykyisen alalaudan päissä ovat tapit, joihin jotkut näistä kuvista ovat olleet kiinnitettyinä. Tyyli on vahvasti manneristinen ja puvut liehuvat.

Alalaudassa on seuraava kirjoitus (goottilaisin kirjaimin): "Neh. 13. v. 31/Tänck uppå mig/Gud til det Bästa./Jesu Christi Gudz Sons Blodh/Reenar Och Rensar Oss Ifrån/Alla Wåra Synder Joh.: 1 cap: (Nehemia 13: 31 ja Johanneksen kirje 1: 7)./Ap. 22. v. 20/Jag kommer snart,/Amen, ja kom Herre/Jesu." Iisak Ulneruksen kuvauksen mukaan oli kehyksessä mm. vuosiluku 1667 ja nimet Johan Gilngerta, Margareta Frille till Hewonpā, Wiborg och Kalfnāās, Fru Anna Gillengerta, Wālb. Jungfru Margareta Gillengerta, Catharina Gillengerta, Jfr Maria Gillengerta. Nimet tarkoittavat lahjoittajia (kal.) Margareeta Frilleä (Perniön Viipurin, Paimion Hevonpään ja Kemiön Kalvnsnäsän omistajan, majuri Juhana Gyllenhiertan leskeä) ja hänen tyttäriään Annaa, Margareetaa, Katariinaa ja Mariaa (vrt. myös hautausmuistoja). Kehystyksen hallitsevina väreinä ovat musta ja punainen, lisäksi esiintyvät vihreä, sininen ja keltainen sekä kulta ja hopea. – Taulu poistettiin alttarilta v. 1833, mutta palautettiin sinne 1960-luvulla.

ALTTARIKAIDE, tehty v. 1865 laajemmaksi kuin v. 1770 uusittu edeltäjä (kal.). Kulmikasta kaidetta kannattaa läpikuivoisien suippokaarien muodostama sarja. Väritykseltä 1963 harmaa ja valkoinen, reunuksissa vaaleaa nahkaa. V. 1865 kaide maalattiin beige- ja kultavärisiksi ja lattia sen sisäpuolella marmoroiden harmaaksi.

KUORINAITA mainitaan viimeistään v. 1764 (tilit); se oli luultavasti uusittu v. 1664 (kal.). Sen muodosta ei ole tietoa.

SAARNASTUOLI, tehty v. 1865 ja silloin asetettu toisen pohjoispylvään viereen, missä entinenkin saarnastuoli oli sijainnut ainakin 1600-luvusta

35. 1600-LUVUN SAARNASTUOLIN KATOS. PERNIÖN MUSEO.
Takhimmel från 1600-tals predikstol. Bjärnä museum.

36. 1600-LUVUN SAARNASTUOLIIN MYÖHEMPÄÄN, v. 1664 HANKITTUUN KORISTELUUN KUULUNUT MAAILMAN VAPAHTAJA. KM.

Världens Frälsare; figuren har hört till 1600-talspredikstolens senare utsmyckning från 1664. NM.

lähtien (pöytäk. ja kal.), mutta v. 1963 siirretty ensimmäisen pohjoispylvään viereen. Tyyliään uusgoottilainen. Jalka, monikulmion muotoinen runko ja portaat, joissa kaide; katosta ei ole. Sivujen koristeena suippokaariset peilit, joihin on sovitettu plastinen koristekuvio. Värit (v:lta 1962) vaalean harmaa, valkoinen ja kulta, v. 1865 ainoastaan valkoinen ja kulta. – Saarnastuolin rakentamisesta maksettiin puuseppä Joh. Caireniukselle 296 markkaa (tilit).

VANHAN SAARNASTUOLIN katkelmia, nykyään Perniön museossa (kuva 35) sekä Kansallismuseossa, n:o 1186: 10 (kuva 36) ja 4362: 12–18 (kuva 37). Saarnastuolin runko myytiin 1860-luvulla ja siitä tehtiin mukavuuslaitos (Björck). Sen 1600-luvun puolivälissä tehty *katos* on vielä tallella. Tämä monikulmion muotoinen katos on melko yksinkertaista tekoa. Alareunassa on sahattu läpikuvioinen, toisiaan leikkaavien puolipyöräin muodostama reunus ja profiloitu listoituis, jossa on hammaslista ja yksinkertaiset konsolit. Listoituisen päältä kohoavat sahaamalla tehdyt läpikuvioiset, piikkiin päättyvät koristeotsikot sekä kahden laudasta sahatun vaakunan katkelma. Katostaivaaseen on kiinnitetty Pyhän Hengen kyyhkynen. Vielä v. Stiernmanin aikaan vaakunoiden kirjoitukset olivat osaksi luettavissa; toisessa ”H.S.S.A:S till Huchtis och Laxpojo” sekä Sabelstierna-suvun vaakuna, toisessa Slang-suvun vaakunakuvio. Saarnastuolin ovelle oli vuosiluku 1654 ja kirjaimet E.J.S.

Kirjaimet tarkoittanevat Lohjan Laakspohjan ja Perniön Hämeenkyllän ja Huhdin omistajaa ratsumestari Henrik Sabelstiernaa ja hänen puolisoaan Anna Slangia. Saarnastuolin lahjoittaja kustansi lisäksi v. 1664 sen korjauksen ja maalauksen sekä veistoskoristelun (kal.). Tähän koristeluun kuulunevat km n:o 1186: 10 sekä 4362: 12–18. Figuurit ovat tyylistä päätellen kotoisin turkulaisen puunveistäjän Mathias Reimanin työpajasta. Katokseen lienee kuulunut Kristus Maailman vapahtajana, kork. 50 cm ja rungon kulmiin seitsemän hermipilasteria, joissa on leijonanaamioista lähteviä hedelmäkimppejä sekä kapiteeleja kannattavat puolivartalokuvat. Figureista kaksi kantaa kirjaa tai epämääräistä esinettä, viisi niistä on alastonta ja neljä nuorekkaan näköistä, parratonta. Värit: kirkkaan vihreä ja punainen. Pilasterien kork. 105 cm.

URKUPARVI, kirkkosalin länsipäässä, tehty v. 1865 ja melkein kokonaan uudistettu 1960-luvulla. Rintamuksen koristeena suippokaari-

37. OSA SAARNASTUOLIN RUNKON PILASTEREISTA. KM.
Några av predikstolens hömpilastrar. NM.

sarja. Värit vaalean harmaa ja valkoinen, aikaisemmin beige ja kulta.

VANHAN PARVEN OSIA (kuva 38) säilytetään Perniön museossa. Jo 1640-luvulla oli kuorin pohjoisseinässä parvi, jonka ikää ei mainita, mutta jonka Melkkilän kartanon sanotaan kustantaneen (kal.). 1650-luvulla pohdittiin parven siirtämistä kirkkosalin eteläseinään ja v. 1659 suoritettiin joku korjaus (tark. 1659). Lopputulos oli kuitenkin että uusi parvi rakennettiin vasta v. 1692. Työn suoritti mestari Eerik ja parven länsipäässä olevien portaiden oven tekijänä mainitaan Antti Leino vasta v. 1702 (tilit). Kirkkoherra Jaakob Lundin (1684–98) aloitteesta kutsuttiin v. 1692 joku turkulainen maalarimestari, joka maalasi parven ja tästä työstään peri 120 taalaria (tilit). Ei tiedetä milloin vanha kuori-parvi purettiin.

V. 1865 purettiin eteläseinän parvi ja sen ainekset myytiin (pöytäk.). Osia parven rintamuk-

38. V. 1692 VALMISTUNEITA PARVENKUVIA.
Läktarmålningar från år 1692.

sesta joutui Kyynämäen Isotupaan ja niitä käytettiin siellä viljalaarin rakentamiseen; myöhemmin ne on saatu talteen Perniön museoon. V. 1934 on maalaukset korjattu ilman riittävää asiantuntemusta ja v. 1940 ne on restauroitu. Rintamukseen kuului 19 peiliä, joista 13 on tallessa, ja lisäksi on säilynyt osa parvikäytävän laidasta, jossa on sinervälle taustalle maalattuja kukkia ja kirjoitus: *In Dei Gloriam usum Ecclesiae opus hoc exstructum ornatumque est curatore Pastore Iacobo Lund A^o 1692. Quicquid agitis Sermone aut facto, in nomine Domini Jesu facite gratias agentes Dei Patrem per eum. Coloss. 3 v. 17.* (Jumalan kunniaksi ja kirkon hyödyksi on tämä työ pystytetty ja koristettu kirkkoherra Jaakob Lundin aikana v. 1692. Ja kaikki, minkä teette sanalla tai työllä, kaikki tehkää Herran Jeesuksen nimessä, kiittäen Isää Jumalaa hänen kauttansa. Koloss. 3. 17.)

Peilit ovat T:n muotoiset ja niiden väleihin on maalattu pystykehys, johon on sovitettu maalattu köynnöskuvio; rintamuksen yläreunan koristeena on hammaslista ja munasauva. Peileihin on maalattu maisema, jossa seisoo henkilö; muutamassa on raamatunaiheinen sommittelu. Kuvan yläreunassa on kuvatus henkilön nimi ja peilin alapuolelle on tummaan soikioon maalattu raamatunlause, joka kuitenkin useassa kohden on pahoin turmeltunut tai kokonaan hävinnyt. Kuvat ovat seuraavat: "Saluator Mundi" (Maailman Vapahtaja), "Johannes Döparen" (Johannes Kastaja), "S:Lucas Ewangelijsta", "S. Marcüs Ewangelijsta", "S. Matt-haeüs Ewangelijsta", "S:Thomas", jonka alapuolella kirjoitus "Min Herre och Min Gud" (Joh. 20: 28), "S:Jacobus Minor", alapuolella lause "Herren Jesus hafwer sigh self för Wåra synder gifwit. Galat. (1:) 4.", "S:Thaddeüs",

kirjoitus: ”Een Annan Grund kan ingen Lägga, än then som Lagder är.” (1. Kor., 3: 11.), ”Propheten Malachijas”, ”Propheten Esaias”, ”Konung David”, Aatamin ja Eevan karkoitus paratiisista ja Iisakin uhri.

URUT, 21 + 1-äänikertaiset, sähköpneumaattiset, on valmistanut Kangasalan urkutehdas v. 1924. Vv. 1955 ja 1962 on urut korjattu; viimeksimainittuna vuonna poistettiin siihen asti säilytetty vanha julkisivu ja pillit jaettiin kahteen ryhmään, niin että länsipäädyn ikkuna nyt näkyy kirkkosalista.

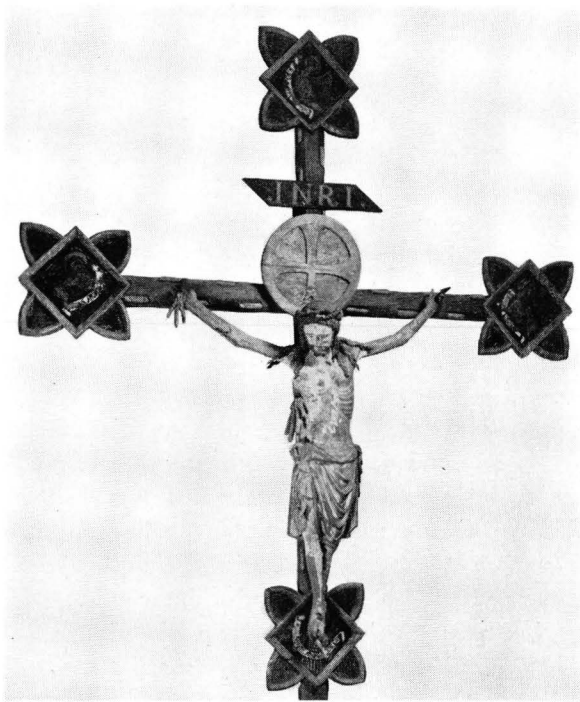
VANHAT URUT. V. 1872 hankittiin kirkkoon J. A. Zachariassenin rakentamat 13-ääniset urut. Niiden julkisivu on vielä tallella. Se on uusgoottilainen; pillit on jaettu viiteen ryhmään, joista keskimäinen kohoaa suippokaariseksi. Värit valkoinen ja kulta.

PENKIT, tehty suurimmaksi osaksi v. 1865, jolloin myös vielä muutamit kelvollisiksi katsottavat vanhat penkit varustettiin uusilla päädyillä. Samalla muutettiin penkkijärjestys kokonaan ja kuorista poistettiin sen pohjoisosassa ollut piispanpenkki, eteläsivun papinpenkki ja Melkkilän kartanon penkit. V. 1962 penkit taas järjestettiin uudelleen ja niiden istuimet ja selustat uusittiin nykyisiä mukavuusvaatimuksia vastaaviksi. Nykyinen värit: istuin ja selusta vaaleaksi pet-sattu, uusgoottilainen pääty maalattu tumman violetinruskeaksi. Alkuperäinen väri oli vaalea tammenväri.

Näitä edeltäneet penkit valmistivat vv. 1753–55 puuseppä Juha Sipelius, Kosken ruukin puuseppä Antti Sährström ja lukkari Manelius (tilit). Ne olivat oveliset ja maalaamattomat. Lukkarinpenkki tehtiin v. 1736 ensimmäisen eteläpylvään viereen. Aikaisemmin mainitaan turkulaisen puuseppän Sigfridin v. 1664 tekemät penkit (kal.); ylimystön penkit olivat vielä vanhemmat. – V. 1671 mainitaan piispanpenkin siirtäminen kuoripalkin viereen kuorin pohjoispuolelle (tark.; ks. myös sekalaista s. 66).

Keskiaikaiset veistokset

KRUSIFIKSI (kuvat 39–40); asetettu 1960-luvun kirkonkorjauksen yhteydessä alkuperäiselle paikalleen triumfikaareen. Se on 1300-luvun alkupuolelta, ehkä kotimainen, gotlantilaisen vaikutuksen alaisena syntynyt työ; tammea, kiharat ja lannevaatteen liepeet koivua(?), risti havupuuta. (Ks. Nordman, *Medeltida skulptur i Finland*, ss. 194–197, kuva 183). Krusifiksi oli v:een

39. TRIUMFIKRUSIFIKSI. 1300-LUVUN ALKUPUOLELTA, MAHDOLLISESTI KOTIMAISTA TEKOA.

Triumfkrucifixet. Början av 1300-talet, möjligen inhemskt arbete.

40. TRIUMFIKRUSIFIKSIN OSAKUVA.

Detalj av triumfkrucifixet.

1826 kirkon kuorissa ja myöhemmin Perniön museossa. V. 1692 kirkkoherra Jaakob Lund (ks. s. 39) maalautti sen.

Kristus riippuu melkein suorana isossa ristissä pää eteenpäin painuneena, hän joko puhuu tai ”huutaa suurella äänellä” (esim. Matt. 97: 50). Hiukset riippuvat olkapäille pitkinä suortuvina, päässä on köydestä kiedottu orjantappurakruunu, oikealta sidottu pitkä lannevaate peittää vasemman polven ja muodostaa syviä V:n muotoisia laskoksia. Lannevaatteen päät riippuvat solmusta pitkinä tötterölaskoksina. Kristuksen rintahaavassa on iso veripaahku ja käsistä valuu veri plastisina tippoina. Ristiinnaulitsemiseen on käytetty pitkiä rautanauvoja.

Risti on elämänpuun tyyppiä, sen fasetoiduissa reunoissa on oksantygät. Siinä on iso sädekehälevy ja vinopäinen INRI-nauha, haarojen päihin on kiinnitetty suippokärkisiin nelilehdykköihin sovitettut vinoneliöt, joihin on maalattu evankelistain vertauskuvat kirjoitusnauhoineen, joissa ovat nimet: *S. Marcus*, *S. Iohannes* (versaalein), *Sancte Lucas* ja *Sancte. Matthaeus Evan*.

Alkuperäisien värien jätteitä: hieman punertava ihonväri, punaista verta, tummat hiukset ja vihreä orjantappurakruunu, kullatun lannevaatteen vuorissa sinistä. Evankelistalevyissä hallitsevana värinä on kellervänruskea vihreällä taustalla, reunat ovat punaiset. Ristissä on 1600-luvun väriä: risti vihreä, oksantygät kullatut, sädekehässä punaista. Värien alla on kangaspohjustusta.

Kristuksen kork. 137 cm, ristin nykyinen kork. 288 cm, alapäästä on pala katkaistu.

KRUSIFIKSI (kuva 41), alttarikrusifiksin Kristusfiguurin katkelma, nykyään KM n:o 62106. Talletettu kirkkoon, missä se riippuu sakariston oven vieressä kiinnitettynä uuteen yksinkertaiseen ristiin. 1300-luvun alkupuolelta, ns. Liedon mestarin koulukunnan työtä, lehtipuuta. Ainoastaan pää ja osa yläruumiista ovat säilyneet. Kristuksen pää on eteenpäin ja oikealle painunut, silmät kuolonuneen sulkeutuneet. Yksi hiusuortuva riippuu oikealle olkapäälle. Päässä on kiedottu orjantappurakruunu. Työ on suoritettu taitavasti ja rohkein ottein eikä yksityiskohdissa viimeistelty. Värin jätteitä: hieman punaista ihossa, ruskeaa hiuksissa ja vihreää orjantappurakruunussa. Nykyinen kork. 14 cm.

KRUSIFIKSI (kuva 42). Perniön museossa säilytetty myöhäiskeskiaikaisen kulkuekrusifiksin Kristuskuva, joka on kiinnitetty uuteen yksin-

41. ALTARIKRUSIFIKSIIN KATKELMA. 1300-LUVUN ALKUPUOLELTA, NS. LIEDON MESTARIN KOULUKUNNAN TYÖ. KM. *Fragment av altarkrucifix från början av 1300-talet. Arbete i den sk. Lundomästarens stil. NM.*

kertaiseen ristiin. Kotimaista tekoa, ns. Korp-poon mestarin työpajasta, koivua. (Nordman, *Medeltida skulptur i Finland* s. 564.) Oikea käsi lienee uusittu. Kristuksella on turbaanimainen orjantappurakruunu ja lyhyt, kömpelösti veistetty lannevaate. Hiukset ja parta ovat kouru-uurteiden elävöittämät, kasvot rahvaanomaiset. Värit hävinneet. Kork. 59 cm.

ALTARIKAAPIN OSIA, nykyään KM n:ot 1186:4-5 ja 6808: 1-3 (kuvat 43-44; ks. Nordman, *Medeltida skulptur i Finland* ss. 402-403). Danzigilaista(?) alkuperää, n. 1420-luvulta, veistetty niinipuusta (konservaattori V. Kiljunen), korjauksia tehty mäntypuusta. Yksi figuureista (6808: 1) on myöhäisempi lisä tai korvaus ja veistetty tammesta, sen jalusta on mäntyä. Itse kaappi on hävinnyt ja osa säilyneistä figuureistakin on pahasti vaurioitunut ja osaksi paksun harmaan öljyvärin peittämä. Taiteilija O. Niemi restauroi Pietä-ryhmän v. 1946 ja Maria Magdaleenan v. 1947. Kaappiin on kuulunut iso-

kokoinen Pietà-ryhmä sekä neljä pienempää figuuria, jotka lienevät kuuluneet Kristuksen hautaanlaskemista esittäneeseen sommitteluun. Kaikki veistokset ovat kohokuvia ja takaa loivasti koverrettuja.

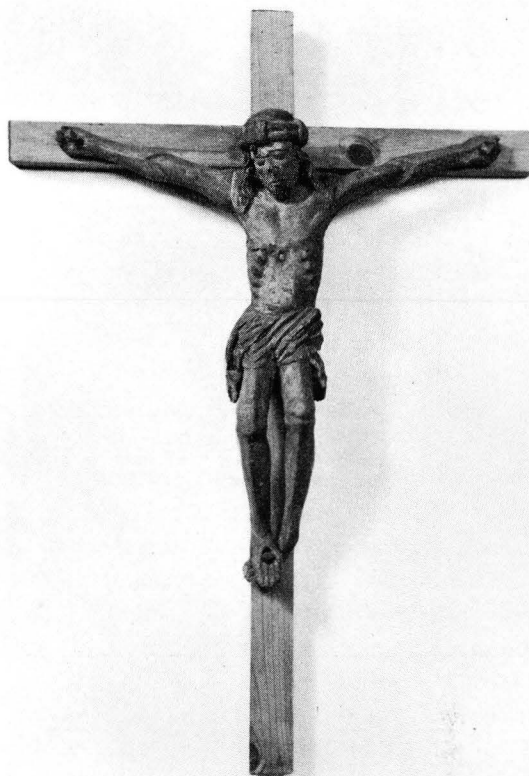
Pietà-ryhmän Maria istuu yllään huntu, mekko ja vaippa ja polvillaan kuolemaan jäykistynyt Vapahtaja (jonka kädet puuttuvat). Vaippa laskee polvista muodostaen isoja tötterölaskoksia, joiden alta jalkaterät näkyvät. Värin jätteet: punervanharmaa ihonväri, Marian hiukset kullankeltaiset, Vapahtajan ruskeat, orjantappurakruunu vihreä ja musta, ruoskanjäljet ruskeahkot, Marian huntu kullattu, vaipassa valkoista ja sinistä, sen päärmeissä kultaa, Vapahtajan lannevaate kullattu. Värrien alta näkyy pohjustuksena käytetty kangas. Kork. 79 cm.

Maria Magdalena istuu yllään huntu, mekko ja vaippa, käsissään lieriömainen voiteluastia. Laskostelu sama kuin edellisessä veistoksessa. Värin jätteet: huntu valkoinen, vaipassa näkyy kultauksen (?) jätteitä. Kork. 46 cm.

Apostoli Johannes, hyvin pahasti vaurioitunut, pinnasta sileäksi höylätty ja paksun maalin peittämä. Selkäpuolella on uudempi (?) punapyökistä tehty lista (prof. Jalava.). Pyhimys istuu painaen vasenta kättään rintaansa, oikea käsi puuttuu. Kork. 45 cm.

Joosef Arimatialainen (?). Seisova miesfiguuri, jonka jalkojen alla maakumpare, kädet puuttuvat, kasvot ovat parrakkaat. Pukuna on pitkän vyön koossapitämä mekko ja vaippa, joka putoaa käsivarsien yli pitkinä tötterölaskoksina. Maalattu harmaaksi. Kork. 48 cm.

Nikodemus (?; vrt. Joh. 19: 39) on myöhäiskeskiaikainen ja ilmeisesti kotimaista alkuperää; tammea. Kädet puuttuvat. Alkeellisesti veistetty figuuri seisoo maakumpareella yllään pitkän vyön koossapitämä mekko ja vaippa, kaulus on diakonin puvulle ominainen. Kasvot ovat parrakkaat, otsatukka kolmena hiustukkona. Maalattu harmaaksi. Kork. 48 cm. – Tämä myöhään tai ainakin kotimaassa tehty veistos pyrkii ilmeisesti jäljittelemään yllä selostettua Joosef Arimatialaista esittävää veistosta tai ainakin sen tyyliä. Joko alkuperäinen, Nikodemusta (?) esittänyt veistos on hävinnyt tai vahingoittunut, tai

42. MYÖHÄISKESKIAIKAINEN KULKUEKRUSIFIKSI. KOTIMAINEN TYÖ. PERNIÖN MUSEO.
Senmedeltida inhemskt processionskrucifix. Bjärnå museum.

43. PIETÀ-RYHMÄ, PÄÄFIGUURI N. 1420-LUVULLA DANZIGISSA (?) VALMISTETUSTA ALTARIKAAPISTA. KM.

Pietà-grupp, centralfigur i ett altarskåp från Danzig (?),
ca 1420-talet.

on koko kaapin jaottelu jossakin vaiheessa muutettu kotimaassa ja tämä figuuri lisätty alttarikaappiin. Sekä ”Nikodemuksen” että Johanneksen ruumiissa on iso tapinreikä, mikä viittaa siihen että figuurit ovat kantaneet jotakin, ehkä Kristuksen ruumista; myös Joosef Arimatialaisen eteenpäin ojennetut kädet ovat pitäneet tai kannattaneet jotakin esinettä.

NEITSYT MARIA (kuva 45), nykyään KM n:o 4362: 8 (ks. Nordman, Medeltida skulptur i Finland, ss. 93–94). 1200-luvun puolivälistä, gotlantilaisvaikutuksen alaisena syntynyt työ, tammea. Pahasti vaurioitunut; kruunun sakarat, oikean käden pitämä esine, suuri osa kasvoista sekä lapsen pää ja oikea käsi puuttuvat. Päässä on tapin reikä.

Veistos on verraten alkeellista tasoa; yläruumiin peittävän mekon poimut on veistetty väärin. Maria istuu profiloituilla päädyillä varustetulla istuimella yllään ohuesta kankaasta tehty mekko, jossa alaruumiissa on vinopoimuja ja vasemman polven päällä kulmalaskoksia. Jeesus-lapsella on pitkä mekko. Värin jätteitä: hieman liitupohjustusta. Kork. 63 cm.

NEITSYT MARIA (kuva 46), KM n:o 4362: 7, nykyään talletettu Perniön kirkkoon (ks. Nordman, Medeltida skulptur i Finland, ss. 156–158), ns. Liedon mestarin työpajasta, 1300-luvun alkupuolelta. Koivua, selästä koverrettu; pahoin haljennut, selkälauta puuttuu, samoin kruunu sekä oikea käsi ja Jeesus-lapsen molemmat kädet, jalkaterät sekä kruunu. Päässä on tappi. Veistoksen restauroi taiteilija O. Niemi v. 1947 ja v. 1964 sen puhdisti konservattori V. Kiljunen. Pitkäkaulainen ja kapeahartiainen Maria seisoo yllään huntu ja mekko sekä vahvasti laskostettu vaippa; hän nostaa vasemmalla kädellään Jeesus-lasta, jolla on pitkä mekko. Värin jätteet: liitupohjustuksen päällä on ihossa punertavan harmaata, hiuksissa kultaa, hunnussa valkoista. Kullatun vaipan sinisessä vuorissa on ollut keltareunaisia nelilehdiköitä, mekossa on kultaa(?). Lapsen mekossa on mahdollisesti vihreää. Kork. 88 cm.

ENKELIN ILMESTYS MARIALLE (kuva 47), nykyään KM n:o 1186: 1–2 ja 62106: 11. (Ks. Nordman, Medeltida skulptur i Finland, ss. 494–495.) Pohjois-saksalaista, lyypekkiläistyylistä tekoa,

44. PIETÄ-RYHMÄN ALTARIKAAPPIIN KUULUNEITA VEISTOKSIA:
MARIA MAGDALEENA, JOHANNES JA JOOSEF ARIMATIALAINEN. KM.
*Figurer från Pietà-skäpet: Maria Magdalena, Johannes och
Josef från Arimatea. NM.*

vuoden 1500 vaiheilta, lehmusta (konservaat-
tori Kiljusen määrittely). Taitelija O. Niemi
restauroinut v. 1947. Kaappi, johon ryhmä on
ollut sovitettuna, on hävinnyt, mutta muuten
ryhmän kaksi veistosta, enkeli Gabriel ja neitsyt
Maria, ovat verraten hyvin säilyneet ja varsinkin
väritys on täydellinen. Avohiuksinen, pitkäkiha-
rainen neitsyt polvistuu kotialttarinsa eteen,
jossa on alttarivaate ja rukouskirja, hän on (ny-
kyään puuttuvalla) kädellään kääntänyt kirjan
lehteä, toistä kättään hän painaa rintaansa. Hä-
nen pukuunsa kuuluu mekko, jonka vyötärössä
on vyö ja hihansuissa kalvosimet, sekä rauhat-
tomasti laskostettu vaippa. Kiharapäinen Gab-
riel polvistuu yllään runsaslaskoksinen mekko

45. NEITSYT MARIA JA JEEBUS-LAPSI. 1200-LUVUN PUOLI-
VÄLISTÄ. KM.

Jungfru Maria och barnet. Medlet av 1200-talet. NM.

46. NEITSYT MARIA JA JEEBUS-LAPSI. 1300-LUVUN ALKU-
PUOLELTA, NS. LIEDON MESTARIN TYÖPAJASTA.

*Jungfru Maria med barnet. Början av 1300-talet, av den
sk. Lundomästaren.*

ja vaippa; hänen oikea kätensä puuttuu, mutta
aikaisemmin puuttunut siipi löytyi kirkon lattian
alta 1960-luvun korjauksen yhteydessä. Värit:
hyvin paksu liitupohjustus ja hyvin säilynyt po-
lykromia; puvuissa on runsaasti kultaa, hopeaa,
sinistä ja valkoista, alttari on marmoroitu pu-
nertavaksi. Kork. 75 cm.

P. ANNA "ITSE KOLMANTENA", nykyään KM n:o
1186: 3. (Ks. Nordman, *Medeltida skulptur i
Finland*, ss. 525–526, kuva 590,) 1400-luvun lop-
pupuolelta, pohjoismaista alkuperää, koivua.

47. ENKELIN ILMESTYS MARIALLE. VUODEN 1500 VAIHEILTA, POHJOISSAKSALAISTA TEKOA. KM.
Ängelns bebådelse. Ca 1500, nordtyskt arbete. NM.

Anna istuu valtaistuimella yllään huntu, mekko ja vaippa ja pitää kruunupäistä istuvaa, pienikokoista Mariaa vasemmalla, seisovaa, pitkään

mekkoon puettua Jeesus-lastaa oikealla polvelaan; lapsi saa äidiltään omenan ja kohottaa toista kättään siunaukseen. Puvuissa on teräväkulmaista laskostelua. Värät: polykromia on verraten hyvin säilynyt. Vaipassa on kultaa, sen vuorissa sinistä, huntu on valkoinen, kengät punaiset, hiukset keltaiset ja istuin marmoroitu punaiseksi. Kork. 105 cm.

ENKELI MIKAEL (kuva 48), nykyään KM n:o 4362: 5. (Ks. Nordman, Medeltida skulptur i Finland, s. 535). Myöhäiskeskiaikainen, kotimainen työ; koivua. Seisovan kiharapäisen, siivettömän enkelin molemmat kädet puuttuvat, hänellä on yllään vaippa, alba ja rinnan yli ristitty stoola. Värät hävinneet. Kork. 78 cm.

P. JAAKOB VANHEMPI (kuva 49), nykyään KM n:o 4362: 4. (Ks. Nordman, Medeltida skulptur i Finland, s. 529.) Myöhäiskeskiaikainen, kotimainen työ; koivua, ns. Korppoon mestarin työpa- jasta. Apostoli, jonka oikea käsi puuttuu, seisoo jäykän suorana yllään pyhiinvaeltajan asu. Va-

48. ARKKIENKELI MIKAEL. MYÖHÄISKESKIAIKAINEN, KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ. KM.
Ärkeängeln Mikael. Senmedeltida, av inhemskt ursprung. NM.

49. P. JAAKOB VANHEMPI. MYÖHÄISKESKIAIKAINEN, NS. KORPPON MESTARIN TYÖPAJASTA. KM.
S. Jacob den äldre. Senmedeltida, från den sk. Korpmästarens verkstad. NM.

semmassa kädessä on kirja. Värit hävinneet. Kork. 74 cm.

APOSTOLI (kuva 50), nykyään KM n:o 1186: 6. (Ks. Nordman, *Medeltida skulptur i Finland*, s. 606.) Myöhäiskeskiaikainen kotimainen työ; koivua. Oikeassa kädessä ollut tunnusesine puuttuu, vasemmassa on kirja. Apostoli seisoo avoimena ja yllään mekko ja vaippa, jonka alareuna muodostaa alaruumiin poikki terävän diagonaalin. Värien jätteet: vaipassa punaista ja pieniä kaaviokukkia, sen vuorissa sinistä, mekossa vihreää, hihansuissa keltaista. Kork. 107 cm.

DIAKONIN PÄÄ (kuva 51), nykyään Perniön museossa. (Ks. Nordman, *Medeltida skulptur i Finland*, ss. 151–152.) 1300-luvun alkupuolelta; tammea. Pahoin vahingoittunut; nenä lohjen-

50. APOSTOLI. MYÖHÄISKESKIAIKAINEN, KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ. KM.

Apostel. Senmedeltida, av inhemskt ursprung. NM.

51. DIAKONIN PÄÄ 1300-LUVUN ALKUPUOLELTA. PERNIÖN MUSEO.

Diakonhuvud från början av 1300-talet. Bjärnä museum.

nut pois; päässä on tapin reikä. Niskassa näkyy pystykauluksen jäännös, mikä viittaa diakonin pukuun. Lyhyet kiharat, pääläessa tonsuura, kasvoissa täysgotiikan mukainen ilme. Värit hävinneet. Nykyinen kork. 28,5 cm.

DIAKONI (P. Laurentius? kuva 52), nykyään KM n:o 4362: 19. (Ks. Nordman, *Medeltida skulptur i Finland*, s. 95, kuva 65.) 1200-luvun puolivälistä, mahdollisesti kotimaista työtä; tammea. Pahoin kulunut tai höyläämällä tasoitettu pinta; ainoastaan vasemmassa hihassa on näkyvissä hieman alkuperäistä laskostelua; kasvot korjattu tapilla ja oikeassa kädessä uusittu osa; selästä koverrettu, päässä tapin reikä; oikeassa kädessä ollut tunnusesine puuttuu. Alttarikaa-pin takalauta on säilynyt. Diakoni seisoo jäykän suorana pienellä jalustalla yllään dalmatika ja vasemmassa kädessään kirja. Värit hävinneet. Kaapin kork. 148 cm, figuurin 114 cm.

DIAKONI (P. Laurentius? kuva 53), nykyään KM n:o 4362: 22. Myöhäiskeskiaikainen kotimainen työ; koivua. Pulleasilmäinen diakoni seisoo jäykän suorana yllään dalmatika ja alba, hänen oikeassa kädessään ollut tunnusesine puuttuu.

Veistos on haljennut ja pahoin kulunut. Hiukset on käsitelty yhtenä massana ja puvussa on yksinkertaiset pystylaskokset. Värit hävinneet. Kork. 52 cm.

P. SEBASTIANUS, nykyään KM n:o 4362: 9. (Ks. Nordman, *Medeltida skulptur i Finland*, s. 526.) Myöhäiskeskiaikainen kotimainen työ; koivua. Puuhun sidotun, seisovan ja kapeaan lannevaatteeseen puettun pyhimyksen oikea käsi puuttuu. Hiukset on elävöitetty kouru-uurteilla, ruumiissa on nuolenreikiä. Värit hävinneet. Kork. 87 cm.

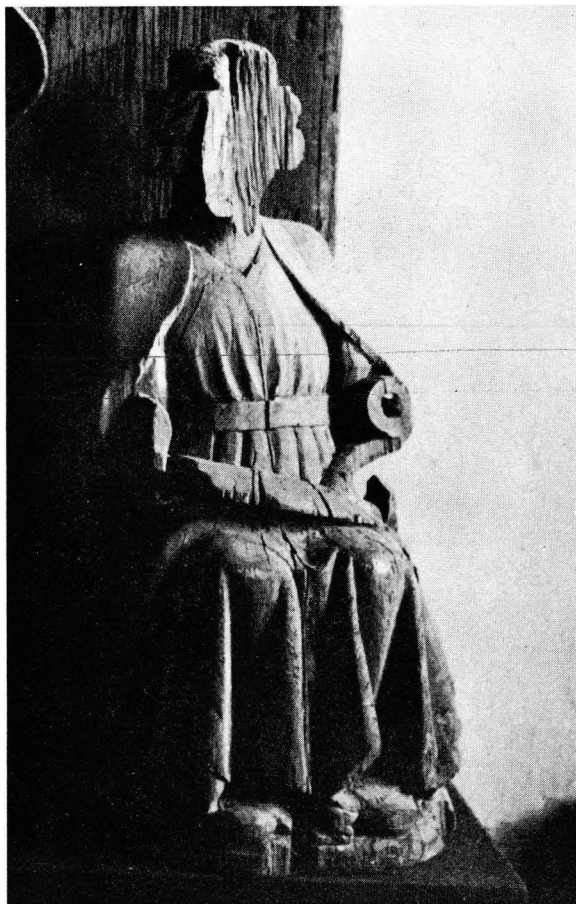
52. P. LAURENTIUS(?). 1200-LUVUN PUOLIVÄLISTÄ, MAHDOLLISESTI KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ. KM.
S. Laurentius(?). Medlet av 1200-talet, möjligen av inhemskt ursprung. NM.

53. P. LAURENTIUS(?). MYÖHÄISKESKIAIKAINEN, KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ. KM.
S. Laurentius(?). Senmedeltida, inhemskt arbete. NM.

P. OLAVI (kuva 54), nykyään KM n:o 4362: 3. (Ks. Nordman, *Medeltida skulptur i Finland*, s. 134). 1300-luvun alkupuolelta, mahdollisesti gotlantilaista alkuperää, koivua. Pahoin vahingoittunut: suurin osa istuimesta sekä kasvot, kruunu ja kädet puuttuvat. Selästä koverrettu, päässä tapin reikä. Kuningas istuu jäykän suorana yllään vyön koossapitämä mekko ja vaippa, joka on käännetty polville, mistä se putoaa syvinä laskoksina; sen alta näkyvät jalkaterät. Päässä on ollut pallomaisia kiharoita. Värin jätteet: vaipassa punaista. Kork. 41 cm.

P. BIRGITTA, nykyään KM n:o 4362: 2, talletettu kirkkoon v. 1964. (Ks. Nordman, *Medeltida skulptur i Finland*, ss. 235–236, kuva 226.) 1300-luvun loppupuolelta, luultavasti kotimaista

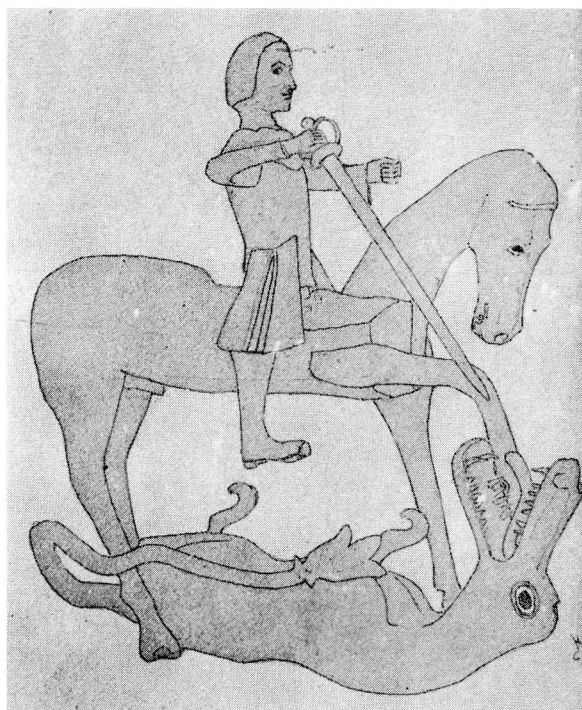
54. P. OLAVI. 1300-LUVUN ALKUPUOLELTA, MAHDOLLI-
SESTI GOTLANTILAISTA ALKUPERÄÄ. KM.
S. Olof. Början av 1300-talet, möjligen av gotländskt ursprung.
NM.

alkuperää, koivua. Selästä koverrettu; kädet puuttuvat. Pyhimys istuu yllään birgittalaispuku matalalla istuimella, jossa on koristeelliset päädyt. Veistoksen tyyli viittaa vuosisadan alkupuoleen, mutta Birgitta kanonisoitiin vasta v. 1391. Värin jätteet: istuimessa punaista. Kork. 88 cm. NAISPYHIMYS, nykyään KM n:o 4362: 10. (Ks. Nordman, *Medeltida skulptur i Finland*, ss. 148–149, kuva 127.) 1300-luvun alkupuolelta, tammea. Vahingoittunut: kruunu ja kädet puuttuvat ja yläruumiissa on iso reikä, johon pyhimyksen tunnusesine lienee ollut kiinnitettynä; mahdollisesti on kyseessä Katariina Aleksandrialainen, jonka käsissä siis olisi ollut kirja ja pyörä. Selästä koverrettu, päässä tapin reikä. Pyhimys seisoo yllään huntu ja mekko sekä vaippa, joka riippuu sileänä kapeilta hartioilta ja on koottu vasemman käsivarren alle niin, että alaruumiin poikki muodostuu isoja laskoksia. Jalkaterät näkyvät mekon alta. Värit hävinneet. Kork. 48 cm.

NAISPYHIMYS, nykyään KM n:o 4362: 6. (Ks. Nordman, *Medeltida skulptur i Finland*, s. 523, kuva 583.) Vuoden 1500 paikkeilta, kotimaista alkuperää, koivua. Kruunu ja kädet puuttuvat, päässä tapin reikä. Pyhimys seisoo yllään vyön koossapitämä avokauluksinen mekko, jonka reunan alta näkyvät jalkaterät, sekä vaippa, joka on koottu oikean käden alle ja jonka helma muodostaa alaruumiissa diagonaalin. Pitkät hiukset on käsitelty yhtenä massana. Värin jätteet: vaipassa punaista, mekossa vihreää. Kork. 89 cm. KORUKATOKSEN KATKELMA, Perniön museossa. 1400-luvun jälkipuoliskolta, tammea, verraten hyvä työ. Katoksessa on tallella kuusisivuinen katoslauta ja tämän kolmeen sivuun kiinnitetyt kehysmäiset koristeosat, joihin on sovitettu korkeaan fiaaliin päättyvät kölikaaret.

Taideteokset uudelta ajalta

VANHA ALTITARITAU, poistettu v. 1962. Kankaalle tehty öljymaalaus, sign. Alexandra Sältn 1884. Aiheena Ristiinnaulittu sekä Maria Magdaleena ja kaksi opetuslasta. Yläreuna suippo-kaarinen. Lev. 160 cm. *Kehyksen* suunnitteli arkkitehti O. S. Gripenberg, joka myös teki alttari-

55. MERIMIES JUHANA LINDÉNIN V. 1785 VEISTÄMÄ P.
YRJÄNÄ JA LOHIKÄÄRME.
S. Göran och draken, snidad av sjömannen Johan Lindén 1785.

ehdotuksen (ks. s. 37). Se on tyyliltään uusgoottilainen; sivuilla olevat parittaiset pylväät päättyvät huippukatokseen, jonka alapuolella seisoo kipsistä muovailtu Vapahtaja; kehyksen suippo-kaarinen otsikko päättyy ristiin. Värit beige, sininen, punainen ja kulta.

VANHA ALTARITAUHU, Perniön museossa. Kankaalle tehty hyvin alkeellinen öljymaalaus, aiheena Kristuksen kirkastus. Kullatun, lehtisauvojen koristaman kehyksen yläreunassa on kirjoitus: "Förärad den 1 Januari 1833 af Daniel Forsblom Handelsman i Åbo." (Lahjoittanut tammikuun 1 p:nä 1833 Daniel Forsblom, kauppias Turussa; kalustoluettelon mukaan Forsblom oli syntynyt Perniön Väärlän ratsutilassa.) Koko 148 x 180 cm.

LOHIKÄÄRME, Perniön museossa. Veistetty kivistä. Yksinkertainen jalaton, käärmemäinen otus on maalattu ruskeaksi ja mustajuovaiseksi. Pit. 165 cm.

HÄVINNEET TAIDETEOKSET. 1800-luvun kalustoluettelot mainitsevat paperille maalatun taulun, jonka aiheena oli Viimeinen tuomio. Lisäksi on kirkossa ollut tukholmalaisen kaivertajan Ambrosius Hedengranin tekemiä kupari-piirroksia: v. 1695 hankittiin "riemurunno Upsalan kokouksen riemujuhlan muistoksi" ja v. 1704 Kaarle XI:n hautajaisten muistoksi tehty piirros (tilit). V. 1941 paloi Turun linnankirkkoon Perniöstä siirretty maalaus, jonka aiheena oli Abrahamin uhri (THM n:o 9198).

V. 1785 lahjoitti merimies Juhana Lindén Aitolahdelta P. Yrjänää ja lohikäärmettä esittävän veistoksen, jonka taidehistoriallinen retkikunta kuvasi v. 1885 (kuva 55). Yrjänällä on yllään 1700-luvun sotilaan asu.

Kirkolliset astiat

KALKKI (kuva 56), hopeaa, solmu ja sisusta kullatut. Kellomaisen jalan pystysyryssä on hento laakeriköynnös, muina koristeina ovat pystykupuranauhat. Solmun koristeina ovat lehdykkätuppi ja lehtigirlandit; malja on sileä. Jalassa on kaiverrus: "Bjerno Moderkyrka 1804." (Perniön emäkirkko 1804.) ja maljassa "Tehkät Tämä Minun Muistoxeni." Kork. 34 cm. Leimat: Elias Lindstedt, Turku 1804.

ÖYLÄTTILAUTANEN, hopeaa, päältä kullattu, kuuluu edelliseen. Kaiverrus: "Bjerno Moderkyrka 1804." Halk. 17,5 cm. Epäselvät leimat. – Nämä astiat hankittiin sen jälkeen kun kirkon edelliset ehtoollisvälineet oli varastettu v. 1803 (ks. s. 52).

56. HOPEINEN EHTOOLLISKALKKI. ELIAS LINDSTEDT, TURKU 1804.

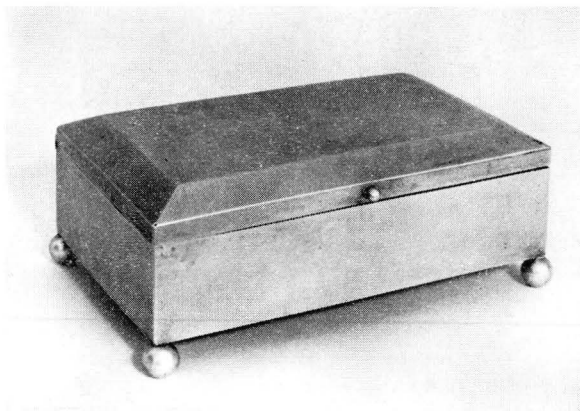
Nattvardskalk av silver. Elias Lindstedt, Åbo 1804.

ÖYLÄTTILAUTANEN, hopeaa, sisältä kullattu. Halk. 16 cm. Leimaton; luultavasti 1690-luvulta (ks. kal.); löydettiin 1930-luvulla kirkon ullakolta. Merkittävien tapausten kirjasta ilmenee, että lukkari v. 1774 piilotti ullakolle varastamansa hopeaesineet, eikä lautasta etsittäessä löydetty.

KALKKI, hopeaa. Korkea kellomainen jalka, pyöreä solmu, maljan laidassa nokka. Kaiverrus: risti ja teksti "Perniön kirkko 1934." Kork. 29 cm. Leimat: Kultakeskus Oy, Hämeenlinna 1934.

PIKAREITA 200 kpl, hopeaa. Samaa muotoa kuin kalkki. Kork. 8 cm. Samat leimat.

MATKAVÄLINEET, hopeaa. Kalkissa on pyöreä kellomainen jalka ja sileä, laidasta ja sisältä kullattu malja; solmussa on öylättisäiliö. Kork. 13,5 cm. Lautasen halk. 7 cm. Maljassa on leimat A.

57. HOPEINEN ÖYLÄTTIRASIA. C. A. CARLBORG, TURKU 1815.

Oblatskrin av silver. C. A. Carlborg, Åbo 1815.

Sevón, Turku; vuosileima puuttuu; tilikirjan mukaan kalkki on hankittu v. 1838. Lautasessa leimat AVG 1893; kaupungin leima on epäselvä, mahdollisesti Tammisaari.

ÖYLÄTTIRASIA, hopeaa (kuva 57). Neljä pallojalkaa kannattaa pohjaltaan suorakaiteen muotoista, suorasisiäistä rasiaa, jossa on sileä saranakansi. Pohja 16×10 cm. Leimat: C. A. Carlborg, Turku 1815. Rasiaan käytettiin vanhan ehtoolliskalkin hopea.

VIINIKANNU, hopeaa, kädensija tehty ebenpuusta. Pyöreä matala jalka, munamainen kupu ja kupurakansi, nuppina lehdykkätupesta nousseva pallo, jonka päällä risti. Koristeina lehtisauvoja, kuvussa siro kaiverrettu köynnös ja teksti "Till Guds ära har Eric Ericsson Tor/Pare under lill Gästerby i Bjerno/Socken förärat denna Kanna till/samma Sockens Moderkyrka År 1820." (Jumalan kunniaksi on Eerik Eerikinpoika, Perniön pitäjän Vähä-Kestrikin torppari, lahjoittanut tämän kannun saman pitäjän emäkirkolle v. 1820.) Kork. 35 cm. Leimat: A. Sevón, Turku 1822; Sevón on laajentanut kannun jalan, mutta itse kannu on turkulaisen hopeasepän A. Pihran tekemä v. 1820 (kal.).

VIINIKANNUJA, kaksi kappaletta, uuttahopeaa. Pyöreä jalka, pullea kupu, kannessa plastinen laakeriseppä sekä Raamatun päällä makaava Karitsa. Kaiverrus: "Bjerno Sockens/Moderkyrka/18 20/10 80." (Perniön pitäjän emäkirkko 20. 10. 1880.) Kork. 39 cm. Leimat: A. G. Dufva, NS.

SUPPILO ja SIIVILÄ, uuttahopeaa. Suppilo sisältä kullattu. Leimat: Suomen kultaseppä Oy, Turku 1899.

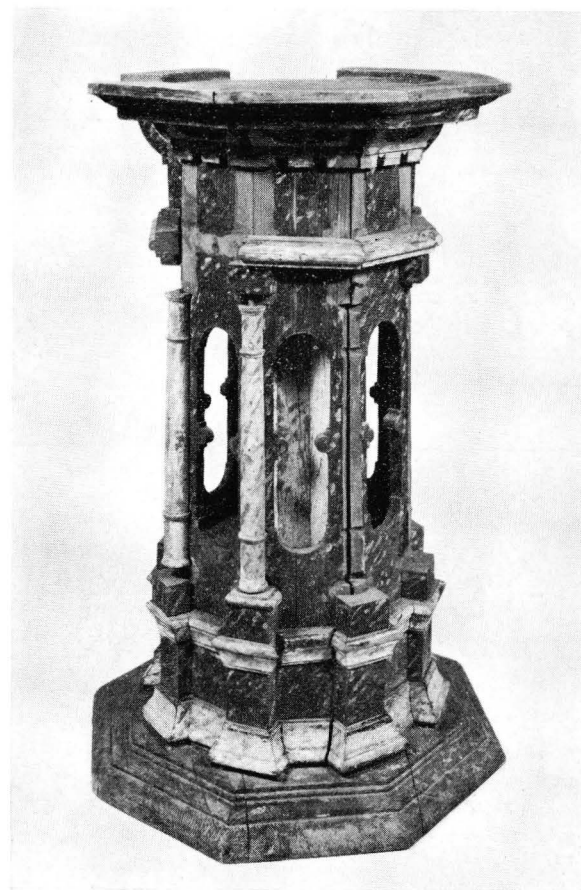
VIINIPULLO, tummanvihreää lasia. Kork. 38 cm. 1800-luvulta.

KASTEMALJA, leimatonta tinaa (kuva 58). Pyöreä jalka, pystykupuroiden koristamassa pyöreässä maljassa kaksi rustobarokkityylistä korvaa, joissa pienet naamiot. Laidassa kaiverrus: "Bierno Kyrkan Tillhörig: Åhr 1. 7. 45." (Perniön kirkolle kuuluva v. 1745.) Halk. 19 cm. Os-

58. TINAINEN KASTEMALJA. ELIAS STÅHLFOT, TURKU 1745.

Doppskål av tenn. Elias Ståhlfot, Åbo 1745.

59. KASTEMALJAN PUINEN TELINE 1600-LUVULTA. PERNIÖN MUSEO.

Doppskålens ställning av trä från 1600-talet. Bjärnå museum.

tettu v. 1745 turkulaiselta tinavalurilta Elias Ståhlfotilta (tilit) v. 1723 hankitun maljan tilalle, jonka venäläiset olivat ryöstäneet v. 1743 (kal.).

KASTEMALJAN TELINE (kuva 59), puuta, 1600-luvulta, Perniön museossa. Kahdeksankulmainen, lievästi profiloitu jalusta, jonka päällä ko-hoaa kahdeksankulmainen, läpikuvioisiksi saha-tuista laudoista koottu runko. Sitä jäsenetelevät vaakasorat polvekkeiset listat sekä polvekkeista nousevat sorvatut rengasprofiliset kulmapyl-väät. Telineen yläosa levenee hammasnauhan ja munasauvan päältä vatimaiseksi ja siinä lie-nee ollut 1600-luvulla messingistä pakotettu kastevati (kal.). Värit: musta, harmaa ja punai-nen marmorointi. Kork. 85 cm. Teline on mah-dollisesti valmistettu v. 1679 (kal.).

HÄVINNEET EHTOOLLISVÄLINEET ja muut astiat. V. 1455 turkulainen kultaseppä Sven oli velkaa kirkolle 28 mark-kaa (REA 572), mutta tällä tosiasialla on tuskin mitään yhteyttä minkään hopea-astioiden tilauksen kanssa. V. 1558 takavarikoitiin Halikosta, Perniöstä, Kemiöstä ja Muurlasta kalkkeja, öljyastioita, ristejä, kullattua ja kul-taamatonta hopeaa, mutta mitään luetteloa eri seurakun-tien osuudesta ei ole säilynyt. V. 1645 laaditussa kalusto-luettelossa on kuitenkin kirkossa tallella vielä neljä hopea-kalkkia, joista kahta kullattua nähtävästi käytettiin kir-kon ehtoollisvälineinä. Pienistä kalkeista oli toinen kan-nellinen; se lahjoitettiin myöhemmin Särkisalon kappeli-kirkkoon (ks. s. 112). Toinen kullatuista kalkeista ja toinen pienempi kalkki lautasineen oli Melkkilän kartanon lah-joituksia.

Samassa kalustoluettelossa on lisäksi pieni rikkinäinen, hopeinen öylättirasia, joka sitten v. 1690 sulatettiin uu-teen kalkkiin. Luettelon mainitsema, 72 luotia painava hopeakannu häviää kohta asiakirjoista.

V. 1659 lahjoitti Aitolahden ja Viipurin omistaja, kap-teeniluutnantti Yrjänä Henrikinpoika Hufvudsköld Sak-sasta(?) tuomansa hopeakalkin, jonka kultaamisen hän kustansi v. 1663 (kal.). Kaksi vuotta myöhemmin Lehti-niemen omistajatar neiti Katariina Sabelfana testament-tasi kirkolle n. 80 luotia painavan hopeisen viinikannun, jonka kanteen oli kaiverrettu kirjaimet K S sekä Sabel-fana-suvun vaakuna. V. 1762 tämä kannu varastettiin, mutta löydettiin vuoden jälkeen. V. 1764 se kuitenkin korvattiin suuremmalla, 130 luotia painavalla, kullatulla hopeakannulla. Tämäkin joutui vuorostaan varkaiden saaliiksi v. 1803. Ennenkuin uusi kannu oli saatu val-miiksi oli jonkin aikaa käytettävä tinakannua, joka tilat-tiin Elias Ståhlfotilta Turusta.

V. 1803 varastettiin myös kirkon vanha, hopeapellistä pakotettu öylättirasia. Sen oli kirkkoherra Gabriel Thau-vonius (1662–84) ja hänen puolisonsa Elisabet Melarto-paeus lahjoittaneet v. 1677, minkä muistoksi rasian kan-nessa oli kaiverrus: ”Gabriel Thauvonius Elisabeth Josephi dotter Anno 1677” (Ulnerusin kertomus).

V. 1690 tehtiin kahdesta vanhasta ehtoolliskalkista sekä

öylättirasiasta uusi isompi kalkki ja lautanen, jota Ullne-rus selostaa seuraavasti: Kalkki oli kullattu, sen solmussa oli neliömäiset kyhmyt, joissa kirjaimet IHESUS. Edellä mainittu, kirkon ullakolta löytynyt lautanen lienee kuu-lunut tähän. Jo v. 1745 kalkin malja oli liian pieni kasva-valle väestölle, joten turkulaiselta hopeaseppältä Daniel Hallilta tilattiin uusi kalkki. Tähän käytettiin nähtävästi v. 1659 lahjoitettu ulkomaalainen kalkki ja lautanen sekä kirkon arkussa olleita vanhoja hopeaesineiden kappaleita. Kalkin hinnaksi tuli 158: 16 hopeataalaria. Kirkossa oli siis näihin aikoihin kaksi kalkkia: v. 1745 valmistettu sekä yksi niistä neljästä kalkista, jotka mainitaan v. 1645.

V. 1803 nämä molemmat kalkit joutuivat varkaiden kä-siin. Tässä yhteydessä mainitaan kalustoluettelossa, että toinen kalkki painoi 46 ja toinen 48 luotia. Toinen niistä saatiin Pöytyän kirkkoherran Juhana Sundvallin toimesta takaisin ja muutettiin v. 1815 sivulla 51 selos-tetuksi öylättirasiaksi.

Edellä mainittujen tina-astioiden lisäksi luettelee kalusto-kirja v. 1645 kolme tinapulloa, ja v. 1678 tehtiin vanhasta tinakynttilänjalasta uusi, ruuvikannellinen tinapullo. Tinaisia matkavälineitä hankittiin vv. 1698 (Erland Ståhlfotin leskeltä Turusta), 1746 ja 1799.

V:n 1772 jälkeen myydyt, kirkon arkussa olleet hopea-krusifiksi ja -kirjaimet kuuluivat varmaan johonkin van-haan messukasukkaan.

Uudenkirkon seurakunnan viinikannu

Perniön kirkkoon on talletettu Uudenkirkon seurakunnan uushopeinen VIINIKANNU. Siinä on pyöreä, profiloitu jalka, pullea kupu ja leveä, korkealle kaartuva nokka, jonka päälle kannun sileä saranakansi jatkuu. Kork. 42 cm. Leimat: G. L. Söderström U. H.

Tekstiilit

ALT TARIVAATE (näkyv. kuvassa 33). Punainen kuusiniitinen villakudonnainen, johon on ku-dottu Jeesus-lapsi sekä polvistuva enkeli ja Neit-syt Maria. Ylinnä on tekstinauha: ”Hän on va-pahtava kansansa heidän synneistänsä Matt. 1: 21.” Tekstiilitaiteilija Eeva Anttila sommitellut ja valmistanut v. 1951.

KASUKAT: 1 (kuva 60). Alkuaan ruskeapohjaista, kukkakuvioista 1500-luvun samettia, joka v. 1763 värjättiin mustaksi (Merkittävien tapausten kirja). Entinen kultakaluunakoristelu on kor-vattu hopeakaluunalla; v. 1961 kasukka on kor-jattu km:ssa ja risti uusittu valkoisesta silkistä. Selkäpuolella on risti ja INRI. Lahjoitettu 1600-luvun puolivälissä Melkkilän kartanosta (kal.). 2 (kuva 61). Kellerväksi haalistunutta, alkuaan valkoista tai mahdollisesti vaalean punaista taf-

tia, johon on pujottamalla kudottu ("brošeerattu") kulta- ja silkkilankakukkia. Selkäpuolella hopeakaluunaristi, jonka reunassa hopeapitsi. Vapaaherratar Anna Charlotta Clodt von Jürgensburgin lahjoittama ennen v:aa 1733 (kal.; hän oli Latokartanon omistajan, vapaaherra J. A. Clodt von Jürgensburgin tytär ja peri toisen puolisonsa, v. 1717 kuolleen Otto Creutzin, suvulta Melkkilän kartanon).

3. Punaista samettia, koristelu hopeakaluunaa. Selkäpuolella risti, kirjaimet BS MK (Bjerno Sockens Moder Kyrka) ja vuosiluku 1764, etupuolella Jehovan aurinko.

4. Mustaa samettia, koristelu hopeakaluunaa. Selkäpuolella orjantappuraristi, etupuolella Jehovan aurinko. Ostettu v. 1844 Turusta (tilit).

5. Vihreää villakudontaa, selkäpuolella kulta-langalla kirjottu kala, etupuolella tähti. Sommitellut Suomen Käsityön Ystävät ja lahjoittanut Perniön Osuuskassa v. 1963.

6. Valkoista villakudontaa, jossa kaksi harmaata pystyraitaa. Selkäpuolella punaisella kirjottu INRI harmaassa ristissä, etupuolella usko, toivo ja rakkaus. Sommitellut Hilka Vuorinen ja valmistanut Suomen Käsityön Ystävät v. 1964, lahjoittanut Perniön laulukkuoro.

KALKKILIINAT: 1. Alkuaan punaista, ruskeaksi haalistunutta atlassilkkia. Keskelle on kultalangalla kirjottu Jehovan aurinko, laitamaa kierrättä helmistä sommiteltu nauha-aihe. Kulmiin on kirjottu vuosiluku 1800, kirjaimet CHF ja LMF sekä teksti: "Gifvet 5 Octb." (Annettu lokakuun 5. p:nä.)

2. Violettia samettia. Keskelle on kultalangalla kirjottu Jehovan aurinko, kulmiin oksia ja ristejä, reunassa on kultalankapitsi. Ostettu n. v. 1880 (kal.).

KIRJALINA, mustaa samettia. Kultalangalla ja helmillä kirjottu, koristeaiheina risti ja viinipuun oksia sekä teksti: "Joh. 17: 3. 26." Neidit J. ja N. Wendell lahjoittaneet v. 1884 (kal.).

HAAVIT: 1. Lieriömäinen koppa on päällystetty punaisella sametilla, koristeina ristikkäiset hopeakaluunat ja pohjaan hopealangalla kirjottu Jehovan aurinko. Sorvattu, mustaksi maalattu varsi, jonka hopeoidusta messinkipelistä tehdyn

61. 1700-LUVUN ALKUPUOLELLA LAHJOITETTU KASUKKA. KANGAS ON VAALEAN PUNAISTA(?) TAFTIA, JOHON ON PUJOTTAMALLA KUDOTTU SILKKI- JA KULTALANKAKUKKIA. *Mässhake, skänkt under förra delen av 1700-talet. Tyget ljusröd(?) taft med broscherade blommor av silkes- och guldtråd.*

60. MUSTAKSI VÄRJÄTYSTÄ 1500-LUVUN SAMETISTA OMMELTU KASUKKA.

Mässhake av svartfärgad 1500-talssammet.

putken kulkunen on hävinnyt. Mahdollisesti hankittu 1740-luvulla.

2. Päälystetty mustalla sametilla, koristeena ristikkäiset hopeakaluunat, edellisen kaltainen varsi. Mahdollisesti hankittu v. 1800.

VIHKITÄKÄNÄ, tummanruskea ja valkoinen, Luth. Evankeliumiyhdistyksen lahjoittama v. 1963.

RYIJYMATTO alttarin edessä; sommitellut tekstiilitaiteilija Eeva Anttila v. 1951, Maatalousnaisten lahjoittama. Vaalean harmaa, musta ja valkoinen.

SAKARISTON MATTO, harmaa karvamatto, jonka ristikuviointi on musta. Maatalousnaisten 1950-luvulla lahjoittama.

HÄVINNEET TEKSTIILIT. V. 1645 laaditussa kalustoluettelossa on mainittu seuraavat vaatekappaleet: kukkakuvioisesta atlas-silkistä ommeltu alttarivaate ja sen punaisesta sametista tehty yläosa ("kappa"), jonka koristeena kultapitsit; sen oli lahjoittanut Pohjankartanon v. 1647 kuollut omistaja, majuri Yrjänä v. Bergh. Messukasukoita oli 16 vanhaa eriväristä, joista kaksi oli jo luovutettu kappelikirkkoon, ja näiden lisäksi kaksi uutta, jotka Melkkilän kartano oli lahjoittanut; toinen oli jo edellä mainittu musta samettikasukka ja toinen oli tehty valkoisesta samettibrokadista ja koristettu kultakaluunalla ("aff wit Samet medh gyllenbotn och gull Posementer"). Samoihin aikoihin oli jalosukuinen ratsumestari Juhana Kristerinpoika Gyllenhierta (Viipurin ja Paarskylän omistaja, ks. s. 62) lahjoittanut kasukan, joka v. 1689 laaditusta kalustoluettelosta päätellen oli punaista kukkakuvioista samettia sekä varustettu kultapitsiristillä. Messupaitoja oli kolme, mustia paarivaatteita kolme, joista uusin, hopeakaluunasta tehdyn ristin koristama, oli lahjoitettu Väärlän talosta. "Paarihimmi" ("bäär himmil"), jonka luettelo myös mainitsee, oli jalosukuisen Sabelstierna-perheen lahjoittama; se oli mustaa verkkaa ja sen silkkihapsut olivat jo melkein pois kuluneet. Ainoa kalkkiliina oli kultapitsin reunustama. Lisäksi oli pyyheliina sekä seitsemän "nauhavaatetta" ("Bandt Kläder", siis nähtävästi keskiaikaiseen messupuvustoon kuuluneet stoolat).

Vanhimman luettelon mainitseman haavin lahjoitti Aimon-tapon omistajan (vv. 1680–1708) everstiluutnantti E. J. v. Jordanin puoliso Maria Elisabet Rigeman n. v. 1682. V. 1686 Paimion Hevonpään rouva Katariina Gyllenhierta ja neiti Margareeta Gyllenhierta (ks. s. 38) lahjoittivat kukkakuvioisen kasukan, johon oli kirjottu kirjaimet CGH MGH; korvaukseksi heille myönnettiin vapaa hautapaikka. Samana vuonna mainitaan kukkakuvioinen, kultapitsillä koristettu alttarivaate, johon oli kirjottu kirjaimet HADSA, sekä yksinkertaisempi, punaisesta verasta ommeltu alttarivaate, jonka Melkkilän vuokraaja Eerik Eerikinpoika oli lahjoittanut. Morsiusteltilta oli punainen ja kultapitsin koristama. V. 1698 oli saarnastuolissa musta ja alttarikaiteen polvistumispenkissä punainen vaate. Anna Magdaleena Liebstorff (majuri E. B. v. Jordanin puoliso, joka 1600-luvun loppupuolella omisti Perniön Pärasten ratsutilan) oli v. 1691 antanut hopea- ja silkkilangalla kirjatun alttariliinan.

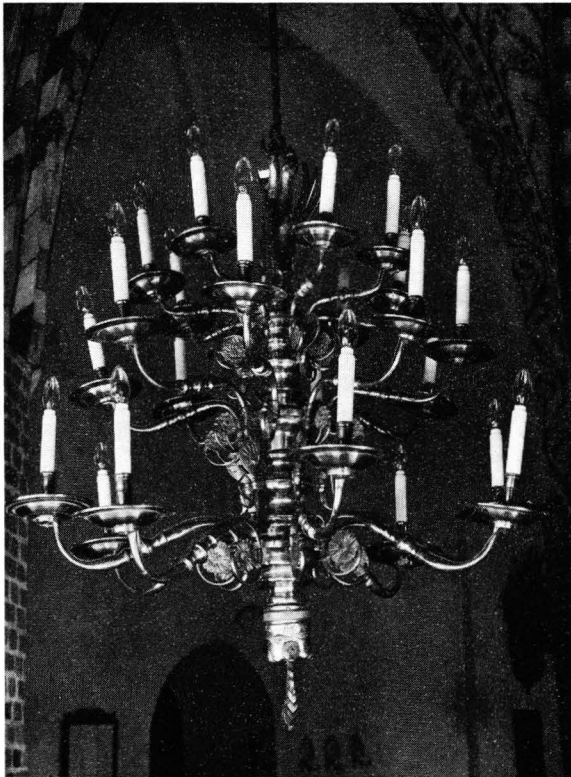
V. 1733 laaditun kalustoluettelon mukaan on suuri osa vanhoista tekstiileistä hävinnyt, ne ryöstettiin Isonvihan aikana (Knaapinen s. 334), mutta uusia on tullut lisää. Mainitaan mm. punaisesta taftista ommeltu alttarivaate, jonka koristeena oli hopeabrokadista tehty risti; se ryöstettiin v. 1743 pikkuvihan aikana ja korvattiin rauhan jälkeen turkulaiselta kauppias J. Bremeriltä ostetulla vaatteella. Venäläiset ryöstivät niin ikään kolme haavia. Varatuomari K. A. Lindelöf (Hämeenkyön omistaja vv. 1741–75) lahjoitti sen takia uuden, johon kiinnitettiin vanha kulkunen ja Anna Charlotta Clodt v. Jürgensburg (ks. ylh.) antoi v. 1749 toisen, sametilla päälystetyn haavin, jonka koristeena olivat hopeakaluunat, tupsu ja hopeoitu kello. Hedvig Charlotta v. Cöhler (Hämeenkyön omistajan Thure v. Cöhlerin tytär, kapteeni Juhana G. Grunérin puoliso) lahjoitti kolmannen haavin n. v. 1800. Kaikesta päätellen vanhat kasukat kelpasivat hyvin kauan. V. 1764 hankitun kasukan lisäksi ostettiin uusi punainen samettikasukka vasta v. 1772.

Paarivaatteita oli sitä vastoin usein hankittava. V. 1703 ompeli Lupajan räätäli Antti Tuomaanpoika yhden; v. 1748 ostettiin kauppias N. Pippingiltä ja v. 1763 kauppias J. Bremeriltä kangasta uusia paarivaatteita varten. Viimeksi mainittu hankinta käsitte kangasta jopa kahteen vaatteeseen; pellavavuori saatiin kauppias Maneliukselta ja hapsut köydenpunoja Fridmanilta (tilit). Turkulainen räätäli Matti Cumenius sai tehtäväkseen ompelutyön. Aikaisemmin mainittu Th. v. Cöhler antoi v. 1783 sakaristoon punaisen vaateen, johon oli kulta- ja hopealanggalla kirjottu teksti: *Regis Christi Natalis* T v C 1783 (Kristus kuninkaan syntymäpäiväksi T. v. C. 1783). Hänen tyttärensä Hedvig Charlotta varusti v. 1827 papinpenkin punaisella, hapsureunaisella vaatteella.

Valaisimet

VASKIKRUUNU (kuva 62), 1500-luvun loppupuolelta tai v:n 1600 paikkeilta. Kruunussa on 3×8 kynttilänhaaraa, joiden alakiemuraan on sovitettu iso ruusuke, niiden keskellä on terävasärmäistä profilointia. Isot pyöreät talivadit ja lie-riömäiset, reiälliset kynttilänpesät. Rungon yläpäässä on hyvin alkeellinen plastinen kaksoiskotka, alapäässä kaksi yhdistettyä leijonanpää-tä, joiden suusta riippuu kahdesta delfiinistä sommiteltu rengas. Kruunu saatiin kirkkoon n. 1650-luvulla (kal.).

VASKINEN PALLOKRUUNU. 2×8 kynttilänhaaraa, joissa simpukan muotoiset talivadit ja pulleat kynttilänpesät. Ylinnä on koristehaarakehä. Hyvin ison pallon alaosa ja nuppi profiloitu. Kruunu ostettiin v. 1745 kauppias N. Pippingiltä; sen hinta oli 304:16 kuparitaalaria. Se korvasi venäläisten v. 1743 ryöstämän kuusihaaraisen pallokruunun, jonka Margareeta Gyllenhierta (ks. s. 38) oli lahjoittanut v. 1691 (kal.).

62. VASKINEN KYNTTILÄKRUUNU VUODEN 1600 PAIKKEILTA.

Ljuskrona av malm, ca 1600.

KRISTALLIKRUUNUT: 1–2. Alkuaan yksi kruunu, 1700-luvulta, barokkityylinen. Alinna on kuusi, ylinnä neljä lasista kynttilänhaaraa, lisäksi on koristehaarakehä. Kruunu oli niin korkea, että se oli kahden pikkukruunun yhdistelmän näköinen, minkä takia siitä on 1960-luvulla tehty kaksi pikkukruunua. Rungossa on puhalletut lasipallot, alahaaroista nousevat hiotut lasipiikit ja puhallettuja palloja kannattavat varret. Jotkut riipuskristallit ovat tammenlehden muotoiset. Tallinnasta kotoisin ollut kauppias Fredrik Böning lahjoitti kruunun v. 1827, koska hän oli saanut lasimaalaukset kirkon vanhoista ruuduisista (kal.). Korjattu v. 1886.

3. Empiretyypin kehitysmuotoa. Pronssivanteesta lähtee 12 kynttilänhaaraa, joiden talivadeista riippuvat prismakristallit. Ostettu v. 1886.

4. 1800-luvun loppupuolen sekatyylä. Kruunussa on koristeellinen pronssipallo ja 24 pronssista valettua kynttilänhaaraa sekä hyvin runsaasti kristalleja. Ostettu v. 1886.

LAMPETIT: 1–2 (kuva 63). Pari, nykyään KM n:o 4362: 20, 21, 1600-luvun loppupuolelta. Pakotettua, hopeoitua kuparipeltiä. Soikean kilven reunaa kiertää runsas tulppaaniaiheinen pakotuskoristelu ja keskellä olevaan kovertteeseen on

63. KUPARIPELLISTÄ PAKOTETUT, HOPEOIDUT LAMPETIT
1600-LUVUN LOPPUPUOLELTA. KM.

Försilvrade lampetter av driven kopparplåt från slutet av 1600-talet. NM.

pakotettu maisema, jossa on mytologinen tai allegorinen figuuri. Simpukan muotoinen talivati ja lehdykkämäinen kynttilänpesä. Koko 89 × 53 cm.

3–10 (kuva 64). Läckipellistä leikatut ja pakotetut, hopeavärillä maalatut lampetit. Kilpi melkein palmettimainen, ylinnä on kruunu. Kaksi kynttilänhaaraa, joissa yksinkertaiset kynttilänpesät. Yhden lampetin yläosassa on punssattu vuosiluku 1780. Kork. 33 cm.

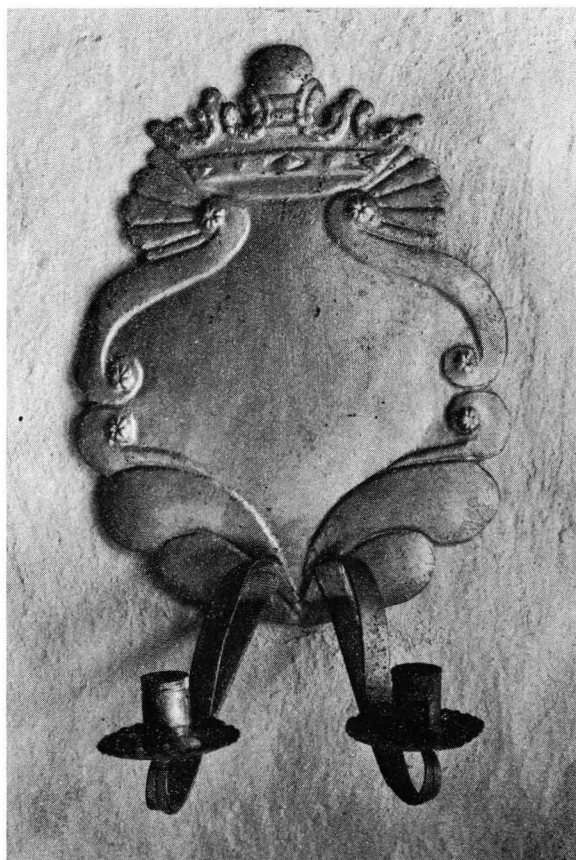
KYNTTILÄNJALAT: 1–2 (kuva 65). Pari, leimatonta tinaa, 1600-luvulta. Neliömäinen iso jalka ja varren alapäässä oleva ”anturalevy”, pystyurteinen varsi, jonka vaakasuora leikkaus on neliömäinen; keskellä on lievää profilointia. Toisen kynttilänjalan alapuolelle on piirretty puumerkki HV , toiseen IXW ja kirjaimet AP yhteenkirjoitettuna. Kork. 33 cm. Latokartanon voudin Pietari Skarpin v. 1663 lahjoittama (kal.).

3–4. Pari, leimatonta tinaa, v:n 1700 paikkeilta. Monikulmion muotoinen jalka ja varren alapäässä oleva ”antura”, pyöreä pystyurteinen

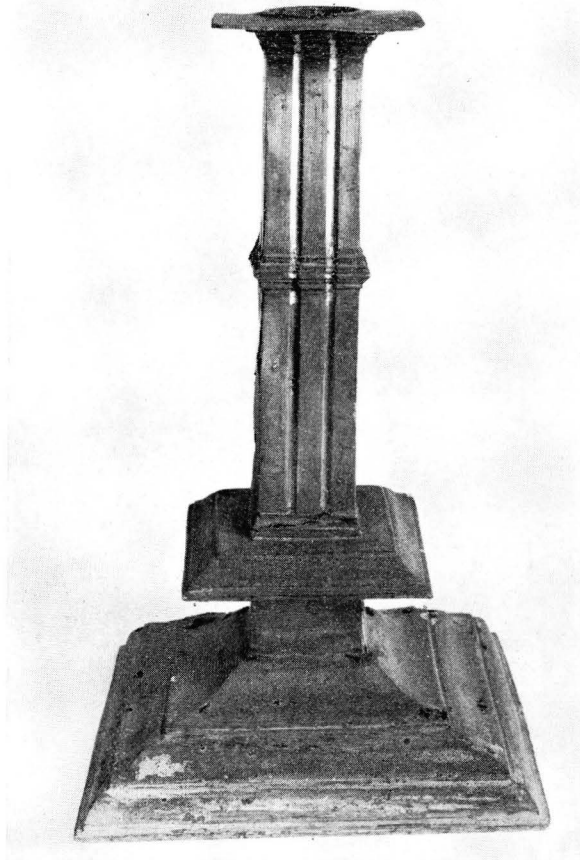
varsi ja irrallinen kynttilänpesä. Kork. 25 cm. Lahjoittanut kirkkoherra Mattias Elgh (vv. 1730–39) (kal.).

5. Pakotettu messinkipellistä, v:n 1700 paikkeilta tai 1700-luvun alkupuolelta. Pullukkajalassa ja pyöreässä ”anturassa” pakotetut hedelmät ja kukat; kierrevarsi. Kork. 27 cm. Väärlän ratsutilallisen Juhana Forsblomin v. 1797 lahjoittama. 6–9 (kuva 66). Neljä, hopeaa. Usklassistyyliä. Neliömäinen, profiloitu jalka, joka nousee kellomaisesti, pystyurteinen varsi ja neliömäiset irralliset talivadit, joiden sivut kaartuvat sisäänpäin. Reunoissa ja profileissa helminauhat ja munasauvat. Kork. 23 cm. Leimat: C. A. Borgström, Turku 1784. Leskieverstinna Beata Helena Hästesko, o. s. von Morian lahjoittanut v. 1818. (Beata Hästesko omisti puolisonsa kuoleman jälkeen Melkkilän kartanon v:een 1841.)

10. Hopeaa. Kynttilänjalassa on monikulmion muotoinen jalka ja ylöspäin levenevä, plastiseen koristeeseen päättyvä varsi. Läpikuvioinen haaraosa, jossa viisi kynttilänpesää. Kork. 37 cm. Leimat: Kultahamara, Turku 1935. Kaiverrus:

64. LÄKKIPELTINEN, v. 1780 TEHTY LAMPETTI.
Lampett av bleckplåt, från 1780.

65. TINAINEN, v. 1663 LAHJOITETTU KYNTTILÄNJALKA.
Ljusstake av tenn, skänkt år 1663.

66. HOPEINEN KYNTTILÄNJALKA. C. A. BORGSTRÖM, TURKU 1784.

Ljusstake av silver. C. A. Borgström, Åbo 1784.

”Rouva Augusta Sjöholmin lahja Perniön kirkolle 1950.”

11–12. Pari, vaskesta valetut, 1800-luvulta. Pyöreä jalka, lievästi profiloitu varsi, pikarimainen kynttilänpesä. Kork. 20 cm. Ratsutilallisen lesken Engla Engbergin v. 1881 lahjoittama.

13. Rautaa, Perniön museossa. Keskiaikaisen kynttilänjalan yläosa; jalusta ja varsi hävinneet. 60 cm pitkässä rautapeltilevyssä on neljä yksinkertaista kynttilänputkea. Levyn reunaa kiertää pellistä leikattu vanne, jossa on ns. Jerusalemin muuri-aiheinen koristelu ja josta riippuu lehtiä. Mainitaan v. 1645 (kal.).

KYNTTILÄNKAARET. Neljä puukaarta, joissa seitsemän peltistä kynttilänsijaa. 1800-luvulta.

HÄVINNEET VALAISIMET. V. 1645 oli kirkossa tinainen kynttilänjalka, jonka kynttilänpesät olivat rautaa; se

sulatettiin myöhemmin tinapulloksi. Kirkon kaksi puukruunua myytiin v. 1865. Hirvilahden Maunu Antinpojan v. 1663 lahjoittama messinkipeltinen seinäkynttelikkö, joka kiinnitettiin saarnastuoliin, on hävinnyt, samoin kauppias Bremerin v. 1739 antama lasilyhty.

Hautausmuistot

V. 1792 päätettiin Perniössä lopettaa kirkkoon hautaamiset (tark. ja pöytäk.), ja v. 1826 laadittu kalustoluettelo mainitsee lyhyesti että ”kaikki perhehaudat on lopetettu”. Kirkon lukuosat muurihaudat paljastuivat v. 1962 suoritettun korjauksen yhteydessä, mutta ne oli osittain täytettävä; ne jäivät joka tapauksessa lattian alle. V. 1895 oli säilyneet hautakivet nostettu nähtäväksi kirkon seinille, ja v. 1962 ne palautettiin kuorin lattiaan; muuan kivi on Perniön museossa, missä myös säilytetään tallella olevia hautausvaakunoita. Muurihautojen omistajat käyvät osittain ilmi v. 1737 laaditusta luettelosta; se koskee omistajia vailla olevia hautoja, jotka joutuivat kirkon omistukseen ja myöhemmin (v. 1763) myytiin uusille omistajille (pöytäk.). V. 1750 kappalainen Iisak Ulnerus laati luettelon hautakivien ja vaakunoiden kirjoituksista, sikäli kuin ne vielä silloin olivat luettavissa (kirkon ark.; v. Stjernman lainaa julkaisuunsa tämän luettelon). Ulneruksen luettelon perusteella selostetaan seuraavassa hautakivet ja vaakunat sekä niiden sijoitukset; mikäli vaakunat myös esiintyvät E. Brennerin piirustuskokoelmassa on niihin liitetty hänen numeronsa.

HAUTAKIVET: 1. Harmaata kiveä; hyvin kulu-
nut. Keskellä oli vaakuna jonka kuvioina peukalo ja kaksi sormea sekä puumerkki $\ddagger$, reunoja on kiertänyt kirjoitus: ”Här ligger begrav-
ven then wälburdigen Man. Lasse Hansson til
Heickele heet han.” (Täällä on haudattuna jalo-
sukuinen mies, hänen nimensä oli Lauri Han-
nunpoika, Heikkilän herra. – Lauri Hannun-
poika Skalm omisti Perniön Heikkilän v:een
1564.) Vaakunan yläpuolella: ”Afsomnade then
IX Junius 1564.” (Nukkui pois kesäkuun 9 p:nä
1564.) Koko 105 × 65 cm.

2 (kuva 67). Harmaata kiveä. Keskellä on vino-
neliöön sovitettu puumerkki $\ddagger$, reunoja on kier-
tänyt kirjoitus: ”Här ligger begravven Olef Jö-
rensson. Afsom: i Hervelax then 8 Maii 1566.”
(Täällä on haudattuna Olavi Yrjänänpoika.
Nukkui pois toukokuun 8 p:nä 1566. – Olavi

67. V. 1566 KUOLLEEN OLAVI YRJÄNÄNPOIKA GALTIN
HAUTAUSKIVI.

Gravsten över Olof Jörenssohn Galt, död 1566.

Yrjänänpoika Galt omisti Hirvilahden kartanon vv. 1533–64.) Koko 78 × 50 cm.

3 (Brenner n:ot 379, 380). Edellisen vieressä, alkuaan kuorissa. Harmaata kiveä. Keskellä on kaksi tangosta riippuvaa vaakunaa, joissa ovat Sabelstierna- ja Horn-sukujen kuviot. Toisessa yläkulmassa on tuntilasi. Tekstistä Ulnerus pysyi lukemaan: "... then IX Augustus Anno MDLXXVIII..." ja "... then 5 Aug. Anno 157..." sekä "Gud glaede både there säl." (Elokuun 9 p:nä v. 1578, elokuun 5. p:nä v. 157... Jumala ilahduttakoon molempain sielua. Tarkoittanee Hämeenkyön omistajaa vv. 1572–85, voutia Eerik Henrikinpoika Sabelstierna, jonka puoliso oli Cecilia Horn Lemun kartanosta. Joko kiven päiväys on luettu väärin tai kivi on tilattu ennen puolisoitten kuolemaa.) Koko 85 × 60 cm.

4–5 (kuva 68, Brenner n:ot 362, 363). Kaksi samantyyppistä kiveä, joiden alaosat on muurattu yhteen; ne olivat alkuaan Melkkilän karnon haudalla kirkon pohjoisosassa, isompi kuori-aitauksen sisäpuolella piispanpenkin edessä, toinen sen vieressä mutta aidan ulkopuolella (Ulnerus sekä v. 1737 laadittu luettelo). Harmaata kiveä.

Kummankin kiven ala- ja yläreunoja on käsitelty tekstitauluina. Koko yhteensä 210 × 230 cm. Pienemmässä kivessä on keskellä pylväiden vä-

liin sovitettu Slang-suvun vaakuna. Yläreunassa on kirjoitus: "Her ligger begrafven then ädle/ och wälbördige qvinne/Huster Margritta Persdoter/til Melkilä. Hon afsom. then 29 Iunii Anno 1589/Gud hennes seel glädie." (Täällä on haudattuna jalo ja korkeasyntyinen nainen, vaimo Margareeta Pietarintytär, Melkkilän rouva. Hän nukkui pois kesäkuun 29 p:nä v. 1589. Jumala ilahduttakoon hänen sieluansa.) Alinna ovat tavanomaiset raamatunsäkeet (Jobin kirja 19: 25–27).

Isommassa kivessä on keskellä kaksi yhdysvaakunaa: Slang-suvun sekä toinen, jonka kuviona on tähti kypärässä risti. Tekstitaulu on jaettu kahtia ja alalevy on tyhjä, niin ikään vaimon puolella oleva ylätaulu. Miehen puolella olevassa ylätaulussa on kirjoitus: "Här ligger begraf/wen then ädle och/wäl bördige/Eric Bertilsson til/Mälckelä. Han af/somnade d. 14/Martii Anno/1592/G. G. H. S." (Täällä on haudattuna jalo ja korkeasyntyinen Eerik Perttelinpoika, Melkkilän herra. Hän nukkui pois maaliskuun 14 p:nä v. 1592. J. I. H. S.)

Margareeta Pietarintytär oli Melkkilän omistajan Pietari Sporen leski; vaakunasta päätään hän kuului Slang-sukuun (ks. myös Holger Lund, Ätten Slangs tre olika vapenbilder, Genos 1937). – Käskeynhaltija Eerik Perttelinpoika Slang omisti avioliittonsa kautta Melkkilän; hänen puolisonsa oli e. m. Margareetan v. 1622 kuollut tytär toisesta avioliitosta, Kaarina Eerikintytär. Kaarina Eerikintyttären isän sukua voi olettaa ns. Muurlan suvuksi, jota myös on sanottu Stiernkors-suvuksi.

6. Harmaata kiveä, kulunut. Saksanhirven puolivartalokuva ja kirjoitus: "Här ligger begrafven then Wälbördigen Salige Matthes Jörenssohn til Aelswijk. Han afsomnade i Gudhi then 22. Aprilis Anno 1591." (Täällä on haudattuna korkeasyntyinen autuas Mattias Yrjänänpoika, Hirvilahden herra. Hän nukkui pois Jumalassa huhtikuun 22. p:nä v. 1591. – Mattias Yrjänänpoika Galt oli Hirvilahden omistajan, voudin Yrjänä Olavinpojan poika.) Koko 60 × 60 cm.

7 (vrt. Brenner n:o 371). Harmaata kiveä, kulunut. Keskellä on vaakuna, jonka kuviona on ollut kolme ristiin asetettua nuolta. Kirjoitus, joka on hyvin kulunut, on ollut: "1596 afsomnade Ädle och Wälbördige Anders Swenssohn til Elswijck then 11. Februari." ja "1597 afsomnade Jöran Svenson then 9. Martii." (1596 nukkui pois jalo ja korkeasyntyinen Anders Sveninpoika,

Hirvilahden herra, helmikuun 11 p:nä 1597 nukkui pois Yrjänä Sveninpoika maaliskuun 9 p:nä. Nämä kaksi veljeä olivat yllä mainitun Mattiaksen sisaren lapsia; hänen sisarensa Kaarina Yrjänäntytär oli solminut avioliiton Sven Antinpojan kanssa, jonka vaakunassa tiettävästi oli kolme nuolta.) Koko 75 × 66 cm.

8. Hautakiven katkelma. Kirjoituksesta on luetavissa: "Michel Jörens/Asomä: år 1664/Lisbet däs doter." (Mikael Yrjänänpoika nukkui pois v. 1664. Elisabet hänen tyttärensä.) Koko 65 × 85 cm.

9—10 (kuva 69). Kuorin eteläosassa sijainneen Teijon kartanon haudalla, jonka ympärillä on ollut aita. Punertavaa kiveä. Hyvin kuluneissa kivissä on komeat vaakunakuviot, pääkallo, tuntilasi, ristikkäisiä sääriluita, viikate ja soihtuja, kulmissa nostorengaat. Toisessa on Creutz-suvun vaakuna; sen alapuolella on tekstinauhassa ollut kirjoitus: "Hans Kongl. Maj^s Troman och Landshöfdinge öfwer Åbo och Björneborgs län

med Ähland den Högwälborne Herr Lorentz Creutz, Friherre till Sarflax, Tiusterby, Forsby och Tykö." (Hänen kunink. majesteetin uskottu mies ja Turun ja Porin läänin ynnä Ahvenanmaan maaherra, korkean jalosukuinen herra Lauritsa Creutz, Sarvilahden, Tjusterbyn, Forsbyn ja Teijon vapaaherra.) Toisessa on Stenbock-suvun vaakuna ja kirjoitus: "Den Högwälborne Grefvinna och Fru, Fru Hedvig Elenora Stenbock Fru til Sarflax, Tiusterby, Forsby och Tykö A 1704." (Korkean jalosukuinen kreivitär ja rouva, rouva Hedvig Eleonora Stenbock, Sarvilahden jne. rouva v. 1704.) Koko 195 × 120 cm. (Lauritsa Creutz omisti Teijon kartanon vv. 1684—98, lisäksi Pernajassa muut tekstin mainitsevat kartanot. Hänen leskensä eli v:een 1727, joten kivi siis on tilattu ennen hänen kuolemaansa.)

11. Alkuaan papinpenkin alla olleen haudan päällä. Harmaata kiveä. Yksinkertainen hautakivi, jossa on kirjoitus: "Jacobi/Frosteri/1745."

68. V. 1589 KUOLLEEN MARGAREETA PIETARINTYTÄR SLANGIN JA V. 1592 KUOLLEEN EERIK PERTTELINPOIKA SLANGIN SEKÄ HÄNEN PUOLISONSÄ, KAARINA EERIKINTYTÄREN HAUTAKIVET.

Gravstenar öfver Margareta Persdötter Slang, död 1589, och Erik Bertilsson Slang, död 1592, samt dennes hustru Karin Eriksdötter.

69. LAURITSA CREUTZIN JA HEDVIG ELEONOORA STENBOCKIN v. 1704
HANKITUT HAUTAKIVET.

År 1704 anskaffade gravstenar över Lorentz Creutz och Hedvig Eleonora Stenbock.

Koko 200 × 150 cm. (Jaakob Frosterus oli Perniön kirkkoherrana vv. 1740–50, hänkin on siis hankkinut hautakivensä hyvissä ajoin.)

12. Nykyään Perniön museossa; ei ole tietoa sen alkuperäisestä sijainnista. Harmaata kiveä; pieni kivi, jonka yläreuna keskeltä kohoaa pyörökaareksi. Kirjoitus: "Ano/1778/on/tämä: havta: Rake- tv: Pärnioxi (n ja i yhteenkirjoitetut): H:r INSP:i/I. S. B: ia: sevrakvnnan:/kirkon. wä:^{di}: ia:lvka^{ri}:/A. C: Tvle: minvn: kansani:/katzomaan: 2: Cv.k. 40. v 16:Tä/sä. owat: säka: pienet: että/svvret: ia. palweliat: wa-/pat: isännistänsä: Job: k. 3 v 19." Koko n. 25 × 25 cm.

HÄVINNEET HAUTAKIVET. Ulnerus luettelee lisäksi kaksi hautakiveä. Mattias Yrjänänpojan kiven läheisyydessä oli ollut kivi, jonka alle hänen sisarensa oli haudattu. Kirjoitus oli: "Här ligger begrafwen then ährsamme och dygdesamme Qvinna Hustru Alitza Jörensds^h hwilcken afsomnade i Gudi d. 28 Maji A^o 1591." (Tässä on haudattuna kunnianarvoisa ja hyveellinen nainen, vaimo Alitza Yrjänäntytär, joka nukkui pois Jumalassa toukokuun 28 p:nä v. 1591. – Alitza Yrjänäntytär Galt oli naimissa alla mainitun Pentti Dufvan kanssa; hautakiven vaakunassa oli kuviona lehvä.) Tämän kiven vieressä oli toinen, jossa kirjoitus: "Här ligger begrafven then Ädle och Wälbördige Bencht Hendrickson til Steensnääs. Han afsomnade then 26 Martii A^o 1587." (Täällä on haudattuna jalo ja korkeasyntyinen Pentti Henrikinpoika, Kivi-

niemen herra. Hän nukkui pois maaliskuun 26 p:nä v. 1587.) Vaakuna oli Dufva-suvun.

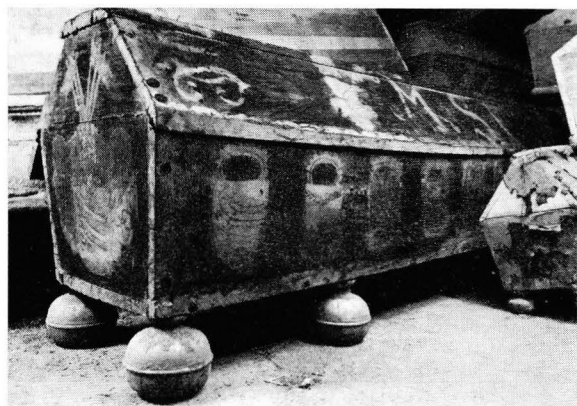
V. 1737 oli lisäksi pohjoisseinän kohdalla kaksi hautakiveä ilman kirjoitusta. Mainittuna vuonna olivat vailla omistajia myös kirkkoherra Gabriel Saloniuksen (1698–1722 Perniön kirkkoherrana) naistenpenkkien edessä sijaitseva kuorihauta, joka v. 1763 myytiin Tessvärin pehtorille A. Liljalle, parven portaiden alapuolella oleva hauta, joka v. 1755 myytiin Mäkisaurun ratsutilalliselle Juhana Kristerinpojalle, sekä toisen eteläikkunan alapuolella oleva hauta, jonka yläpuolella v. 1763 riippui alla mainittu Ehrenpreis-suvun vaakuna, siis Paarskylän hauta. (Se myytiin v. 1763 notaario Eerik Sevonille, joka omisti Yliskylän keskikartanon ratsutilan.) – Käskymies Gabriel Carpaus muurautti v. 1763 haudan asehuoneen lattian alle (pöytä.).

MUURIHAUDAT. 1960-luvun restauroinnin yhteydessä tutkitut muurihaudat sijaitsivat kahdessa rivissä kuoritraveessa, yksi hauta toisessa traveessa eteläseinän vierellä ja kaksi hautaa kirkon länsipäässä, lounaisnurkassa. Haudat ovat tiilestä muurattuja. Länsipään haudoissa on käytetty hyväksi kirkon seiniä, sen sijaan kuorissa on kirkon seinääkin vasten muurattu tiiliseinämä. Haudat eivät ole olleet holvattuja, vaan kate-laatoilla varustettuja. Hautojen muuripinnat ovat rapattuja ja valkaistuja. Tavallisesti niissä oli säilynyt jäännöksiä lankkupohjasta. Haudat

ovat pääosiltaan peräisin 1600-luvulta. Niiden syvyys on noin 200 cm.

Haudoissa oli hyvin paljon arkkuja. Arkut edustavat kahta yleismuotoa, suorana kapenevaa, kanneltaan taitteista 1600-luvun tyyppiä ja kaartuvalinjaista, profiloitua 1700-luvun jälki-puoliskon mallia. Eräissä 1600-luvun arkuissa oli myös säilynyt pallojalat. Monet arkuista oli verhottu mustalla kankaalla.

Vanhin ajoitettava arkku oli länsipään toisessa haudassa, siinä oli rautapellistä tehdyin kirjaimin ja numeroin seuraava teksti koko kannen yli levitettyinä: INRI K N D ANNO 1656. Toisessa samasta haudasta löytyneessä 1600-luvun arkussa oli päädyssä teksti INRI, jossa N ja R kirjainten välissä oli kaksi mahdollisesti tiimalasia tarkoittavaa kuviota. Tämän arkun kylkiin oli lisäksi maalattu enkelifiguureja. Haudassa n:o 8, kuorissa kirkon eteläseinällä, oli arkku (kuva 70), jonka kanteen oli maalattu 120 cm pitkä krusifiksi. Kannen toisessa sivulaudassa oli lisäksi kirjaimet M. SF. ja jalkopäässä yli kannen ulottuva vuosiluku 1681 sekä pääpuolella vastavassa kohdin kirjaimet INRJ. Arkun suurempaan

70. V. 1681 KUOLLEEN MARGAREETA YRJÄNÄNTYTÄR SABELFANAN RUUMISARKKU YLISKYLÄN MUURIHAUDASSA. *Den år 1681 avlidna Margareta Jöransdotter Sabelfanas kista i Överby gårds murgrav.*

päätylautaan oli lisäksi maalattu Sabelfana-suvun vaakuna ja arkun kumpaankin kylkeen oli maalattu kahdeksan pientä vaakunakuviota, joiden yläosat kaartuivat ikäänkuin arkun kantorivoiksi. Ilmeisesti on kyseessä v. 1681 kuollut Margareta Sabelfana, sivulla 36 mainitun Yrjänä Sabelin tytär.

Perustusten vahvistamisen vuoksi jouduttiin kaikki seinien läheisyydessä olleet muurihaudat rikkomaan. Arvokkaimmat arkut voitiin kuitenkin palauttaa takaisin näihin hautatiloihin.

71. V. 1614 KUOLLEEN EERIK EERIKINPOIKA SLANGIN HAUTAUSVAAKUNA.

Begravningsvapen över Erik Eriksson Slang, d. 1614.

VAAKUNAT: 1 (kuva 71; Brenner n:o 362). Slang-suvun pienikokoinen vaakuna, josta värit ja kirjoitukset ovat ravisleet pois. v. Stiernmanin mukaan oli vaakunassa vuosiluku 1614, joten se lie-nee peräisin Eerik Eerikinpoika Slangin hautajaisista. (Eerik Eerikinpoika Slang, amiraali Erik Perttelinpoika Slangin, Melkkilän omistajan poika.)

2 (kuva 72; Brenner n:o 366). Sabelfana-suvun pienikokoinen vaakuna, joka on v. Stiernmanin mukaan riippunut kuorin eteläosassa Yliskylän haudan yläpuolella. Kirjoitus on kulu-nut pois. Se on ollut seuraava: ”Anno 1635 d. 21 Aprilis afsomnade Herrn Edle och wälbördige Lindewedh Classon Sabel fordom til Öfwerby.” (V. 1635 huhtikuun 21 p:nä nukkui pois jalo ja korkeasyntyinen herra, Lindved Klaunpoika Sabel, muinoin Yliskylän herra. – Lindved Klaunpoika, aateloituna Sabel, omisti Yliskylän kartanon vv. 1589–1635).

3 (kuva 73; Brenner n:o 370). Gyllenhierta-suvun vaakuna, joka alkuaan on riippunut alttarin pohjoispuolella sukuhaudan yläpuolella; hauta-

kammion muuraus näkyi lattian pinnan yläpuolella. Vaakunan kypäränpiteen akantti on veistetty rustobarokkityyliin. Kirjoitus on osittain uusittu, sen ensimmäiset sanat ovat hävinneet: ”... Major Öfwer et Regemente finskt Cavallerie, den edle och wälb. Herren Hr Johan Christerson Gyllenhierta till Hewonpā, Wijborg, Parskylā och Kalfnās.” (... Suomalaisen jalkaväkirykmentin majuri, jalo ja korkeasyntyinen herra, herra Juhana Kristerinpoika Gyllenhierta, Hevonpään, Viipurin, Paarskylän ja Kalfnäs herra. – Majuri Juhana Gyllenhierta kuoli v.

72. V. 1635 KUOLLEEN LINDVED KLAUNPOIKA SABELIN HAUTAUSSVAAKUNA.
Begravningsvapen över Lindved Classon Sabel, d. 1635.

1662 Tukholmassa, mutta hänet haudattiin Perniöön.) Vaakunaan on kuulunut kaksi lippua, toisessa oli sukuvaakuna ja kirjoitus (v. Stiernman).

4 (kuva 74). Ulf-suvun vaakuna, joka on riippunut kirkon länsipäässä. Kokonaan hävinnyt kirjoitus on ollut seuraava: ”Här ligger begravnen den Ädle och Wälborne Herren H^r Peter Wulf till Horsnäs, Wähäkylä, Hevonpā, Wälbetrodde Lagman fordom i Wisingsborgs lähn

73. V. 1662 KUOLLEEN MAJURI JUHANA KRISTERINPOIKA GYLLENHIERTAN HAUTAUSSVAAKUNA.
Begravningsvapen över major Johan Christersson Gyllenhierta, d. 1662.

1681 1 Oct.” (Täällä on haudattu jalo ja korkeasyntyinen herra, herra Pietari Wulf, Horsnäs, Vähäkylän ja Hevonpään herra, muinoin Visingsborgin läänin hyvin uskottu laamanni. 1681 lokakuun 1 p:nä. – Pietari Ulf:n puoliso oli Katariina Gyllenhierta, yllä mainitun Juhana Kristerinpojan tytär.) Kypäränpiteen akantti ryhmittyy neljäksi isoksi palloksi.

5 (kuva 75). Ehrenpreis-suvun isokokoinen vaakuna, nykyään km n:o 4362: 1, deponoitu kirkkoon v. 1964. Se riippui v. 1763 toisen eteläikkunan kohdalla. Nykyään hyvin kulunut kirjoitus on ollut seuraava: ”Kongl. Maj^{ts} til Swärje Troman och fordom wälbestälter Ryttmästare under Kongl. Rådets och Generalens Högwälborne Herr Ebbe Ulffelts Regemente den Ädle och Wälborne Adolph Ehrenpreis är född til denna världen A^o 1631 och i Herranom afsomnad A^o 1686. Så och hans endaste kiäre Son Ädle och Wälborne Johan Adolph Ehrenpreis, förordnad Adjutant wid det Finska Cavallerie

74. V. 1681 KUOLLEEN LAAMANNIN PIETARI ULFIN HAUTUSVAAKUNA.

Begravningsvapen över lagmannen Peter Ulf, d. 1681.

födder A° 1663 och döder A° 1686.” (Ruotsin kuninkaallisen majesteetin uskottu mies ja muinoin kuninkaallisen neuvoksen ja kenraalin, korkean jalosukuisen herran Ebbe Ulfeltin rykmentin täyskuntoinen ratsumestari, jalo ja korkeasyntyinen Adolf Ehrenpreis, on syntynyt tähän maailmaan v. 1631 ja nukkunut pois Herrassa v. 1686. Niin myös hänen ainoa rakas poikansa, jalo ja korkeasukuinen Juhana Adolf Ehrenpreis, määräyksen nojalla Suomen ratsuväen adjutantti, syntynyt v. 1663 ja kuollut v. 1686. – Ratsumestari Adolf Ehrenpreis omisti Perniön Paarskylän toisen säterin.)

HÄVINNEET VAAKUNAT. Vielä v. 1885 oli kirkossa seuraavat vaakunat (Taidehist. retkikunta): Kaksi puulevyyn maalattua Sabelstierna- ja Slang-suvun vaakunaa, joissa kirjaimet H.S.S. ja A.S. (Henrik Eerikinpoika Sabelstierna, Huhdin, Hämeenkylässä ja Lohjan Laakspohjan v. 1681 kuollut herra sekä Anna Slang, k. v. 1690; vrt. myös saarnastuoliin, s. 39.)

v. Stiernman luettelee lisäksi seuraavat vaakunat: Galt-suvun eteläseinässä riippuva vaakuna, jossa kirjoitus ”Carl Henrichson Galt til Kyynämäki. Obiit A° 1654 den 8 Maji”. (Kaarle Henrikinpoika Galt, Kyynämäen herra, k. v. 1654 toukokuun 8 p:nä. – Kaarle Henrikinpoika oli Suomen ratsuväen korpraali, huom. muuten että Donner (FM XXI s. 77) samaistaa tämän vaakunan Brenner n:o on 377, ks. s. 64).

Wallace-suvun irrallisena seinässä riippuva vaakuna tai taulu, jossa kirjoitus: ”Här ligger begrafven den Ädle och wälborne Gustaf Wallas til Äminne. A° 1672.” (Täällä on haudattu jalo ja korkeasyntyinen Kustaa Wallace, Joensuu herra. V. 1672. – Kustaa Wallace omisti Perniön Ristikartanon ja Pohjan Joensuun.)

Boije-suvun vaakuna, joka riippui Teijon haudan yläpuolella (ks. tuonnempaa).

Vaakuna, jossa lilja ja kirjaimet C.A.M. sekä vuosiluku 1631 (Brenner n:o 375). Elias Brenner huomauttaa että vaakuna esiintyy kahtena kappaleena. Kreivi Axel Lillie, sotakollegion presidentti, omisti vv. 1638–62 Hirvilahden kartanon, joten toinen vaakuna kyllä saattaisi olla peräisin hänen hautajaisistaan; yhtään C.A.M.-nimikirjaimista, joka olisi kuollut vuonna 1631 ei tunneta. Huomautettakoon kuitenkin, että Slang-suvun vanhempi haara vielä vuosisadan vaihteessa käytti vaakunassaan liljakuviota.

Yllämainitun vaakunan vieressä riippui Ulneruksen mu-

75. V. 1686 KUOLLEEN RATSUMESTARIN ADOLF EHRENPREISIN HAUTUSVAAKUNA.

Begravningsvapen över ryttmästaren Adolf Ehrenpreis, d. 1686.

kaan Sass-suvun vaakuna, jossa nimi Erik Sass ja vuosiluku 1640; se tarkoitti Melkkilän herran Henrik Sass vanhemman v. 1640 kuollutta poikaa Eerikiä.

Edellä mainittujen hautakivien ja vaakunoiden lisäksi on Brenner matkallaan vv. 1671–72 kuvannut muitakin vaakunoita ja taas jättänyt huomioimatta osan yllä lueteluista. Kuten tavallista hän ei läheskään kaikkien vaakunakuvioiden kohdalle ole merkinnyt onko ne jäljennetty puisista hautausvaakunoista vai hautakivistä tai mahdollisesti seinä- tai lasimaalauksista.

Brenner n:o 362, viisi kappaletta Slang-suvun vaakunoita. Slangien yllä mainitun hautakiven yläpuolella lienee siis myös ollut ainakin yksi Slang-suvun puinen vaakuna, niinkuin myös Kaarina Eerikintytären (Brenner n:o 363) puinen vaakuna riippui kirkossa. Seuraavasta käy lisäksi ilmi että kirkossa varmaan on ollut enemmän kuin viisi Slangien vaakunaa.

Brenner n:o 364, kaksi Sabelstierna-suvun hautausvaakunaa, joissa nimet Henrik ja Kreu Eerikinpoika ("Hinrich Erichson til Lemu, Grels Erichsson ibidem"). Käskynhaltija Henrik Eerikinpoika, Hämeenkyän ja Lemun omistaja, k. v. 1619, Kreu Eerikinpoika, hänen veljensä, kaatui Venäjällä v. 1613.

Brenner n:o 365. Nimellä Grelss Olofson varustettu Horn-suvun hautausvaakuna. Kreu Olavinpoika kuului ns. Lemun sukuun, k. ennen v. 1602; aikaisemmin mainitun Cecilia Hornin isä.

Brenner n:o 367, neljä Boije-suvun vaakunaa, joista yksi varustettu nimellä Anders Boije ja yksi nimellä rouva Brita Boije. Ulneruksen aikaan oli enää vain yksi tallella, joka kuten mainittu riippui Teijon haudan yläpuolella. Käskynhaltija Anders Boije omisti Teijon kartanon vv. 1580–1618. Molemmat hänen puolisonsa olivat Slang-suvun jäseniä, hänen vanhin tyttärensä saattaisi olla "Briitta-rouva", koska hänen äitinsä, käskynhaltija Niilo Boijen n. v. 1580 kuollut, Briitta-niminen rouva oli Horn-sukua.

Brenner n:o 368. Munck-suvun vaakuna, varustettu nimellä Hans Munck. Käskynhaltija Hannu Munck kuoli v. 1637 ja haudattiin Turun tuomiokirkkoon; puolisonsa Katariina Eerikintytär Slangin ja sisarensa, Hirvilahden omistajan Yrjänä Olavinpoika Galtin puolison kautta hänellä oli suhteita Perniöön, missä hän myös omisti kolme taloa Paarskylässä ja yhden talon Kuustossa. N:o 369, Starck-suvun vaakuna, tarkoittanee hänen äitiänsä Margareeta Olavintytärtä, joka haudattiin samaan hautaan Turun tuomiokirkkoon samana päivänä kuin Hannu Munck.

Brenner n:o 371. Hautausvaakunassa on sama kuvio kuin hautakivessä n:o 7 (ks. s. 58).

Brenner n:o 372. Eelin Juhanantytär Boose, k. n. v. 1648. Hänen puolisonsa eversti Klaus Eerikinpoika Slang oli Melkkilän omistaja ja kuoli v. 1625 tai –26.

Brenner n:o 373, kuviona Ållongren-suvun vaakunakuvio, ja n:o 374, jossa on Stiernkors-suvun vaakunakuvio, tarkoittanevat vouti Niilo Ållongrenia ja hänen puolisoaan Hebla Stiernkorsia.

Brenner n:o 376. Nimellä Hannu Jussinpoika ("Hans Jönsson") Stålhandske varustettu Stålhandske-suvun vaakuna. Hannu Jussinpoika oli v. 1623 tai –24 kuollut käskynhaltija, jonka toinen puoliso Margareeta oli amiraali Eerik Perttelinpoika Slangin tytär (ks. s. 58).

Brenner n:o 377 (vrt. myös s. 63). Rääf-suvun vaakunakuvio. Luutnantti Arvid Rääf omisti Paarskylässä yhden talon (Knaapinen s. 200); hän kuoli v. 1653 ja hänen vaakunansa ripustettiin Perniön kirkkoon (Jully Ramsay). Brenner n:o 378, vaakuna jossa on nimi Hinrich Christersson Möller; pitäisi kai olla Andreasson eikä Kristersson. Majuri Henrik Andreaksenpoika Möller, aateloitu v. 1654, k. v. 1664; hänen puolisonsa Hebla Gyllenhierta oli sivulla 62 mainitun Juhana Gyllenhiertan tytär.

ASEPUKU (kuva 76), nykyään KM n:o 1072. 1600-luvulta peräisin oleva, mustaksi maalatusta rautapellistä valmistettu asepuku, jonka reisi-, sääri-, jalka- ja käsivarsien varuksien osia sekä toinen sormikas puuttuvat, samaten siihen mahdollisesti kuulunut rengaskaulus. Kypärä on avonainen ns. Zischägge, jossa on niska- ja korvasuojat. Asepuku, joka riippui lipun kanssa alttarin pohjoispuolella, kuului Viipurin kartanon v. 1704 kuolleen herralle Kustaa Falkenfeltille.

v. Stiernman mainitsee myöhemmin hävinneen VOTIIVITAUUN, jonka kuvan aiheena oli Ristiinnaulittu. Siinä oli kirjoitus: "Den 16 Januarii afsomnade i Herranom S:

76. V. 1704 KUOLLEEN KUSTAA FALKENFELTIN ASEPUKU. *Rustning, som tillhört den år 1704 avlidne Gustaf Falkenfelt.*

Isack. . . Lagläsare öfwer Olant och Halikko Härade och S:M: . . ." (Tammikuun 16 p:nä nukkui pois Herrassa. . . Iisak. . . Ahvenanmaan ja Halikon kihlakuntien lainluki- ja sekä S.M. . .).

1700-luvun loppupuolella mainitaan että muuan MIEKKA on hävinnyt kirkosta (kal.); yhtään vaakunoihin kuulunutta miekkaa ei ole säilynyt meidän päiviimme.

Kellot

1. Koristeena yksinkertaiset palmettinauhat. Kirjoitus: BJERNO MODERKYRKA 1860. Vastakkaisella kyljellä: GJUTEN/HOS/OSBERG & BADEN/I/HELSINGFORS. (Perniön emäkirkko 1860. Valanut Osberg ja Bade Helsingissä.) Halk. 110 cm.

Tämä ns. P. Laurin kello (kal.) oli alkuaan 1600-luvulta. Irrallinen lehti kirkon vanhimmassa kalustoluettelossa (luultavasti peräisin v:lta 1760) kuvaa sen kirjoitukset: "I Bierno Sokn uti drottning Christinas Regements tid Hinricus Canuti Silvanus K. H./Nicolaus Andreae Towonius Capellan. Josephus Hinrici Koskas. Lasse i Kuopla. Mas i Keraka. k./Sexm. Hinrik Eriksson i Falkberg/Mas Masson i Mänå K. W./S. Lars Klocka." (Perniön pitäjässä kuningatar Kristiinan hallituksen aikana. Henrik Knuutinpöika Silvanus kirkkoherra. Niilo Antinpöika Towonius kappalainen. Joosef Henrikinpöika Koskessa, Lauri Kuoppalassa(?), Matti Kirakassa kirkon kuudennummichet. Henrik Eerikinpöika Falkbergissä, Matti Matinpöika ? kirkonisännöitsijät. P. Laurin kello.) Reunassa: "Tena klocka är gutin i räval mädh Staphan Masson och hans kära hustru Margeta Aners d. och son Thomas Ers-son war. Första omkostna Soknen til at betala." (Tämä kello on valettu Tallinnassa. . . Tapani Matinpöika ja hänen rakas vaimonsa Margareeta Antintytär ja pöikansa Tuomas Eerikinpöika oli. . . Pitäjä maksoi ensimmäiset kustannukset. – Vastakkaisella kyljellä oli kirjoitus *Jesus Nazareus*; ylinnä ollut vuosiluku oli enää vaikeasti luettavissa. – Kello oli siis valettu Tallinnassa kirkkoherra Henrik Sylvanuksen ja kappalaisen Niilo Thauwoniuksen aikaan; Sylvanus eli Silvast oli Perniön kirkkoherrana vv. 1633–60, Thauwoniusta oli luultavasti sama pappi, joka v. 1673 kuoli Karjaan kappalaisena. Muistanimistä tunnetaan Henrik Eerikinpöika Särkisalon Falkbergin omistajana vv. 1643–56.)

Kello uusittiin v. 1826 ja sai uuden tekstin: "Nöd och Död förkunnar jag, sorgens också glädjens dag./När min röst kring nejden skallar Folcket jag till andakt kallar/Eller bjuder hjälp i nöden eller lugn och frid i döden." ja vastakkaisella puolella tämän runon vapaa suomenkielinen muunnelma: "Kuule Kansa Kaikunaani, Kuollon Sannasaattajani/Seura harrasta huutoani, Kirkosa kiitosta kandamaan, onnetointa auttamaan." Reunassa: "Om-gjuten 1826 i Stockholm af S. C. Grönwall." (Uudestaan valanut Tukholmassa v. 1826 S. C. Grönwall. – S. C. Grönwall toimi kellonvalajana vv. 1825–38.)

2. Edellisen kaltainen. Kirjoitus: BJERNO KYRKA/1861. Vastakkaisella puolella: OSBERG & BADE/MEKAN-SLOIDVERKSTAD/HELSINGFORS (Osberg &

Bade, mekaaninen konepaja, Helsinki.) Halk. 85 cm.

Ensimmäinen keskikello hankittiin vasta v. 1742 ja varustettiin seuraavalla kirjoituksella: "Til Bierno Moderkyrkas tjenst med Kyrckans egen bekostnad är denna klocka förfärdigad i Åbo Anno 1742." (Perniön emäkirkon palvelukseksi kirkon omalla kustannuksella on tämä kello valmistettu Turussa v. 1742.) Reunassa: *Laborem praestitit Erico Nätzman Holm.* (Työn suoritti Eerik Näsman Tukholmasta.) Lisäksi oli kellossa Jehovan aurinko ja evankelistat sekä Joelin k. 2: 15 ruotsin kielellä. Kello painoi kirjoituksen mukaan kaksi kippuntaa neljä puntaa viisi markkaa. (Eerik Näsman, ks. s. 89.)

3. Kellossa on kolme palmettinauhaa ja kirjoitus: PÄRNIÖN EMÄ KIRKON KELLO/ON UUDESTA VALETTU CANTOR JOHAN/ACHRENIN TOIMITUXEN KAUTTA/TURUSA VUONA 1800/PAUL BJÖRCKSTRÖMILDÄ. Vastakkaisella puolella: WARJELE JALKAS KOSKAS MENET/JUMALAN HUONEESEEN/JA TULE KUULEMAAN SAARNOJA. Halk. 65 cm. (P. Björckström toimi Turussa kellonvalajana, k. v. 1804.)

Jo 1690-luvulla oli kirkossa vähäkello, jonka kirjoitus oli seuraava (kal.): "Bencht Ribbing till Dala- och Juleförssa Åno 1637.", lisäksi siinä oli Ribbing- ja toisen suvun vaakuna. (Bengt Ribbing, Jönköpingin v. 1653 kuollut maaherra; mitään yhteyksiä hänellä ei tiettävästi ole ollut Perniöön, joten kello oli ehkä ostettu Ruotsista.) Kello ryöstettiin v. 1713 (M. Juva, Varsinais-Suomen historia VII 3–4, s. 136). Uusi kello ostettiin vasta v:n 1724 jälkeen; vielä v. 1737 anottiin kolehtia uutta kelloa varten. V. 1698 mainitaan kolme pientä kielettöntä kelloa, ehkä katolisen ajan *sanctus*-kelloja. Niistä tehtiin myöhemmin kello Särkilahden kappelikirkkoon (ks. s. 114).

Sekalaista

MISSALE, nykyään Helsingin Yliopiston kirjastossa. Katkelma Bartholomeus Ghotanin Lyypekissä v. 1488 painamasta *Missale Aboense*'sta. TUOPPEJA, kaksi kappaletta, nelileimaista tinaa. Suorat sivut, loivasti kupertuvat kannet; toinen tehty toisen jäljennöksenä. Nuoremman tuopin kanteen upotettu v:n 1808 hopearupla. Leimat: J. Lindblad, Turku 1856, vanhemmassa J. Almqvist, Turku; vuosileima joko 1806 tai 1807; kolme kruunua. Kaiverrus: "Perniön kirkolle 15. 12. 1963/Tyyne ja Kalle Varvikko – Lk. 12: 27, 28. Kork. 16 cm.

TUNTILASI, Perniön museossa. Neljä lasia, joiden koppa on leikattu pellistä ja pronssattu; kopan sivuihin on kiinnitetty puusta veistetyt rokokootyyliset "siivet". Kopan koko 26 × 25 cm. Ostettu Tukholmasta n. v. 1748, koska pikkuvihan

aikana vihollinen oli ryöstänyt edellisen, kirkkoherra Gabriel Thauwoniuksen v. 1686 lahjoittaman (kal.).

KIRKKOLAIVA, Perniön museossa. Kolmikantinen linjalaiva, jonka takila on vielä 1600-luvun mallia. V. 1769 mainitaan kirkkolaiva ensimmäisen kerran; v. 1785 lahjoitti merimies Juhana Lindén Aitolahdelta toisen, joka tuskin voi tyyliinsä puolesta olla nykypäiviin saakka säilynyt, luultavasti vanhempi laiva.

NUMEROTAULUT: 1–2. Poistettu käytöstä. Musta, yksinkertainen kehys, jonka ylälistassa on läpikuviainen kasviaiheinen koriste. Taulu on maalattu valkoiseksi. Kääntöpuoleen on toiseen tauluun maalattu teksti ”Anno 1768”. Koko 97 × 59 cm.

3–4. Kaksi v. 1937 edellisten mallin mukaan valmistettua, mustaksi maalattua numerotaulua. Koko 125 × 82 cm.

5–6. V. 1964 hankitut numerotaulut.

KYNTTILÄNSAMMUTTAJIA, kaksi kappaletta, hyvin yksinkertaisesti raudasta taotut.

ARKKU, Perniön museossa. Tammesta tehty suorasi vuinen iso arkku, jonka kansi on lievästi kupertuva. Arkku on kokonaan raudoitettu, päädissä on isot nostorengaat. Pohja 105 × 57 cm, kork. 64 cm. Saatu kirkkoon 1600-luvun loppupuolella Melkkilästä, raudoitettu Kosken tehtäessä v. 1690 (kal.).

77. HENKIRAKUUNAIN LIPPU, JOSSA ON KUNINGAS AADOLF FREDRIKIN MONOGRAMMI JA SATAKUNNAN VAAKUNA. *Livdragonfana med Adolf Fredriks monogram och Satakunta vapen.*

LIPPU (kuva 77), nykyään KM n:o 1073. Henkirakuunain valkoisesta atlas-silkistä ommeltu lippu, jonka sisä-yläkulmassa on Satakunnan vaakuna ja tankoon piirretty ”Nedrehls”, siis Ala-Satakunta. Keskelle on kultalangasta kirjottu

kuningas Aadolf Fredrikin monogrammi ja tangon messinkikärjessä on sama monogrammi läpikuvioidena.

SOLKI, nykyään KM n:o 600. Pronssista tehty keskiaikainen, yksinkertainen rengassolki, joka on löydetty kirkon vierestä. Soljessa on kirjoitus *Ave Maria*.

ULKO-OVIEN AVAIMET, suunnitellut ja takonut v. 1963 Markku Seppälä Perniöstä, kustantanut professori Esko Järventaus.

SAKARISTON KALUSTOON kuuluu iso kaappi, joka tyylistä päättäen on yhtä vanha kuin sivulla 26 mainitut seinäkaappien ovet, siis vv:lta 1766–68 sekä pienempi kaappi, joka mahdollisesti mainitaan jo v. 1701 puuseppä Antti Leinon tekemäksi (tilit). Pienemmän kaapin peilit ovat T:n muotoiset mutta muu koristelu samanlainen kuin isossa kaapissa (munasauvat ja hammaslistat). Kaapit maalattiin 1800-luvun loppupuolella vaalean tammenväriseksi. Väri poistettiin v. 1963. Sakariston yksinkertainen pukkipoytä lienee 1700-luvulta.

PIISPANTUOLI (kuva 78), nykyään THM n:o 4736. Kansanomasta barokkityyliä, jossa vielä on renessanssipiirteitä, luultavasti peräisin 1700-luvun alkupuolelta; honkaa ja koivua. Selkänojan tolpat päättyvät ihmispäihin ja selustaan on sovitettu enkelin puolivartalokuva, istuimen etulistan alapuolella on sahattu koristelista, joka ehkä tavoittelee hammaslistan muotoa, mutta jossa on melkein keskiaikaisen ”Jerusalem muuri”-nimisen aiheen muotoilua. Jalkoihin, selkänojaan, istuimen reunoihin ja jalkoja yhdistäviin lautoihin on kaiverrettu barokkityylisiä köynnöksiä. Kork. 101 cm, istuimen kork. 53,5 cm.

JAKKARA, 1700-luvulta(?). Pitkä matala jakkara, jonka päätylaudat on sahattu koristeellisiksi, maalattu 1800-luvun loppupuolella vaalean tammenväriseksi. Pit. 125 cm.

VAIVAIKUKKO, nykyään KM n:o 1186: 11, luultavasti 1700-luvulta. Alkeellisesti veistetty, seisova miesfiguuri, jota on sanottu Latsarukseksi; käsivarret ovat erilliset kappaleet. Iho on maalattu täyteen haavoja, ainoa vaateparsi on lyhyt lannevaate. Veistoksen alkuperäinen kaappi puutuu (vrt. mm. Särkisalon kirkon vaivaisukkoon.) Kork. 50 cm.

RAUTALAITTE, jolla on valmistettu ruutujen lyijypuitteita. Nykyään Perniön museossa.

VIINITYNRYRI, pienikokoinen, nahkalaukussa.

78. Ns. PIISPANTUOLI PERNIÖN KIRKOSTA, LUULTAVASTI 1700-LUVUN ALKUPUOLELTA. THM.

Den sk. biskopstolen från Bjärnä kyrka, troligen från förra hälften av 1700-talet. ÅHM.

HÄVINNEISTÄ ESINEISTÄ mainittakoon mm. 1700-luvun loppupuolella kirkosta löytynyt *kultasormus*, jossa oli ”tre omslag” (tavallista kiedottua muotoa?; ks. pöytäkirjoja), v. 1686 hankittu *öylättirauta*, v. 1689 hankittu *häpeäjakkara*, v. 1737 tehty *aurinkokellon* puinen jalusta ja puuseppä Kustaa Hagnerin v. 1780 ja korpraali Pietari Doppskon v. 1799 valmistamat *paarit*. V. 1803 mainittu *riippikello* on niinikään hävinnyt, samaten mainittuna vuonna kirkossa ollut *jalkapuu*.

TIIVISTELMÄ

1. Nykyisen kirkon paikalla on ollut kirkko jo 1300-luvun alkupuolella. Siihen on ilmeisesti liittynyt kivinen sakaristo, jonka muurien jäännöksiä löydettiin nykyisen sakariston alta. Kalustoa: triumfikrusifiksi, krusifiksin katkelma, kaksi madonnaveistosta, diakonia esittävä veistos, diakonifiguuriin kuulunut pää, naispyhimystä sekä P. Olavia esittävät veistokset. Rahalöytöjä 1200-luvulta.
2. Nykyinen sakaristo rakennettiin todennäköisesti 1300-luvun jälkipuoliskolla. Siihen mahdollisesti liittyneestä puukirkosta ei ole löydetty varmoja jälkiä. Kalustoa: P. Birgittaa esittävä veistos.
3. Runkohuone rakennettiin, kirkko holvattiin, asehuone rakennettiin ja kalkkimaalaukset maalattiin vv. 1460–80. Kalustoa: alttarikaappi, enkelin ilmestys Marialle – ryhmä, P. Annaa, enkeli Mikaelia, P. Jaakobia, apostolia ja

P. Sebastianusta esittävät veistokset, diakoni, naispyhimys ja korukatoksen kappale.

4. 1600-luvun korjauksissa kirkko sai myöhäisrenessanssin sävyn. Ikkunat lasitettiin (lasimaalauksia yhteen ikkunaan), tehtiin osittainen tiililattia, koristemaalauksia pilareihin ja uusi alttarilaite. Ulkoseinät valkaistiin. Ete-läparvi rakennettiin 1690-luvulla.

5. Penkistö uusittiin 1750-luvulla, vesikatto rakenteineen 1760-luvulla, lattia (osittain kalkkikivistä) 1790-luvulla.

6. 1800-luvun korjauksista oli tärkein arkkitehti F. W. Lüchowin johdolla vv. 1865–66 suoritettu, jolloin mm. ikkunat saivat suippokaarisen muotonsa ja koko sisustus uusittiin uusgotiikan henkeen. Lämmityslaitteet (ripauunit) saatiin kirkkoon v. 1878.

7. V. 1904 suoritettua korjaustyötä yhteydessä paljastettiin kalkkimaalaukset ja pilareiden tiilipinta.

8. Vv. 1962–63 restauroitiin kirkko perusteellisesti professori Esko Järventauksen suunnitelman mukaan.

REFERAT

I. I Bjärnä (fi. Perniö) fanns en kyrka på den nuvarandes plats åtminstone redan under början av 1300-talet. Till denna anslöt sig en sakristia av sten, vars grundmurar blottlagts under den nuvarande sakristian (bild 20). Inventarier: triumfkrucifix från början av 1300-talet, möjligen av inhemsk tillverkning (bild 39–40), mindre krucifix av den sk. Lundomästarens skola (bild 41), en Madonnabild av samme mästare (bild 46) och en ännu äldre, från medlet av 1200-talet (bild 45), ett diakonhuvud (bild 51) och en diakon (bild 52), den senare möjligen ett inhemskt arbete från medlet av 1200-talet, S. Olof (bild 54), möjligen av gotländskt ursprung och ett kvinnligt helgon, möjligen Katarina av Alexandria. Vid utgrävningar under kyrkan på 1960-talet upphittades mynt, de äldsta från 1200-talet.

II. Den nuvarande sakristian härrör sannolikt från 1300-talets senare hälft. Alla spår av träkyrkan har förstörts av senare begravningar under kyrkans golv. Inventarier: en skulptur föreställande S:a Birgitta (se Nordman, Medeltida skulptur i Finland fig. 226).

III. Långhuset uppfördes ca 1460–80; någon tidsskillnad mellan detta och valvslagningen har icke kunnat iakttagas. Även vapenhuset torde ha hört till samma byggnadsskede, oavsett dess ålderdomliga drag (dörr i östväggen); dess grundval (men icke väggarna) är i förband med långhuset. Valven uppvisar den hästskoform, som knutits till *Petrus de Kymitto's* namn. Kalkmålningarna, av Petrus Henrikssons skola, härrör från ca 1480.

Inventarier: figurer ur altarskåp av nordtyskt (Danzig?) ursprung (bild 43–44), bebådelsegrupp i lybsk stil (bild 47), S:a Anna självredje, nordiskt arbete (Nordman, Medeltida skulptur i Finland fig. 590), krucifix (bild 42), Mikael (bild 48), Jacob d.ä. (bild 49) och annan apostel (bild 50), diakon (bild 53), Sebastianus och ett kvinnligt helgon (Nordman, aa. bild 583), alla de sistnämnda inhemska arbeten; fragment av altarskåpsbaldakin. Av de ännu 1645 bevarade fyra nattvardskalkarna bör någon ha varit medeltida, det samma gäller de 16 gamla mässhakarna, vilka dock ej närmare beskrivas, och deras sju

stolor. Övre delen av en medeltida ljusstake av järn bevaras i Bjärnå museum. Ett *Missale aboense*, Barth, Gotan, Lübeck 1488, har överförts till universitetsbiblioteket i Helsingfors. Ett ringspänne av brons med inskriften *Ave Maria* har upphittats vid kyrkan.

Klockstapelns gråstensdel är av medeltida ursprung. Kyrkogården synes ha varit omgiven av en stenmur (brottytor i klockstapelns murar).

IV. På 1660-talet utfördes en omfattande reparation, varvid kyrkans interiör ändrades enligt senrenässansens smak. Kor och mittgång lades med tegel, kalkmålningarna övertäcktes och pelarna försågs med dekorativa målningar, altaret nyuppmurades och ny altarpuppans anskaffades (en del av denna på bild 33), den vid mitten av århundradet anskaffade predikstolen (takhimmeln, bild 35, bevarad) pryddes med skulpturer (bild 36, 37), korskrank (senare avlägsnat) och bänkverk förnyades 1664, varvid snickaren Sigfrid omtalas. Den redan på 1640-talet omtalade läktaren vid korets nordvägg ersattes 1692 av en läktare vid sydväggen, vilken pryddes med apostlabilder följande år (bild 38). Alla fönster försågs med nytt glas, ett med senare försvunna glasmålningar. Ytterväggarna vitkalkades. 1693 förhöjdes och vitkalkades bogårdsmuren. 1662–64 reparerades det murade västra porthuset.

Inventarier: Utom den ovannämnda altarpuppans och predikstolen har i kyrkan bevarats en enkel silverpatén utan stämpel, troligen från 1690-talet, en dopfuntsställning av trä (bild 59), vars dopfat av driven mässing gått förlorat, en ursprungligen brun sammetsmässhake (bild 60), en malmkrona (bild 62) från slutet av 1500-talet eller ca 1600, ett par lampetter från slutet av 1600-talet (bild 63) av driven, försilvrad kopparplåt, ostämplade tennstakar (bild 65), skänkta 1663, och andra dito från inemot år 1700. Korggravarnas stenar, vilka på 1890-talet restes mot kyrkans väggar, har vid 1960-talets restaurering återfått sina ursprungliga platser. Flertalet härrör från slutet av 1500-talet och från 1600-talet, några från följande sekel. Ett antal begravningsvapen och en rustning (bild 76) har bevarats, kyrkskeppet är av 1600-tals typ.

Av försvunnet lösöre kan nämnas följande: ”Hedengrants-tavlor” från 1695 och 1704, en vinkanna om 72 lod, vilken omtalas 1645, och en år 1665 till kyrkan testamenterad silverkanna om 80 lod, oblatskrinet av driven silverplåt från år 1677, den stora nya, år 1690 av äldre kärl förfärdigade nattvardskalken med förgyllning och nodus, på vars knoppar namnet IHESUS, tre tennflaskor (omtalade 1645) och en 1678 förfärdigad tennflaska med skruvlock samt sockenbudskärl av tenn, beställda 1698 hos Erland Ståhlföts änka i Åbo, ett ca 1645 skänkt antependium av blommerad atlas med kappa av röd sammet, en mässhake av ”wit Samet medh gyllenbotn och gull Possementer” och en rödblommerad sammetsmässhake med kors av guldspets, ett svart bårkläde med kors av silvergalon, bårhimmel av svart kläde med sidenfrans, kollekthåv med blommönster 1686 och dito mässhake och antependium med guldspetsar, röda och svarta kläden för predikstol och knäfallspallar, altarduk från 1691, broderad med silver- och sidenråd, ett större antal vapensköldar (delvis avbildade av E. Brenner), en i Reval vid mitten av 1600-talet gjuten kyrkklocka och en lillklocka med inskrift

”Bencht Ribbing till Dala och Juleforssa A^{no} 1637”, vilken bortrövades under Stora ofreden 1713.

V. Under de oroliga åren under början av 1700-talet synes kyrkan delvis ha fått förfalla. På 1760-talet genomgick kyrkan en större reparation, varvid kyrkobyggaren Anders Piimänen helt förnyade takkonstruktionen. 1753–55 gjorde snickaren Johan Sipilius nya bänkar med dörrar. År 1792 lades kyrkans golv delvis med kalksten, efter att kyrkobegravningarna upphört. Stapeln uppbyggdes 1749 av Johan Manelius och förnyas grundligt 1797 av Anders Söderman.

Inventarier: 1600-talsaltarpuppans gjordes lägre år 1703, då den nuvarande altartavlan av åbomålaren Lars Myra anskaffades (bild 33). 1600-talskalken hade vid början av 1700-talet blivit för liten för den ökande befolkningen, varför en ny kalk år 1745 beställdes av Daniel Hall i Åbo; f.ö. är nästan alla de kyrkliga kärlen från 1800-talet. Dopskålen av tenn tillverkades 1745 av Elias Ståhlföt, Åbo. Av 1700-talstextil har bevarats en mässhake (bild 61) av brocherad ljusröd eller vit taft från 1733 och en mässhake av röd sammet med silvergalon, 1764, samt en håv av röd sammet med i silver broderad sol och korslagda silvergaloner från 1740-talet. 1733 omtalas ett antependium av röd taft med kors av silverbrokad; i likhet med tre håvar bortrövades detta av fienden år 1743 under lilla ofreden. Tyg för nya bårkläden köptes hos N. Pipping 1748 och J. Bremer 1763; det senare syddes av skräddaren i Åbo Mats Cumenius.

År 1745 köptes en stor ljuskrona av malm hos N. Pipping i Åbo. Ett antal lampetter av bleckplåt (bild 64) bär årtalet 1780. Från början av 1700-talet härstammar ljusstakar av driven mässingsplåt. Fyra ljusstakar av silver (bild 66, C. A. Borgström, Åbo 1784) skänktes till kyrkan år 1818.

En mellanklocka, gjuten av Erik Näsman 1742 i Åbo, har senare omsmälts.

Övriga bevarade 1700-tals inventarier är det i Stockholm år 1748 köpta timglasets, nummertavlor från 1768, livdragonernas fana för Nedre Satakunta (bild 77), skåpen i sakristian, av vilka väggskaåpens dörrar gjordes 1766–68 men ett mindre skåp möjligen redan 1701 av snickaren Anders Leino, pallar, fattiggubben och den sk. biskopsstolen (bild 78), nu i Åbo stads historiska museum.

VI. Av 1800-talets reparationer är den viktigaste den, som under åren 1865–66 utföres enligt plan av F. W. Lüchow i nygotisk smak. Kyrkans fönster gjordes spetsbågiga och hela den fasta inredningen förnyades i nygotisk stil. År 1878 installerades uppvärmning i kyrkan (sk. Gurney-ugnar).

Först år 1852 företogs den första utvidgningen av kyrkogården; den nya muren gjordes som kallmur och utan bräddtak. En ny begravningsplats anlades 1897.

Till den nya fasta inredningen hörde altaret av trä, en år 1962 avlägsnad altartavla av Alexandra Sältin med den Korsfäste, orgel med nygotisk fasad, J. A. Zachariassen 1872, läktare och bänkar.

Större delen av kyrkans silver härrör från 1800-talet. Nämnas bör nattvardskärlen (bild 56), E. Lindstedt, Åbo 1804, oblatskrin (bild 57), C. A. Carlborg, Åbo 1815, vinkanna, A. Pihra 1820, vinkannor av nysilver, A. G. Dufva 1880. Av belysningsredskap kan nämnas en kristallkrona från 1700-talet, skänkt 1827 samt en sen-

empirekrona från 1886. Kyrkans klockor är gjutna hos Osberg & Bade i Helsingfors 1860 och -61.

VII. I samband med en innerreparation av kyrkan år 1904 avtäcktes under ledning av Arkeologiska kommissionen (C. Frankenhaeuser) de medeltida kalkmålningarna och pelarnas tegelytor. Kyrkan fick elektrisk belysning 1932.

VIII. År 1962–63 utfördes en större restaurering av kyrkan enligt plan av prof. Esko Järventaus, varvid samtidigt vissa utgrävningar företogs. Inredningsarkitekt

Pirkko Stenros planerade interiören. Kyrkans grundval förstärktes, murarna fogströks och skurtaket reparerades. Interiören förbättrades genom att golvet sänktes till sin medeltida nivå och ljusintaget i kor och västända ökades genom att Lars Myras altartavla återuppsattes och en ny orgel med delad fasad anskaffades. Kyrkan fick centralvärme och belysningen förnyades. Kalkmålningarna restaurerades.

Eeva Anttilas antependium, 1951, och mässhakar, Finska Handarbetets Vänner, bör nämnas.

1. YLISKYLÄN KIRKKOMÄKI, MISSÄ ON KUULUISA RAUTAKAUTINEN KALMISTO.
Överby kyrkbacke med det kända järnåldersgravfältet.

Yliskylän kappelikirkko

L Ä H T E I T Ä

Hj. Appeltgren-Kivalo, En brandgraf å Yliskylä (Öfverby) kyrkogård i Bjerno. FM IV 1897. *Sama*, Finnische Trachten aus der jüngeren Eisenzeit. Helsinki 1907, ss. 23, 28. *M. A. Knaapinen*, Perniön pitäjä. Turku 1930, ss. 309–316.

Perniön kirkon arkisto: Kalustoluettelot vv:lta 1804, 1836, 1891, 1898. Tilikirjat vv:lta 1841–78. Piispan- ja rovestintarkastuksissa laaditut pöytäkirjat v:sta 1659 lähtien. V. 1758 suoritetun penkkijaon pöytäkirja. Kirkon korjaus-

toimikunnan vv. 1891–92 tekemät ehdotukset ja kirkon urkuja koskevat asiakirjat vv:lta 1895 ja 1913. Kirkonkousten pöytäkirjat vv:lta 1788–1803, 1822–1909.

Valtionarkisto: Mikrofilmijäljennökset Turun ja Porin läänin maaherrojen kunink. majesteetille lähettämistä kirjeistä; 18. 3. 1752 päivätty selostus kirkon katselmuksesta ja uuden kirkon kustannusarvio. Piikkiön kihlakunnan tuomiokirjat, Perniön syyskäräjät 20–21. 10. 1684.

Turun Maakunta-arkisto: Rovasti A. Gadolinin v. 1753 laatima pitäjänkertomus, TMA F IV: 3.

Ks. muuten Perniön kirkkoa koskevaa lähdeluetteloa, s. 9.

Kuten Knaapinen kertoo (s. 132) on Yliskylässä ollut seurakunnan vanhin kirkko. Se olisi aikoinaan rakennettu paikalle, joka ”ei ollut Herralle pyhitetty”, siis mahdollisesti pakanalliselle kalmistolle (ks. kuva 1). Heti kirkkotarhan lounaispuolella ja osittain sen rajojen sisäpuolella sijaitsee kuuluisa rautakautinen kalmisto, joka ensi kerran tutkittiin v. 1893 ja josta useat löydöt on tuotu Kansallismuseoon; vanhimmat ovat peräisin jopa 600-luvulta, nuorimmat 1100-luvulta. Alueelta löydettyihin ihmisluihin viitaten Gadolin olettaakin, että hautausmaa alkuaan oli hyvin paljon nykyistä laajempi (Pitäjänkertomus, Knaapinen ss. 309–310; ks. myös v. 1729 suoritettun rovasintarkastuksen pöytäkirjaa). Perimätiedon mukaan (Knaapinen ss. 140–141; Björck) oli Yliskylän silloinen kirkko rappeutunut kun Perniön nykyinen keskiaikainen kivi-kirkko valmistui, siis luultavasti 1400-luvulla. Vanhat keskiaikaiset veistokset olisi viety Yliskylästä Perniön vastavalmistuneeseen kirkkoon. – Perniön kirkon valmistuttua siirtyi Yliskylä kappelikirkon asemaan.

Edelliset kirkot

Edellä sanotun mukaan on ollut ainakin kaksi aikaisempaa kirkkorakennusta: ensiksi kirkko, joka jo 1400-luvulla oli rappeutunut ja joka

ehkä oli rakennettu v:n 1200 paikkeilla pakanallisen kalmiston kohdalle, ja toiseksi se kirkko, joka korvasi tämän ensimmäisen. Sijainti lienee ollut sama kuin nykyisen kirkon, mutta ei tiedetä koska se valmistui.

Joka tapauksessa kirkko oli 1630-luvulla hyvin huonossa kunnossa. Knaapinen (s. 310) siteeraa Piikkiön kihlakunnan käräjissä v. 1630 lausuttua tuomiota: mainittuna vuonna vahvistetaan kylien rakentamisvelvollisuudet, jotka olivat vanhaa perua. Kirkkoa sanotaan tuomio-kirjassa ”Arpalan kappeliksi”. V. 1684 oli kirkon vesikatto taas mädäntynyt (syyskäräjät 1684).

Korjauksen yhteydessä kirkko mahdollisesti varustettiin kapealla *kuorilla*, joka mainitaan erikseen v. 1752 (Maaherran kirj.). Kirkon sivuseinien pituus oli 1750-luvulla 16,25 kyynärää, eteläseinässä oli 13, pohjoisseinässä 11 hirsiker-taa. Päädyn leveys oli 10 kyynärää. Kuorin sivuseinien pituus oli 7 ja sen päädyn leveys 8 kyynärää ja kuorin seinien korkeus 11 hirttä. Länsipäädyn *eteinen* oli salvottu vasta v. 1749, koska vanha eteinen oli rappeutunut; sen pohja oli 7,5 × 7,5 kyynärää. Sakaristoa ei mainita. *Vesikatto* oli lautaa ja lepäsi kuuden kurkihirren varassa. Kirkossa oli yksi *ulko-ovi* ja seitsemän pientä *ikkunaa*. Kirkkosalin länsipäässä oli *parvi*. Kirkko purettiin v. 1753.

Nykyinen kirkko

KIRKKOTARHA

Yliskylän kirkko on Perniön joen itäpuolella matalan kummun rinteellä (kuva 1). Kirkkotarhaa laajennettaessa on sitä jouduttu täyttämään pengermäisesti kirkon etelä- ja lounaispuolella. Näihin suuntiin on tehty huomattavat laajennukset. Alkuperäisen pienen kirkkotarhan rajoja osoittavat aivan kirkon ympärillä olevat puuistutukset (kuva 2).

Kirkkotarhaa ympäröi osittain harmaakivistä ladottu aita, ja varsinkin länsiosa tarhasta on täytetty niin että maan pinta on aidan yläreunan tasolla. Etelä- ja osittain itäpuolella on kivi-

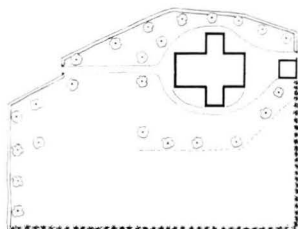
aidan asemesta kuusiaita. Porttiaukkoja on vastapäätä kirkon länsiovea sekä itäpuolella, tapulin pohjoispuolella. Niitä kehystävät harmaakivipilarit.

Vielä v. 1836 oli kirkkotarhan aita salvottu hirsistä ja punamullattu. (Ensimmäinen maininta hirsiaidasta on v:lta 1684, jolloin se oli ränsistynyt ja kaatumaisillaan; syyskäräjät 1684.) V. 1836 oli kirkkotarhaa hiljattain laajennettu kahdeksankulmion muotoiseksi (kal.). Lännessä oli porttiaukko, ja toisena porttina oli tapulin alakerta.

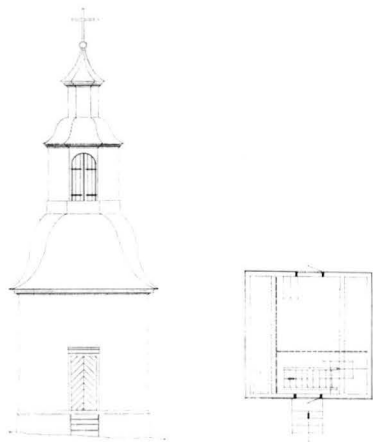
Seuraava huomattava laajennus suoritettiin vv. 1886–90 ja vasta sen jälkeen rakennettiin kivi-

aita, mikä oli tosin päätetty tehdä jo v. 1820 (pöytäk.). V. 1908 kirkkotarhaa laajennettiin etelään päin.

Osa kirkkotarhan HAUTAKIVISTÄ on peräisin jo 1800-luvun alkupuolelta. Huomattavin lienee kirkon itäpäädyn kohdalla oleva hautakivi (kuva 4), jossa on (versaali)kirjoitus: "Här hvilar/Capitaine Baron/Claes Lybecker/Född d: 30 Sept: 1771/Död d: 28 Novemb: 1820." (Tässä lepää kapteeni, parooni Klaus Lybecker. S. syyskuun 30 p:nä 1771, k. marraskuun 28 p:nä 1820. – Klaus Reinhold Lybecker oli Teijon omistajan tyttären Joseefa Aurora Bremerin puoliso ja kuoli Perniön Pohjan kartanossa.) *Uusi hautausmaa* on kunnostettu joen länsipuolelle; sitä ympäröi kuusiaita.

2. ASEMAPIIRROS, 1 : 2000.
Situationsplan, 1 : 2000.

3. TAPULIN LÄNSISIVU JA POHJA, 1 : 300.
Stapelns västra sida och plan, 1 : 300.

TAPULI

Kellotapuli (kuvat 3, 5) on kirkon itäpuolella ja liittyy kirkkotarhan aitaan. Kuten mainittu se on alkuaan toiminut porttinakin. Kirkon kokousten pöytäkirjoista päätellen tämä tapuli rakennettiin n. vv. 1778–80, koska vanha tapuli oli jo hyvin huonossa kunnossa. Mainitun van-

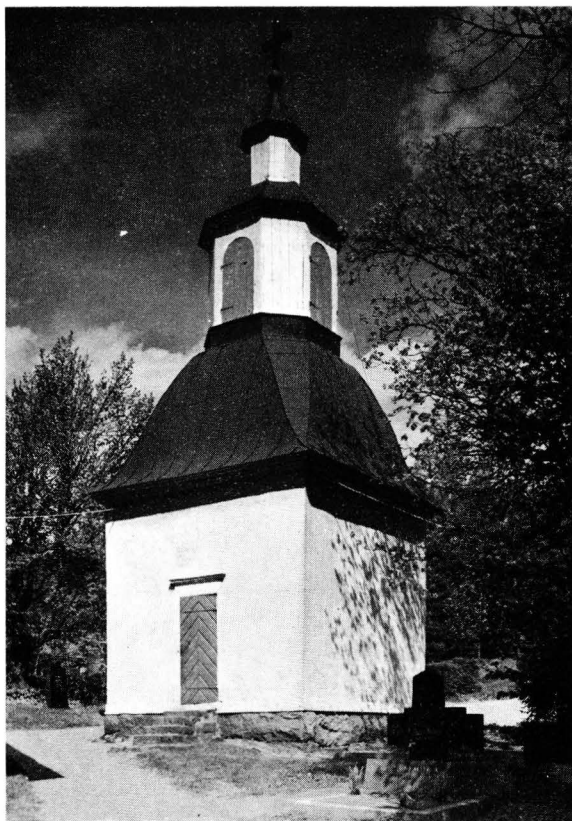
4. V. 1820 KUOLLEEN VAPAAHERRA KLAUS LYBECKERIN
HAUTAKIVI.
Gravsten över friherre Claes Lybecker, d. 1820.

han tapulin sijaintia tai muotoa ei tunneta. Työtä johtamaan otettiin joko muuan puuseppä Saxén tai "Kosken rakennusmestari Falck" (Merkittävien tapausten kirja, Perniön kirkon ark.).

Tapuli on kolminivelinen. Sen alakerta on salvottu matalalle kivijalalle hirsistä ja on lyhytnurkkainen. Seinät ovat verraten korkeat (yhtä korkeat kuin alanivelen katto ja kellohuone yhteen laskettuina), mitä korostaa seinien jäsentämätön, takonauloilla kiinnitetty pystylauditus, jonka alareunassa on vaakasuora lista. Lievästi profiloidun räystään tasolta kohoaa kaarevapintainen katto ja sen yläpuolelta kahdeksankulmainen, pystylandoista rakennettu kellohuone, jossa on loivahko katto ja umpinainen, huippukattoon ja ristiin päättyvä lanterniini.

1920-luvulla on entiset paanukatot uusittu pellistä. Punainen ulkoväri korvattiin v. 1892 vaalean harmaalla; yksityiskohdat ovat melkein valkoiset.

Alakerrassa on suorapäätteinen ovi länsi- ja itäseinässä; molempien kehykset ja ovilevyt liene-

5. NOIN V. 1780 RAKENNETTU KELLOTAPULI.
Klockstapeln, ca 1780.

vät alkuperäisiä. Itäovessa on yksinkertainen pystylautainen ovilevy ja siinä vaakasuora laudoitus, mutta lännessä on ovilevyn ulkopinnassa sulkapaneeli. Kehyksen yläreunassa on lievästi profiloitu, sahattu listalauta. Koristeellinen raudituskin on alkuperäinen. Kellohuoneessa on neljä pyörökaarista ääniluukua.

Sisäpuolella ovat hirsien palhotut pinnat näkyvissä. Myöhemmin on pystylautoista rakennettu pari väliseinää, joten alakerran pohjoisosaan muodostuu varasto ja itäosaan parihuone. Alakerran viiteen ylimpään hirsikerrokseen on upotettu 2×4 tukevaa poikittaishirttä, jotka kannattavat välikattoa, kellohuoneen pystyhirsii sekä kellopukkeja, mutta kattotuolit ja pukkien vinotuet kohoavat suoraan alakerran ylimmiltä hirsiltä. Myöhemmin on ylärakennelmaa tuettu hennoilla, epäorgaanisesti asetetuilla diagonaalihirsillä, joten koko ylärakennelman sisusta on aivan täynnä hirsiristikkoa.

Kattolaudat ovat vaakasuorat, hennot sekä koneella sahatut. Ääniaukkoja kehystämässä ei Yliskylän kellotapulissa ole mitään hirsistä ja lankuista muodostettuja kaaria, ainoastaan kevyt tukikehys, joka on naulattu pystylautaisiin seiniin.

6. YLISKYLÄN KIRKKO ETELÄSTÄ.
Överby kyrka från söder.

KIRKKO

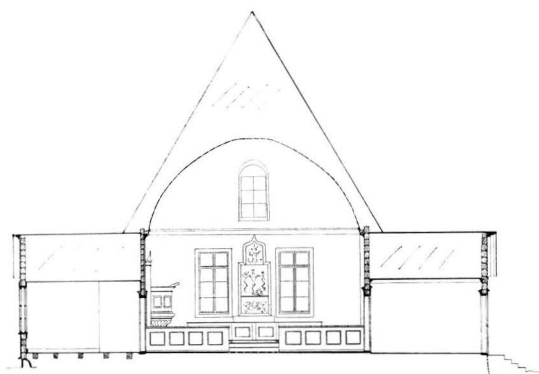
Yliskylän nykyinen puukirkko rakennettiin vv. 1753–55 Teijon tehtaan rakennusmestarin Eerik Dahlin johdolla (pöytäk.). Työtä edisti ja avusti Teijon ja Yliskylän omistaja (1743–77) vuorineuvos J. J. Kijk.

Kirkko (kuvat 6–9) on kivijalalle hirsistä salvottu, lyhytnurkkainen pieni pitkäkirkko, jonka sivuseiniin liittyvät runkokuonetta matalammat ja kapeammat kylkiäiset, asehuone ja sakaristo. Kaikissa rakennuksen osissa on satulakatot. Länsipäädyssä ollut pieni eteinen on poistettu (kal.). SEINÄT. Sivuseinien ulkopituus on 19 m ja korkeus räystäääseen 5,25 m, päädyn leveys on 9,50 ja korkeus 13,80 m. Seinät on salvottu korkealle, säännöllisistä kivilohkareista ladotulle jalalle, joka on uusittu v. 1913. Ne on laudoitettu pystyillä ponttilaudoilla, jotka uusittiin v. 1866. Päätykolmioiden vaakasuora laudoitus on peräisin samalta vuosikymmeneltä mutta se oli alkuaan pystysuora. Länsipäätyyn on kiinnitetty pellistä leikattu vuosiluku 1753 ja rakennusmestarin muistoksi etukirjaimet E. D.

VESIKATTO on keskiaikaiseen tapaan niin jyrkkä että kattokulma on 60°. Alkuaan vesikatto oli lautaa, v. 1852 se uusittiin päleistä, joiden tilalle v. 1892 tehtiin asfalttihuopakatto. Tämä kattamisaine on 1920-luvulla saanut väistyä pellin tieltä. Päädyissä on koristeelliset viirit, joissa on vuosiluku 1753. Ullakolle pääsee katon pohjois-lappeessa olevasta luukusta.

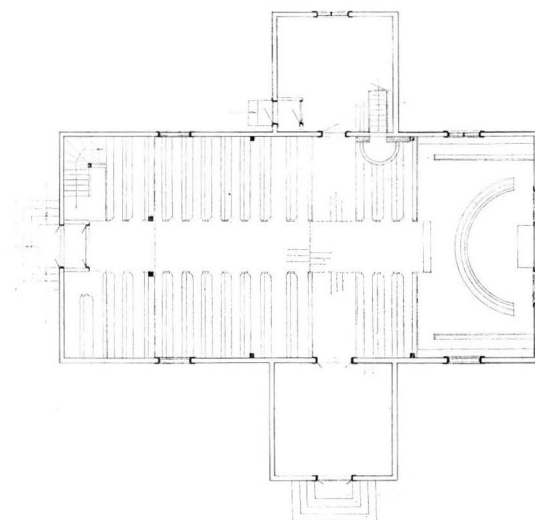
OVET ja IKKUNAT. Ulko-ovi on runkokuoneen länsipäädyssä ja asehuoneen eteläseinässä. Molemmat ovat suorapäätteiset ja yksinkertaiset; peilikoristeiset ovilevyt lienevät peräisin v:lta 1892. Ovien yläpuolelle on tehty suojakatokset. Ikkunat ovat suorapäätteiset. Ruutujaottelu ja kehykset ovat peräisin v:lta 1821. Sivuseinien ja itäpäädyn ikkunat on jaettu kahdeksaan ruutuun, korkeammalla päätykolmioissa ovat ikkunat kuuteen ruutuun. V. 1953 niihin on pantu antiikkilasiasia. Puitteissa ja kehyslaudoissa on 1700-luvulta periytyvää hillittyä profilointia. – Pohjoisseinän itäisin ikkuna avattiin vasta v. 1821 (kal.) ja ylinnä päädyissä oleva pieni, yläreunaltaan kaksitaitteinen ikkuna v. 1891 ullakon valaisemiseksi.

SAKARISTON ja ASEHUONEEN pohja on 4,80 × 5,40 m, päädyn korkeus 5,10 m. Sakariston pohjoisseinän ikkunaa laajennettiin v. 1846, sen länsiseinään on v. 1913 avattu ovi.

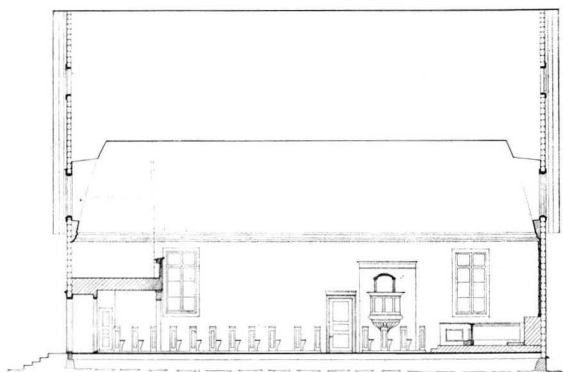
7. KIRKON ITÄSUUNTAINEN POIKITTAISLEIKKAUS,
1 : 300.

Tvärsnitt av kyrkan mot öster, 1 : 300.

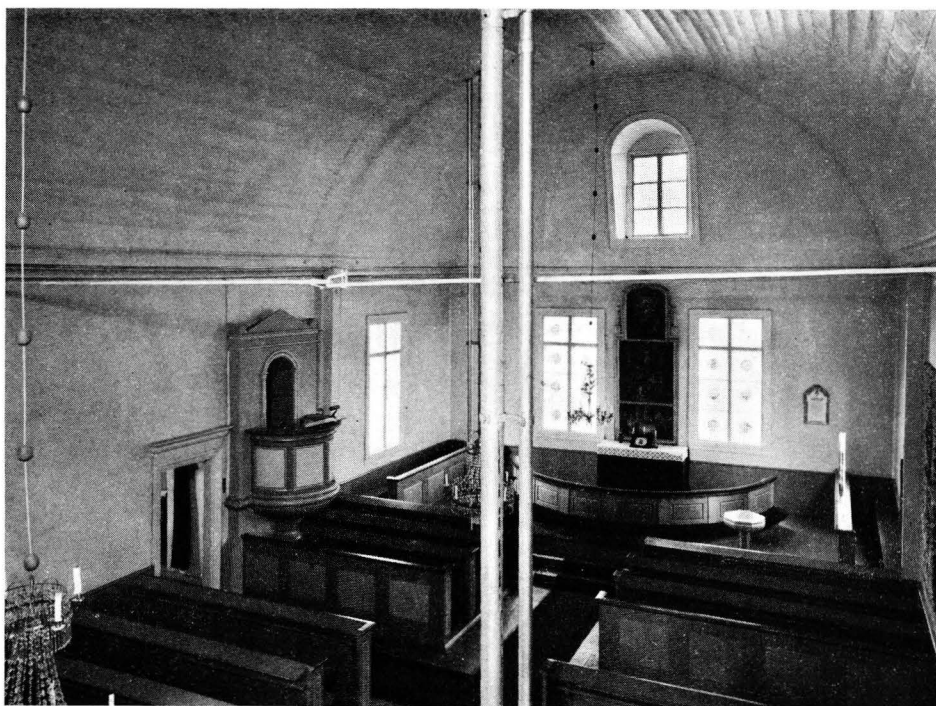
8. KIRKON POHJAPIIRROS, 1 : 300.

Plan av kyrkan, 1 : 300.

9. KIRKON POHJOISUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS,
1 : 300.

Längdsnitt av kyrkan mot norr, 1 : 300.

10. ITÄSUUNTAINEN SISÄKUVA.

Interiör mot öster.

VÄRITYS. Kirkko oli aikaisemmin punamullattu ja yksityiskohdat maalattu valkoiseksi. Vv. 1891–92 korvattiin punamulta vaalean harmaalla öljyvärillä, mikä uusittiin v. 1913. Kun kirkko v. 1955 oli maalattava uudestaan, ehdotti Muinaistieteellinen toimikunta sen palauttamista entiselleen, mutta tämä päätös purettiin ja kirkko on vielä nykyään vaalean harmaaksi maalattuna. SISUSTA (kuva 10). Kirkon välikattona on v. 1764 valmistunut (Merkittävien tapausten kirja, Perniön kirkon ark.), korkealle nouseva lautainen tynnyriholvi, jonka päät liittyvät päätyjen sisäpuolelle rakennettuihin viistoseiniin. Täten joutuvat päätyjen yläikkunat sisäpuolelta nähtyinä sijaitsemaan syvissä komeroissa. Itäpäädyn ikkunakomero on muodostettu pyörökaariseksi. Kummassakin sivuseinässä on kaksi pystyä tukihirttä ja näillä kohden oli alkuaan poikittaiset sidehirret, jotka v. 1953 korvattiin sideraudoilla. Lattia on laudoista, kuori pari askelta korkeammalla.

Seinät paperoitiin v. 1866. Väritys on peräisin vv:lta 1952–53, jolloin kirkko korjattiin perusteellisesti 200-vuotisjuhlan johdosta. Sisäkorjausta valvoi Muinaistieteellinen toimikunta. Katto on maalattu vaalean vihreäksi, seinät kermanvärisiksi, lattia harmaaksi.

Sakaristoon ja asehuoneeseen johtavat suora-

päätteiset ovet, joissa on samantapainen listakehys kuin ikkunoiden ulkokehys. Ovilevyt on maalattu ruskeiksi. Sekä sakaristossa että asehuoneessa on vaakasuora välikatto; väritys on sama kuin kirkkosalissa.

Kellaria ei ole, vaikka se jo v. 1764 päätettiin muurata (Merkittävien tapausten kirja).

KORJAUKSIA on suoritettu ainakin v. 1796 ja kuten jo mainittiin vv. 1866 ja 1891–92. 1860-luvun korjauksesta lienee peräisin pitkä lautalista, jota säilytetään tapulissa ja johon on maalattu musta palmettinauha; se lienee kiertänyt kirkkosalin katonreunaa. – Vrt. muuten kiinteää sisustusta.

Lasimaalaukset

V. 1923 on Arpalan talo kustantanut kuori-ikkunoihin 16 pientä lasimosaiikkia (näkyvät kuvassa 11). Aiheena on kristillisiä vertauskuvia sekä kirkon historiaan viittaavia kuvioita ja vuosilukuja. Mosaiikit on suunnitellut arkkitehti Elsi Borg.

Kiinteä sisustus

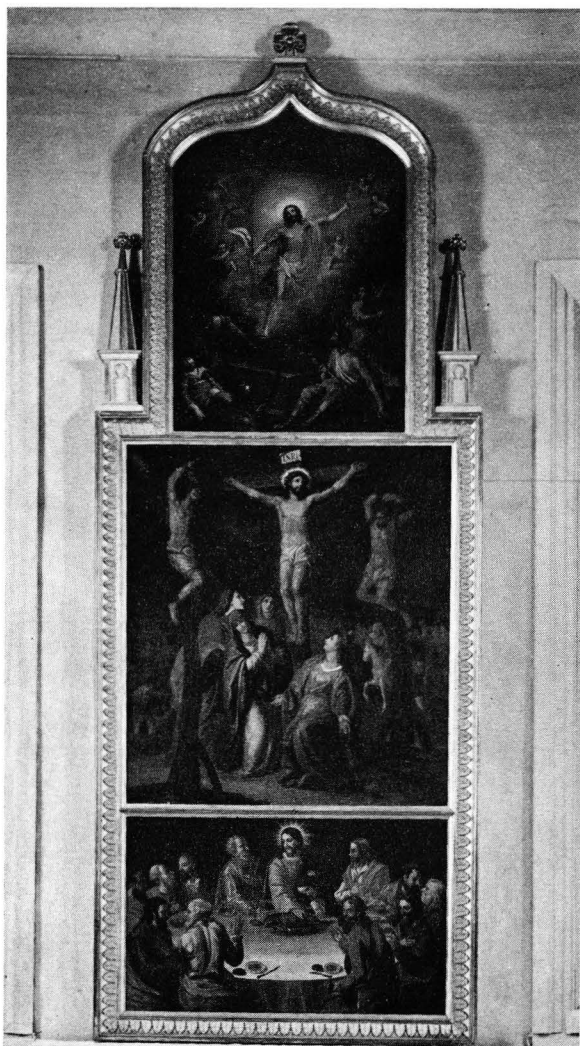
Vanhan kirkon kiinteä sisustus mainitaan uusituksi v. 1700 ja siirrettiin sellaisenaan uuteen kirkkoon, mutta mitään siitä ei ole säilynyt

nykypäiviin. Sisustuksen korjauksia mainitaan myös 1790-luvulla ja n. v. 1850. V. 1953 korjattiin ja maalattiin kirkon sisäkorjauksen yhteydessä myös sen kiinteä sisustus osittain Muinaistieteellisen toimikunnan edustajan, rakennuskonservaattori Th. Lindquistin ehdotuksen mukaan.

Kirkossa on v:sta 1891 lähtien ollut *uunilämmitys*; sakaristossa oli uuni jo v. 1880 (pöytä.). *Sähkövalo* on (sähkölamput ja valonheittäjät; vanhat valaisimet on jätetty koskematta).

ALTARI, puuta, yksinkertainen.

ALTARITAUHU (kuva 11); kankaalle maalattu kolmiosainen öljymaalaus, jonka alaosassa on signeeraus: *Jonas Bergman Fecit*; alareunassa on lisäksi ollut myöhemmin hävinnyt kirjoitus: ”Brukspatron Hr. Johan Jacob Kijk och Fru

11. ALTARITAUHU. JONAS BERGMAN 1750, R. W. EKMANIN KORJAAMA 1870-LUVULLA.

Altartavla. Jonas Bergman 1750, restaurerad av R. W. Ekman på 1870-talet.

Catharina Elisabeth Grubb, som ägare af Tykö Bruk och Öfverby gård etc. har till Guds hus prydnad förärt denna Altartavla A° 1750.” (Kal.; Ruukinpatruuna herra Juhana Jaakob Kijk ja rouva Katariina Elisabet Grubb ovat Teijon ruukin ja Yliskylän jne. omistajina lahjoittaneet tämän alttaritaulun v. 1750 Jumalan huoneen kaunistukseksi.) Maalauksen aiheina ovat alinna ehtoollisen asettaminen, keskellä Ristiinnaulittu ja ylinnä ylösnousemus; hovi-maalari R. W. Ekman korjasi maalauksen 1870-luvulla, ja varsinkin yläosassa on hänen käsialansa hyvin näkyvässä. Kullattu, fialikoristeinen ja krapuristiin päättyvä aasinselkäkaarinen kehys on hankittu Ekmanin korjauksen yhteydessä. Lev. 126 cm.

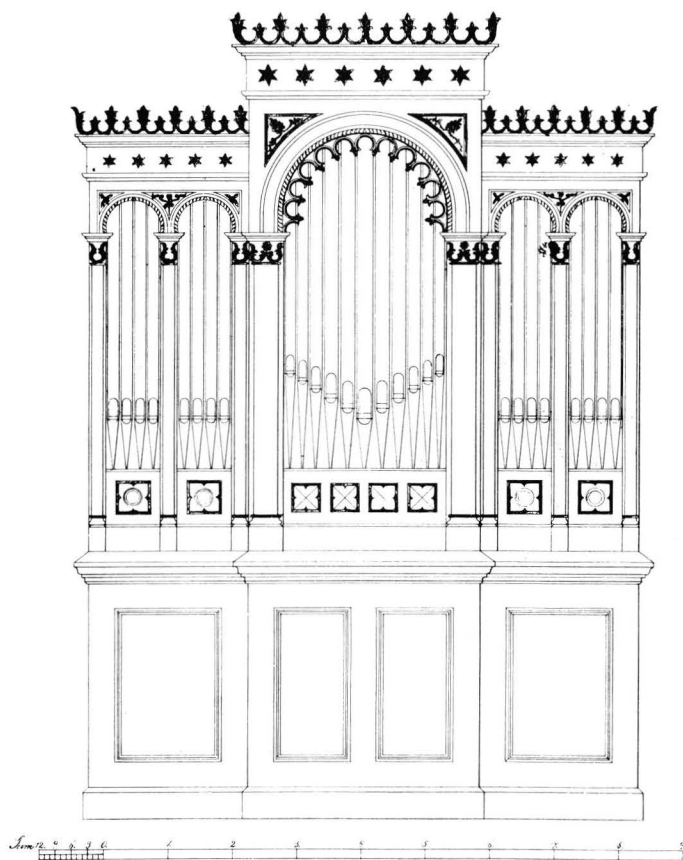
ALTARINKAIDE, puoliympyrän muotoinen, yksinkertaisten peilien koristama. Värit tummahko harmahtava oliivinvihreä ja oranssi; ennen v:a 1953 se oli maalattu valkoiseksi.

KUORIAITA mainitaan vanhassa kirkossa v. 1754.

SAARNASTUOLI, luultavasti valmistunut n. v. 1850. Sakariston oven itäpuolella; portaavat sakaristossa. Saarnastuoli on samanlainen kuin Salo-Uskelan kirkkoon v. 1832–33 hankittu ja sitä ympäröi samanlainen empiretyylinen kehystys (ks. Perniön rovastikunta II, s. 32). Kalkinmuotoinen pystyurteinen alaosa, puoli-pyöreä runko; katosta ei ole. Rungon koristeena ovat yksinkertaiset peilit. Värit harmaa, keller-vän vihreä ja kulta; aikaisempi väri valkoinen.

Kirkko sai nähtävästi kauan tulla toimeen vanhasta kirkosta tuodulla saarnastuolilla. Sen oli kreivitär Hedvig Eleonora Stenbock (Teijon omistajan maaherra Lauritsa Creutzin puoliso) lahjoittanut v. 1700 (kal.). Sen rungon sivuissa oleviin peileihin oli maalattu apostolit ja profeetat (kal. 1836). Saarnastuoli sijoitettiin ensin kuorin etelä-osaan, ja vasta v. 1821 avattiin ikkuna sen nykyiselle paikalle.

URKUPARVI kirkkosalin länsipäässä, rakennettu v. 1762 (Merkittävien tapausten kirja, Perniön kirkon ark.). Rintamuksen koristeena ovat peilit joiden yläreuna keskeltä nousee pyörökaareksi, sekä pystyt ja vaakasuorat syvennykset. Värit vihreä, harmaa ja punainen marmorointi; ennen v:a 1953 rintamus oli maalattu valkoiseksi, mutta vielä v. 1847 se oli maalaamaton (pöytä.). URUT, uusikaupunkilainen J. A. Zachariassen valmistanut v. 1896; alkuaan seitsenäänikertaiset, mutta v. 1913 niihin lisättiin kolme äänikertaa. Kolmijakoinen julkisivu (kuva 12), jonka

12. J. A. ZACHARIASSENIN v. 1896 SUUNNITTELEMA URKUJEN JULKISIVU.

J. A. Zachariassens förslag till orgelfasad, 1896.

koristeena ovat korinttilaispilasterit, sorvatut tapit, enkelinpää ja palmetti. Värit valkoinen, harmaa ja kulta.

PENKIT, 1790-luvulta mutta korjattu v. 1953, jolloin päädyt varustettiin yksinkertaisilla peileillä. Värit harmaan vihreä ja beige. Vielä v. 1847 penkit olivat maalaamattomia.

Edelliset penkit teki puuseppä Antti Leino v. 1700; kreivitär Hedvig Stenbock kustansi kuorin penkit (tilit).

Kirkolliset astiat

KALKKI (kuva 13), hopeaa, sisältä kullattu. Pyöreä jalka, jonka päälle on kiinnitetty plastinen keihäs ja tanko, jossa etikkasieni, hoikka suora varsi ja hyvin iso malja; maljan pohjassa ja varren yläpäässä plastiset lehtinauhat. Kaiverrus: "Tehkät tämä minun muistokseni." Kork. 27 cm. Leimat: A. G. Roos, Turku 1823.

ÖYLÄTTILAUTANEN, hopeaa, sisältä kullattu. Sama kaiverrus ja lisäksi "Öfverby kapell 1823." Halk. 15 cm. Samat leimat.

KALKKI, hopeaa. Korkea kellomainen jalka, pallomainen solmu ja sileä, nokalla varustettu malja. Kork. 19 cm. Leimat: Kultakeskus, Hämeenlinna 1935.

PIKARIT, hopeaa, 50 kappaletta. Ison kalkin muotoiset, maljaan kaiverrettu risti, jalkaan "Ylikylän Kirkko 1935." Kork. 7 cm. Samat leimat kuin kaatokalkissa.

VIINIKANNU (kuva 14), hopeaa, kädensija ebenpuuta. Neljän pallojalan kannattama neliömäinen jalusta, alaosaltaan pystykupuroiden koristama munamainen kupu, leveä kaulus, lyhyt nokka ja kupera kansi, joka päättyy ristiin. Profilien koristeina lehtisauvat ja viiniköynnös ym., kuvun alapuolella lehdykkätuppi ja kannessa ristin alla myös lehtikaulus. Kaiverrus: "Bjerno Öfverby Kapell-Kyrko Kanna 1846." (Perniön Ylikylän kappelikirkon kannu 1846.) Kork. 35 cm. Leimat: Th. Lilius, Turku 1846; kannu maksoi 90 hopearuplaa (tilit).

VIINIKANNU, uuttahopeaa. Pyöreä jalka ja päärynämäinen kupu, kuperan kannen päätteenä Karitsa raamatun päällä, kylkeen on kaiverrettu

13. HOPEINEN EHTOOLLISKALKKI. A. G. ROOS, TURKU 1823.
Nattvardskalk av silver. A. G. Roos, Åbo 1823.

raamattu, laakerinsepple ja risti. Kaiverrus: ”Yliskylän kirkon oma.” Kork. 50 cm. Leimaton; sen on turkulainen W. Pettersson valmistanut n. v. 1900. Kannuun kuuluu uushopeinen suppilo ja siivilä.

ÖYLÄTTIRASIA, kaksileimaista tinaa. Lieriömäinen tasakantinen rasia, jonka kannessa profiloitu nuppi. Kork. 12,5 cm. Leimat: J. Lindblad, Turku 1843; tähän vaihdettiin kirkon vanha tinakalkki ja lautanen.

KASTEMALJA, kristallia, n. v:lta 1900. Uushopeinen nelijalkainen jalusta. Halk. 16 cm.

KASTEMALJA, kuorissa. V. 1953 hankittu marmoroitu, kalkin muotoinen teline, johon on upotettu kristallimalja.

HÄVINNEET EHTOOLLISVÄLINEET JA MUUT ASTIAT. Keski-aikaisista astioista ei ole säilynyt mitään tietoa; kirkossa oli ennen Isoavihaa hopeinen ehtoolliskalkki, joka luultavasti oli emäkirkon sakaristossa ja niin joutui vihollisen saaliiksi. Muut astiat olivat tinaiset. V. 1645 mainitaan Krister Henrikinpoika Sabelfanan lahjoittama tinakalkki ja lautanen (majoitusmestari Kr. Sabelfana omisti puolet Perniön Hämeenkyrön kartanosta v:een 1666 tai -67). Ennen v:a 1733 oli lautamies Hörman lahjoittanut tinakannun kirkolle. Kappalaiselle ostettiin v. 1746 tinaiset ehtoollisvälineet ja v. 1761 hankittiin läkipeltinen öylät-

15. MESSUKASUKKA. 1700-LUVUN MAALATTU KIINALAINEN SILKKIKANGAS, RISTI 1600-LUVUN HOPEAKANGASTA. *Mässhake. Målat kinesiskt siden från 1700-talet, korset av silverbrokad från 1600-talet.*

tirasia. 1800-luvun alkupuolella käytettiin läkipeltistä kastemaljaa.

V. 1933 (H. Salmon inventointi) oli kirkossa hopeinen Öylättirasia, jossa oli kaiverrus: ”Gustaf Litz och Grisilia Jacobsdotter förärt till Öfverby Kyrka år 1835 såsom ett minne af deras 28 åriga värdskap på Kieronperä Rusthåll.” (Kustaa Litz ja Grisilia Jaakontytär lahjoittaneet Yliskylän kirkolle v. 1835 muistoksi siitä että he 28 vuoden aikana ovat olleet isäntäväkenä Kieronperän ratsutilalla.)

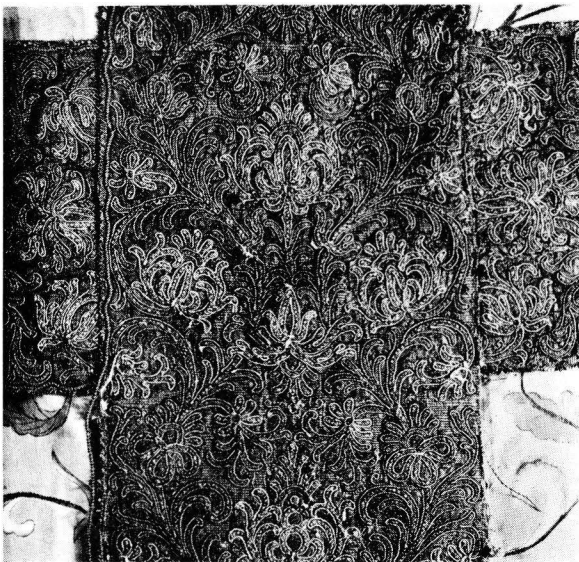
Tekstiilit

ALTARIVAATE, viininpunaista verkkaa, koristamaton.

KASUKAT: 1 (kuva 15). Nykyään Perniön museossa. Keltaista kiinalaista, maalattua 1700-luvun silkkiä; kuviointina sirot köynnökset, joiden kukkia ovat mm. isot pionit. Selkäpuolella on 1600-luvulta peräisin olevasta hopeakan-kaasta tehty iso risti, jonka alahaaran pää on kaksijakoinen; kangas on kokonaan rikkaan kukka-aiheisen hopea- ja silkkilangalla suoritettun kirjonnin peittämä. Kaula-aukossa on vihreä ja valkoinen silkkinauha, jossa kukkaku-

14. HOPEINEN VIINIKANNU. TH. LILIUS, TURKU 1846. *Vinkanna av silver. Th. Lilius, Åbo 1846.*

16. EDELLISEN KUVAN RISTIN YKSITYISKOHTA.
Detalj av korset på föregående bild.

viointia. Kasukka saatiin kirkkoon joskus vv:n 1758 ja 1803 välisenä aikana (kal.).

2. 1800-luvun loppupuolelta. Mustaa samettia, koristelu hopeakaluunaa. Selkäpuolella on orjantappuraristi, etupuolella Jehovan aurinko. KALKKILIINA, mustaa samettia, koristelu kasvis-

17. VUODEN 1850 PAIKKEILLA HANKITTU PRONSSINEN KYNTTILÄKRUUNU.
Ljuskrona av brons, ca 1850.

aiheinen ja helmillä kirjottu. 1870-luvulta (kal.) KIRJALIINA, edellisen kaltainen. Helmikirjonnan aiheena risti ja kärsimysvälineet. Lahjoittanut ratsutilallisen tytär M. Bergroth 1870-luvulla (kal.).

HAAVI, päällystetty mustalla sametilla, koristeena ristikkäiset hopeakaluunat ja hapsut sekä kirjonta "E E 1866". Mustan sorvatun varren messinkiputkesta riippuu levy ilman kaiverrusta. Lahjoittanut Pohjankylän torppari Hammar (kal.).

VIHKIRYIJY, tekstiilitaiteilija Eeva Anttilan suunnittelema ja Maatalousnaisten valmistama ja lahjoittama v. 1953. KUORIMATTO on samaa alkuperää.

HÄVINNEET TEKSTIILIT. V. 1645 oli kirkossa kaksi kirjavaa kasukkaa. Perniön kirkosta saatiin v. 1733 silkkinen kalkkiliina ja v. 1804 mainitaan vanha haavi. V. 1819 Yliskylän omistaja J. R. Bremer lahjoitti hopealangalla kirjotun mustan verkaisen alttarivaatteen, joka korvasi vanhan punaisen verkavaatteen. – Mainittakoon tässä yhteydessä, että Isonvihan aikana viholliset ryöstivät saarnastuolin peitteen ja paarivaatteen.

Valaisimet

KRISTALLIKRUUNUT: 1. Empiretyylinen iso kruunu, jonka leveästä vanteesta lähtee kymmenen kynttilänhaaraa.

2. Empiretyylinen. Alavanteessa kuusi, ylävanteessa neljä enkelinpäämedaljongeista alkavaa kynttilänhaaraa.

3. Pronssikruunu (kuva 17), jossa on kuusi kasvisaiheista kynttilänhaaraa ja näissä kummassakin kolme kynttilänpesää. Talivadeista riippuu kristalleja. Rungon puolivälissä toistuu alapään lehtiruusu, josta kasvaa siroja, naturalistisia pronssilehtiä, ja rungon yläpäässä on kolmas ruusu. Kappeliseurakunnan nuorisolahti lahjoittanut v:n 1850 jälkeen (kal.).

SEINÄKYNTTELİKÖT: 1–2. Pari, yksinkertaiset nelihaaraiset, puusta sorvatut. Ulkonema seinästä n. 30 cm.

KYNTTILÄNJALAT: 1–2. Pari, uushopeiset viisihaaraiset. Irrallinen haaraosa on sijoitettu varren päässä olevaan kynttilänpesään. Jalassa kai-verretut ruusut ja teksti: "Rovasti B. G. Lindelin muistoksi 19 26/3 02." (Perniön kirkkoherana vv. 1896–1902.) Kork. 28 cm.

3–4. Pari, valettu pronssista, 1890-luvulta. Kork. 22 cm.

5–6. Kaksi hieman erimuotoista kynttilänjalkaa, hopeoitua lasia, v:n 1890 paikkeilta. Kork. 22 cm.

18. KOSKEN TEHTAASSA V. 1695 VALETTU RAUTAKELLO.
Kyrkklocka av järn, gjuten på Koskis bruk år 1695.

HÄVINNEET VALAISIMET. V. 1758 mainitaan tinainen *kruunu*, joka myöhemmin häviää kalustoluettelosta.

Kellot

1. Reunassa yksi, ylinnä kaksi palmettinauhaa. Kyljessä krusifiksi ja kolme enkelinpäätä sekä kirjoitus: ÖFVERBY. CAPELL. I. BIERNO. SOKN/OCH. ÅBO. LÄN. GIUTEN. HOS. MADAME/FAHLSTEN. I. STOCKHOLM. ÅR. 1780. (Yliskylän kappeli Perniön pitäjässä ja Turun läänissä. Valettu rouva Fahlstenin luona Tukholmassa v. 1780.) Halk. 53 cm. (J. Fahlsten, Tukholmassa vv. 1740–60 toiminut kellonvalaja. Hänen leskensä Kristiina ylläpiti työpajaa miehen kuoleman jälkeen.)
2. Edellisen kaltainen ja samankokoinenkin. Kirjoitus: PERNIÖN PITÄJÄN YLISKYLÄN/KAPPELIN KIRKON TOIMITETT KAP-/PEL SEURAKUNNAN JÄSENILDÄ JA/WALETTU LUVIAN KAPPELISA/MICKAEL ROSTEDILDA. VUONA 1834. Vastakkaisella puolella: MINÄ WEISAN ARMOSTA/JA OIKEUDESTA SINULLE/HERRA MINÄ WEISAN/PSALM 100 v. 1. (Mikael Rostedt, Luvialla toiminut kellonvalaja, s. 1790, k. 1839.)
3. (kuva 18), nykyään KM n:o 2344: 1. Valettu raudasta, koristeena yksinkertaiset kolmeen ryhmään kootut vaakasuorat profiilit. Kirjoitus:

LAUDATE DEUM AUSPICE (Jehovan heprealainen nimi)/KATHARINA BROMAN/A A B. I T: H. T: A. H. H. E: SOLI DEO GLORIA 1695. Halk. 39 cm. (Ylistäkää Jumalaa, siunatkaa Jehovaa. Yksin Jumalalle kunnia. – Piispa Erland Bromanin perilliset omistivat Kosken ruukin vv. 1690–1731; yhden tyttären nimi oli Katariina. Kello lienee valettu Koskella: se mainitaan Yliskylän kirkossa vielä v. 1804, oli vv. 1825–44 Fiskarsin tehtaan päivätyökellona ja joutui sieltä Kansallismuseoon.

M. Juva (Varsinais-Suomen historia VII 3–4, s. 136) mainitsee viitaten v. 1726 pidettyyn piispantarkastukseen, että yksi kello oli ryöstetty Yliskylästä Isonvihan aikana. V. 1836 oli Yliskylässä vielä toinenkin rautakello, mutta sen kokoa ei mainita joten se saattaa olla rippikellokin (kal.).

Sekalaista

NUMEROTAULUT: 1. Kiinnitetty kuorin eteläosassa olevaan lukkarinpenkkiin. Vihreäksi marmoroitu, rokokootyylinen kehys. Kork. 90 cm. Rakennuskonservaattori Th. Lindquistin suunnittelema v. 1953.

2–3. Yksinkertaiset empiretyyliset taulut, joiden harmaiksi maalattujen kehyksien otsikkoina on matalat kolmiopäädty.

SAKARISTON KALUSTOON kuuluu mm. jo v. 1804 mainittu pukkipöytä ja luultavasti v. 1747 ostettu kaappi, jonka ovessa ja etusivussa on suora-kaiteen muotoiset peilit, sekä biedermeiertyyliä pinnatuoleja. Kalusto on maalattu harmaaksi.

KOLEHTILIPAS, kiinnitetty sorvattuun, pullea-profiliseen jalustaan kuorin pohjoisosassa. Lipas on lautainen ja raudoitettu.

MULTALAPIO, jossa on sorvattu varsi ja pieni taottu lapa.

PAARIT, mustiksi maalatut jalat sahaamalla profiloitu. Luultavasti 1800-luvulta.

V. 1751 hankittu *numerotaulu*, v. 1761 valmistettu *jalkapuu*, 1800-luvun alkupuolella mainittu *kirkkolaiva* ja kaksi *hääpeäpenkkiä* ym. ovat hävinneet.

TIIVISTELMÄ

1. Jo varhain keskiaikana, varmaan jo 1200-luvulla, lie-nee rakennettu Perniön seudun ensimmäinen puinen kirkko Yliskylän rautakautisen kalmiston, suurin piirtein nykyisen kirkon paikalle. Jo 1400-luvulla oli kirkko rappeutumistilassa. Keskiaikaisia esineitä ei ole säilynyt.

2. Mahdollisesti 1400-luvulla rakennettiin uusi kirkko.
3. 1630-luvulla kirkko uusittiin perusteellisesti. Se oli näihin aikoihin pieni vaatimaton, hirsistä salvottu pitkäkirkko, jossa oli runkokuonetta kapeampi ja hieman matalampi kuori. Länsipäädyssä oli eteinen. Kirkkotarhaa ympäröi hirsiaita.
4. Vv. 1753–55 rakensi Eerik Dahl nykyisen pienen hirsisen pitkäkirkon. Sen lautaholvi valmistui vasta v. 1764. Tapuli rakennettiin n. vv. 1778–80.
5. Kirkon ulkolaudoitus uusittiin v. 1866 ja v. 1892 1850-luvun pärekatto uusittiin asfalttihuovasta ja kirkko maalattiin vaalean harmaaksi, mikä väri korvaa alkuperäisen punaisen. Pienempiä korjauksia mainitaan vv. 1796 ja 1821; ikkunoiden muoto ja jaottelu on peräisin viimeksi mainitulta vuodelta. Kirkkotarhan harmaakiviat on vasta 1890-luvulta.
6. 1920-luvulla kirkon vesikatto pellitettiin. Kirkossa on suoritettu sisäkorjaus vv. 1952–53 Muinaistieteellisen toimikunnan valvonnassa.

REFERAT

I. Bjärnåtraktens första kyrka torde ha legat ungefär på platsen för Överby (fi. Yliskylä) nuvarande kyrka; troligen uppfördes den under 1200-talet i anslutning till den rika järnåldersgravplatsen. Kyrkan säges ha varit förfallen redan på 1400-talet, då Bjärnå stenkyrka uppfördes. Av dess lösöre har intet bevarats.

II. Möjligen byggdes en ny kyrka redan under 1400-talet.

III. På 1630-talet var kyrkan förfallen och genomgick en grundlig förnyelse. Vid denna tid skildras den som en anspråkslös långkyrka om 16,25 alns längd, 10 alns bredd och 10–13 stockvarvs höjd. Ytterligare tillkom ett smalare och något lägre, 7 aln långt kor samt en förstuga vid västgaveln; någon sakristia omtalas icke. Vattentaket, av bräder, vilade på 6 längsgående stockar. Klockstapelns yttre är icke känt. Kyrkogården hade stockbalk.

Till kyrkans inredning hörde en vid korets sydvägg uppställd predikstol med målade apostlar och profeter från år 1700 samt en läktare i väst. Altartavlan (bild 11) skänktes först år 1750; den är målad av Jonas Bergman, Åbo,

men starkt restaurerad av R. W. Ekman på 1870-talet. Snickaren Anders Leino byggde kyrkans nya bänkverk år 1700. Av nattvardskärl omtalas tennkärl och vinkanna från 1600-talet; kyrkan ägde även en silverkalk, som under Stora ofreden blev fiendens byte. Armaturen omtalas icke; av textilier nämnas år 1645 två brokiga mässhakar. En klocka från 1695 (bild 18), troligen gjuten på Koskis bruk, finnes bevarad.

IV. Överby nuvarande lilla långkyrka upptimrades år 1753–55 av Tykö bruks byggmästare, Erik Dahl. Brädvalvet blev först färdigt år 1764. I fråga om utseendet avvek kyrkan från nuvarande skick beträffande vattentaket, som var av bräder, en senare riven liten förstuga vid västgaveln samt i fråga om färgen, som, åtminstone på 1800-talet, var röd med ljusa detaljer. Gaveltriangelnarnas vågräta brädfodring var ursprungligen stående. Den nuvarande fönsterindelnningen härstammar från år 1821. – Klockstapen uppfördes ca 1778–80, och rödmyllades. Predikstolen (bild 10) härstammar från 1790-talet. Av lösöre må nämnas nattvardskärl av A. G. Roos, Åbo 1823 (bild 13), vinkanna av Th. Lilius, Åbo 1846 (bild 14), oblatsskrin av tenn, J. Lindblad, Åbo 1843, en mässhake av gult kinesiskt målat 1700-talsiden med kors av 1600-tals silverbrokad (bild 15), ett par empirekristallkronor, klocka, gjuten hos Joh. Fahlstens änka, Stockholm 1780 och klocka av Mikael Rostedt, Luvia 1834, samt enkelt skåp från 1747, 1700-tals bockbord och enkla biedermeierstolar i sakristian.

V. År 1866 förnyas kyrkans yttre brädfodring och 1892 ersättes skurtakets dåvarande pärtor med takfil och kyrkan får kaminuppvärmning. Den målas nu, liksom även stapeln, i ljusgrått. Vid samma tid omges kyrkogården med kallmur av gråsten.

Av kyrkans inredning från denna tid kan nämnas orgeln av J. A. Zachariassen, Nystad 1896 (bild 12), av lösöre textilier, bronskrona med naturalistisk växtdekor (bild 17, efter 1850) och enkla ljusstakar från seklets slut.

VI. Utom smärre reparationer under 1900-talet bör nämnas en innerrestaurering, som under Arkeologiska kommissionens övervakning utfördes år 1952–53 enligt förslag av byggnadskonserverator Th. Lindquist.

Teijon tehtaan kirkko

LÄHTEITÄ

Karl Ekman, Ett gammalt herrgårdsbruks historia. Helsingfors 1937. *M. A. Knaapinen*, Perniön pitäjä. Turku 1930, ss. 225–230.

Hyviä selostuksia Teijon kartanosta on sekä Suomen suurkartanot-teoksen II:ssa osassa että teoksessa *Finlands Herrgårdar*. Bremer-suvun pientä arkistoa säilyttää tohtorinrouva Kjerstin Hampf, s. Bremer, Karjaa. Ks. myös Perniön kirkkoa koskevan luvun lähdeluetteloa.

Perniön kirkon arkisto: Kalustoluettelot vv:lta 1822 ja 1842. Vv. 1807, 1852, 1942 ja 1952 pidettyjen piispantarkastus-

ten ja vv. 1804, 1847 ja 1875 pidettyjen rovastintarkastusten pöytäkirjat. Sekä tilikirjoissa että pitäjänkokousten pöytäkirjoissa esiintyy silloin tällöin tietoja Teijonkin kirkosta.

Teijon kartanon arkisto: Hans Henrik Kijkin ja Joosef Bremerin välinen kauppakirja v:lta 1794; koskee mm. Kijkin hautakiveä. C. G. Bremerin kirkon riemujuhlissa 20. 7. 1930 pitämä puhe, joka sisältää kirkon historiikkia. Vv. 1869 ja 1930 laadittu kalustoluettelo ynnä selostus kirkon v. 1930 suoritetusta restauroinnista.

Kansallismuseon topogr. arkisto: Muinaismuistoyhdistyksen Taidehistoriallisen retkikunnan v. 1885 laatima selostus kirkosta ja H. Salmon v. 1933 laatima inventointikertomus.

1. TEIJON KIRKKO ETELÄSTÄ.
Tykö kyrka från söder.

Teijon keskiaikaisen säterin yhteyteen perusti vapaaherra Lauritsa Creutz v. 1686 masuunin, ja tästä alusta kehittyi jo 1600-luvun loppupuolella rautatehdas, johon yhdistettiin myös Kirkakkala ja Matildedal (silloinen Hummeldal). Tehtaan seurakunta perustettiin virallisesti v. 1687, josta lähtien paikalla oli pappi ja nähtävästi kirkkokuonekin, vaikkei luultavasti itsestä kirkkorakennusta. Seurakunta lopetettiin v. 1869 ja siitä lähtien kirkkoa on hoidettu Perniöstä käsin.

Matildedalissa on pieni *rukoushuone*.

Edelliset kirkot

Tehtaan ensimmäisistä 1600-luvun päärakennuksissa sekä v. 1702 rakennetussa päärakennuksessa olleista *kirkkokuoneista* ei ole säilynyt

mitään tietoa. Kun nykyinen, C. F. Schröderin suunnittelema päärakennus valmistui v. 1770 sisustettiin osa toisen kerroksen pohjoispäästä *kirkkosaliksi*; perimätiedon mukaan katto on rakennettu mansardimuotoon juuri siksi että oli saatava tarpeeksi tilaa tähän saliin (Suurkartanot II, s. 318). Kirkkosalin vieressä oli *lämmitetävä huone*, jonka kirkon vastaisessa seinässä olevasta ikkunasta herrasväki mukavasti voi seurata jumalanpalvelusta.

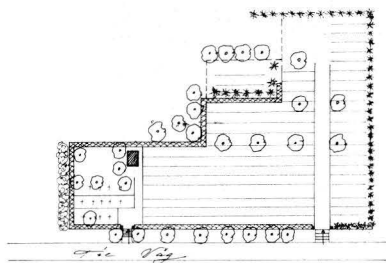
Osa nykyisen kirkon irtaimistosta on ilmeisesti peräisin tästä ja myös edellisen kirkkokuoneen ajoilta.

Kellotapulua ei nykyään ole, vaan kellot on siirretty kirkon torniin. Kirkonkellossa on teksti, josta käy ilmi että se v. 1741 ”sortui tapuleineen kovassa myrskyssä”, ks. s. 89. Vanhojen kellotapulien sijaintia ei tunneta.

Nykyinen kirkko

HAUTAUSMAA

Varsinaista kirkkotarhaa ei ole, vaan kirkko on sijoitettu vapaasti tehtaan puistoon. Hautausmaa (kuva 2) on järjestetty kartanon pohjoispuolelle meren rantaan. Sitä ympäröi harmaakivistä epäsäännöllisesti ladottu, v. 1844 uusittu aita, jonka lounaisosassa on kaksi porttiaukkoa; niitä kehystävät tukevat tiiliset, rapatut ja keltaisiksi maalatut pilarit, joissa on peltiset pyramiidikatot. Hautausmaa on ollut käytössä n. 1700-luvun keskimailta lähtien (vielä v. 1908 olivat käytössä vanhat ruumiinkantoliinat, joihin oli kirjottu vuosiluku 1753). Aluetta on jaksottaisesti ainakin vv. 1849 ja 1868 laajennettu pohjoiseen.

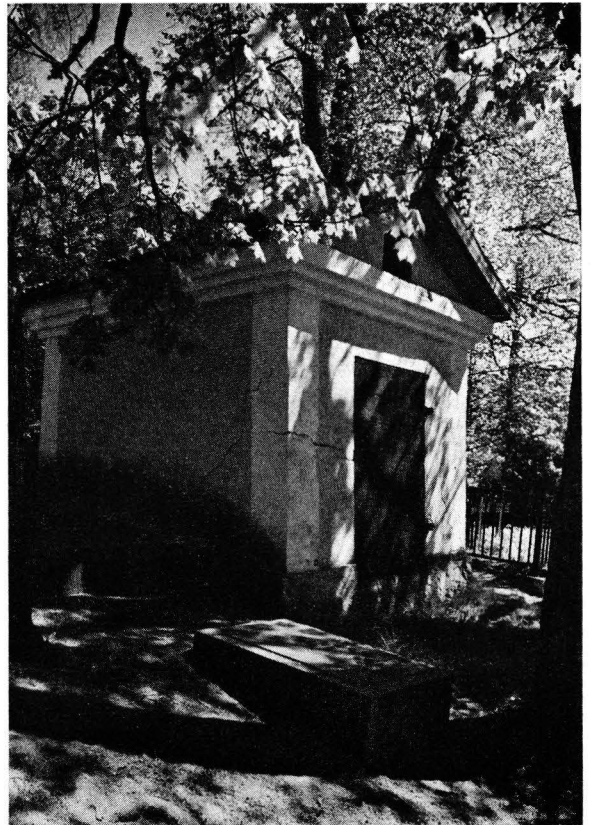

2. HAUTAUSMAA, 1 : 2000.
Begravningsplatsen, 1 : 2000.

HAUTAKAPPELI (kuva 3) on hautausmaan koillisosassa ja nähtävästi Hans Henrik Kijkin 1790-luvulla rakennuttama (ks. lähdeluettelossa mainittua kauppasopimusta, missä Kijk varaa itselleen oikeuden poistaa kappelin oven yläpuolella olevan nimitaulun). V. 1794 mainitaan myös (Perniön kirkon ark., pöytäk.) että Teijon hautausmaassa oli muurihauta. – Hautakappeli on yksinkertainen, uusklassinen tiilirakennus, joka on rapattu sekä maalattu keltaiseksi, yksityiskohdat valkoiseksi. Kappeli on pohjaltaan neliömäinen; siinä on vahvasti ulkoneva, porrasmaisesti profiloitu räystäs, joka jatkuu myös päätykolmioiden alapuolella, ja tiilellä katettu satulakatto. Länsipäädyssä on yksinkertainen, suorapäätteinen peltiovi ja päätykolmioon on kiinnitetty peltilevy, jossa on kirjoitus: ”Här hwilar Brukspatronen Robert Bremer född D. . . 1777 Död D. . . 1844.” (Täällä lepää ruukinpatruuna

Robert Bremer, syntynyt. . . 1777, kuollut. . . 1844.)

Kappelin ympärillä ovat Bremer-suvun *haudat*. Niistä mainittakoon ruukinpatruuna Joosef Bremerin hauta, jonka nostorenkailta varustetussa HAUTAKIVESSÄ on kirjoitus: ”Joseph Bremer död 3 maj 1814 77 år, 6 mån. gl. sörjd af 9 barn 23 barnabarn och underhafvande.” (Joosef Bremer, k. toukokuun 3 p:nä 1814 77 vuoden kuuden kuukauden ikäisenä, yhdeksän lapsen, 23 lastenlapsen ja alamaisten suremana), sekä Karoliina Vilhelmiina Bremerin, o.s. Baër (1795–1827), Kaarle Otto Bremerin (1776–1828) ja ruukinpatruuna Joris Eggert Bremerin (k.v. 1863) haudat. Karoliina Bremerin haudalla on valurautainen hautapatsas, jossa on seuraava teksti: ”Här hwilar/löjtnanten wid F:D:Kungl:Åbo/Läns regemente, bärande kungl./swenska swärds ordens guld-medalj för tapperhet i fält/August Bremer's /ömt älskade maka/Carolina Wilhelmina/Bremer född Baër./Född den 12te juli 1795./Död

3. 1790-LUVULLA RAKENNETTU HAUTAKAPPELI.
Gravkapell från 1790-talet.

den 2^{-dra} december 1827. Frid öfver hennes stoft!” Patsaan toisella puolella:”Hennes tida bortgång från maka och barn saknas och begrätes, så länge deras hiertan klappa.” (Tässä lepää entisen kuninkaall. Turun läänin rykmentin luutnantin, August Bremerin, joka kantaa Ruotsin kuninkaall. miekkaritarikunnan kultamitalia urheudesta sotakentällä, hellästi rakastama puoliso Karoliina Vilhelmiina Bremer, o.s. Baër. Rauha hänen tomulleen! Hänen varhaista poismenoaan puolison ja lasten luota kaivataan ja itketään, niin kauan kuin heidän sydämensä sykkivät.)

KIRKKO

Nykyisen kirkon (kuvat 4–8) rakennutti ruukinpatruuna Robert Bremer (joka omisti Teijon kartanon vv. 1814–44) omien piirustustensa mukaan v. 1829 koottuaan siihen materiaalit jo v. 1824; samalla kartanon vanha kirkkosali muutettiin asuinhuoneeksi. Kirkko vihittiin tarkoitukseensa v. 1830.

Kirkko sijaitsee korkealla mäellä ruukinlammen eteläpuolella ja siihen johtaa v. 1830 istutettu jalopuukuja. Tavallisuudesta poikkeavasti kirkon ulko-ovi on pohjoisseinässä, vaikka kuori onkin järjestetty rakennuksen itäpäähän.

Kirkon tyyli ja jäsentely poikkeaa huomattavasti tavanomaisista kirkkorakennuksista. Kirk-

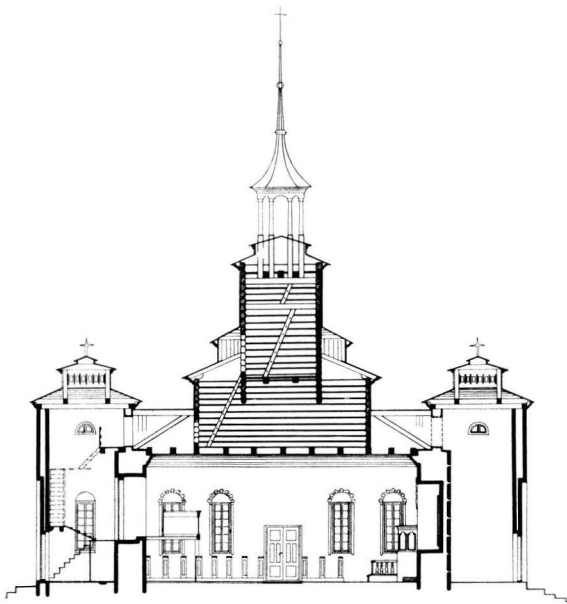

4. KIRKON POHJOISSIVU.
Kyrkans nordfasad.

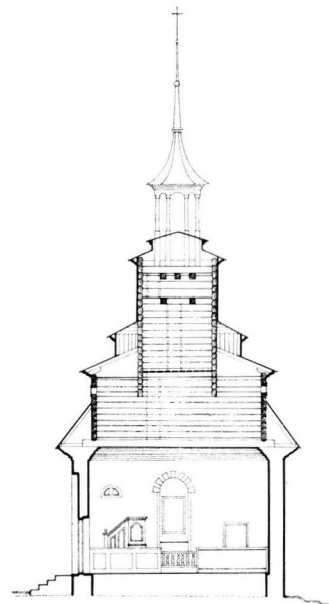
ko on nimittäin rakennettu tiilestä ja hirsistä kiinalaista paviljonkia jäljitteleväksi; ehkä Robert

5. ITÄSUUNTAINEN SISÄKUVA.
Interiör mot öst.

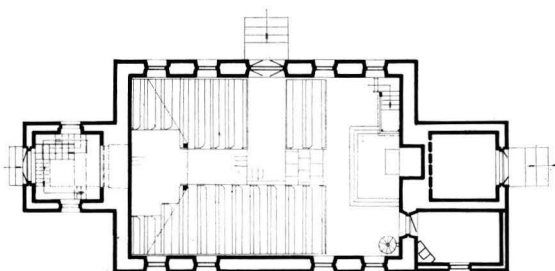
6. POHJOISSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS, 1 : 300.
Längdsnitt mot norr, 1 : 300.

8. ITÄSUUNTAINEN POIKITTÄISLEIKKAUS, 1 : 300.
Tvärsnitt mot öst, 1 : 300.

Bremeriä on innoittanut sekä hänen isänsä Joo-sefin kertomukset lukuisista matkoistaan että lapsuudenkodin kirjastossa tiettävästi olleet maantieteelliset teokset ja karttakirjat (rva Hampfin antama tieto). Melkein neliömäisen kirkon molempiin päätyihin on liitetty matala torninjalka ja itse runkokuoneen päältä kohoaa hirsistä salvottu kolmikerroksinen, porrasmaisesti kapeneva tornirakennelma. Se päättyy avonaiseen lanterniiniin, johon on sijoitettu kirkon kello.

Päätytorneissa on pieni matala, neliömäinen lanterniini, jonka huippuna on risti. Länsitorniin on sovitettu kirkon ullakonportaat, itätornissa on varastosuoja. Sen eteläpuolelle on vv:n 1842 ja -69 välisenä aikana rakennettu pieni viistokattoinen sakaristo.

7. KIRKON POHJAPIIRROS, 1 : 300.
Plan av kyrkan, 1 : 300.

Tiilipinnat on rapattu. Ylärakennelman hirsiseinät on maalattu valkoiseksi. Sen yläosassa on mustat kellotaulut. Lanterniini on pohjaltaan kahdeksankulmainen, sen katosta kannattavat hennot sorvatut pylvää, jotka on maalattu valkoisiksi. Lanterniinin viirissä on vuosiluku 1764 ja kirjaimet I.I.K. (J.J. Kijk); viiri lienee otettu kartanon vanhasta päärakennuksesta.

VESIKATOT nousevat vahvoilta räystäältä, jotka on maalattu vihreäksi, itse runkokuoneen räystään alapuolelle on vihreällä värillä maalattu hammaslista. Samanväriset ovat ylärakennelman ylimmän kerroksen pystyt lautakoristeet. Katot on peitetty mustaksi maalatulla huovalla; lanterniinien huippukatot on pellitetty. Kaikki katot olivat alkuaan lautaa ja punamullatut (kal. 1842).

IKKUNAT ja OVET. Kirkkokuoneen sekä päätytornien alakerran ikkunoiden aukot ja oviaukot ovat suorapäätteiset, mutta sekä ikkunoissa että ovissa on pyörökaarinen kehys, jonka kaarta kiertää rustiikkakoristelu. Ovia on paitsi pohjoisseinässä myös molemman päätytornin päätyseinässä, ikkunoita on runkokuoneen sivuseinissä neljä ja päätytornien sivuseinissä yksi kummasakin (sakaristo peittää kuitenkin itätornin eteläseinän ikkunan). Lisäksi on runkokuoneen päädyissä kaksi pientä pyörökaarista ikkunaa (joista länsipäädyn eteläikkuna muurattiin um-

peen v. 1940) ja samanlaiset ikkunat toistuvat päätytornien yläkerrassa. Kirkon ylärakennelman eri kerroksiin on sovitettu pienet, makaa-
van suorakaiteen muotoiset valoaukot ja vale-
ikkunat. Sakariston eteläseinässä on yksinkertai-
nen suorapäätteinen ikkuna.

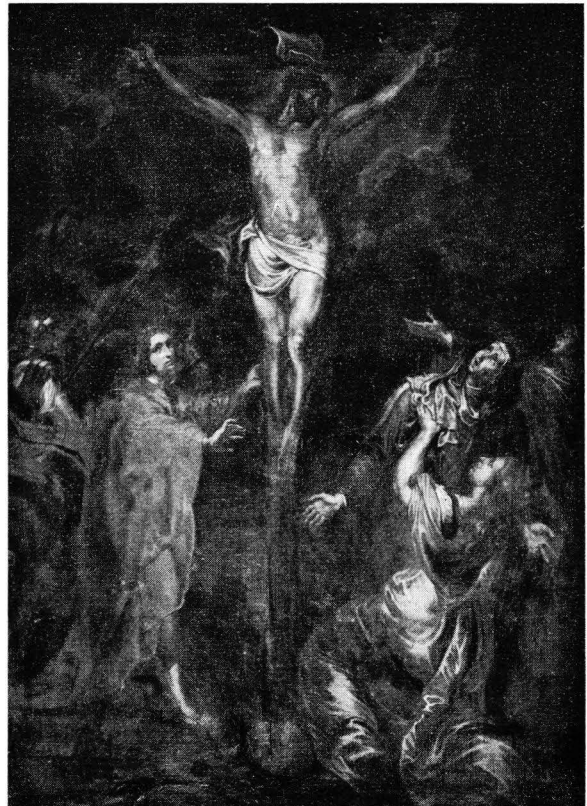
Pohjoisseinän oven yläpuolelle on sovitettu kivi,
jossa on kirjoitus: *Ad gloriam Dei/hoc Templum/
aedificaverunt/Robertus et Brita Bremer /Anno 1830.*
(Jumalan kunniaksi tämän temppelin rakennut-
tivat R. ja B. Bremer v. 1830.) Sen alapuolella
lukee: ”Uusittu mahdollisimman alkuperäiseen
asuun vuonna 1930.” Vv. 1939–44 kaatuneiden
muistokivi on kiinnitetty seinän länsipäähän.

SISUSTA (kuva 5). Pienen runkokuoneen välikat-
tona on vaakasuora ponttilautakatto, jonka
reunassa on profiloitu lista. Käytävissä on lattia
laskettu kalkkikivilevyistä, muualla laudoista.
Seinät on rapattu ja kalkittu ja niiden alaosaan
on maalattu tumma paneeli, ikkunoiden kaarta
sekä alttarikomeron ja parven päällä olevan
oven kaarta kiertää rustiikkakoristelu. Katto on
maalattu harmaaksi, sen lista marmoroitu tum-
man vihreäksi.

Sakaristoon johtaa yksinkertainen, alttarikome-
ron eteläpuolelle avattu suorapäätteinen ovi,
jonka yläpuolelle kiinnitettyyn kivilevyyn on
hakattu Jobin kirjan 19:n luvun säkeistöt 25–27
(ruotsin kielellä).

V. 1930 suoritettu KORJAUS. Kirkkoa koskevat
arkistotiedot ovat hyvin niukat; niin ei esimer-
kiksi tiedetä koska sakaristo on rakennettu tai
vesikatot peitetty huovalla eikä edes tarkkaan
koska sisustus uusittiin uusgoottilaiseen tyyliin;
viimeksi mainittu lienee tapahtunut v:n 1860
paikkeilla. Sitä vastoin on v. 1930 suoritetusta
korjauksesta tiedot tallella. Tämä korjaus suori-
tettiin kirkon satavuotisjuhlan johdosta ja sen
kustansivat tehtaan omistaja vapaaherra R.
Wrede ja hänen puolisonsa Mary. Työtä johti
konservaattori Karl Nygren Turusta.

Itätorniin tehtiin välikatto. Kirkko maalattiin
ulkoa ja rustiikkakoristelun tumma värikin lie-
nee tältä vuodelta peräisin. Varsinainen korjaus
keskittyi kuitenkin kirkkokuoneen asuun. Sei-
nien tumma paneeli maalattiin ja alttarikome-
ron sekä muiden muurinaukkojen kehystykset,
jotka n. v:sta 1860 lähtien olivat tumman rus-
keat, saivat alkuperäisen sinisenvihreän värinsä.
Kattolistan vanha marmorointi paljastettiin. Si-
säövet maalattiin samalla värillä kuin penkit.
Kiinteä sisustus restauroitiin perusteellisesti.

9. ALTARITAU LU. OSITTAIN JÄLJENNÖ VAN DYCKIN
SAMANAIHEISESTA MAALAUKSESTA.

*Altartavlän. Delvis kopierad efter van Dycks målning med
samma motiv.*

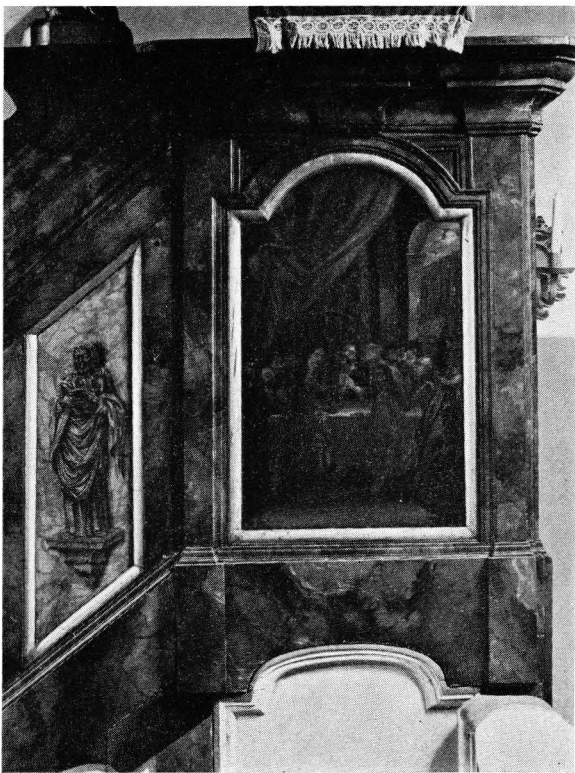
Kiinteä sisustus

V:n 1930 korjauksessa pyrittiin Karl Nygrenin
ehdotuksesta mahdollisimman tarkkaan nou-
dattamaan sisustuksen vanhaa väritystä. 1860-
luvulla aikaansaatu uusgoottilainen vaikutelma,
jonka hallitsevina väreinä olivat valkoinen ja
kulta sekä tumma tammenväri, pyrittiin poista-
maan.

Kirkossa on *kamiinalämmitys*, sakaristossa muu-
rattu uuni. *Sähkövalo* on, mutta vanhat valaisi-
met on jätetty koskematta ja niissä käytetään
ainoastaan kynttilöitä.

ALTARI (näkyv kuvassa 5) on sovitettu kirkko-
huoneen itäpäässä olevaan syvään komeroon. Se
on tehty puusta ja rapattu.

ALTARITAU LU, kankaalle maalattu, signeeraa-
maton öljymaalaus, joka lienee peräisin 1700-
luvulta (kuva 9). Aiheena on Ristiinnaulittu.
Maalaus on jäljennös van Dyckin vastaavasta
taulusta, ja luultavasti tehty P. de Bailliuksen v.
1643 valmistaman kuparipiirroksen mukaan,
mutta ristin oikealla puolella seisovan P. Fran-

10. NOIN V. 1770 VALMISTUNUT SAARNASTUOLI; KORISTELU ON JOONAS BERGMANIN MAALAAMA V. 1773.
Predikstolen från ca 1770, med målad dekor av Jonas Bergman 1773.

ciscus Assisilaisen asemesta siihen on maalattu evankelista Johannes. Kullatut, kulmapalmettikoristeiset kehykset hankittiin v. 1846 (kal.). Koko 120 × 90 cm.

ALTARINKAIDE, suorakaiteen muotoinen. Kaidetta kannattavat suoralinjaiset kulmapilarit ja sahatut, balusterimaisesti profiloitunut pylväät. Alkuperäiset värit, jotka uusittiin v. 1930, ovat vihertävä marmorointi ja harmaa.

SAARNASTUOLI (kuva 10) on kirkkokuoneen koilliskulmassa. Se lienee tehty v. 1770 valmistuneeseen kirkkokuoneeseen. Siinä on suorasivuinen jalka, joka jatkuu välittömästi pohjaltaan neliömäiseen runkoon, portaat, joissa kaide, ja katos. Jalkaan on sovitettu kaappi. Porraskaiteen alaosan ja jalan sivuihin on sovitettu valkoisiksi maalatut peilit ja rungon sivuissa ovat samanmuotoiset, keskeltä pyörökaarisiksi nousevat peilit. Länsisivun peili on muita leveämpi ja siihen on maalattu ehtoollisen asettaminen, jäljennös (pienin muutoksin) Rubensin samanaiheisesta, Milanon Palazzo Brerassa olevasta taulusta; signeeraus *Jonas Bergman Pinxit 1773*. Porraskaiteen yläosan vinopeileihin on kullanvärillä maalattu konsoleilla seisovat figuurit, ja konsoleissa ovat

nimet "St Marcus" ja "St Matthaeus", rungon eteläsivun kahteen peiliin taas on maalattu "St Lucas" ja "St Johannes".

Monikulmion muotoisen katoksen reunasta kohoavat läpikuvioiset kasvisaiheiset koristelevyt. Katostaivaassa on Pyhän Hengen kyyhkynen. Saarnastuoli on marmoroitu vihreäksi ja harmaaksi, lisäksi siihen on käytetty mm. valkoista, keltaista ja kultaa.

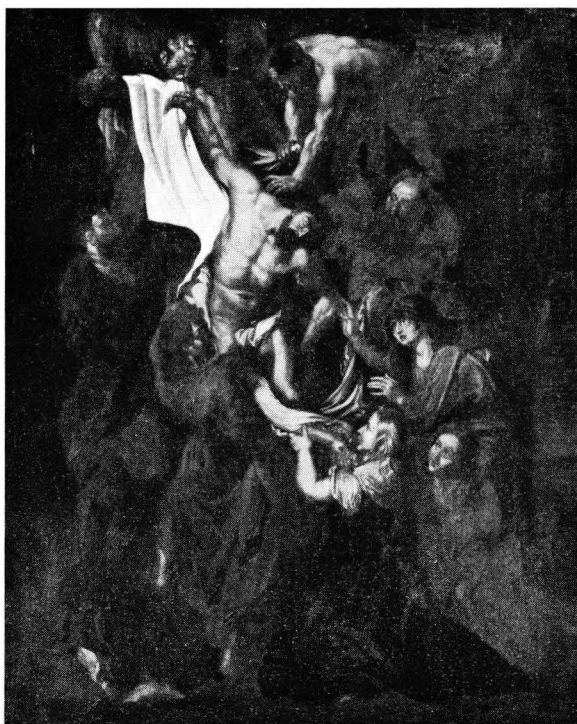
PARVI rakennettiin kirkon länsipäähän v. 1866, ja se laajennettiin v. 1830. Kolmitaitteisen rintamuksen koristeena ovat yksinkertaiset peilit ja profiloitu ylälista. Värit (v:lta 1930) vihertävän harmaa marmorointi ja vaaleampi punertava ja harmaa marmorointi.

URKUJEN asemesta käytetään v. 1922 ostettua *urkuharmonia*. Ensimmäisen harmonin lahjoitti v. 1866 insinööri C. J. A. Ahlstedt (kal.).

PENKIT, yksinkertaiset, alkuperäiset. Päädyissä on pystypeilit. Värit (uusittu v. 1930) vihreä, harmaa marmorointi ja ruskeanpunainen; penkit on numeroitu.

Taideteokset

MAALAUS (kuva 11), kankaalle tehty öljymaalauus, jonka aiheena on ristiltä alasotto. Jäljennös

11. RISTILTÄ ALASOTTO, JÄLJENNÖS RUBENSIN TAULUSTA.
Nedtagningen från korset, efter Rubens.

12. MAHDOLLISESTI G. SWEIDELIN MAALAAMA "KATUVA PIETARI".

"Den ångrande Petrus", möjligen av G. Sweidel.

13. HOPEINEN EHTOOLLISKALKKI. N. ENBERG, TURKU 1779.
Nattvardskalk av silver. N. Enberg, Åbo 1779.

Rubensin samanaiheisesta taulusta. Taulu on alttaritaulun vastine, se on samankokoinen ja siinä on samanlaiset, v. 1846 hankitut kehykset. MAALAUS (kuva 12), kankaalle tehty alkeellinen öljymaalaus ilman signeerausta. Aiheena on katuva, mietiskelevä Pietari ja kukko. Yksinkertainen kullattu kehys. Koko 100 × 85 cm. Tyylistä päättäen mahdollisesti G. Sweidelin maalaama (vrt. SM FM XIII s. 13).

HÄVINNEET TAIDETEOKSET. V. 1822 laadittu kalustoluettelotelo mainitsee jopa kymmenen eri taulua. V. 1869 laaditussa kalustoluettelossa mainitaan että Kustaa II Aadolfia esittävä taulu on hävinnyt. Vielä v. 1885 oli tallella iso muotokuva, joka mahdollisesti esitti kuningas Fredrik I:ä (Taidehist. retkik.).

Kirkolliset astiat

KALKKI (kuva 13), hopeaa, sisältä ja laidasta kullattu. Kellomaisen jalan profilireunassa pakotetut pyörylät, hennossa varressa päärynämainen solmu, jossa rokokookoristeet, isossa maljassa kaiverrettu, kruunuun päättyvä laake-

14. HOPEINEN ÖYLÄTTIRASIA. H. PETMAN, VIHURI, 1700-LUVUN LOPPUPUOLELTA.

Oblatskrin av silver. H. Petman, Viborg, slutet av 1700-talet.

risepple ja siihen sovitettu kirjoitus: "Afladne/Herr Bergs Rådet/Joh: Jacob Kijk/Till åminnelse förärt/Af Yngsta Sånen/Hans Henr: Kijk/Till Tykö Bruks Kiörka/och Församling/År 1778." (Edesmenneen herra vuorineuvos J. J. Kijkin muistoksi lahjoittanut nuorin poika H. H. Kijk Teijon ruukin kirkolle ja seurakunnalle v. 1778.) Leimat: N. Enberg, Turku 1779. Kork. 25 cm.

ÖYLÄTTILAUTANEN, sisältä kullattu. Kaiverrus: "Värdenes Frälsare fräls oss." (Maailman Va-

pahtaja, vapahda meidät.) Samat leimat, vuosi-
kirjain puuttuu. Halk. 14 cm.

ÖYLÄTTIRASIA (kuva 14), hopeaa. Barokkityy-
linen soikea rasia, jossa aaltoileviksi painetut ul-
konevat reunat. Sivut ja kansi kauttaaltaan run-
saan pakotetun ja punssatun koristelun peittä-
mät. Sivuissa lehdet, kannessa sauva pitävä,
istuva puttolapsi, taustassa kirkko. Leimat: H.
Petman, Viipuri; vuosileima puuttuu (Petman
toimi vv. 1776–99). Pit. 10 cm, kork. 4, 5 cm.

VIINIKANNU (kuva 15), hopeaa. Kolmen pal-
mettijalan kannattama päärynämäinen kupu,
kuperan kannen päätteessä plastinen kukka, ylä-
reunassa kiedottu laakerisauva, nokan tyvessä
alhaalla plastinen ruusuke ja sen reunoja pitkin
lehdet, lisäksi punssaustoristelua sekä kaulassa
että kannessa. Kannu lieenee alkuaan kahvikan-
nu, johon kirkollisen vaikutuksen aikaansaami-
seksi on kiinnitetty kaksi plastista leijailevaa en-
kelilapsosta, joista toinen pitää kädessään voi-
tonkruunua, toinen ehtoolliskalkkia. Kaiverrus:
”För Ärt af Fru Bergsrådinnan Catharina/Eli-
sabeth Grubb. Till Tijko Brücks Kijrcka/Anno
1784.” (Lahjoittanut rouva vuorineuvoksetar
Katariina Elisabet Grubb Teijon ruukin kir-

kolle v. 1784.) Leimat: C. F. Borgström, Turku
1784. Kork. 30 cm. (Katariina Grubb oli J. J.
Kijkin v. 1788 kuollut leski.)

VIINIKANNU, uuttahopeaa. Suorasivuisen sileän,
1800-luvun loppupuolella valmistetun kahvi-
kannun muotoinen. Kaiverrettu lyötekoristelu,
kannen päätteessä uurnamainen nuppi. Lei-
maus tahallisesti hävitetty. Kork. 25 cm.

PIKAREITA, hopeaa. Sileä jalka ja malja. Leimat:
Kultakeskus, Hämeenlinna 1938. Kork. 7 cm.
Pikarien kotelossa on kirjoitus: ”Till minne av
Friherre R. W. Wrede Direktör för Tykö Bruks
A. B. Åren 1922–1938. Skänkt till Tykö Bruks
kyrka av hans maka.” (Vapaaherra R. W. Wre-
den, Teijon ruukin Oy johtaja vv. 1922–1938,
muistoksi lahjoittanut Teijon ruukin kirkolle
hänen puolisonsa.)

MATKAVÄLINEET, leimatonta tinaa. Kalkissa
korkea lieriömäinen, öylättisäiliöksi tarkoitettu
jalka, tukeva varsi ja suorapohjainen malja.
Kork. 21 cm. Lautasen halk. 8 cm. Ostettu v.
1868 Turun läänin hajoitetulta ruotupataljoo-
nalta (kal.). Toinen, jo v. 1822 mainittu astiasto
on hävinnyt.

Tekstiilit

ALTARIVAATE, vihertävänharmaata samettia,
johon on kulturalangalla kirjottu risti. Valmista-
nut Oy Kotiahkeruus Ab Hemflit v. 1930; seura-
kunnan lahjoittama.

ALTARILIINA, jossa leveä kuviollinen fileepitsi-
reuna. W. Wahlroosin sommittelema ja nti Mär-
ta Karlssonin v. 1930 kirjoma.

KASUKKA, mustaa samettia, koristelu hopeaka-
luunaa. Teijon Marttayhdistys lahjoittanut v.
1952.

KALKKILIINA, mustaa samettia, koristelu hopea-
langalla kirjottu Jehovan aurinko sekä kristilli-
siä vertauskuvia. Kirjottu vuosiluku 1845. Ases-
sorinrouva M. M. Hirn, o.s. af Grubbens, lah-
joittanut (kal.).

HAAVI, päällystetty mustalla sametilla, koris-
teena ristikkäiset hopeakaluunat, reunassa hap-
sut ja pohjassa tupsu. Kirjonta: ”A. T. B. . r
1843”. Mustassa sorvatussa varressa messinki-
peltinen putki. Väapeli Arvid Th. Bremer lah-
joittanut v. 1843 (kal.).

HÄVINNEET TEKSTIILIT. V. 1822 laadittu kalustoluettelo
mainitsee mm. sinisesta taftista tehdyn alttariliinan sekä
neljä kalkkiliinaa, joista yksi on tummanpunaista kirjot-

15. HOPEINEN VIINIKANNU. C. F. BORGSTRÖM, TURKU 1784.
Vinkanna av silver. C. F. Borgström, Åbo 1784.

tua kangasta, toinen ruusunpunainen, hopealla kirjottu, kolmas valkoista kangasta sekä neljäs musta ja kirjottu hopealangalla.

Valaisimet

KRISTALLIKRUUNU, rokokootyylinen 1700-luvulta. Verraten yksinkertaista työtä. Kruunussa on 2×6 matalalle taivutettua kiemurahaaraa, rungossa puhalletut lasipallot, riipuksina tammenlehdet, ruusukkeet ja tipat.

PALLOKRUUNUT: 1–2. Pienet kruunut, joissa pui-
nen pallo ja 2×6 pellistä leikattua haaraa. Toinen mainitaan jo v. 1822, toinen on kalustoluettelon mukaan tehty sen jäljennöksenä.

LAMPETTEJA: 1–6. Pellistä leikatut ja painetut, yksinkertaiset rokokootyyliset lampetit, jotka on maalattu siniseksi. Kork. 20 cm. Mainitaan jo v. 1822.

7–15. Pellistä leikatut, kasviaiheiset lampetit, jotka on maalattu harmaaksi. 1800-luvulta(?). Kork. 18 cm.

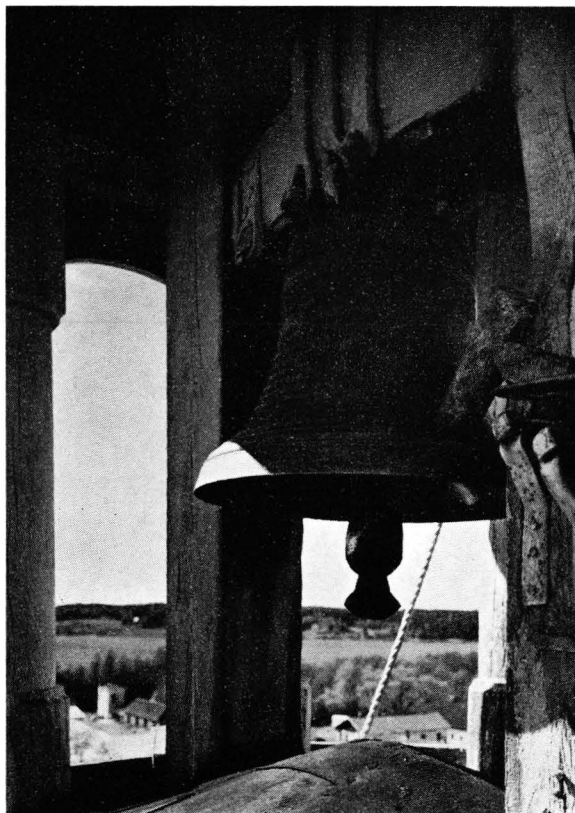
KYNTTILÄNJALKA, tinattua vaskea. Yksinkertainen, seitsenhaarainen alttarikynttilänjalka. Kork. 20 cm. Tehtaan johtokunnan v. 1930 lahjoittama.

Hautausmuistot

Parven alapuolelle on seinään kiinnitetty HAUTAKIVI, jota ei koskaan ole otettu käyttöön (se mainitaan H. H. Kijkin ja J. Bremerin v. 1794 laatimassa kauppasopimuksessa, jossa Kijk varaa itselleen oikeuden myöhemmin hakemaan se pois, mutta hän ei toteuttanut aikomustaan). Versaalikirjoitus: "Begravnings Ställe/För/Bruks Patron, Hans Hinrik Kijk/Dess Fru och Familie./Salige äro de, som somna i Härranom/Tykö Bruk Den 5 Maji/1792." (Ruukinpatruuna H. H. Kijkin, hänen puolisonsa ja perheensä hautasija. Autuaat ovat he, jotka nukkuvat Herrassa. Teijon ruukki toukokuun 5 p:nä 1792.)

Kello

(Kuva 16). Ylinnä kaksi, reunassa yksi akanttipalmettinauha. Kirjoitus: NUU WARANDE/HÖGWALB. H: BARON OCH/ÖVERSTELÖJTN. CLAES FLEMMING/EGARE AV TYKE BRUUK/HANDELSMAN-
NEN J. JACOB KYK./SEDAN JAG 1696 GJORT TJÄNST TILL 1741./DEN 30 NOV: BLEV JAG MED

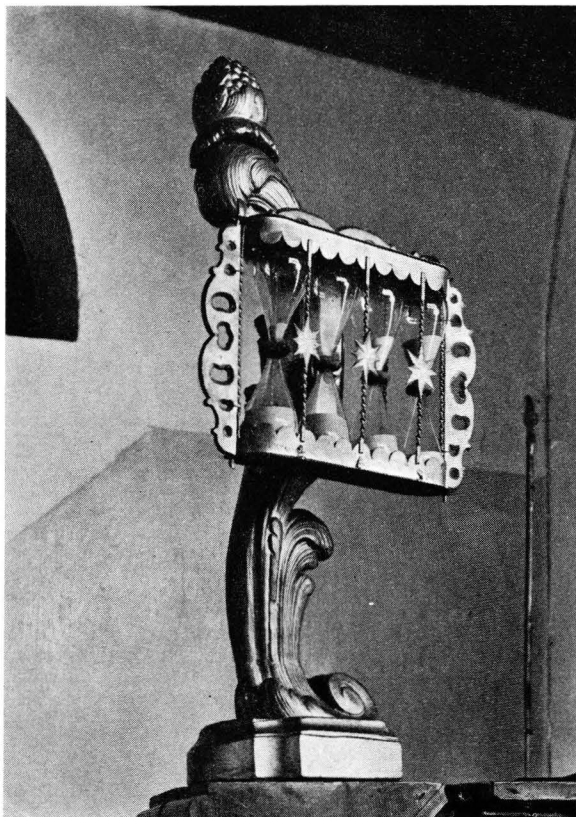
16. KIRKONKELLO. E. NÄSMAN, TURKU 1742.
Kyrkklocka. E. Näsman, Åbo 1742.

KLOCKSTAPELEN/FÖRDÄRWET AV EN HÄFTIG STORM. MED/FORSORG AV J: KYK I ÅBO FÖRBÄTT-
RAT ANNO 1742./LABOREM PRAESTITIT A. ERICO NÄSMAN HOLM. (Klaus Fleming, korkeasyntyinen vapaaherra ja everstiluutnantti Teijon ruukin nykyinen omistaja. Kauppias J. J. Kijk. Kun minä v. 1696 valmistettuna olin palvellut v:een 1741 hävitti minut tapuleineni marraskuun 30 p:nä äkillinen myrsky. J. Kijkin toimesta Turussa parannettu v. 1742. Työn teki E. Näsman Tukholmasta.)

(Majuri K. Fleming omisti Teijon vv. 1727–43, Kijk oli hänen vuokralaisensa ja myöhemmin ruukin omistaja. E. Näsman toimi Tukholmassa ja ajoittain Turussakin kellonvalajana vv. 1717–42.)

Sekalaista

TUNTILASI (kuva 17), saarnastuolissa, 1700-luvun puolivälistä. Nelilasin. Yksinkertainen peltikoppa, jossa kullatut puiset "siivet". Rokokootyylinen kullattu puuteline. Kopan koko 24×25 cm.

17. TUNTILASI N. VILTA 1770.
Timglas, ca 1770.

NUMEROTAULU, yksinkertainen, suorakaiteen muotoinen. Mainitaan jo v. 1822.

KAAPPI, 1800-luvun alkupuolen rahvaanomaisista barokkia. Värit punainen ja vihreä.

SAKARISTON KALUSTO on yksinkertaista 1800-luvun tekoa. Se maalattiin v. 1930 vihervänsiniseksi.

TIIVISTELMÄ

1. V:sta 1687 lähtien oli tehtaalla oma pappi ja nähtävästi kirkkhuone. Sen irtaimistosta ei ole säilynyt mitään.

2. V. 1770 rakennettiin nykyinen päärakennus ja sen toisen kerroksen pohjoispäästä sisustettiin osa kirkkosaliksi. Tästä kirkosta on peräisin osa nykyisen kirkon kalustosta, kuten esim. Joonas Bergmanin maalaama saarnastuoli ym. Hautausmaa lienee järjestetty jo vuosisadan puolivälissä. Siinä on 1790-luvulla rakennettu hautakappeli.

3. Nykyinen kirkko valmistui v. 1830 ruukinpatruuna R.

Bremerin toimesta. Sen esikuvana lienee ollut Kauko-idän pagodityylin rakennuksia.

4. N. v. 1860 suoritettiin kirkossa sisäkorjaus ja sisustus maalattiin uusgootiikan maun mukaiseksi. Joskus tätä ennen oli kirkon itätornin eteläpuolelle rakennettu sakaristo.

5. V. 1930 on kirkko satavuotisjuhlan johdosta restauroitu mahdollisimman tarkkaan alkuperäiseen kuntoonsa; ehdotuksen laati konservaattori Karl Nygren.

REFERAT

I. År 1686 grundade friherre Lorentz Creutz en masugn vid Tykö (fi. Teijo) medeltida säteri i Bjärnå socken, och en bruksförsamling med egen präst grundades redan påföljande år. Något kyrkorum måste alltså ha funnits, men knappast någon självständig kyrkobyggnad.

Klockstapelns plats är icke känd; någon egen begravningsplats hade församlingen knappast. Intet lösöre har bevarats; en kyrkklocka från år 1696 har senare omgjutits.

II. Även i den år 1702 nyuppförda huvudbyggnaden har troligen funnits en kyrkosal.

III. Den nuvarande begravningsplatsen (bild 2) vid stranden norr om gården togs i bruk åtminstone så tidigt som vid medlet av 1700-talet. – I det år 1770 uppförda nuvarande corps de logi'et inreddes en del av norra ändan i andra våningen till kyrksal. Från denna kyrka härröra den nuvarande kyrkans av Jonas Bergman målade predikstol (bild 10) med timglas (bild 17), altartavlan (bild 9); kopia efter van Dyck med den hel. Franciskus invid korset utbytt mot Johannes evangelisten), korsnedtagningen (bild 11, efter Rubens), den ångrande Petrus (bild 12, möjligen utförd av G. Sweidel, Åbo), nattvardskärl av N. Enberg, Åbo 1779 (bild 13), oblatsskrin av H. Petman, Viborg (bild 14), vinkanna av C. F. Borgström, Åbo 1784 (bild 15), en kristallkrona och en av de två kronorna av trä och järnplåt, lampetter av mälad plåt i rokokostil, en kyrkklocka, omgjuten av E. Näsman 1742 samt en av Hans Henrik Kijk beställd, men aldrig använd gravsten. – På begravningsplatsen finnes ett nyklassiskt, synbarligen under 1790-talet uppfört gravkapell (bild 3).

IV. År 1830 uppföres på försorg av brukspatronen Robert Bremer den nuvarande kyrkan i en av fjärran österns byggnader inspirerad paviljongstil. Dess fasta inredning är i stort sett bevarad.

V. En liten sakristia bygges före år 1860 söder om kyrkans östra torn. Vid ungefär samma tid genomgår kyrkan en innerreparation, varvid interiören målas i nygotisk stil. – Församlingen upplöses år 1869, varefter kyrkan har betjänats av Bjärnå prästerskap.

VI. I anledning av kyrkans hundraårsjubileum restauras den år 1930 pietetsfullt enligt förslag av Karl Nygren. Nya textilier anskaffas.

1. KOSKEN TEHTAAN KIRKKO JA KELLOTAPULI VUOSISATAMME ALKUPUOLELLA.

Kyrkan och klockstapeln vid Koskis bruk vid början av detta sekel.

Kosken tehtaan kirkko

LÄHTEITÄ

M. A. Knaapinen, Perniön pitäjä. Turku 1930, ss. 234–241.
Kosken tehtaan arkisto: Kalustoluettelot vv:lta 1804, 1818, 1826, 1852 ja 1869.

Perniön kirkon arkisto: Vv. 1822 ja 1875 pidettyjen rovastintarkastusten ja v. 1952 pidetyn piispantarkastuksen pöytäkirjat; pitäjänkokousten pöytäkirjat.

Kansallismuseon topogr. arkisto: Muinaismuistoyhdistyksen Taidehistoriallisen retkikunnan v. 1885 laatima kertomus, N. Cleven ja E. Kaurinkosken v. 1955 tekemä inventointikertomus ym.

Ks. muuten Perniön kirkon yhteydessä lueteltua lähdekirjallisuutta.

Kosken tehtaan perusti v. 1679 asessori Daniel Faxell, aateloituna Cronmarck. Samana vuonna myönnettiin tehtaalle kappeliseurakunnan oikeudet. V. 1867 Kosken kappeliseurakunta yhdistettiin Perniöön, josta käsin sitä nyt hoidetaan.

Edellinen kirkko

Kosken tehtaan ensimmäisestä, v. 1685 rakennetusta ja v. 1688 käyttöön vihitystä kirkosta

(Strandberg, Knaapinen) ei ole säilynyt mitään tietoa; luultavasti se sijaitsi nykyisen kirkon paikalla. Jo v. 1760 se oli verraten huonossa kunnossa; lautainen vesikatto kattotuoleineen oli mädäntynyt, uudet ikkunat oli hankittava ja eteinen oli rakennettava (Knaapinen s. 237).

2. KIRKKO ETELÄSTÄ.

Kyrkan från söder.

3. KOSKEN KIRKKO JA TAPULI KAAKOSTA.
Koskis kyrka och klockstapel från sydost.

Nykyinen kirkko

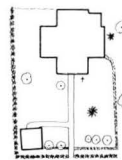
Uuden kirkon rakentamisesta päästiin odottamattomalla tavalla. Pohjan Anskuun tehtaan seurakunta oli nimittäin v. 1766 saanut uuden (tai perusteellisesti korjatun) kirkkorakennuksen vanhan satavuotisen P. Pietarin kirkkonsa tilalle, joka kaksi vuotta aikaisemmin oli tuomittu purettavaksi (Pohjan kirkon ark.; pöytäk.). Kun Anskuun tehdasseurakunta jo 1770-luvulla lopetettiin ei uutta kirkkoa enää tarvittu, ja vv. 1786–87 kirkko siirrettiin Koskeen. (Kal.; kalustoluettelon maininta, jonka mukaan Kosken nykyinen kirkko olisi Anskuun 1600-luvulla valmistunut vanha kirkko ei siis pidä paikkaansa). Uudelleenpystyttämistä johti tehtaan rakennusmestari Juha Grundström (kal.). Kirkon hirsissä näkyy monessa kohdassa varsinkin pohjoisseinässä numerointia ja Grundströmin nimi on maalattu yhteen kirkon sisäpuolella näkyvään hirtehen.

KIRKKOTARHA

Kirkon ympärillä on pieni kirkkotarha (kuva 4), jota on käytetty hautausmaana 1760-luvulta lähtien. Sitä ennen haudattiin joko Perniön kirk-

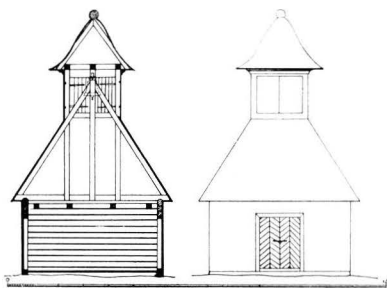
kotarhaan tai kirkon lattian alle; nykyään kirkkotarhaa ei enää käytetä hautauksiin.

Tarha, jota on laajennettu v. 1849, on 1950-luvulla ympäröity kuusiaidalla. Aikaisemmin siinä oli v. 1849 uusittu lautainen aita. Se uusittiin vuosisadan loppupuolella säleistä ja taas 1920-luvulla uudelleen laudoista. Kirkon itä- ja eteläpuolella on matalan kiviaidan alkua, joka

4. ASEMAPIIRROS, 1 : 2000.
Situationsplan, 1 : 2000.

mahdollisesti on alkuperäisen hirsiaidan(?) perustan jäännös. Vastapäätä kirkon ulko-ovea on porttiaukko. Kellotapuli on aikaisemmin ollut porttihuoneena. Ainoat säilyneet hautamerkit ovat pari valurautaista *ristiä*. Toisessa on kirjoitus: ”Oss. Moliis f. 1862/D. 1864./W: B: 4, 10.”, toisessa ”Hjalmar f. 2/9 1867/d. 21/9 1868.” Molemmat on pystytetty seurakunnan viimeisen papin H. A. Moliisin lapsien haudoille.

5. KELLOTAPULIN LÄNSISUUNTAINEN PYSTYLEIKKAUS JA POHJOISSIVU, 1 : 300.

Snitt av stapeln mot väster samt nordfasad, 1 : 300.

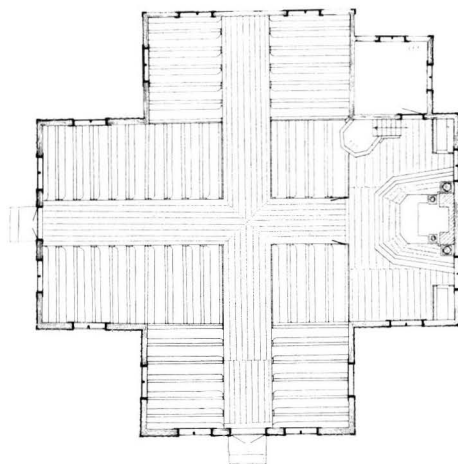
TAPULI

Todennäköisesti ei Kosken kirkolla 1600-luvulla ollut lainkaan kelloa tai kellotapulia. V. 1760 neuvoteltiin tehtaan entisen isännöitsijän John Montgomerien kanssa (Kosken kartanon omistajana vv. 1737–52) tehtaan vanhan päivätyökellon ostamisesta, mikä kauppasopimus nähtävästi solmittiin vasta v. 1772 (Knaapinen s. 237). Nykyinen tapuli rakennettiin vasta tätä ja 1780-luvulla Pohjan Anskuusta saatua kelloa varten (ks. tuonnempaa s. 101). Tapulin yhden ääniluukun sisäpuolelle on tämän muistoksi maalattu kirjoitus: ”1767 och 1769 spånad och Bygd. 1770 målat under patronen Finlays och Inspector Collin tid. Täcktt 1897. Målad 1916.” (1767 ja 1769 paanutettu ja rakennettu. 1770 maalattu patruuna Finlayn ja pehtori Collinin aikaan. Katettu 1897. Maalattu 1916. – Robert Finlay omisti Kosken tehtaan ja kartanon vv. 1763–71.).

Tapuli (kuvat 3, 5) on kirkon lounaispuolella ja on aikaisemmin liittynyt kirkkotarhan aitaan. Se on kaksinivelinen, pohjaltaan neliömäinen rakennus. Alanivel on salvottu lyhytnurkalle kivijalalle. Sen voimakkaalta räystäältä kohoaa suoralappeinen jyrkkä katto, josta jatkuu neliömäinen, pystylaudoista rakennettu kellohuone pyramidikattoineen. Ylinnä on nuppi. Alakeran palhottuja hirsii peittää pystylaudoista tehty vuoraus. Räystäässä on hyvin leveät laudat. Katoissa on päreet eikä paanuja. Pohjois- ja eteläseinässä on suorapäätteiset, mustaksi maalatut kaksoisovet, joiden pystylautaisissa ovilevyissä on sulkapaneeli, isot naulankannat toimivat kuin koristeina. Tapuli on punamullattu; kellohuoneen pystylautaisiin ääniluukkuihin on maalattu valekellotaulut.

Tämä ulkoasu on peräisin v:sta 1916, jolloin tapuli restauroitiin. 1800-luvun loppupuolella (ks. kuva 1) se oli varustettu uudella ulkolaudoituksella, joka oli tehty vaakasuorista laudoista, ja koko tapuli oli maalattu vaalean harmaaksi sekä varustettu uusilla nikkarityylisillä ovilla. Katto oli peitetty asfalttihuovalla, koska alkuperäiset, pienikokoiset paanut olivat jo mädäntyneet. Tapulia restauroitaessa käytettiin esikuvana kirkkorakennuksen yksityiskohtia, mm. ovet ovat samaa muotoa kuin kirkon ovet.

Tapulin erittäin tukevien hirsien varaan rakennetulla välipohjalla lepäävät kelloteline ja kellohuoneen kulmahirret.

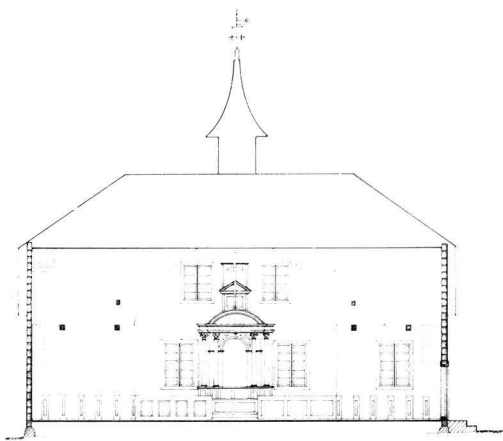
6. KIRKON POHJAPIIRROS, 1 : 300.
Plan av kyrkan, 1 : 300.

KIRKKO

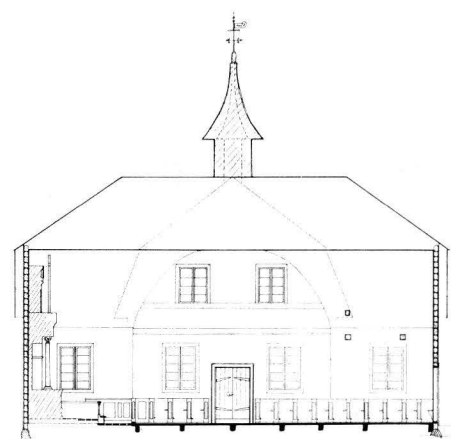
Kirkko (kuvat 6–8) on tasavartinen ristikirkko, joka on salvottu hirsistä kivijalalle; nurkat ovat lyhyet. Kaikissa sakaroissa on korkeat taitekatot, joiden ylävyöhyke jatkuu päätyjen matalina aumakattoina. Keskellä kattoa on pieni kattoratsastaja korostamassa ristihaarojen yhtymäkohtaa. Pohjois- ja itäsakaran väliin on sovittu sakaristo, jossa on kaksilapainen katto.

Kirkon pituus länsi–itäsuuntaan on 17 m, pohjois–eteläsuuntaan sama, päädyn leveys on 7,80 m. Sivuseinien korkeus räystääseen on 4,50–4,80 ja päädyn 7,20 m. Sakariston pohja on 3 × 3 m.

SEINÄT. Koska kirkko on rakennettu loivahkolle mälle on erikokoisista kivistä tehty kivijalka etelä- ja pohjoispuolella erikorkuinen; pohjois-sakaran koilliskulmassa, missä mäen vietto on

7. ITÄSUUNTAINEIN POIKITTÄISLEIKKAUS, 1 : 300.
Tvärssnitt mot öster, 1 : 300.

8. ETELÄSUUNTAINEIN PITKITTÄISLEIKKAUS, 1 : 300.
Längdsnitt mot söder, 1 : 300.

jyrkimmillään, se on jopa 150 cm. Pohjoisseinästä puuttuu ulkovuoraus ja siinä on lohennuspyrstönurkkasalvos näkyvissä. Leveistä pysty-laudoista tehty ja takonauloilla kiinnitetty, v. 1916 uusittu vuoraus on myös jätetty pois länsisakaran pohjoisseinästä ja sakaristosta. Vuorauksesta puuttuu jalkalista. Seinät on punamulattu.

VESIKATTO on taitekatto. Se on tehty vaakasuorista laudoista, joihin on naulattu päreitä. Päreet ovat peräisin v:lta 1916, jolloin kirkko mahdollisuuksien mukaan palautettiin alkuperäiseen asuunsa. Alkuperäinen vesikatto oli laskettu pienistä paanuksista, jotka 1800-luvun loppupuolella korvattiin asfalttihuovalla. Kahdeksankulmainen kattoratsastaja on rakennettu vaakasuorista laudoista ja päättyy huippuun ja viiriin. Huipussa on suippopäiset paanut, joihin on kaiverrettu pienet ristit. Viirissä on vuosiluku 1766.

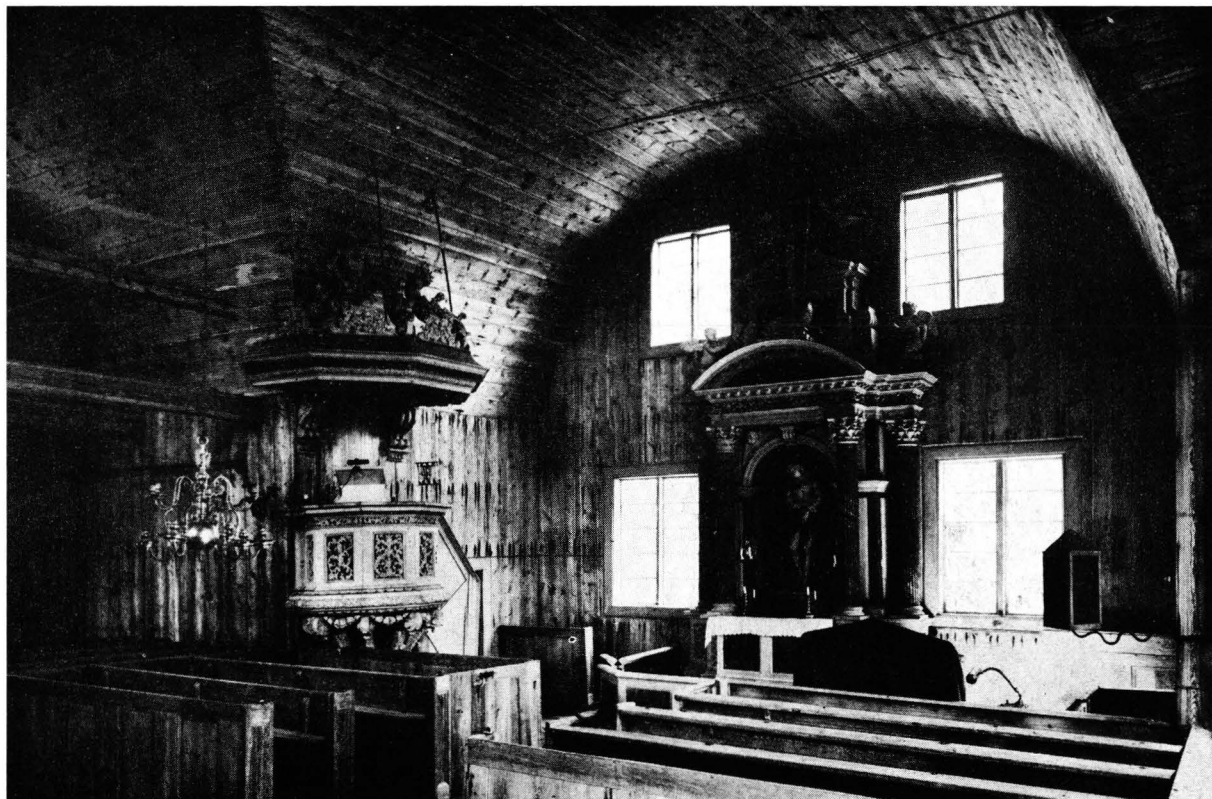
Nykyään ei ullakolle pääse, joten kattotuoleja ei ole voitu tutkia; todennäköisesti ne ovat alkuperäisiä.

IKKUNAT. Ikkunat ovat yksinkertaiset ja suorapäätteiset. Niitä on päädyissä (pohjoispäätäy lukuun ottamatta) neljä, sijoitettuina kahteen riviin. Alaikkunoissa on kaksi puitetta, jossa kusakin viisi ruutua, yläikkunoissa on niin ikään kaksi puitetta, mutta niissä vain neljä ruutua. Sakariston ulkoseinissä on kuusiruutuiset ikkunat. Tämä järjestelmä lienee peräisin v:n 1850 paikkeilta (kal.); sitä ennen oli ikkunoissa 42 pikkuruutua, sakariston ikkunoissa 36. Ikkunalasit ovat kuitenkin himmeät ja vanhat, ja pienoisten hillitty profilointi 1700-luvulta periytyvää tyyppiä. Yksinkertaiset profiloimattomat kehyslaudat on maalattu valkoisiksi. – Ikkunoita ei voi avata.

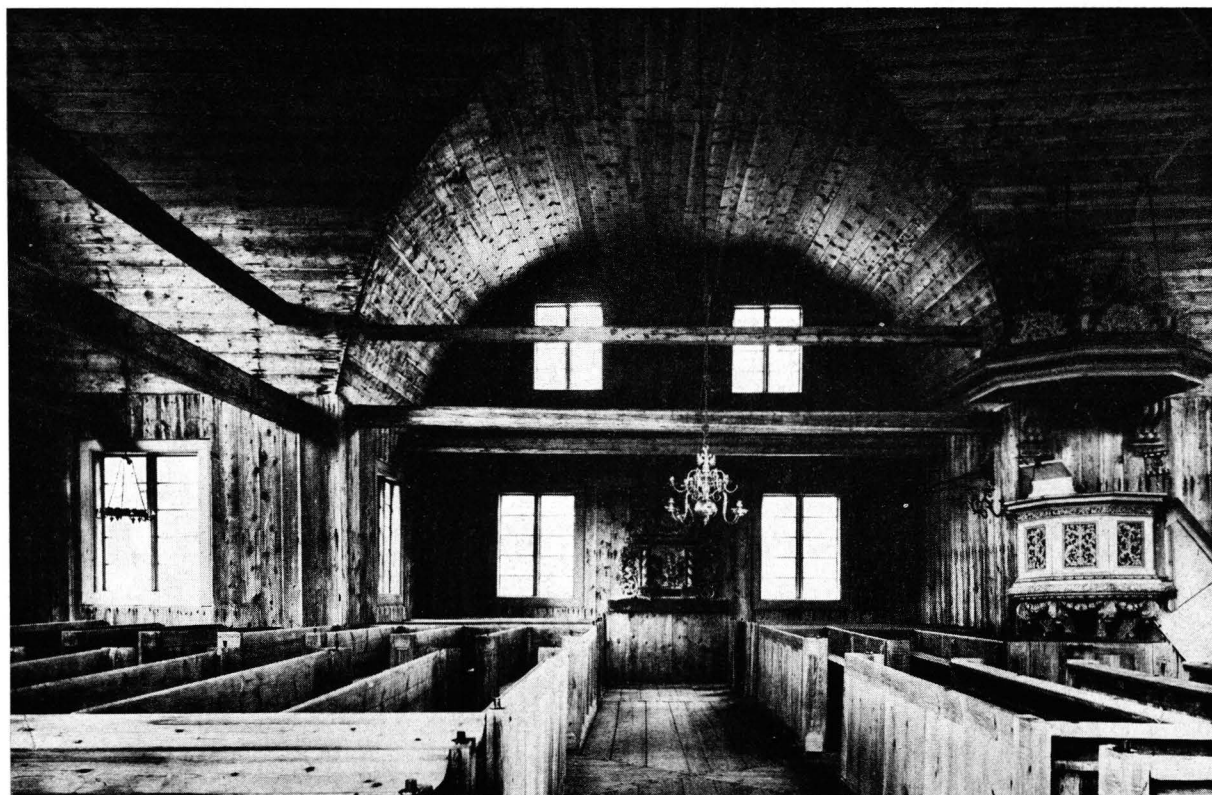
OVET. Länsi- ja eteläpäädyssä on suorapäätteinen ovi, johon johtavat matalat kiviportaatt. Ovissa on yksinkertaiset, lievästi profiloituneet ja valkoiseksi maalatut kehyslaudat ja mustaksi tervatut kaksoisovet, jotka v. 1916 uusittiin vanhan mallin mukaan. Ovilevyt ovat pystylautaiset; niissä on sulkapaneeli ja koristeellisesti asetetut naulankannat.

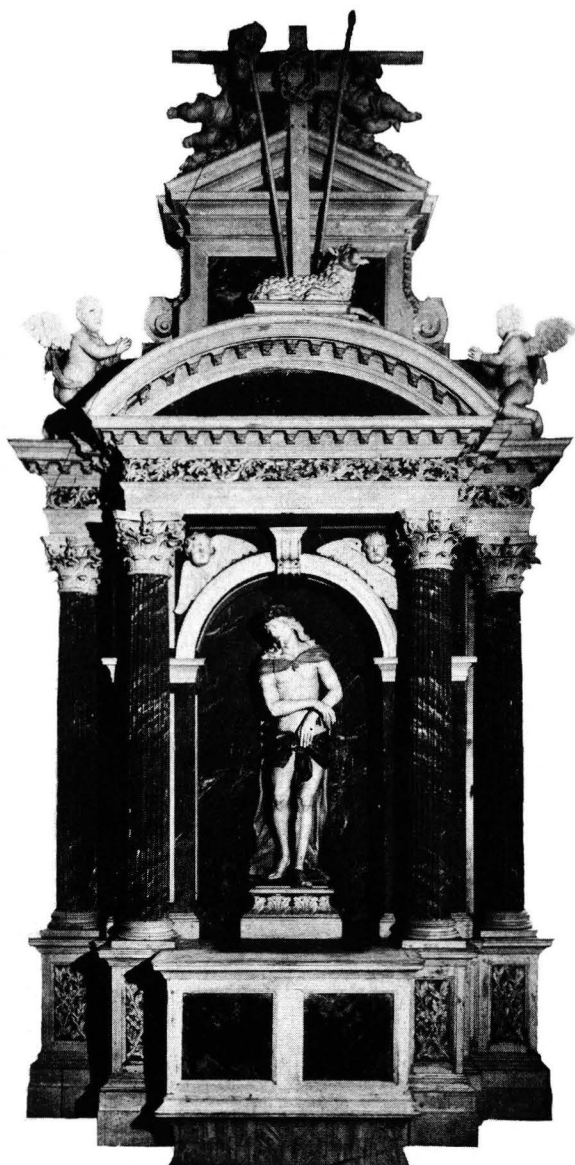
9. HOLVI JA SIDEHIRRET. LOUNAISUUNTAINEIN SISÄKUVA.
Valv och bindbjälkar. Interiör mot sydväst.

10. KOILLISUUNTAINEN SISÄKUVA.
Interiör mot nordöst.

11. POHJOISUUNTAINEN SISÄKUVA.
Interiör mot nord.

12. LUULTAVASTI BURCHARDT PRECHTIN TYÖPAJASSA V. 1694 VALMISTUNUT ALTARILAITE.
Altaruppsats, troligen förfärdigad i Burchardt Prechts verkstad 1694.

SISUSTA (kuvat 9–11). Kaikki ristosakarit liittyvät kirkkokuoneeseen, jonka välikattona on korkealle kohoavat lautaiset tynnyriholvit. Yhtymäkohtaa korostaa laudoista tehty pyöreä levy. Pohjois-, länsi- ja eteläsakarassa on kussakin kolme poikittaista sidehirttä. Näistä kaksi on tukevaa ja sitoo yhteen katonrajoja, kolmas on kevyempi ja asetettu hieman korkeammalle. Seinät on vuorattu pystylaudoilla, lattia laskettu leveistä käytävien suuntaisista laudoista, jotka on liitetty koristeellisesti toisiinsa ristin leikkauskohdassa, ainoastaan kuorissa on poikittaiset lattialaudat.

Sisusta on suurimmaksi osaksi maalaamaton. Ainoastaan ikkunain ja ovien kehykset on maalattu harmaaksi, niin ikään ovilevyt. Sakaristoon johtaa suorapäätteinen ovi, jonka pystylautaisessa levyssä on sulkapaneelia, isot nau-lankannat ja taottu rengas. Sakaristossa on matala, vaakasuora välikatto.

Kiinteä sisustus

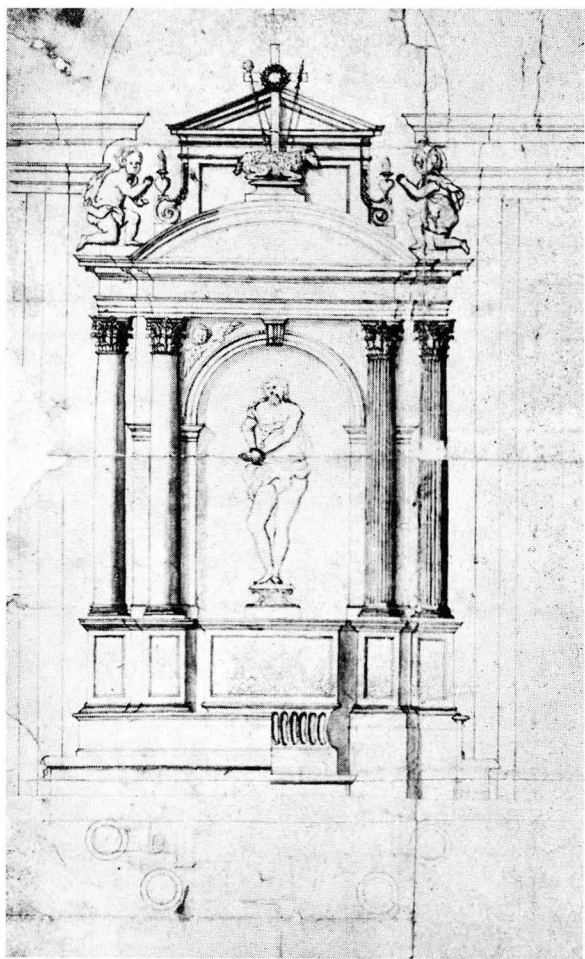
Kirkossa on irralliset *sähköpatterit* ja *sähkövalo*. ALTARI, joka on rakennettu laudoista, ja komea ALTARILAITE muodostavat kiinteän kokonaisuuden (kuvat 12–13). Ne lienee ostettu yhdessä samantyyllisen saarnastuolin kanssa Ruotsin Forsmarkin tehdasseurakunnalta, jonka kirkko purettiin v. 1800 (ks. *Sveriges kyrkor*, Uppland II, ss. 528–529; kuva 14). Tyylistä päättäen ne ovat tukholmalaista alkuperää, luultavasti lähtöisin Burchardt Prechtin työpajasta (ks. J. Roosval, *Hofbildhuggaren Burchardt Precht*. Stockholm 1905, s. 52). Alttarinkaiteen sivupei-liin on maalattu vuosiluku 1694 (kuva 13).

13. VUOSILUKU 1694 ON MAALATTU ALTARINKAITEEN PEILIN MARMOROINTIIN.
Årtalet 1694, inkomponerat i marmoreringen på en av altar-skrankets speglar.

Itse alttari on verraten pieni. Sen etusivussa on kaksi peiliä, sivuissa yksi. Alttaria koristavat lisäksi voimakas profilointi ja runsas, melkein naturalistinen akanttilehvästö. Alttari on marmoria jäljitellen maalattu valkoiseksi, peilit marmoroitu sinervänpunaisella ja harmaalla.

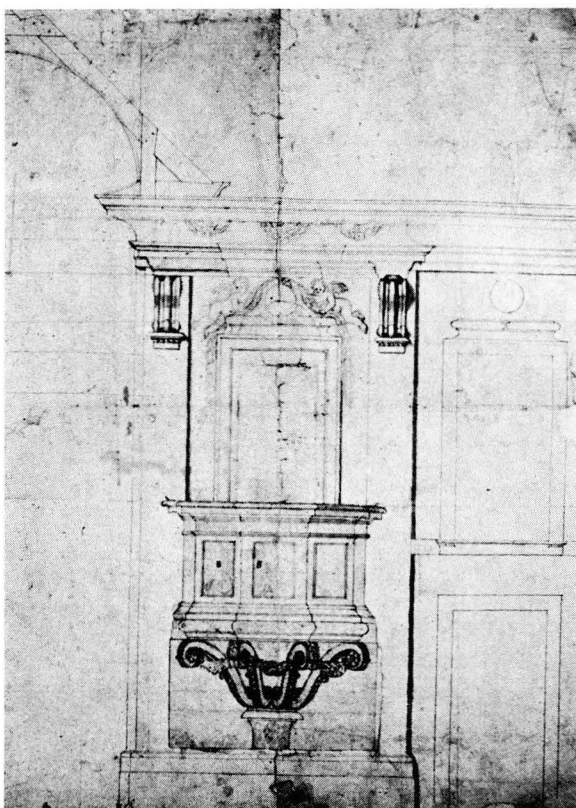
Alttarilla seisoo akantin koristamalla jalustalla Kristusfiguuri *Ecce homo*-asennossa, yllään orjantappurakruunu ja purppuravaippa, kädet sidotuina. Figuuri on maalattu valkoiseksi, lannevaate pronssattu, vaippa maalattu vaalean sinipunaiseksi. Figuuri on asetettu pyörökaarisen portaalin muotoiseen alttarikehystykseen, jonka

14. ALTARILAITE-EHDOTUS N. V:LTÄ 1694. FORSMARKIN KIRKON ARKISTO.

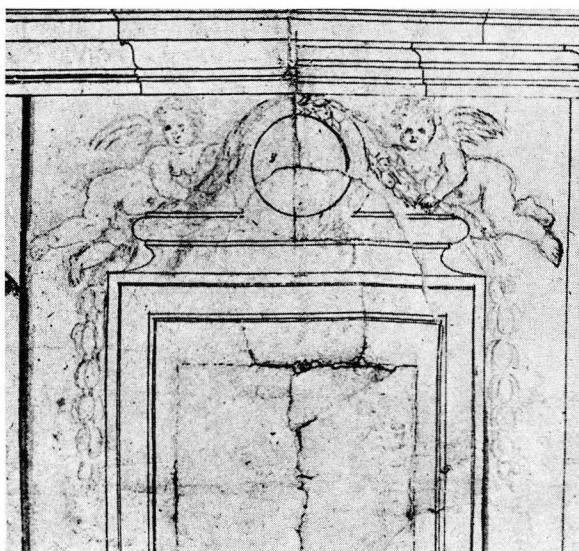
Förslag till altaruppsats, ca 1694. Forsmarks kyrkoarkiv.

sivuilla ovat jalustoilta kohoavat parittaiset korinttilaispylväät, niiden päällä lepää palkisto. Kehystyksen segmenttikaarisen otsikon takaa nousee klassistyylinen pääty, jonka eteen on sovitettu Raamatun päällä makaava karitsa, risti

15. N. v. 1694 LAADITTU SAARNASTUOLIEHDOTUS. FORSMARKIN KIRKON ARKISTO.

Förslag till predikstol, ca 1694. Forsmark kyrkas arkiv.

16. EDELLISEN KUVAN YKSITYISKOHTA.

Detalj av föregående bild.

ja piinavälineet, sivuilla polvistuvat enkelit ja portaalin kaarta kehystävät enkelinpäät. Kehystyksen yläpuolella on Jehovan nimeä kehystävää seppeltä kannattavat, leijailevat enkelit, jotka kuitenkin alkuaan kuuluvat saarnastuolin

taustaan, minne ne eivät tässä matalassa kirkkorakennuksessa mahtuneet (ks. Sveriges kyrkor, Uppland II s. 529; kuvat 15, 16). Kehystyksen koristeosiin kuuluu lisäksi laakereita, palmunlehtiä, akanttioksia ja hammaslistoja. Värit ovat valkoinen sekä sinipunainen marmorointi.

ALTARINKAIDE kuuluu alttariin; yhteen peiliin on maalattu vuosiluku 1694. Kaide on kulmista viistotun suorakaiteen muotoinen ja umpinainen, koristeena ovat listat ja peilit, värit ovat valkoinen ja sinipunainen marmorointi. Polvistumispenkki on pehmustamaton.

SAARNASTUOLI (kuva 17), samaa tekoa kuin ny-

kyinen alttarilaite, on ostettu Forsmarkin kirkosta (ks. Sveriges Kyrkor, Uppland II s. 528–29; kuvat 15, 16). Siinä on jalka, monikulmion muotoinen runko, portaat, joissa uusittu kaide ja (tapulissa säilytetty) ovi, jonka peiliin on maalattu vuosiluku 1694, sekä monikulmion muotoinen katos. Kuusi laakeriköynnöksen yhdistämää akanttikierukkaa kannattaa runkoa, jonka sivujen peileissä on akanttikoristelua; rungon voimakkaissa listoissa on laakerinlehtisauvat ja akanttinauhat. Katosta kannattaa kaksi kierukkakonsolia. Katostaivaaseen on maalattu taivas ja siitä riippuu plastinen Pyhän Hengen

17. V. 1694 TEHTY SAARNASTUOLI.
Predikstolen från år 1694.

18. NOIN 1670-LUVULLA VALMISTUNUT VANHA ALTITARILAITTE.

Äldre altaruppsats, ca 1670-talet.

kyyhkynen ja kullattu aurinko. Katoksen reunaa koristavat erilaiset lehtinauhut, sen päältä kohoavat akanttikoristeet ja kierukat, mutta niiden kannattama pääte on poistettu matalan katon takia. Saarnastuolin värit ovat samat kuin alttarilaitteen.

VANHA ALTITARILAITTE (kuva 18) riippuu nykyään pohjoisseinässä. Se on 1670–80 luvulla valmistunut rustobarokkityylinen taideteos, peräisin joko Kosken ensimmäisestä tai Anskuun vanhasta kirkosta. Veistäjänä on tyylistä päätäten ehkä ollut turkulainen Mathias Reiman. Alttaritauluna on kohokuvana esitetty Kristuksen ylösnousemus; Vapahtaja leijaillee haudan yläpuolella, jonka ääressä on enkeli, etualalla sotilaat, taustassa naiset. Taulua kehystävät viiniköynnösten koristamat kierrepylväät, jotka kannattavat rusto-ornamentiikan ja karyatidikonsolien koristamaa palkistoa. Sen päältä kohoaa enkelien ja kiemuroiden väliin sovitettu laakerikartussi, johon on veistetty kohokuvana Kristuksen taivaaseen astuminen. Vapahtajan mekon helma ja jalat näkyvät pilvien alta. Laitteen päätteenä on jalustalla seisova Kärsivä Vapahtaja. Kehystyksen sivuilla ovat siivet, joissa tyypillistä rusto-ornamentiikkaa enkeleineen ja hedelmineen. Alinna on ollut kirjoitus, jota ei

enää voi lukea. Päävärit punainen, vihreä ja ruskea. Kork. (ilman Vapahtajaa) 154 cm, lev. 150 cm.

URKUJA ei ole; kuorissa on pieni *urkuharmoni*.

PENKIT ovat alkuperäiset ja maalaamattomat, etupenkit ovelliset, päädyissä yksinkertaiset peilit. Kuorin eteläosassa on muista poikkeava penkki, jonka rintamuksessa ovat isot karkeasti harmaaksi maalatut peilit sekä profiloitu ylälistä. *Lukkarinpenkin* rintamus lienee koottu vanhoista penkinovista ja päädyistä; siinä toistuvat samat harmaat peilit.

Kirkolliset astiat

KALKKI, hopeaa, sisältä kullattu. Pyöreä jalka, päärynämäinen solmu, iso kellomainen malja. Kork. 23 cm. Leimat: O. R. Lundgren, Turku 1865.

ÖYLÄTTILAUTANEN, hopeaa, päältä kullattu. Halk. 12,5 cm. Samat leimat.

ÖYLÄTTIRASIA, hopeaa (kuva 19). Soikean, suorasivuisen rasian ulkoneva alareuna on painettu aaltoilevaksi ja kannen reuna samanlainen. Pakotettu ja kaiverrettu koristelu. Sivuissa kasvikäynnös, kannessa enkeli maisemataustaa vasten. Kaiverrus: "DL CB/1697." Pit. 11, lev. 8,5, kork. 5 cm. Leimat: IH (mahdollisesti tukholmalainen J. A. Horleman), kaksi kruunua. Kirjoitus tarkoittanee Kosken tehtaan omistajatarta Katariina Bromania ja hänen puolisoaan Daniel Lagerbomia (vrt. Yliskylän kirkon kelloon, s. 79).

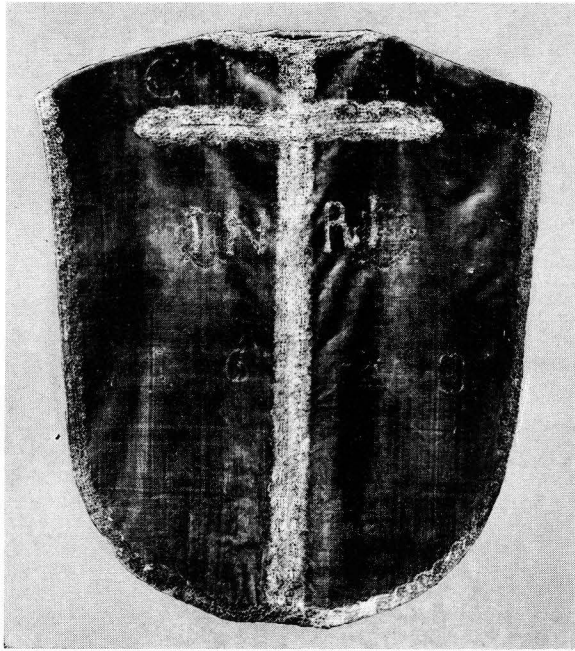
19. HOPEINEN ÖYLÄTTIRASIA. MAHDOLLISESTI J. A. HORLEMAN, TUKHOLMA N. 1697.

Oblatskrin av silver. Möjligen J. A. Horleman, Stockholm ca 1697.

KALKKI, taottu raudasta. Pyöreä litteä jalka, fasetoitu varsi, jossa niin ikään fasetoitu, piste-koristeinen solmu, iso malja. Kork. 13 cm.

MATKAVÄLINEET, tinaa. Kalkissa on kartiomainen, öylättisäiliönä toimiva jalka. Kork. 14 cm. Leimat: Turku 1834. Leimattoman lautasen halk. 8 cm.

HÄVINNEET EHTOOLLISVÄLINEET. V. 1804 mainitaan hopeinen ehtoolliskalkki, jossa oli kirjaimet D. H. V. 1818 oli tinaiset matkavälineet ja v. 1854 myytiin läkkipellistä tehdyt matkavälineet (kal.). V. 1822 laaditussa kalustoluettelossa mainitaan myös hopeinen viinikannu.

20. PUNAISESTA SAMETISTA V. 1684 OMMELTU MESSUKASUKKA.

Mässhake, sydd år 1684 av röd sammet.

Tekstiilit

KASUKAT: 1 (kuva 20). Haalistunutta alkuaan punaista silkksamettia, reunukset, selkäpuolen risti ja INRI-kirjaimet ommeltu kultapitsistä. Vuori vihreää karkeaa puuvillaa. Samettiin on selkäpuolella ollut olkapäihin nastoilla kiinnitettyinä kirjaimet C V M R (K?), ristin molemmin puolin vaakunakilvet ja vuosiluku 1684, kaikki luultavasti pellistä leikattuina; nykyään näkyvät vain metallin jäljet sametin pinnassa.

2. Mustaa samettia, koristelu hopeakaluunaa ja paljetteja. Selkäpuolella iso orjantappuraristi, jonka juuressa on kolme naulaa, etupuolella Jehovan aurinko ja kirjaimet BB Ao 1807. Tehaan omistajan (1783–1815) Bengt Magnus Björkmanin lahja (kal.).

HAAVI, päällystetty mustahkolla sametilla, uusittu, koristelematon. Musta sorvattu varsi, jossa alkuaan hopeoitu varsiputki. Toinen v. 1804 hankituista haaveista on hävinnyt.

RVIJY, haalistunut ja kulunut, koristeena vihreät ja kirkkaan siniset geometriset kuviot.

V. 1822 laadittu kalustoluettelo mainitsee neljä sittemmin hävinnyttä kalkkiliinaa (ks. myös Knaapinen s. 240). Kaksi oli punaisen eri sävyä ja kirjottu hopealangalla, yksi oli musta hopeakoristeinen ja neljäs valkoinen.

Valaisimet

VASKINEN PALLOKRUUNU, 1600-luvun tyyppiä. Kruunussa on 2×6 kynttilänhaaraa, joissa keskellä lehtikoristelua, pyöreät talivadit ja pulleat kynttilänpesät. Rungon yläpäässä on litteä kaksoiskotka, pallossa profiloitu nuppi.

RAUTAKRUUNUT: 1. Kansanomaista tekoa. Kruunussa on rautapellistä leikattu, aaltoilevaksi painettu vanne, josta lähtee kuusi kynttilänhaaraa ja riippuu lehtiä, vanteen koristeena ovat pakotetut pisteet ja lehdet. Vanne riippuu kolmen kierretangon varassa, ylinnä on peltilevy, josta riippuu lehtiä. Halk. 29 cm.

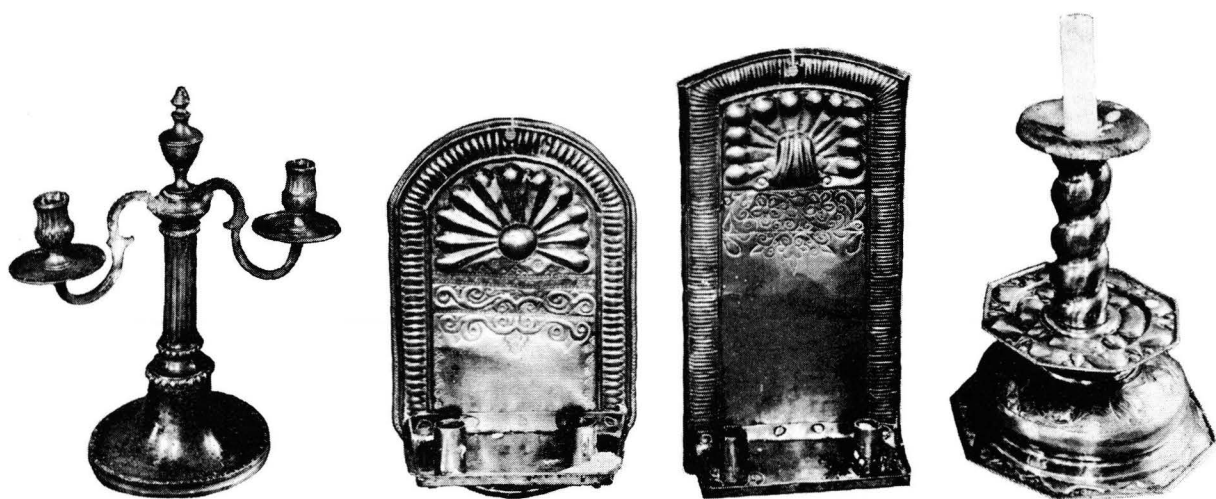
2. Edellisen kaltainen, yksinkertaisempaa tekoa. Viisi kynttilänpesää nousee ilman haaroja suoraan vanteesta. Halk. 39 cm.

SEINÄKYNTTELİKÖT JA LAMPETIT: 1. Takorautainen kolmihaarainen seinäkynttelikkö; kansanomaista tekoa. Sen S:n muotoiselta, lehdykällä ja kiemuroilla koristetulta seinähaaralta lähtee kolme niinikään S:n muotoista sivuhaaraa. Seinäulkonema 72 cm.

2. (kuva 21 c). Messinkipellistä pakotettu lampetti 1600-luvun alkupuolelta. Kilpi on yläreunastaan loivahkon kaarevan suorakaiteen muotoinen, sen alaosaan on kiinnitetty messinkipeltinen ”hylly”, jossa on kaksi kynttilänpesää. Kilven koristeena on reunaa kiertävä uurrenauha ja yläosassa väärin käsitetty, melkein säteilevän auringon muotoinen pakotettu simpukka; sen alapuolelle on punssattu kasvikoristelua. Koko $39 \times 18,5$ cm.

3 (kuva 21 b). Messinkipellistä pakotettu lampetti, peräisin 1600-luvun alkupuolelta. Soikean seinäkilven alaosaan on kiinnitetty edellisen kaltainen ”hylly”, jossa on kaksi kynttilänpesää. Koristelu suurin piirtein edellisen kaltainen. Kork. 33, lev. 20 cm.

4. Suuri määrä yksinkertaisia rautaisia kyntti-

21. KIRKON VALAISIMIA: TINAINEN KYNTTILÄNJALKA, J. SAUER, TUKHOLMA 1784, KAKSI 1600-LUVUN ALKUPUOLELLA MESSINKIPELLISTÄ PAKOTETTUA LAMPETTA JA MESSINKIPELLINEN KYNTTILÄNJALKA 1600-LUVUN LOPPUPUOLELTA.

Kyrkans belysningsredskap: tennstake, J. Sauer, Stockholm 1784, två lampetter av driven mässingsplåt från början av 1600-talet och dito ljusstake från slutet av 1600-talet.

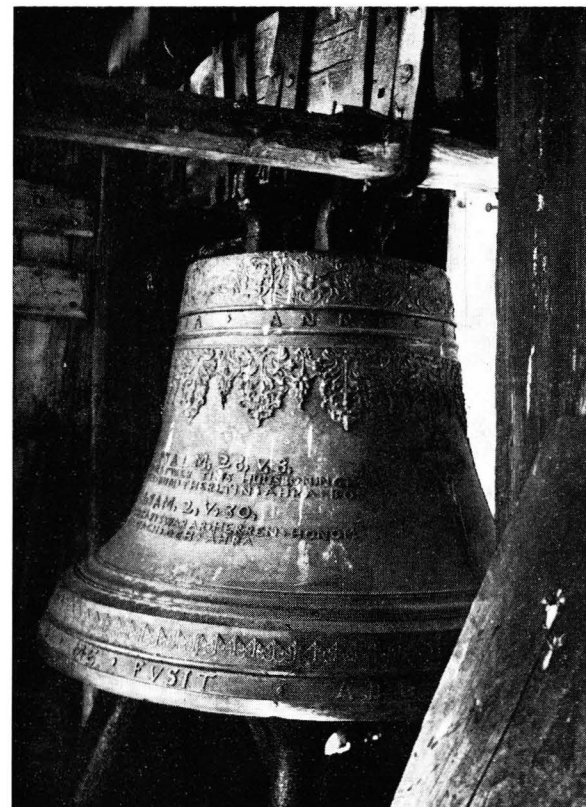
länpitimiä, kiinnitetty sekä seiniin että penkkeihin.

KYNTTILÄNJALAT: 1 (kuva 21 d). Messinkipelistä pakotettu, 1600-luvun loppupuolelta. Monikulmion muotoiselta levyltä nouseva pullukkajalka, kulmikas "anturalevy" ja kierrevarsi, sileä talivati, jonka reunat on taivutettu alaspäin. Jalustassa ja anturassa pakotetut ja punssatut kukkaköynnökset. Kork. 27 cm.

2–3 (kuva 21 a). Pari, ruusu- ja enkelileimaista tinaa, kaksihaaraiset, uusklassiset. Kellomainen jalka, pystyurteisen varren profiileissa helmisauvat ja varren päässä kynttilänpesä, johon irrallisen haaraosan uurnamainen keskiosa kiinnitetään. Haarat S:n muotoiset. Jalan alapuolelle on valettu kirjoitus: "Den sig förhåfwer af sin konst och äregerig will bli rost tro ey du är af konst så rik at Du och finner din gelik. Jacob Sauer i Stockh:" (Sinä joka ylpeilet taidostasi ja kunnianhimoisena haluat tulla kiitetyksi, älä usko olevasi taitosi johdosta niin rikas ettet löydä vertaistasi. J. Sauer Tukholmassa.) Kork. 30 cm. Leimat: J. Sauer, Tukholma 1784.

Kellot

1 (kuva 22). Reunassa palmettinauha, ylinnä köynnös, johon on sovitettu leijonanaamioita sekä leveä, palmettimaisista kuvioista sommiteltu vyöhyke. Kyljessä Ristiinnaulitun ja Pietarin kuvat. Ylinnä kirjoitus: "SOLI. DEO. GLORIA. ANNO

22. KIRKONKELLO. MARTTI MYCK, TURKU 1686.
Kyrkklocka. Märten Myck, Åbo 1686.

HUUSÄHRA. HELENA/ROSENDAAL. LÅTIT. GIUTA. DENA. KLOCKA/MED. EGIN. BEKÅSTNAT. I. ÅBO. 1686/DÄRFÖRE. DEM. GUD. RIJKELIGEN. MED/DERAS. BARN. OCH. ARFWINGAR. I. ÄRE/WÄLSIGNA. (Jumalan kunniaksi ja Anskuun ruukinseurakunnassa olevan P. Pietarin kirkon kaunistukseksi on saman ruukin johtaja Juhana Thorwöste ynnä hänen rakas talonkunniansa Helena Rosendaal valattaneet tämän kellon omalla kustannuksellaan Turussa 1686, mistä syystä Jumala heitä ynnä heidän lapsiaan ja perillisiä rikkaasti kunniaa siunatkoon.) Vastakkaisella puolella: PSALM 20. v. 8./ HERRE JAGH HAFWER TINS HUUS BONING KÄR/OCH THET RUM THER TIN ÄHRA BOR./1. SAM. 2. v. 30 °/THEN MIGH ÄHRAR. SWARAR. HERREN. HONOM/WIL. IAGH. OCH. ÄHRA. Reunassa: ME. FUSIT. ABO. MARTIN. MICK. GLORIA IN EXELSIS. (Minut valoi Turussa Martti Myck. Kunnia korkeudessa.) Halk. 73 cm. (J. Thorwöste omisti Fiskarsin ja Anskuun tehtaot vv. 1660–1712. Martin Myck toimi Turussa kellonvalajana vv. 1682–92.)

2. Ylinnä kaksi, reunassa yksi palmettinauha. Kirjoitus: ME FECIT GERH MEYER HOLMIAE 1733 (Minut teki Gerh. Meyer Tukholmassa 1733), vastakkaisella puolella: JOHN MONTGOMERIE INSPECT: CARL TELIN. Halk. 55 cm. (J. Montgomerie oli Kosken omistaja vv. 1738–52. G. Meyer nuorempi, kellonvalaja Tukholmassa, mestari v. 1723, k. v. 1784.)

Sekalaista

TUNTILASI, nelilasin. Puisessa kopassa kierteiset pienat, vartena toimii vaskinen kynttilänjalka. Kopan kork. 25 cm.

RIPPIKELLO, yksinkertainen, kiinnitetty kuorin eteläseinään. Halk. 11 cm. Mainitaan v. 1804 (kal.).

NUMEROTAULU, kolmisivuinen, pyramidikatoksinen, kiinnitetty seinään lukkarinpenkin kohdalla. Kork. 65 cm.

PEILI, sakaristossa. Kullattu, akanttipalmettien koristama kehys 1800-luvun alkupuolelta. Koko 23×17 cm.

KOLEHTIARKKU. Tasakantinen, suorasisivuinen raudoitettu, harmaaksi maalattu arkku, jossa yksi rahasuppilo. Pohja 98×55, kork. 38 cm. Mainitaan v. 1804 (kal.).

MATKA-ARKKU, jota käytetään kirjasäiliönä. Sen

mustaan nahkapäällykseen on kiinnitetty messinkipellistä leikatut kirjaimet J. A. v. J. (vuorineuvos J. A. v. Julin, Kosken omistaja vv. 1866–1906). Vuorattu englanninkielisen lääketieteellisen kirjan lehdillä. Kannessa on painettu paperi, jossa kirjoitus: ”Robert Eedes Trunk & Packing Case Maker London. 49 Moorgate Street. Funerals conducted captains supplied.” (R. Eedes, arkkujen ja matkalaukkujen tekijä Lontoo 49 Moorgate Street. Hautajaisia suoritetaan, merikapteenoja varustetaan.)

SAKARISTON KALUSTOON kuuluu seuraavat huonekalut: pukkipöytä 1700-luvulta. Jalat sahaamalla profiloitu. Maalaamaton. Levy 130×75, kork. 93 cm. Kaappi, 1700-luvun alkupuolelta. Ovisia peilit, joissa huippuihin päättyvät koristeet. Kork. 169 cm. Uusi harmaa, sininen ja oliivinvihreä väri. Seinäkaappi, 1700-luvulta (?). Ovisia suorapäätteiset peilit, ylinnä voimakas lista. Värit keltainen ja harmaa marmorointi. Kork. 115 cm. Penkki, jonka istuimen alareunassa on 1700-luvulta periytyvää profilointia. Pit. 235 cm.

POLVISTUMISJAKKARA alttarin edessä. Reunalaidoissa 1700-luvulta periytyvää profilointia. Pehmustettu punaisella sametilla. Pit. 46 cm.

POLVISTUMISPENKKI, pit. 117 cm.

TIIVISTELMÄ

1. Kosken tehtaan seurakunta perustettiin v. 1679. Sen ensimmäisestä v. 1688 vihitystä kirkosta ei ole säilynyt mitään jälkeä.

2. Vv. 1786–87 siirrettiin Koskeen Anskuun tehtaan v. 1766 hirsistä salvottu ristikirkko, jonka sisustaakin nähtävästi suurin piirtein muuttamattomana säilytettiin. Kello-tapuli rakennettiin vasta vv. 1767–69; tätä ennen ei seurakunnalla liene ollut kelloa. Pientä kirkkotarhaa on käytetty 1760-luvulta lähtien.

3. Nykyinen ikkunaruuutjärjestelmä lienee peräisin n. v:ltä 1850. Vuosisadan loppupuolella vesikatto katettiin asfalttihuovalla entisten paanujen sijaan. – Nykyinen kirkon sisustan kokonaishahmoa hallitseva alttarilaite ja saarnastuoli ostettiin Ruotsin Forsmarkin tehtaan v. 1800 hajoitetusta kirkosta. Seurakunta yhdistettiin v. 1867 Perniöön.

4. V. 1916 kirkko korjattiin ja mikäli mahdollista palautettiin alkuperäiseen asuunsa. Myös tapuli korjattiin samana vuonna.

REFERAT

I. År 1679 grundas i Bjärnä (fi. Perniö) Koskis bruk, som samma år erhåller församlingsrättigheter. Av den första, år 1685–88 uppförda kyrkan finnes intet bevarat. Nå-

gon klockstapel synes församlingen vid denna tid icke ha haft, och de döda begrovos i Bjärnå kyrka.

II. Den redan år 1760 ytterst medfarna kyrkan ersättes år 1787 med en år 1766 vid Antskogs bruk uppförd korskyrka, vilken vid upplösningen av bruksförsamlingen där blivit onödig. Den av stock med korta knutar upptimrade lilla kyrkan har i stort sett sitt ursprungliga utseende och sin interiör. Av inventarier från dess tillblivelsetid och tidigare kunna nämnas en altarpupsats från 1670-talet (bild 18) troligen snidad av Mathias Reiman i Åbo, oblatskrin av silver (bild 19), J. A. Horleman(?), Stockholm 1697, mässshake (bild 20) från 1684, ljuskronor av malm och smidesjärn, lampetter och ljusstakar av mäs-singsplåt (bild 21), tennstakar av J. Sauer, Stockholm 1784 (bild 21 a), kyrkklocka av Martin Myck, Åbo 1686 (bild

22) och G. Meyer, Stockholm 1733, bänkverket samt bord och skåp från 1700-talet.

III. Den nuvarande rutindelningen i fönstren torde här-röra från tiden omkring 1850. Takets ursprungliga spån ersätts vid århundradets slut med asfaltfilt. – Den nu-varande, troligen i Burchard Prechts verkstad i Stockholm utförda altarpupsatsen (bild 12) och predikstolen (bild 17), bärande årtalet 1694 (bild 13), inköptes från Fors-marks brukskyrka i Sverige år 1800. Av 1800-talslösöre kan nämnas nattvardskärl av O. R. Lundgren, Åbo 1865.

År 1867 upplöses församlingen och förenas med Bjärnå.

IV. År 1916 repareras kyrkan och återställes så vitt möj-ligt i tidigare skick. Även stapelns yttre detaljer härstam-ma från nämnda år.

1. SÄRKISALON KIRKKO JA KELLOTAPULI LÄNNESTÄ.
Finby kyrka och klockstapel från väst.

SÄRKISALO

LÄHTEITÄ

Martti Hela, Nils Strömbäck. Porvoo 1924, ss. 78–79. *M. A. Knaapinen*, Perniön pitäjä. Turku 1930, ss. 283–309. *Väinö Perälä*, Särkisalon kirkon vaiheita. Varsinais-Suomen maakuntakirja 17, Turku 1960.

Kirkon arkisto: Kalustoluettelot vv:lta 1836, 1847, 1852, 1865 ja 1875. Tilit vv:lta 1760–1900. Pitäjänkokousten pöytäkirjat vv:lta 1759–1900. V. 1761 suoritettun penkki-jaon pöytäkirja.

Perniön kirkon arkisto: Piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjat v:sta 1659 alkaen, pitäjänkokousten pöytäkirjat sekä ”Merkittävien tapausten kirja” 1740–70-luvuilta. *Kansallismuseon topogr.arkisto*: Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallisen retkikunnan v. 1885 laatima kertomus, H. Salmon v. 1933 laatima inventointikertomus sekä L. Petterssonin, Th. Lindquistin, N. Cleven ja O. Niemen vv. 1947–48 kirkon korjauksen johdosta tekemät selostukset ja kertomukset.

Valtionarkisto: Mikrofilmikopiot Turun ja Porin maaherrojen kuninkaalliselle majesteetille lähettämistä kirjelmistä, mm. 18. 3. 1752 päivätty selostus kirkon katselmuksesta sekä uuden kirkon kustannusarvio.

Särkisalo (ensin Finby, myöhemmin myös Suomenkylä) on ollut Perniön alainen saarnahuonekunta eli laitaosa, joka ensimmäisen kerran mainitaan v. 1659 suoritettun piispantarkastuksen pöytäkirjassa (Perniön kirkon ark.). Silloin ei vielä ollut mitään vakituista jumalanpalvelukseen käytettyä rakennusta tai huonetta. V. 1693 puhutaan ”Förbyn kappelista” (Lagus, Handlingar och Uppsatser III, s. 146); tällöin oli vielä jumalanpalveluksia Särkisalossa ainoastaan joka neljäs sunnuntai, mutta kun Perniöön v. 1699

tuli pitäjänapulainen voitiin jumalanpalveluksia pitää useammin. 1800-luvun alkuvuosina pitäjänapulainen muutti Särkisaloon asumaan. Särkisalo sai v. 1864 kappeliseurakunnan oikeudet, ja v. 1924 se muutettiin itsenäiseksi kirkkoherrakunnaksi.

Muita kirkonpaikkoja: Muistitieto mainitsee ensimmäisen kirkon paikkana Förbyn, mikä ei pitäne paikkaansa (Knaapinen s. 286); mahdollisesti on aluksi saarnattu jossakin Förbyssä olevassa kartanossa. Ensimmäinen kirkko oli nykyisen pohjoispuolella; sen tarkkaa sijaintia ei tunneta (Maaherran kirj. 18. 3. 1752).

Seuraavat tekstin mainitsevat suurtilat ovat Särkisalon pitäjässä: Falkberg, Finby, Förby, Montola ja Tessvär.

Edellinen kirkko

Nykyisen kirkon edeltäjä rakennettiin luultavasti vuoden 1660 paikkeilla; kuten sivulla 104 mainittiin ei vielä v. 1659 ollut mitään vakituista kirkkokuonetta. 1750-luvulla kirkko, joka kaikesta päättäen sijaitsi nykyisen kirkon poh-

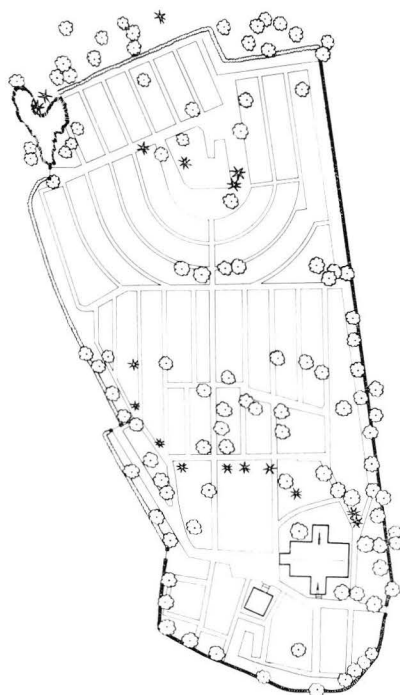
joispuolella, oli jo varsin huonossa kunnossa (pöytäk.). V. 1751 siinä suoritettiin katselmus ja määrättiin rakennettavaksi uusi kirkko, minkä johdosta oli anottava kolehtia (maaherran kirj. 18. 3. 1752). Kirjeessä kerrotaan tämän vanhan, melkein satavuotisen kirkon kunnosta seuraavaa: ”Kappeli on pieni ja huonossa kunnossa eikä siinä ole hautausmaata, koska maaperä on kalliota. Pohja-ala on 15,5 × 13,25 kyynärää ja seinien korkeus 14 hirttä. Rakennukseen on käytetty pienikokoista honkapuuta ja lautainen vesikatto vuotaa jo. Hiljattain on eteläseinään tehty lautavuoraus, mutta tästä huolimatta alimmat hirsikerrokset ovat mädäntyneet.” Tämän pienen *pitkäkirkon* itäpäähän oli salvottu runkokuonetta matalampi ja kapeampi *kuori*, jonka pohja mainitun kirjeen mukaan oli 6 × 5,5 kyynärää. Kaksi pitkittäistä hirttä oli sitomassa runkokuoneen päätyjä toisiinsa, kirkossa oli yksi *ulko-ovi* ja nähtävästi viisi pientä *ikkunaa*, joista yksi muita pienempi (”nio fönster i fem lufter”). Kirkko lienee purettu v. 1760 kun uusi kirkko valmistui.

Nykyinen kirkko

KIRKKOTARHA

Kirkko on Perniön saariston Isoluodolla merenlahden rannassa. Kirkkoa ympäröi kirkkotarha, jonka alkuperäinen varsin ahdas osa on aivan kirkon ympärillä. Tarhaa on käytetty hautausmaana v:sta 1768 lähtien, mutta aikaisemmin vainajat oli haudattava Perniön kirkkotarhaan vanhan kirkkotarhan huonon maaperän takia (Merkittävien tapausten kirja, Perniön kirkon arkisto). Laajennuksia on tehty v. 1838 (lounaaseen), vv. 1893–96 sekä 1910 (luoteeseen ja länteen) ja tämänkin jälkeen (luoteeseen).

Kirkkotarhaa (kuva 2) ympäröi harmaakivistä ladottu aita ja tarha on täytetty aidan yläreunaan asti. Valikoiduista kivistä ladottu osa on paikoin peräisin vv:lta 1870–84, jolloin ensimmäinen kiviaita tehtiin. Aikaisemmin oli kirkkotarhan ympärillä muuratulle kivijalalle salvottu hirsiaita, joka oli katettu laudoilla sekä punamullattu (pöytäk. ja kal.). Uudemmat osat on jaksottaisesti ladottu sekakivistä ja kaakkoiskulman aita taas lohkaistuista kivistä; kirkkotarhan

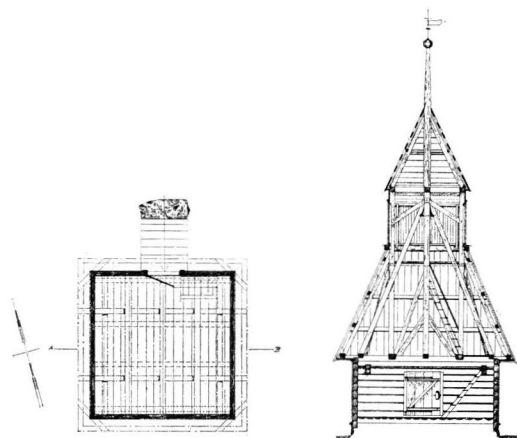
2. ASEMAPHROS, 1 : 2000.
Situationsplan, 1 : 2000.

uusimman osan ympärillä on orapihlaja-aita. Porttiaukkoja on kirkon länsipuolella sekä itäpuolella. Kaakkoisporttiin muurattiin luultavasti 1883 tiilipilarit, joissa on peltinen kivipalloon päättyvä pyramidikatto; yhteen kiveen on hakattu vuosiluku 1883. V. 1892 muurattiin samantapaiset pilarit toisen porttiaukon molemmin puolin. Mitään varsinaista porttihuonetta ei ole koskaan ollut.

Aidan pappilanpuoleiseen osaan on laajennuksien yhteydessä syntynyt pykälä, jossa on kolmas pieni porttiaukko; sen molemmin puolin on nupukivistä muuratut ja rautaristiin päättyvät pilarit.

Vv. 1939–44 kaatuneiden haudat ja graniittiristin muotoinen *muistopatsas* on kirkon länsioven luoteispuolella.

Kirkon luoteispuolella olleet *kirkkotallit* poistettiin 1890-luvulla kirkkotarhan laajennuksen yhteydessä.

3. TAPULIN KOILLISUUNTAINEN PYSTYLEIKKAUS JA POHJA, 1 : 300.

Snitt av stapeln mot nordöst samt plan, 1 : 300.

TAPULI

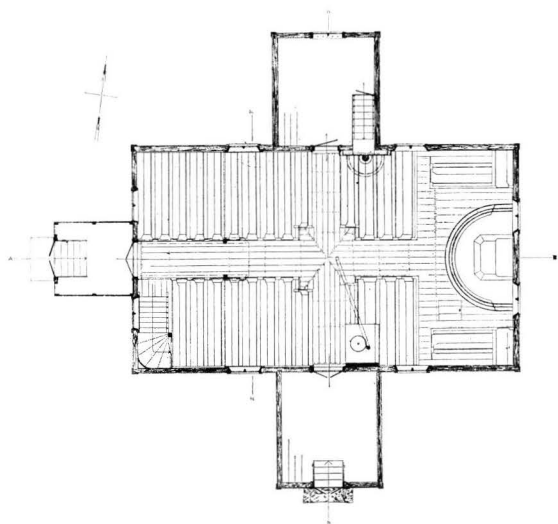
Vv. 1761–62 rakennettu tapuli (kuvat 1, 3) on kirkon lounaispuolella. Sen rakennusmestarina oli puuseppä Juhana Backman; tapuliin käytettiin kirkon rakentamisesta ylijääneet hirret ja laudat (pöytäk.).

Tapuli on kaksinivelinen. Pohjakerros on salvottu lyhytnurkalle (lohenpyrstönurkka) palhoituista hirsistä matalalle kivijalalle. Tapulin korkeuteen verrattuna alanivel on hyvin matala, vain yhdeksän hirren korkuinen. Vahvasti ulko-

nevalta räystäältä kohoaa jyrkkälapainen katto, jonka päällä on pohjaltaan neliömäinen, pystylautainen kellohuone ja siinä pyramidikatto, joka päättyy pystyhirren päässä olevaan viiriin. Pohjakerroksessa on pystylaudosta tehty ulkokuoritus, jossa profiloitu jalkalista (laudoitus on uusittu v. 1896, ensimmäinen laudoitus mainitaan v. 1817). Kellohuoneen seinät ja suorapäätteiset ääniluukut on vuorattu vaakasuorilla laudoilla, katon ja viirin varsi on peitetty galvanoidulla pellillä. Pohjakerroksen pohjoisseinässä on suorapäätteinen, pystylautainen ovi, jossa iso tukkilukko ja iso kaunis avainhela. Oven vuorilaudoissa on vähäistä, 1700-luvulta periytyvää profilointia. Tapuli korjattiin v. 1896 ja sai silloin nykyisen harmaan värinsä. Samalla myös kattopaanut korvattiin pellillä.

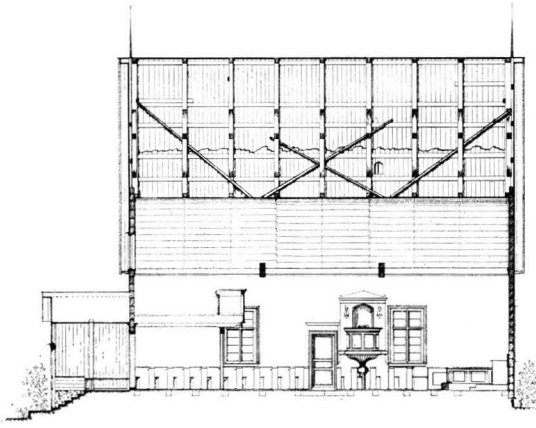
Tapulin lattia on hyvin yksinkertaisesti laskettu halkaistuista hirsistä, eikä mitään väliseinää tai kunnan portaita ole, vaan yksinkertaiset tikkapuu johtavat ylös kellohuoneeseen. Seinien yläosaan on upotettu 2×2 sidehirttä, joiden varassa välipohja lepää. Ylempänä on viisi tukevampaa hirttä, joihin nojaavat kellohuoneen kulmahirret ja kelloteline monine vinotukineen. Katto on pystylautainen, kellohuoneen katto kuitenkin vaakasuorista laudoista tehty.

Edellisestä, jo v. 1729 täysin rappeutuneesta tapulista ei ole säilynyt tarkempia tietoja. Joka tapauksessa se oli rakennettu ennen v:ta 1706, koska tuo vuosiluku on kirkon vanhimmassa kellossa (s. 114).

4. KIRKON POHJAPIIRROS, 1 : 300.

Plan av kyrkan, 1 : 300.

5. KIRKON POHJOISSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS,
1 : 300.
Längdsnitt av kyrkan mot norr, 1 : 300.

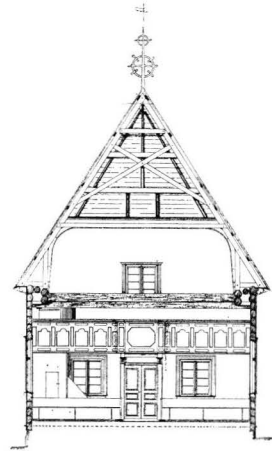
6. ITÄSUUNTAINEN POIKITTÄISLEIKKAUS, 1 : 300.
Tvärnsnitt mot öst, 1 : 300.

KIRKKO

Särkisalon nykyinen kirkko (kuvat 4–7) rakennettiin v. 1760. Työtä johtamaan otettiin kirvesmies Matti Sander Turusta (Merkittävien taupausten kirja). Pitäjänkokouksessa oli päätetty, että kirkko rakennettaisiin huomattavasti edellistä kirkkoa pitemmäksi ja ristikirkon muotoiseksi; jälkimmäisestä päätöksestä kuitenkin luovuttiin. Piirustusten laatijan nimeä ei ole säilynyt.

Särkisalon kirkko on pieni, hirsistä kivijalalle lyhytnurkalle salvottu pitkäkirkko, jonka pohjoisseinään liittyy runkohuonetta matalampi ja kapeampi sakaristo sekä eteläseinään sakaristoa vastapäätä samankokoinen asehuone. Lisäksi on länsipäätyyn v. 1858 rakennettu pieni lautaseinäinen eteinen. Kaikissa rakennuksen osissa on jyrkät satulakatot. Kuorin alla on v. 1785 muurattu kellari. Sivuseinien ulkopituus on 15,30, korkeus 5,40 m. Päädyn leveys on 9 ja korkeus 13,40 m. Sakariston ja asehuoneen sivuseinien pituus on 4,50 ja korkeus 3,30 m, päätyjen leveys 4,20 ja korkeus 8,40–9 m (riippuen maan kaltevuudesta).

SEINÄT. Vaakasuorista ponttilaudoista tehty ulkolaudoitus kulmalautoineen peittää seinien hirret sekä lyhytnurkat. Tämä v. 1858(?) tehty ja n. v. 1896 osittain uusittu laudoitus (tilit) korvaa alkuperäisen, joka tehtiin v. 1771 ja punamullattiin v. 1776; alkuperäinen oli nähtävästi tehty pystyistä laudoista. 1890-luvun korjaussien yhteydessä 1760-luvun punainen väri sai väistyä vaalean harmaaan tieltä.

7. LÄNSISUUNTAINEN POIKITTÄISLEIKKAUS, 1 : 300.
Tvärnsnitt mot väst, 1 : 300.

VESIKATTO. Runkohuoneessa, kylkiäisissä ja eteisessä on korkeat satulakatot; kattokulma on 45° . Vesikatto peitettiin alkuaan laudoilla ja tuohella (kal.), mutta v:n 1896 jälkeen laudat korvattiin pellillä. Päädyissä on koristeelliset rengasviirit. Kun katto pellitettiin lienee kattotuoleja osittain vahvistettu. Pellin alapuolella olevat, 8–10-tuumaiset pystysuorat sahalaudat näyttävät uusilta.

IKKUNAT ja OVET. Ikkunat ovat suorapäätteiset ja niiden yksinkertaiset kehyslaudat lienevät peräisin 1850-luvun korjauksesta, koska v. 1836 laaditussa kalustoluettelossa vielä kerrotaan, että kolme ikkunaa on ”pyöreää” (pyörökaarista?). Ruutujäsentely on kuitenkin 1900-luvulta, vaikka se vielä isoissa ikkunoissa on pääpiirteissään empiretyylistä. V. 1948 kirkko restauroitiin osittain Muinaistieteellisen toimikunnan ehdotukseen nojaten ja ikkunoihin asetettiin antiikki-

lasia. Hankittiin sisäikkunat, koska korjauksen syynä oli kirkon kylmyys ja veto. Sivuseinien ja itäpäädyn ikkunat ovat muita korkeammat. Itäpäädyssä oli alkuaan ainoastaan yksi ikkuna, mutta se pantiin umpeen v. 1849 ja tilalle tehtiin kaksi uutta (kal.).

Sakariston pohjoispäädyssä on leveä, rautaristikolla varustettu ikkuna, ja eteisen sekä asehuoneen ulko-oven yläpuolella on puolipyöreä ikkuna, joka mahdollisesti on tehty vasta 1890-luvulla.

Sekä v. 1858 rakennetussa eteisessä että asehuoneessa on yksinkertainen suorapäätteinen ovi, jonka kehys on samantapainen kuin ikkunoidenkin. Ovilevyissä on peilikoristelua, väri on ruskea.

SISUSTA (kuva 8). Runkohuoneen välikattona on hyvin jyrkästi nouseva mutta keskeltä melkein vaakasuora, leveä, pitkittäinen, lautainen tynnyriholvi, joka on alkuperäinen. Seiniä sitoo kaksi tukevaa poikittaista hirttä. Seinien alaosassa on matala ponttilautapaneeli, yläosassa öljyvärillä maalattu seinäkangas, joka hankittiin v. 1869 (pöytä.). Lattia on laskettu käytävien suuntaisista laudoista, jotka yhtyvät keskipisteessä. Väritys on peräisin v:lta 1948, jolloin seinät ja holvi eristettiin ja Muinaistieteellisen toimikunnan johdolla pyrittiin uusimaan, mikäli

mahdollista, alkuperäinen kokonaisuus. Väri-tyksessä seurattiin kuitenkin v. 1869 suoritettun korjauksen väriasteikkoa. Seinissä on harmaa väri (joka on kuitenkin liian vaalea verrattuna v. 1869 tehtyyn harmaaseen marmorointiin); harmaa oli v. 1909 peitetty kellervällä. Holvi on seiniä vaaleampi. Ponttilautapaneeli (joka v. 1948 uusittiin Muinaistieteellisen toimikunnan tietämättä liian kapeista laudoista) on tammen värinen. Maalaamaton lattia uusittiin v. 1948 (kuitenkin liian kapeista laudoista alkuperäisiin verrattuina). Vaaleamman vaikutuksen saavuttamiseksi on ikkunoiden v. 1869 tehdyt kehykset maalattu valkoisiksi, vaikka ne ennestään olivatkin sinervän harmaat. – V. 1948 suoritettuun korjaukseen kuului lisäksi, kuten mainittiin, sisäikkunoiden hankkiminen ja kamiinain uusiminen.

Asehuoneessa ja sakaristossa on vaakasuora välikatto, joka on maalattu vaalean sinervänharmaaseen värisävyyn kuten seinätkin. V. 1869 oli sakariston seinät maalattu vaalean punaiseksi. Sakaristoon, asehuoneeseen ja eteiseen johtavissa ovissa on v. 1869 hankitut empiretyyliset kehykset ja tammen väriseksi maalatut peilikoristeiset ovilevyt.

V. 1962 on kirkko taas korjattu, on asennettu keskuslämmitys ja lattia on maalattu.

8. KOILLISUUNTAINEN SISÄKUVA.
Interiör mot nordöst.

Lasimaalaukset

Kirkon v. 1960 vietettyyn riemujuhlaan hankittiin lasimaalaukset. Ne on asetettu pohjois- ja eteläseinän itäikkunoihin. Sommittelija on Karin Mascitti-Slotte (signeeraus „Carin Mascitti-Slotte 1958”), ja maalaustyö on suoritettu S. Wuorion maalaamossa Helsingissä. Pohjoisikkunassa on suojelusenkeli sekä mm. pitäjän vanhin, Petun saarella oleva mylly, Hakkalan saha ja Förbyn kalkkilouhimo ynnä Särkisalon kunnan vaakuna ym., eteläikkunassa (kuva 9) on suojelusenkeli, Särkisalon kirkko, purjehtiva kuunari, kalastusverkot ym.

Kiinteä sisustus

Kirkon kiinteä sisustus on suureksi osaksi peräisin vv:lta 1868–69, jolloin suoritettiin perusteellinen sisäkorjaus. Pitäjänkokousten pöytäkirjoista päättäen oli esikuvana silloin Perniön Yliskylän kirkon sisustus. V. 1948 on sisustus entistetty ja korjattu, osittain Muinaistieteellisen toimikunnan ehdotuksen mukaan. Riemujuhlan johdosta on lehteri maalattu v. 1961 (ks. tuonnempaa).

V. 1962 on kirkkoon asennettu *keskuslämmitys*. *Sähkövalaistus* on (sähkölampuissa ja muutamassa vanhassa seinäkynttelikössä) vuodesta 1930. *Kamiinalämmitys* hankittiin v. 1886, sakaristoon tehtiin kamiina jo neljä vuotta aikaisemmin.

ALTARI, puinen, rakennettu v. 1869. Sen yläpuolella on ALTARITAUHU, kankaalle tehty öljy-maalaus, jossa on signeeraus ”Alexandra Sältn 1897”. Aiheena on Jeesus ja lapset. Maalaus on pyörökaarinen sekä sovitettu suorapäätteiseen kullattuun kehukseen, jossa on munasauvan koristama reuna. Lev. 140 cm. – Seurakunta tilasi ensin Ristiinnaulitun kuvan, mutta tähän taiteilija sanoi olevansa kykenemätön (pöytä.).

Altaritaulun yläpuolella on laudoista sahattu säteilevä, mustaksi maalattu RISTI, jonka juurella ovat lain taulut. Jalustaan on maalattu teksti ”Se on täytetty” ja kalkki. Lahjoittaja on ratsutilallinen Karl Uppman Petusta v. 1855 (kal.). ALTARINKAIDE, tehty v. 1869. Puolipyöreän kaiteen koristeena yksinkertaiset peilit. Värit valkoinen ja kulta.

SAARNASTUOLI, tehty v. 1869 (kuva 8). Samanlainen kuin mm. Salo-Uskelan ja Yliskylän sekä Muurlan kirkkojen saarnastuolit. Portaat

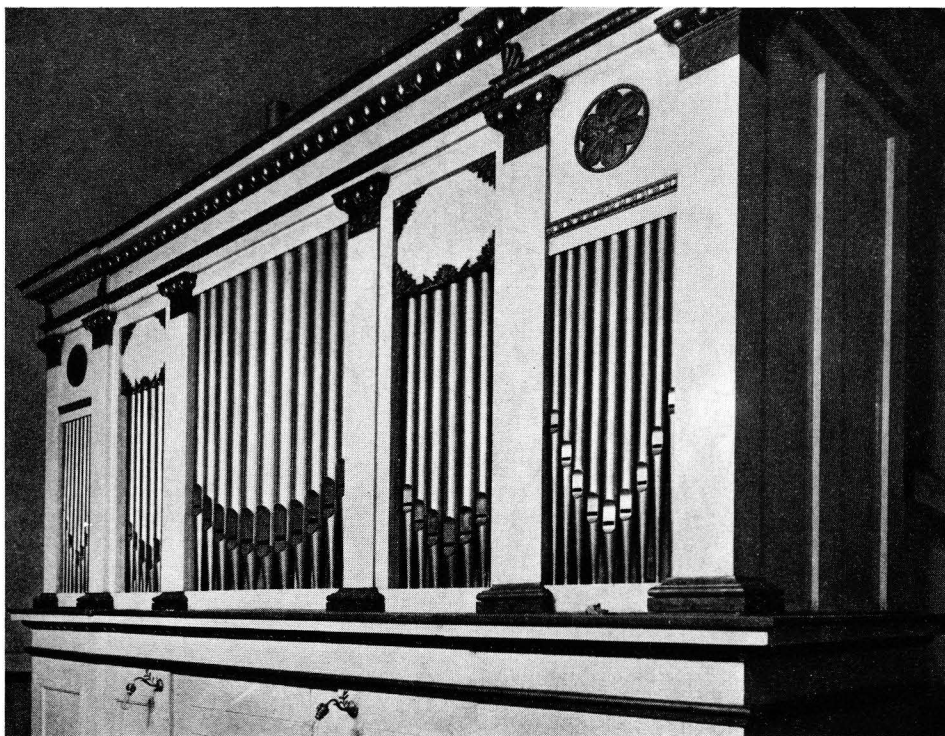
9. TOISEN KUORI-IKKUNAN LASIMAALAUUS. KARIN MASCITTI-SLOTTE 1958.

En av korfönstrens glasmålningar. Karin Mascitti-Slotte 1958.

lähtevät sakaristosta. Saarnastuolia kehystää seinästä ulkoneva empiretyylinen, kolmiopäätyinen kehystys, saarnastuolissa on litteämaljaisen kalkin muotoinen pystyurteinen jalka ja puolipyöreä, peilien koristama runko. Värit valkoinen ja kulta. Kirjateline on avatun Raamatun muotoinen.

Edellisen saarnastuolin valmisti v. 1760 puuseppä Juhana Backman; se oli maalattu sinerväksi, peilit taivaan siniseksi ja niihin oli siroteltu kultatahtiä (kal.).

URKUPARVI kirkon länsipäässä, puuseppä Juhana Backmanin rakentama v. 1760 (pöytä.). Rintamuksen koristeena on peilit, joiden yläreuna keskeltä nousee pyörökaareksi, sekä kaapeammat suorapäätteiset peilit ja vaakasuorat soikeat syvennykset. Kun urut ostettiin v. 1872 muutettiin parven keskiosa ulkonevaksi. Maa-

10. CARL WÄHLSTRÖMIN v. 1772 HELSINGIN ULRIIKA ELENOORAN KIRKKOON RAKENTAMAT URUT. AINOASTAAN JULKISIVUN ALAOSA ON MAHTUNUT SÄRKISALON KIRKKOON.
*Den år 1772 av Carl Wählström för Ulrika Eleonora kyrka i Helsingfors byggda orgeln.
 Endast fasadens nedre parti har fått rum i Finby kyrka.*

lattu v. 1869 valkoiseksi (aikaisemmin maalaamaton; kal.). V. 1961 Karin Mascitti-Slotte maalasi peileihin apostolien kuvat.

URUT (kuva 10), hankittu v. 1871 Helsingin Vanhasta kirkosta, jonne ne oli tuotu v. 1826 Ulriika Eleonooran kirkosta (Herman Hultin, *Gamla kyrkan vid hundra år*, s. 24). Martti Tulenheimon uusimat v. 1913. Urut ovat pneumaattiset ja nykyään kahdeksanääniset. Julkisivun alaosa on säilynyt alkuperäisenä, mutta yläosa ei nähtävästi mahtunut kirkkoon. V. 1958 on urkuihin asennettu sähkömoottori.

Urut valmisti Carl Wählström v. 1772, ja Hämeenlinnasta kotoisin oleva Juhana Råman (eli Rooman) korjasi ne v. 1828 lisäten kaksi äänikertaa (Hultin, s. 24). Kun urut tuotiin Särkisaloon niissä oli kymmenen äänikertaa, ne olivat yksisormioiset ja varustettu epäitsenäisellä jalakiolla (Hela, s. 79).

Julkisivu, siis alkuperäisen julkisivun alaosa, päättyy muna- ja lehtisauvojen koristamaan vaakasuoraan listaan ja vaikuttaa melkein uusklassiselta. Se on jaettu viiteen pilliryhmään, jotka ovat pilasterien toisistaan erottamat; niiden väliin on myös sovitettu ruusukkeet ja lehti-

koristelun kehystämät alat. Värit valkoinen ja kulta.

PENKIT, yksinkertaiset, uusittu v. 1948 ja pettattu tammen väriseksi. Puuseppä Backmanin v. 1760 valmistamissa penkeissä oli ovet, voimakas ylälista sekä rintamuksessa peilit. Ne maalattiin v. 1869 vaaleaan tammen väriin.

Taideteokset

VANHA ALTARITAUULU (kuva 11), kankaalle tehty öljymaalaus, aiheena kuningasten kumarrus. Yläreunaan on maalattu kaksi enkelinpäätä sekä teksti: "Denne Tafla är Förärd: 1801 Till detta Herrans Tempel./Edv: Gust:/Bahne.O/Falkber/Mich. Ho/men: O Fi/nby./Joh: Li/ndholm/O Heikb./Dan: Lö/froos/Klockar." (Tämä taulu on lahjoitettu 1801 tähän Herran temppeliin". – Lahjoittajat ovat Falkbergin omistaja vv. 1801–37 ylioppilas E. G. Bahne, Finbystä kotoisin oleva kirkonisännöitsijä Mikael Holmén, ratsutilallinen Juhana Lindholm Heikbergistä ja lukkari Daniel Löfroos.)

Merimies Isak Hollmanin v. 1858 lahjoittama Aleksanteri II:n muotokuva on hävinnyt (kal.).

Kirkolliset astiat

KALKKI (kuva 12), hopeaa, sisältä ja laidasta kullattu. Pyöreän, melkein kellomaisen jalan reuna on profiloitu ja sen yläosassa on pystyur-rekoristelua. Jalkaan on kiinnitetty kolme kahden enkelinpään muodostamaa plastista ryhmää. Päärynämaisessa solmussa on kaiverrettu lehdykkätuppi sekä lambrekiinimainen kaiverruskoristelu, joka vaikuttaa vanhoilliselta verrattuna kalkin uusklassiseen muotokieleen. Malja on iso ja melkein suorasivuinen. Kork. n. 20 cm. Leimat: A. C. Levón, Turku 1793. Kalkkiin kuuluu LAUTANEN, joka on sisältä kullattu. Halk. 15 cm. Samat leimat.

KALKKI, hopeaa, sisältä kullattu. Pyöreän jalan pystysyrjässä ja solmussa meistetty orjantappuraseppele, maljassa kansi ja nokka, kaiverrettu risti. Kork. 20 cm. Leimat: Kultahamara Oy, Turku 1960.

MATKAVÄLINEET, hopeaa. Kalkissa on kellomainen jalka ja lieriömäinen solmu. Kork. 14 cm. Epäselvä leima. Lautasen halk. 7 cm. Leimassa mahdollisesti kirjaimet A. S:(?) Näiden kanssa käytetyn pienen rasian halk. 4 cm. Leimat: A. Levón, Turku 1838.

12. HOPEINEN EHTOOLLISKALKKI. A. C. LEVÓN, TURKU 1793.

Nattvardskalk av silver. A. C. Levón, Åbo 1793.

11. V. 1801 LAHJOITETTU ALTARTITAUU.

Altartavla från år 1801.

ÖYLÄTTIRASIA, hopeaa. Neljän pallojalan kannattama uusrokokoottylinen, pohjaltaan suora-kaiteen muotoinen sokerirasia, jossa lukittava saranakansi. Kannessa on helmisauvan koristama kädensija ja kaiverrus: "N. H." Pohja 11 × 14 cm, kork. 9 cm. Leimat: puolikuu ja kolme tähteä, Radki Warszawa W. Leskirouva Emilia Bahne lahjoittanut v. 1885 (kal.).

VIINIKANNU, hopeaa. Pyöreä jalka ja päärynämainen kupu, kuperassa kannessa plastinen karitsa, kannen peukalonripana risti. Kyljessä kaiverrus: "Såsom ett Tackoffer förärad åt Finby Körka år 1838 af samtelia Fartygsägare uti Kapellet." (Kiitollisuudenuhrina kappelin kaikki laivanomistajat lahjoittaneet Särkisalon kirkkoon v. 1838.) Kork. n. 40 cm. Leimat: J. J. Lühr, Tammissaari 1838.

PIKARIT, hopeaa. Sileä muotoilu, pallomainen solmu. Kork. 7 cm. Leimat: Auran kultaseppä Oy, Turku 1960.

13. TINAINEN EHTOOLLISKALKKI. G. WETTERBERG, TUKHOLMA 1765.

Nattvardskalk av tenn. G. Wetterberg, Stockholm 1765.

LASIPIKARIT. Kyljessä kaiverrettu risti. Kork. 7 cm. Hankittu v. 1937 Klara Wilhelmina Grönholmin testamenttivaroilla.

KALKKI (kuva 13), kolmileimaista tinaa. Pyöreä, lievästi profiloitu jalka, balusterimainen varsi ja hyvin iso reunoista ulkoneva malja. Kork. 20,3 cm. Leimat: Gabriel Wetterberg, Tukholma 1765. Kalkkiin kuuluvan LAUTASEN halk. 13 cm. Samat leimat.

VIINIKANNU, hopeoitua, leimatonta tinaa. Rokokootyylinen kahvikannu, jossa on musta puinen kädensija. Kork. 26 cm. Tilikirjan mukaan hankittu v. 1788.

KASTEMALJA, uuttahopeaa, upotettu valkoiseksi maalattuun puutelineeseen. Nelilehdykän muotoisessa pohjassa pakotettu kyyhkynen. Leveässä laitamassa kirjoitus: "År 1939 donerad till Finby församling av Klara Wilhelmina Grönholms från Nixor fond." (V. 1939 lahjoittanut Särkisalon seurakunnalle Niksaarelta kotoisin olevan Klara Wilhelmina Grönholmin rahasto.) Halk. 36 cm.

HÄVINNEET EHTOOLLISVÄLINEET ja muut astiat. Perniön kirkon v. 1645 laaditussa kalustoluettelossa mainitaan

pieni kannellinen, mahdollisesti hopeinen kalkki, joka myöhemmin oli luovutettu Särkisalon kirkkoon. V. 1699 puuseppä Eerik Krok Aisbölestä lahjoitti tinaisen kaste-maljan, joka v. 1767 korvattiin toisella; tämä pyöreä malja, jonka toinen korva oli simpukan, toinen renkaan muotoinen, oli tallella pappilassa vielä v. 1960. Leimat: Samuel Marnell, Tukholma 1767. Samana vuonna löytyi pappilasta tinainen kuusisivuinen, ruuvikannellinen pullo, jonka korkeus oli 26 cm. Leimat: Elias Ståhlhof, Turku; vuosileimaa ei ollut, mutta tilikirjan mukaan pullo oli ostettu v. 1777. V. 1961 näitä tina-astioita ei enää löytynyt. – V. 1788 ostettiin yksinkertainen peltinen öylättirasia, joka sekini oli kirkossa vielä v. 1960. Se oli soikea ja tasakantinen, kannessa oli kiertäinen kädensija.

Tekstiilit

ALTARIVAATE, punaista samettia, johon on kirjottu nelilehdykköihin sovitettut polvistuvat pienet enkelit. Keskellä kirjottu säderisti. Ostettu v. 1935 Klara Wilhelmina Grönholmin testamenttivaroilla (kal.).

KASUKAT: 1 (kuva 14). Punaista ja valkoista ns. ras de sicilie-silkkiä, jonka kuviointina rehevä kukka-aihe. Selkäpuolella valkoinen taftiristi. Kangas ostettiin mahdollisesti Tukholmasta v. 1760 (tilit).

14. MESSUKASUKKA. PUNAVALKOINEN SILKKIKANGAS LIE-NEE OSTETTU TUKHOLMASTA V. 1760.

Mässshake. Det röd-vita sidentyget torde ha inköpts i Stockholm år 1760.

2. Mustaa samettia, koristelu hopeakaluunaa. Selkäpuolella risti ja INRI, etupuolella Jehovan aurinko. Söderbyn talollisen Yrjänä Hannunpojan v. 1803 lahjoittama (kal.).

3. Mustaa samettia, 1930-luvulta. Koristeena silkki- ja kultalangalla kirjoitet pystyviivat.

KALKKILIINAT: 1 (kuva 15). 1700-luvulta. Heleän sinistä pellavakangasta, johon on kirjottu runsaasti kukkia kulmiin sekä Jehovan aurinko keskelle. Vuori on laidassa kiinnitetty vihreällä silkkikangaskaistalla, jossa kudottu kukka-aihe. Reunassa kirjaimet IASB, MIDB sekä ANNO, mutta itse vuosiluku puuttuu.

2. Haalistunutta, alkuaan vaaleanpunaista atlas-silkkiä, kirjonta suoritettu hopeakaluunalla, hopeapitsillä ja palmeteilla. Keskellä on Jehovan aurinko, reunassa silkkihapsut. Luultavasti "Söderbyn talollisen Juhanan" v. 1799 lahjoittama; se korvasi siihen asti käytössä olleen vanhan keltaisen, silkillä kirjoitetun kalkkiliinan (kal.).

3. Mustaa samettia, koristelu kirjottu hopealangalla. Keskellä Jehovan aurinko, kulmissa kukkaoksat. Reunassa hopeahapsut. Luultavasti Siksalon talollinen Karl Signell lahjoittanut n. v. 1880 (kal.).

16. VASKINEN KYNTTILÄKRUUNU, JOSSA ON VUOSILUKU 1799.

Ljuskrona av malm med årtalet 1799.

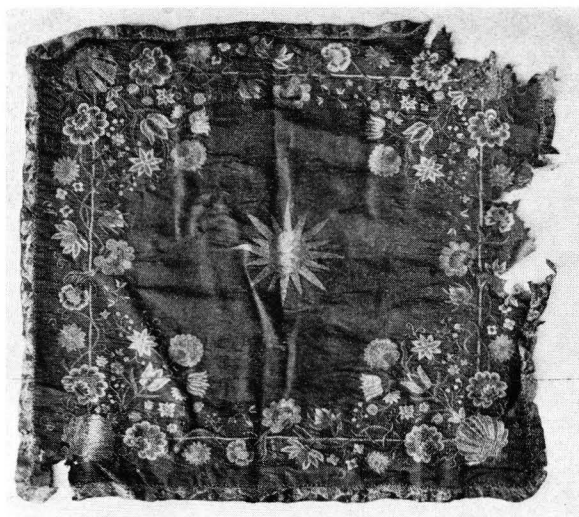
2. Lieriömäinen koppa päällystetty mustalla sametilla, jossa kirjonta on ratkottu pois. Sileässä varressa rautaputki.

HÄVINNEET TEKSTIILIT. V. 1778 oli kirkossa kaksi haavia, joista toinen oli kirjava. Alttarilla oli näihin aikoihin punaista verkkaa. V. 1803 mainitaan lisäksi mustasta samesta ommeltu alttariliina, jossa oli keltaiset hapsut.

Valaisimet

VASKINEN PALLOKRUUNU (kuva 16), jossa on 2 × 8 kynttilänhaaraa, simpukan muotoiset talivatit ja lieriömäiset, lievästi profiloidut kynttilänpesät sekä litteät heijastuskukat. Rungon yläpäässä miesfiguuri, jonka päässä hattu ja kädessä palmunlehvä. Rungon alapäässä profilirenkainen pallo, jossa profiloitu nuppi ja kaiverrus: 1799 EJ:S. ⚡

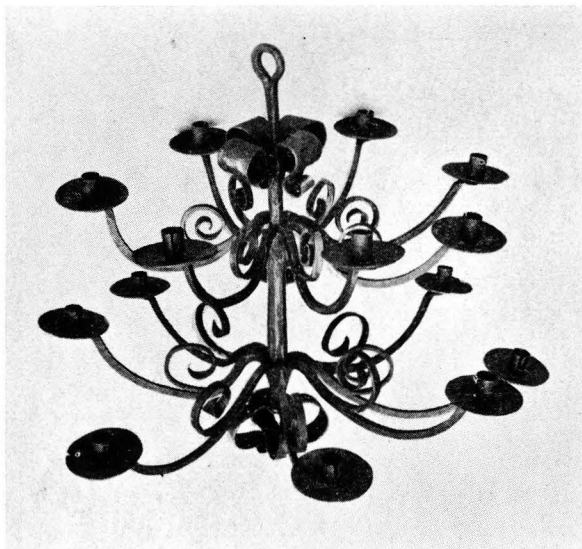
KRISTALLIKRUUNUT: 1. Empiretyylinen, tavanomaista muotoa. Valkometallista tehdyssä vanhteessa on pienet ruusukkeet ja leijonanaamiot sekä kuusi kynttilänhaaraa, seitsemäs kynttilänsija on lasihelmikuvun pohjassa. Ylävanteesta riippuu pitkiä kristalleja. Lahjoitettu kirkkoon 1830-luvulla (kal.).

15. HELEÄNSINISESTÄ PELLAVAKANKAASTA 1700-LUVULLA OMMELTU KALKKILIINA.

Kalkduk av klarblått linnetyg, 1700-talet.

HAAVIT: 1. Päällystetty mustalla sametilla, koristeena leveät ristikkäiset hopeakaluunat ja tupsu. Sorvattu musta varsi, jossa messinkipeltinen putki. Mahdollisesti laivurit J. Troberg Petusta ja Henrik Förbom Förbystä lahjoittaneet n. v. 1820.

17. LUULTAVASTI 1700-LUVULLA VALMISTUNUT RAUTAINEN KYNTTILÄKRUUNU.
Ljuskrona av järn, troligen från 1700-talet.

2. Empiretyylinen maljakruunu. Vanteessa on neljä kynttilänhaaraa, viides kynttilänsija on valkoisesta lasista tehdyn maljan pohjassa. Alavannetta kannattavat ohuet ketjut, ylävanteesta riippuvat lasihelminauhat. Lahjoittanut ratsutilallinen Gustav Forsström Förbystä v:n 1850 paikkeilla (kal.).

RAUTAKRUUNU (kuva 17), kansanomaista taotaa. 2×6 kynttilänhaaraa, rungon alapäässä sälepallo. Mainitaan jo v. 1778 (tilit).

SEINÄKYNTTELİKÖT ja LAMPETIT: 1–2. Kullatusta pronssista valetut kolmihaaraiset seinäkyntteliköt, joiden talivadeista riippuu kristalleja. Seinäulkonema 25 cm. Lahjoitettu v. 1900 (kal.). 3–4. Messinkipeltiset kaksihaaraiset lampetit. Soikea kilpi, jonka yläreunaa kiertää laakeriseppele, pulleat, alaosastaan pystyurteiset kynttilänpesät. Kork. 18 cm. Lahjoittanut ratsutilallinen Matti Söderholm Kaukosalosta v:n 1800 paikkeilla (kal.).

KYNTTILÄNJALAT: 1 (kuva 18). Kolmihaarainen vaskinen kynttilänjalka 1600-luvun tyyppiä. Litteä kohoreunainen jalka, balusterimainen varsi ja läpikuviainen haaraosa, jossa alaspäin taivutetut lehdet. Pyöreät talivadit ja lieriömäiset, rei'illä ja rengasprofiileilla varustetut kynttilänpesät. Kork. 32 cm. Saatu kirkkoon vasta v. 1771 (kal.).

2–3. Pari, kullatusta pronssista valetut, viisihaaraiset. Neliömäinen jalka, urnamainen varsi, talivadeista riippuu kristalleja. Kork. 43 cm. Hankittu v. 1900 (kal.).

4–5. Pari, yksinkertaiset nikkelistä tehdyt, hennot. Kork. 15 cm. V:n 1890 paikkeilta (kal.).

6–7. Pari, korkeat, takorautaiset, kolmihaaraiset lattiakynttilänjalat. Kork. n. 100 cm. Hankittu n. v. 1960.

HÄVINNEET VALAISIMET. Vielä v. 1960 oli kirkossa tallella kaksi kolmileimaista tinaista kynttilänjalkaa. Ne olivat rokokootyyliset, varsi oli balusterimainen. Leimat: Elias Ståhlhof, Turku; vuosileima puuttui mutta kalustokirjan mukaan ne oli hankittu v:n 1778 jälkeen.

18. VÄSKESTÄ VALETTU KYNTTILÄNJALKA, LUULTAVASTI 1600-LUVULTA.
Ljusstake av malm, troligen från 1600-talet.

Kellot

1. Ylinnä kaksinkertainen, reunassa yksinkertainen akanttialmettin nauha. Kirjoitus: GUTEN AF GERH. MEYER I STOCKHOLM ÅR 1768. (Valanut Tukholmassa v. 1768 G. Meyer.). Halk. 68 cm. (G. Meyer nuorempi, ks. s. 102.)

2. Ylinnä kaksi akanttialmettin nauhaa. Kirjoitus: SOLI DEO GLORIA (Yksin Jumalalle kunnia). Reunassa: ME FESIT AMBROSIVS TERNANDT ABOAE ANNO 1706. (Minut teki A. Ternandt Turussa v. 1706.) Halk. 36 cm. (A. Ternandt, Göteborgista Turkuun muuttanut kellonvalaja, joka Turussa toimi ainakin vv. 1688–1710.) Mestarille maksettiin työstä 60 taalaria; metalli oli Perniön kirkosta saadut neljä pikkukelloa sekä van-

ha vaskikattila (tilit). Kellon telineeseen on kai-verrettu vuosiluku 1826 ja kirjaimet C F.

Sekalaista

TUNTILASI, nelilasin, kiinnitetty saarnastuoliin. Yksinkertainen puinen koppa, jossa sorvatut pienat. Maalattu siniseksi. Kopan kork. 20 cm. Hankittu joskus 1700-luvulla (kal.).

KIRKKOLAIVA (kuva 19). Täydellisesti takiloitu suomalainen kauppaparkki "Karl Edvard". Runko musta ja vihreä. Karl Bastman veistänyt ja tilallinen Elias Suutarkylä lahjoittanut v.1931 (Perälä).

2. Tanskalainen viisimastoinen parkki "København", ilman purjeita. Runko musta ja vihreä. Lahjoittanut merikapteeni Bertel Förbom v. 1942.

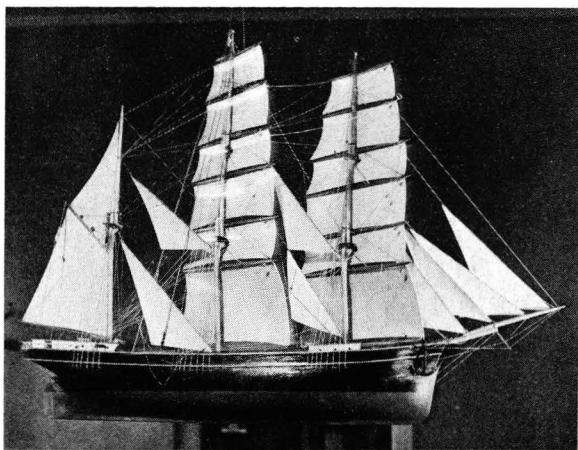
RIPPIKELLO 1. Venäläistä tekoa, teksti epäselvä. Vuosileima 1885.

2. Pieni yksinkertainen, pappilassa. Mainitaan v. 1778 (kal.).

NUMEROTAULU. Valkoisen ja kullatun kehyksen päätteenä alkeellisten kierukoiden kehystämä otsikko. Kork. 100 cm. Luultavasti hankittu v. 1770 (Merkittävien tapausten kirja).

SAKARISTON KALUSTO on suurimmaksi osaksi yksinkertaista, uutta tekoa. Ainoat vanhemmat huonekalut ovat kaksi tammista, uusrenessanssimallista tuolia.

ARKKU. Komea iso, suorasiivuinen ja tasakantinen, raudoitettu arkku, jossa kaksi rahasuppilaa. Pohja 40 × 80 cm, kork. 57 cm. E. G. Bahne (ks. s. 110), ratsutilallinen J. Forsström, Kaarle Upp-

19. V. 1931 TEHTY KIRKKOLAIVA, KAUPPAPARKKI "KARL EDVARD".

Kyrkskepp från år 1931, handelsbarken "Karl Edvard".

20. "KIRKON JUSSI". KAAPPI ON TEHTY V. 1948 MUTTA ITSE UKKO LIENEE PERÄISIN 1700-LUVULTA.

Fattiggubbe. Skåpet från år 1948, själva gubben troligen 1700-tal.

man, J. Troberg, J. Lindholm ja J. Andersson lahjoittaneet n. v. 1820 (kal.).

VAIVAIKKO (kuva 20), ns. Kirkon Jussi, kiinnitetty kirkkosalin länsipäätyyn oven pohjoispuolelle. Itse ukko lienee peräisin 1700-luvulta, mutta kaapin on uusinnut turkulainen taiteilija N. Kaario v. 1948 samalla kun hän maalasi ukon. Pieni ukko seisoo yllään lannevaate ja valehiukset(?) sekä iho täynnä rupia pilarien kannattaman katoksen alla; kaappiin sovitettu rakennuksen seinä ja portaat tarkoittanevat rikkaan miehen asuntoa. Päätyyn on maalattu teksti: "Älkää/unhottako/tehdä/hywää/ ja jakaa omastanne/sillä senkaltaisiin uhreihin/Jumala mielistyy. Hebr. k. 3: 16". Kaapin alapuolella rahalaatikko. Kork. 110 cm.

PAARIT: 1. Isot alkeelliset, hankittu 1790-luvulla (tilit).

2. Pienet lastenpaarit, 1800-luvulta(?).

Hävinneet ovat mm. v. 1778 mainittu *kirkkolaiva*, v. 1772 hankittu *jalkapuu*, ”Heikbergin Kustaan” v. 1773 tekemä *aurinkokellon* teline, v. 1818 hankittu *häpeäpenkki* ja kaikki vanhat huonekalut.

TIIVISTELMÄ

1. N. v. 1660 rakennettiin nykyisen kirkonpaikan pohjoispuolelle pieni kappelikirkko, joka jo 1750-luvulla oli aivan rappeutunut; kirkko oli hirsistä salvottu pitkäkirkko.
2. Uusi kirkko ja tapuli rakennettiin vv. 1760–62; kirkon rakennusmestarina mainitaan Matti Sander ja tapulin Juhana Backman. Tästä kirkosta on peräisin huomattava osa nykyisestä irtaimistosta.
3. V. 1858 rakennettiin kirkon länsieteinen ja ikkunat sekä ovet uusittiin. Sisäkorjaus suoritettiin v. 1869.
4. V. 1948 on kirkko restauroitu, osittain Muinaistieteellisen toimikunnan ehdotuksen mukaan. Pienempiä korjauksia on muuten suoritettu v. 1909 sekä kirkon 200-vuotisjuhlan yhteydessä 1960-luvun alkupuolella, ja samalla on hankittu lasimalaukset ym. V. 1962 asennettiin keskuslämmitys.

REFERAT

I. I Bjärnå socken hålles vid medlet av 1600-talet predikningar i Finby ”kanten” (fi. Särkisalo), men en egentlig kapellkyrka uppföres först ca 1660; denna lilla långkyrka var redan hundra år senare starkt förfallen. Kyrkan låg något norr om den nuvarandes plats; ett syneprotokoll från år 1754 upplyser om att kyrkan endast var 14 stockvarv hög, 15,5 aln lång och 13,25 aln bred, samt försedd med skurtak av bräder. Vid öständan hade tilltimrats ett kor om 6,5 alns längd samt lägre än själva kyrkorummet. Nio fönster i fem lufter upplyste kyrkan.

Av (numera förlorat) lösöre omtalas en liten (silver?) kalk med lock från moderkyrkan och en tenndopskål från 1699; det enda som bevarats är en tregrenad malmstake (bild 18), vilken dock först omtalas 1771, möjligen järnkronan (bild 17) och en klocka av Ambr. Ternandt, Åbo 1706.

II. År 1760 uppföres den nuvarande kyrkan under ledning av Matts Sander från Åbo, och omgives med kyrkogård. Troligen ha fönstren delvis varit rundbågade, och

gavlarna haft endast ett fönster. Stapeln bygges av snickaren Joh. Backman 1761–62. – Kyrkan brädfodras 1771 och rödmyllas 1776; skurtaket är av bräder.

Av kyrkans ursprungliga fasta inredning har endast läktaren bevarats, dock i förändrat skick, medan t.ex. den av J. Backman byggda predikstolen, som var blåmålad med guldstjärnor i speglarna, har avlägnatss. Orgeln (bild 10) är visserligen byggd av Carl Wählström år 1772, men den har tillhört först Ulrika Eleonorakyrkan och därefter Gamla kyrkan i Helsingfors, och kom först år 1871 till Finby, där den berövades sitt övre parti. Av lösöre kan nämnas nattvardskärl av A. Levón, Åbo 1793 (bild 12), tennkalk av G. Wetterberg, Stockholm 1765 (bild 13), försilvrade rokokokanna av ostämplat tenn, 1788; tenndopskål av Samuel Marnell, Stockholm 1767, tennflaska av Elias Ståhlftot, Åbo 1777 m.fl. kärl ha förlorats. Vidare äger kyrkan ännu en blommerad mässshake av röd och vit ras de sicilie, vars tyg troligen köptes från Stockholm 1760 (bild 14), en rikt broderad lärftskalkduk från 1700-talet (bild 15) och en ljusröd kalkduk av atlas från seklets slut, en malmkrona från 1799 (bild 16; se bomärke s. 113), enkla empirelampetter av mässingsplåt ca 1800, en klocka av G. Meyer, Stockholm 1768, timglas, enkel nummertavla mm. Ett par rokokotennstakar av Elias Ståhlftot, Åbo ca 1780 ha förkommit.

III. Under 1800-talet undergår kyrkan flere reparationer, av vilka de mest genomgripande är den nya brädfodringen och fönstrens samt dörrarnas ändring 1858, vilket år även den västra farstun tillbyggdes, och innerreparationen år 1869, då den äldre inredningen s.g.s. i sin helhet ersattes med ny inredning efterliknande inredningen i Överby kyrka i Bjärnå (se denna).

Skurtaket täcktes efter 1896 med plåt, och vid samma tid ommålades kyrkan i ljusgrått.

Av inventarier från 1800-talet må nämnas en äldre primitiv altartavla föreställande konungarnas tillbedjan (bild 11) från år 1801, ny altartavla av Alexandra Sältin 1897 (synes på bild 8), sockenbudskärl av silver, A. Levón, Åbo 1838 och vinkanna från samma år av J. J. Lih, Ekenäs, textilier, kristallkronor mm.

IV. Efter en innerreparation år 1909 restaureras kyrkan slutligen år 1948 i samband med installation av nya kaminer och isolering av golv, väggar och tak; innerfönster anskaffas. Arkeologiska kommissionen beredes delvis tillfälle att övervaka arbetet.

I samband med kyrkans tvåhundraårsjubileum år 1960 anskaffas en del nytt lösöre, och konstnärinnan Karin Mascitti Slotte komponerar glasmålningar för tvenne fönsterlufter (bild 9) samt målar läktarskranket med apostlabilder. År 1962 installeras värmeledning.

1. KISKON KIRKKO LUOTEESTA.
Kisko kyrka från nordväst.

K I S K O

L Ä H T E I T Ä

A. Björck, Kiinteitä muinaismuistoja Halikon Kihlakunnassa. SMYÄ VI, 1883, ss. 62–66. Otto Greiffenhagen toim. Tallinnan Linna-arkivi väljaanded nr. 6, Tallinna kodanikkuderaamat. Tallinna 1932. Gunvor Kerkkonen, Medeltiden och 1500-talet. Pojo sockens historia I. Pojo 1959. Heikki Klemetti, Suomalaisia kirkonrakentajia 1800-luvulla. Porvoo-Helsinki 1936, ss. 67–69. M. A. Knaapinen, Kiskon entisyyttä. Salo 1947. Aulis Oja, Kiskon pitäjänkertomus vuodelta 1753. Kotiseutu 1956. J. E. Wefvar, Fornlemningar i Raseborgs vestra härad. FFT IV, 1879, ss. 1 ja 57.

Kirkon arkisto on suuremmaksi osaksi siirretty Turun Maakunta-arkistoon. Pappilan tulipalossa ennen v. 1753 lieinee hävinnyt suuri osa arkistoa, ja toinen samanlainen onnettomuus tapahtui v. 1807, jolloin kirkko paloi. – Kalustoluettelot vv:lta 1659 (joissa lahjoitusluettelot), 1749, 1778, 1807 (laadittu palon jälkeen ja liitetty tarkastuspöytäkirjaan), 1824 sekä 1827–1867. Tilit vv:lta 1681–n. 1750 (hyvin vaillinaiset, liitetty kalustokirjaan), 1778–1900. Pitäjänkokousten pöytäkirjat vv:lta 1736–1933. Vv. 1690, 1697, 1704, 1712, 1726, 1736, 1758, 1778 ja 1785 pidettyjen piispantarkastusten sekä vv. 1690, 1699, 1703, 1706–10, 1713, 1719, 1721, 1723, 1728, 1731, 1733, 1735, 1741, 1769, 1804 (sisältää luettelon kirkkohautoista),

1825 ja 1836 pidettyjen rovastintarkastusten pöytäkirjat. V. 1666 laadittu penkkijakopöytäkirja.

Kansallismuseon topogr. arkisto: Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallisen retkikunnan v. 1885 laatima kertomus, Helmer Salmon v. 1933 laatima inventointikertomus, Oskari Niemen selostus veistoksien restauroinnista ym.

Kiskon pitäjä mainitaan ensi kerran v. 1347 (REA 121), sen kirkonkylä v. 1503 (FMU 5697). Alkuaan seurakunta oli Pohjan kappelina (ks. Agricolan v. 1540 laatimaa seurakuntaluetteloa); itsenäiseksi kirkkoherrakunnaksi se muodostettiin 1500-luvulla. Neovius mainitsee matrikkelissaan vuosiluvun 1558, ilmoittamatta kuitenkaan lähdeään; Leinbergin mukaan seurakuntaa kuitenkin vielä 1590-luvulla kutsuttiin kappeliseurakunnaksi. V. 1571 laaditussa hopeaveroluettelossa mainitaan Kiskossa oma kirkkoherra (Pojo Sockens historia I s. 242).

Muita kirkonpaikkoja. V. 1753 laaditun pitäjänkertomuksen mukaan (Oja; alkuperäinen kertomus TMA F IV: 3) on pohjalaisille ja kiskolaisille

ensin kristinuskoa saarnattu Pohjan Skogbölen ja Kiskon Kajalan välisellä *Papinkankareella*. Ensimmäinen kirkko rakennettiin sen mukaan *Kirkkoniemelle* Kiskon järven rannalle; paikka on Kajalan kylässä noin puolen peninkulman päässä nykyisestä kirkosta etelään. Mitään tutkimuksia ei Kirkkoniemellä ole suoritettu eikä v. 1753 enää ollut mitään jälkiä vanhasta kirkkorakennuksesta havaittavissa.

Kirkon nimikkopyhimyksestä ei ole säilynyt tietoa.

V. 1898 erotettiin Kiskosta Suomensjärven kapeli itsenäiseksi kirkkoherrakunnaksi.

Kiskon pitäjässä ovat seuraavat tekstin mainitsevat suurtilat: Haapaniemi, Mommola, Mellari, Tilkkala, Hongisto, Tieksmäki, Bergvik ja Marttila, Suomensjärvellä taas Pirkkala.

Edelliset kirkot

Kiskon keskiaikaisista kirkoista ei ole säilynyt tarkkoja tietoja, mutta nykyisen kirkon *sakaristo* on keskiaikainen (ks. s. 125). Vv. 1698–99 mainitaan silloisen kirkon olleen hyvin rappeutuneen (tark.). Kellaria ei ollut, mutta *eteinen* kylläkin. V. 1666 laadittu penkkijakopöytäkirja luettelee 19 *penkkiriviä*. 1700-luvun alkuvuosina kirkon kattoa korjattiin ja sakariston ja runkokuoneen välillä tehtiin jotakin muuraustyötä. Tähän aikaan oli kirkon katossa *kattoratsastaja*. Välikatto oli *lautainen holvi*. – Tässä selostettu kirkko oli pitäjänkertomuksen mukaan rakennettu saman rakennusmestarin johdolla, joka oli rakentanut Piikkiön vanhan kirkon. Kiskon kirkko oli hie-

man Piikkiön kirkkoa vanhempi mutta muuten samannäköinen.

V. 1731 kirkko oli jo niin huonossa kunnossa, että se oli jopa hengenvaarallinen, se kallistui etelään ja sen ”korkea turha” kattoratsastaja keinui tuulen käydessä (tark.). V. 1738 ryhdyttiinkin yleisen kolehdin kautta saadun avustuksen turvin rakentamaan uutta kirkkoa. Rakennusmestariksi otettiin J. Fr. Schultz. Palkaksi määrättiin 650 kuparitaalaria. Schultzin ehdotuksen mukaan päätettiin rakentaa iso (kuitenkin nykyistä pienempi) ristikirkko (pöytäk. 1736). Maanmittaushallituksen arkistossa on v. 1760 laadittu kartta, jossa Kiskon kirkko on piirretty länsitornilliseksi pitkäkirkoksi, mutta kysymyksessä on ilmeisesti vain tavanomainen kirkkoa tarkoittava karttamerkki.

Kirkko rakennettiin samalle paikalle kuin entinen, mutta se tuli niin paljon isommaksi että eräs aikaisemmin (eteläisessä?) eteisessä ollut lattian alainen hauta nyt joutui runkokuoneen puolelle (pöytäk.). Rakennustyötä jatkettiin v:een 1741.

Uusi *ristikirkko* oli salvottu hirsistä kivijalalle. Sen pituudesta enempää kuin leveydestäkään ei ole tietoa; seinien korkeus räystäääseen oli 10 kynnärää. Paanutetun katon keskelle rakennettiin taas jonkinlainen kattoratsastaja eli lyhty (pöytäk. 1738). Kirkko punamullattiin v. 1750, mutta ulkolaudoitus tehtiin vasta v. 1778 (tilit). Sisustus (ks. ss. 126–27) valmistui lopullisesti n. v. 1760, vaikka tilapäinen sisustus kylläkin oli tehty heti kirkon valmistuttua; sen tekijöinä mainitaan puusepät Pihl ja Blomgren. Sisämaalauksen suorittivat maalarit J. G. Geitel vv. 1762–63 ja Cairén v. 1790 (tilit). V:een 1803 asti oli pienissä ikkunoissa lyijypienat.

Nykyinen kirkko

KIRKKOTARHA

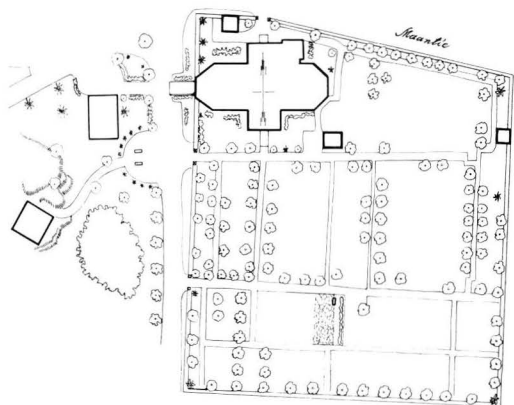
Nykyinen kirkko on keskiaikaisen edeltäjänsä paikalla (ks. s. 121). Kirkon ja kirkkotarhan lähin ympäristö on 1940-luvulla järjestetty I. Wirkkalan ehdotuksen mukaan yhtenäiseksi kirkkopuistoksi. Kirkkorakennus on kirkkotarhan luoteiskulmassa ja liittyy tarhan länsiaitaan, josta sen länsipääty muodostaa osan; kirkkoon pääsee siis suoraan pappilaan johtavalta tieltä.

Kirkkotarhaa (kuva 2) on useaan jouduttu laajentamaan. Sitä ympäröi nyt harmaakiviloikka reista ladottu aita, jonka itäosa lienee rakennettu jo 1790-luvulla, muut osat vasta 1800-luvulla suoritettujen laajennuksien yhteydessä. 1900-luvun alkupuolella on kirkkotarhaa laajennettu hyvin huomattavasti etelään ja 1930-luvulla kaakkoon; uutta osaa ympäröi kuusiaita.

Kirkkotarhaan pääsee kahdesta porttiaukosta, jotka ovat länsiaidassa kirkon eteläpuolella, sekä

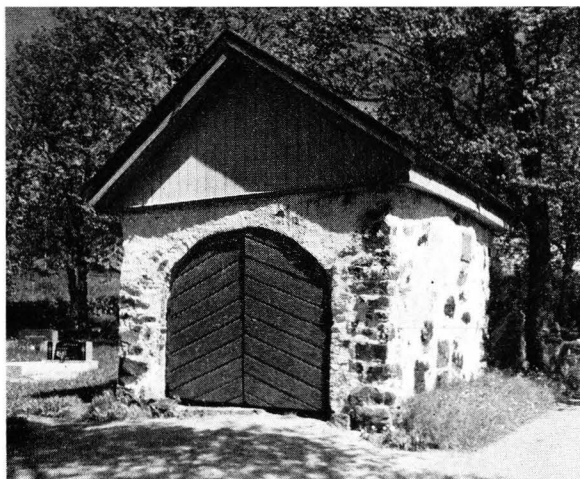
kolmannesta, joka on vastapäätä kirkon pohjois-ovea. Porttiaukkojen molemmiin puolin on yläpäästä pyöristetyt graniittipilarit, jotka hankittiin v. 1875 sen jälkeen kuin edellisenä vuonna oli Turusta ostettu valurautaportit (tilit).

Jo 1700-luvulla oli kirkkotarha tullut seurakunnan tarpeisiin nähdessä ahtaaksi (pöytä.). Sitä ympäröi silloin v. 1741 rakennettu hirsiaita, jonka laudoilla katetut porttihuoneet olivat pohjoisessa ja lännessä. Toinen näistä mainitaan jo v. 1690 (tilit). Koska kirkko ei omistanut maata oli pappilan luovutettava maata kirkkotarhan laajennuksiin (pöytä.). V. 1796 kirkkotarhaa laajennettiin etelään ja kohta tämän jälkeen huomattavan paljon itään ja aidan uusia osia alettiin rakentaa kivistä hirsiperustalle. V. 1804 ruvettiin uusimaan kirkon pohjoispuolista aitaa kivistä, johon työhön perimätiedon mukaan käytettiin Haapaniemen rauniosta hankittua materiaalia. Työtä jatkettiin seuraavina vuosina; v. 1807 mainitaan työn johtajana mestari Arckman (tilit). V. 1827 aita oli valmis ja kirkkotarha oli hiljan istutettujen puiden koristama. Eteläraja kulki nähtävästi nykyisen sankarihaudan pohjoispuolella. 1860-luvulla tarhaa oli uudelleen laajennettava. Puita istutettiin vv. 1841 ja 1869 sekä myöhemminkin. Aidan pohjoisosa uusittiin v. 1875.

2. ASEMAPIIRROS, 1 : 2000.
Situationsplan, 1 : 2000.

HAUTAKAPPELIT: 1 (kuva 3). Kirkon kaakkoispuolella on Haapaniemen harmaakivinen, luultavasti 1600-luvulla muurattu hautakappeli, jota nykyään käytetään ruumishuoneena. Aina-kin 1780-luvulta lähtien kappeli on ollut seurakunnan omaisuutta. Rakennus on pohjaltaan

3. HAAPANIEMEN KARTANON HAUTAKAPPELI, NYKYÄÄN RUUMISHUONEENA. ALKUPERÄINEN BAROKKITYYLINEN KATTO PALOI V. 1807.

Haapaniemi gårds gravkapell, nu bårhus. Det ursprungliga barocktaket förstördes vid en eldsvåda 1807.

neliömäinen, sen muurit päätykolmiota lukuun ottamatta harmaakiveä, päädyt (uusittu v. 1876) pystyistä ponttilaudoista. Mainittuna vuonna uusittiin myös satulakatto; nykyään siinä on segmenttitiilet. Alkuperäinen katto oli barokkityylinen ”pyöreä, kupera ja terävähuippuinen” (pöytä. 1758), mutta se paloi v. 1807 kirkon tulipalossa ja uusittiin laudoista, luultavasti jo silloin satulakaton muotoon.

Hautakappelin länsipäädyssä on leveä segmenttikaarinen ovi, jonka pielissä sekä keskiaikaisia että uudempia tiiliä. Pystylautaiset ovilevyt on päällystetty vinolaudoilla. Etelä- ja pohjoisseinässä näkyy sisäpuolella oven muotoiset mutta umpeen muuratut segmenttikaarikomerot.

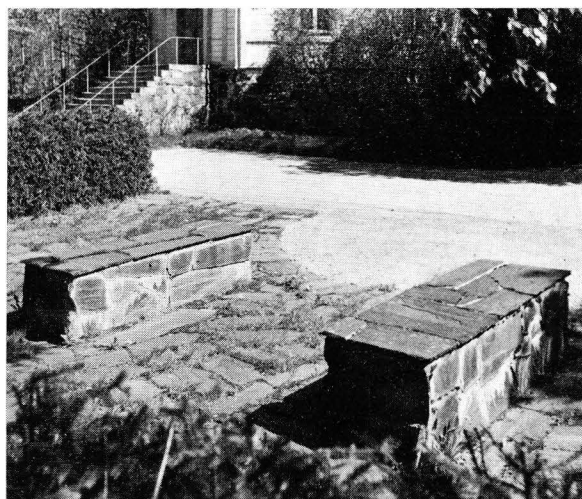
Kappelirakennuksen iästä ei ole tarkkaa selkoa. Perimätiedon mukaan se on Horn-suvun rakennuttama; suku omisti Haapaniemen kartanon 1500-luvulta lähtien aina v. 1626. Jo v. 1758 oli hautakappeli aivan ränsistynyt (pöytä.). 1790-luvulla suoritettiin jokin huomattava korjaus (tilit). Lattian alla olleet haudat tyhjennettiin v. 1812. Perimätiedon mukaan otettiin silloin erään Horn-sukuun kuuluvan vainajan arkusta hopeahelat, ja nämä käytettiin uusiin ehtoollisvälineihin (ks. s. 131). Osa arkuista siirrettiin seuraavassa selostetun kappelirakennuksen lattian alle. V. 1955 kiinnitettiin eteläseinään kivilevy, johon on hakattu nimi Horn.

2. Hongiston ja Mellarin hautakappeli liittyy kirkkotarhan aitaan kirkon pohjoispuolella. Sen rakennuttivat v. 1803 Mellarin omistaja (1764–

1803) ratsutilallinen Erik Ristonpoika ja Hongiston omistaja (1764–1813) ratsutilallinen Arvo Hammar. Pohjaltaan suorakaiteen muotoinen matala, harmaakivistä ja tiilistä muurattu rakennus on varustettu jyrkällä satulakaton; siinä on nykyään sementtitiilet. Länsipäädyssä on leveä ovi, jonka suorakaiteen muotoisen aukon yläpuolella on matala segmenttikaari. Pystylaudaiset ovilevyt on päällystetty vaakasuorilla laudoilla. Ovelle johtavissa porrasaskelmissa on keskiaikaista tiiltä ($29 \times 14 \times 7,5$ cm), joka ehkä on saatu kirkon sakaristosta. Seinien isot harmaakivet sanotaan tuodun Haapaniemen rauniosta.

3. Kirkon itäpuolella on vanhaan aitaan liittynyt hautakappeli, jonka kirkonisännöitsijä talollinen Mikko Mikonpoika Orenius (Härän talon omistaja) ja ratsutilallinen Henrik Wiman (Viarin omistaja) rakennuttivat v. 1819. Nykyään rakennus on Wimanin suvun hautakappelina. Pohja-alaltaan se on neliömäinen harmaakivinen rakennus, jossa pellitetty pyramidikatto, pyramidin päätteessä risti. Länsiseinän suorakaiteen muotoisen oven levy on pellitetty. Seinään on kiinnitetty puinen levy, jossa kirjoitus: ”Kyrkwarden Michel Orenius från Kyrkobyn ägare till hälften af denna murgraf 1820. Rusthållaren Henrik Wiman från Vijari rusthåll ägare till hälften af denna murgraf 1820.” (Kirkonisännöitsijä Mikael Orenius kirkonkylästä, tämän muurihaudan toisen puolikkaan omistaja 1820. Ratsutilallinen Henrik Wiman Viarin ratsutilalta, tämän muurihaudan toisen puolikkaan omistaja 1820.)

Kappelin pohjoispuolella on Mommolan omis-

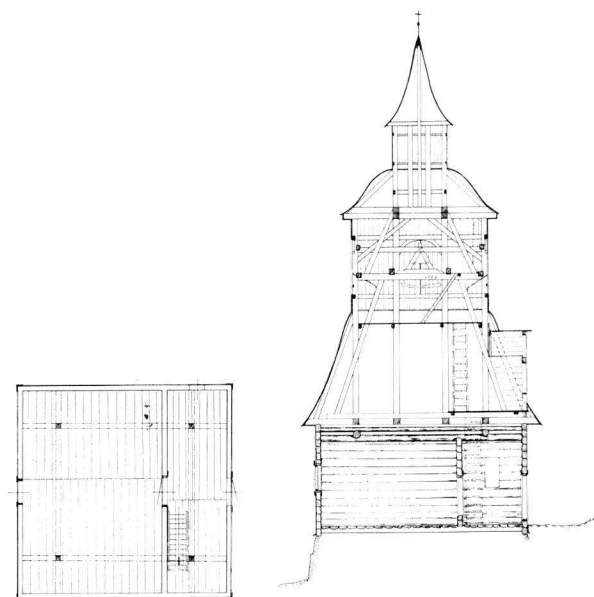
4. ”RUUMISKIVET” KIRKON LÄNSIPUOLELLA.
”Bårstenarna” väster om kyrkan.

tajan leskirouva Sofia Magdaleena Hjelmeruksen (o. s. Augustin) v. 1844 järjestetty, rautaristikon ympäröimä hautapaikka.

Pappilan tien toisella puolella on vastapäätä kirkkoa 1940-luvulla järjestetty, I. Wirkkalan suunnittelema kuusiaidan kehystämä kiveys, johon on muurattu kivilohkareista ja paasista kaksi ns. *ruumiskiveä* (kuva 3); niitä käytetään hautajaismenoissa.

Vv. 1939–44 kaatuneiden hautapaikka on kirkkotarhan eteläosassa, *muistopatsaan* suunnitelli Lauri Leppänen v. 1947.

Kirkon vanha, kirkonmäellä sijainnut *kymmennysaita* purettiin n. v. 1790. Asiakirjoista ei selviä tarkkaan rakennettiinko uusi, koska asiaa käsitellään pöytäkirjoissa yhdessä pitäjänmakasiinin asian kanssa sekavalla tavalla.

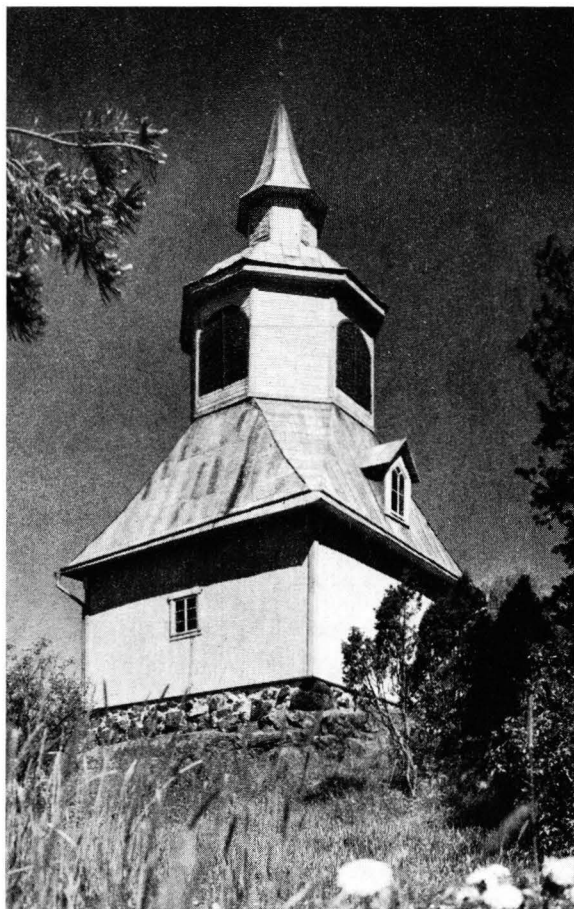

5. KELLOTAPULIN LUOTEISSUUNTAINEN PYSTYLEIKKAUS
JA POHJA, 1 : 300.

Snitt av stapeln mot nordväst samt plan, 1 : 300.

KELLOTAPULI

Kirkon kellotapuli (kuvat 4, 5) on kalliolla pappilaan johtavan tien länsipuolella vastapäätä kirkkoa. Se on kolminivelinen, pohjaltaan neliömäinen kivijalkainen puurakennus. Alakerros on salvottu lyhytnurkalle palhotuista hirsistä. Ainoastaan kaksi ylintä hirttä on liitetty toisiinsa pitkänurkkasalvoksella kestävyys takia. Lisäksi sitoo seiniä 2×4 tukevaa, palhoamatonta hirttä. Ulkoseinissä on pystyistä helmiponttilaudoista tehty laudoitus. Kaarevalappeiselta peltikatolta kohoaa pystyilaudoista rakennettu kahdeksankulmainen kellohuone, jossa on vaakasu-

6. V. 1754 RAKENNETTU KELLOTAPULI.
Klockstapeln, uppförd 1754.

rista laudoista tehty ulkolaudoitus, ja kellohuoneen pellitetyn katon päällä on pieni pystylautainen lyhty, jonka katonhuippu päättyy viiriin; viirissä on vuosiluku 1754 sekä kirjaimet ECR, jotka tarkoittanevat Elias Kristofferinpoika Roosia, Kiskon kirkkoherraa vv. 1753–83.

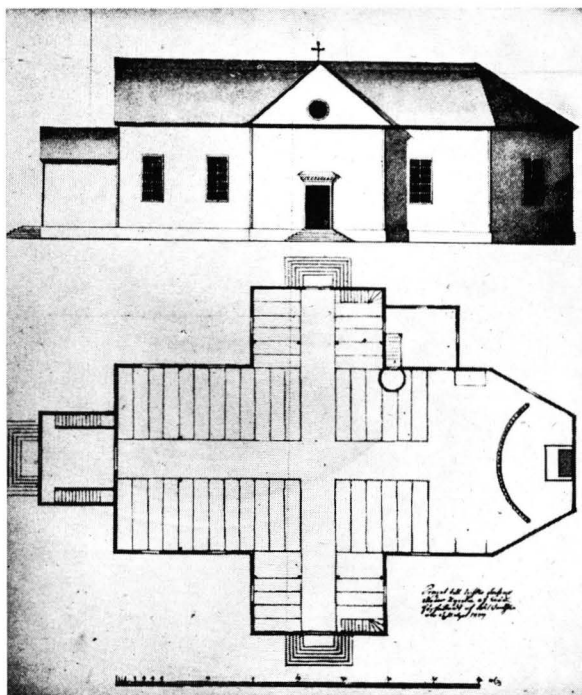
Alanivelen itäseinässä on suorapäätteinen ovi. Sen kehys on näköjään alkuperäinen (höyläämällä tehty profilointi on 1700-luvun tyyppiä). Pystylautaisen ovilevyn ulkopinnassa on vaaka-suora laudoitus, sisäpuolella iso tukkilukko. Vastapäisessä seinässä sekä myös koillisessa on yksinkertainen suorapäätteinen ikkuna, lisäksi on katossa pieni yläreunastaan kaksitaitteinen satulakaton kattama ikkuna. Kellohuoneen neljä ääniluukkuja on segmenttikaarista muotoa ja lyhdyssä ovat samantapaiset pienois kokoiset luukut. Tapulin sisäpuolella on alanivelessä pohjois-eteläsuuntainen hirsiseinä, jossa suorapäätteinen oviaukko; oven lautakehyksessä toistuu ulko-oven profilointi. Seinän taakse muodostuvaan tilaan on järjestetty kirkkomuseohuone.

Kellohuoneen nurkkahirret nousevat yllä mainituilta sidehirsiltä, vinotuet seiniltä sekä alanivelen välipohjalta.

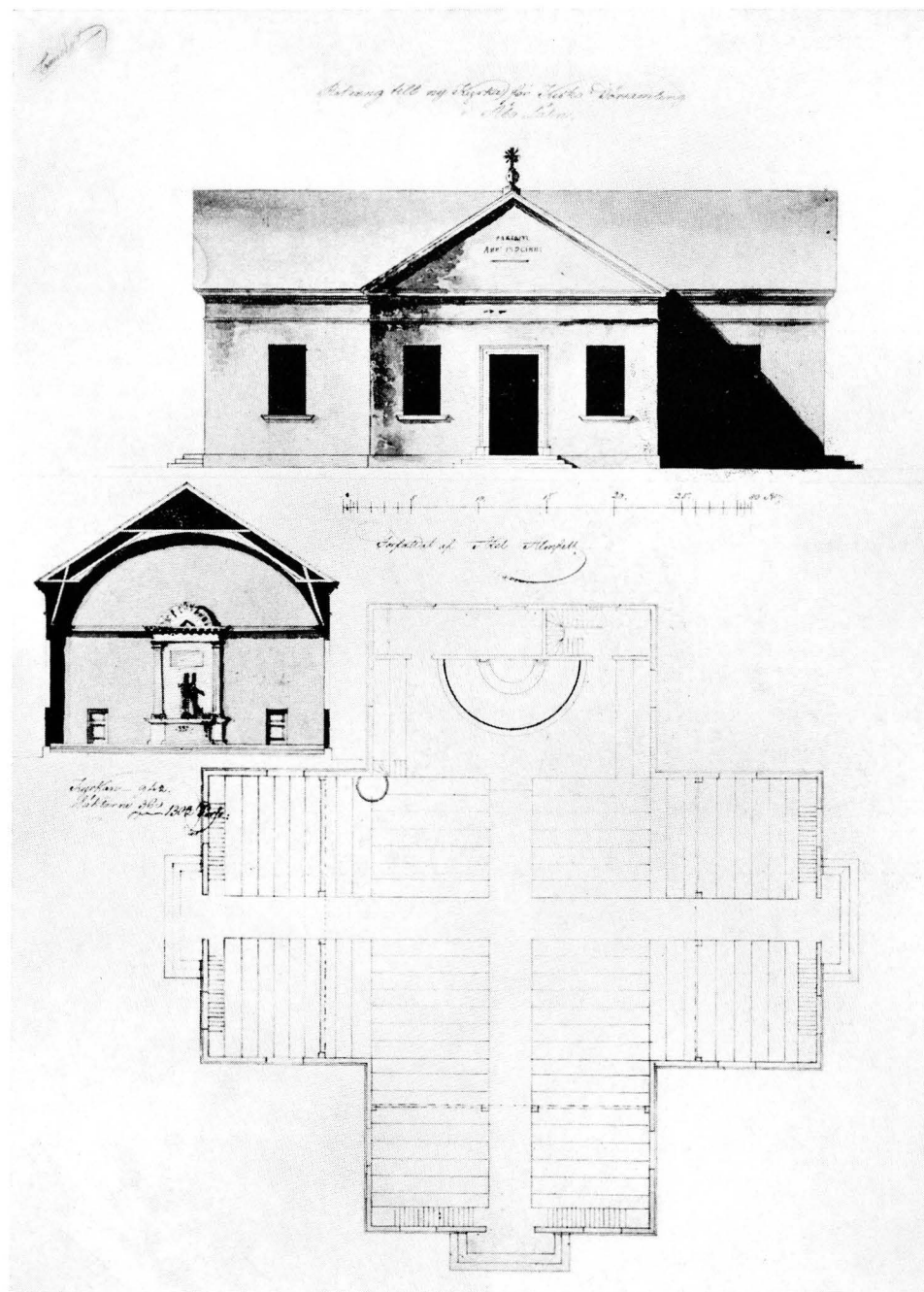
Tapuli rakennettiin vv. 1754–58 vanhan, jo v. 1690 mainitun tapulin tilalle (tilit, pöytä.). Työtä johti turkulainen kirkonrakentaja Antti Piimänen. Tapuli tuli kaikkiaan maksamaan 251 taalaria. Piimänen noudatti omia piirustuksiaan (pöytä.). Hänen apulaisensa oli timperi Simo Pajulin, seppinä mainitaan muuan Tranberg ja Juha Pietarinpoika Jylyn kylästä sekä Kustaa Bergman Toijasta. Katot paanutettiin (peltikatto tehtiin vasta 1900-luvulla) ja tapuli punamullattiin ulkoa v. 1760. Nykyinen vaalean kellertävä väri on samoin kuin kattoikkuna peräisin v:lta 1893.

KIRKKO

RAKENNUSSUUNNITELMAT. V. 1807 Kiskon kirkko paloi salamaniskun sytyttämänä. Uuden kirkon sijaintia pohdittiin laajalti. Muutamien seurakuntalaisten mielestä sopivin paikka oli kylän ulkopuolella, Härän talon maalla. Päätettiin lopulta rakentaa vanhalle paikalle, epäilemättä koska vanhaa kivisakaristoa voitiin silloin käyttää hyväksi. Turkulainen rakennusmestari Joh.

7. J. SUNDSTENIN V. 1807 LAATIMA KIRKKOEHDOTUS.
Förslag till kyrka, J. Sundsten 1807.

8. AXEL ALMFELTIN V. 1807 LAATIMA KIRKKOEHDOTUS.
Förslag till kyrka. Axel Almfelt 1807.

Sundsten laati piirustukset entistä huomattavasti suurempaan kirkkoon (pöytäk.; kuva 7, Klemetti II s. 67).

Sundstenin v. 1807 päivätyssä piirustuksessa on pitkäkirkko, joka on salvottu hirsistä ja johon ristikirkon tapaan liittyvät sivusakarit; ne ovat kuitenkin runkokuonetta sekä kapeammat että lyhyemmät. Runkokuoneen itäpää on kolmitaitteinen ja länsipäässä on runkokuonetta kapeampi ja matalampi eteinen. Loiva, uusklassi-

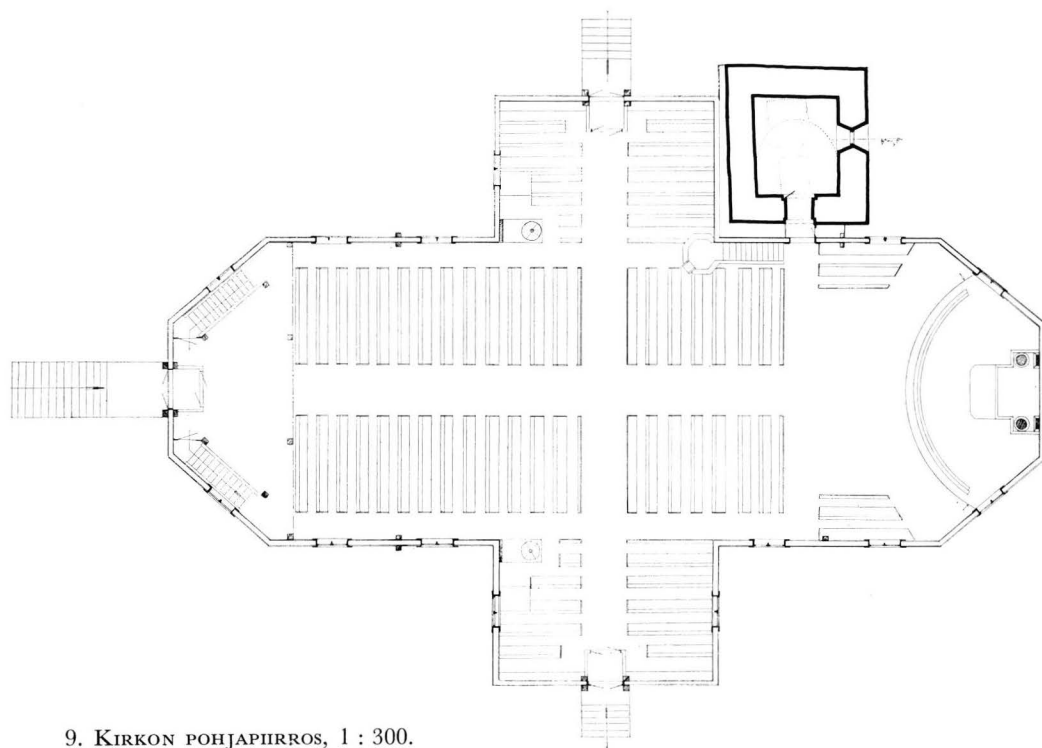
nen katto on itäpäästä aumattu. Isot ikkunat ja ovet ovat suorapäätteiset; viimeksimainittuja on paitsi länsipäädyssä myös sivusakaroiden päädyissä. Vanha kivisakaristo liittyy kirkkoon. Sundstenin piirustus lähetettiin kohta Tukholman Yli-intendenttikonttoriin hyväksyttäväksi ja pöytäkirjoista päättäen lähetettiin samalla vaihtoehtoksi kivikirkon piirustukset, jotka kuitenkin ovat hävinneet. Sodan johdosta yhteydet emämaahan katkesivat, eikä Intendenttikontto-

rista koskaan saapunut vastausta. Siellä piirustukset oli aiottu nähtävästi hylätä. Konduktööri Axel Almfeltille oli annettu tehtäväksi laatia uudet piirustukset; niiden luonnos on tallella Tukholman Rakennushallituksen arkistossa (kuva 8). Tässä päiväämättömässä ehdotuksessa on täydellinen ristikirkko; vanha kivisakaristo on poistettu ja uusi sakaristo järjestetty alttariseinän taakse. Välikatoksi on ajateltu tynnyriholvi. Kun oli kauan turhaan odotettu vastausta Tukholmasta käännettiin lopulta Suomen Hallituskonseljin puoleen ja sille lähetettiin uusi, J. Sundstenin laatima piirustus, joka suurin piirtein oli edellisen kaltainen; ainoa poikkeus oli että länsipään eteinen oli poistettu ja runkokuoneen länsipääkin suunniteltu kolmitaitteiseksi ja aumatuksi. Toimenpide antoi aiheen Suomen Intendenttikonttorin perustamiseen (Klemetti II, ss. 4 ja 35). Sundstenin piirustukset hyväksyttiin ja kirkko rakennettiin niitä noudattaen jo samana vuonna rakennusmestari Mikko Sonnin johdolla (pöytäk. ja tilit.)

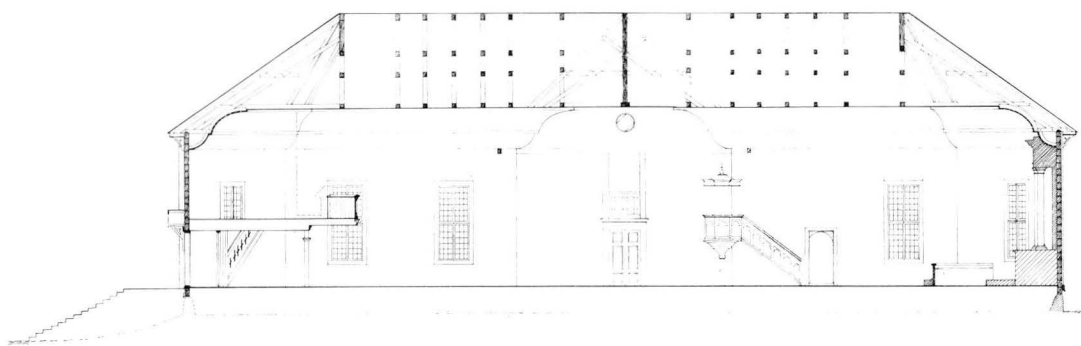
Pitkän odotuksen synnyttämä kiireinen rakennustyö sekä sodan aiheuttamat olot nähtävästi olivat syynä siihen että kirkko rakennettiin vailla riittävää huolenpitoa. Varsinkin näkyy perustus olevan heikko, jonka vuoksi kirkon seinät nykyään kallistuvat pahasti ulospäin.

KISKON NYKYINEN KIRKKO (kuvat 9–11) on siis puinen pitkä- ja ristikirkon välimuoto, jossa sivusakaroiden muodostama poikkilaiva on runkokuonetta lyhyempi ja kapeampi. Pohjois- ja itäsakaran välillä on harmaakivinen keskiaikainen sakaristo. Loivan katon itä- ja länsipäät on aumattu. Kirkon nykyinen kokonaishahmo on syntynyt v. 1883 lääninarkkitehti C. J. v. Heidekenin johtaman, uusgoottilaisen makusuunnan mukaisen korjauksen yhteydessä.

Runkokuoneen ulkopituus on kolmitaitteiset päät mukaan luettuina 34,75 m, leveys 12,25 m. Seinien korkeus räystääseen on 6–7 m riippuen maan kaltevuudesta. Kirkko on salvottu lyhtynurkalle korkealle kivijalalle. Hirsiseinät laudoitettiin jo v. 1822 ja punamullattiin v. 1829; jo silloin ehdotettiin kuitenkin valkoista tai keller-väriä (pöytäk.). Nykyinen ulkolaudoitus tehtiin v. 1883 ja on siis C. J. v. Heidekenin suunnittelema. Laudat ovat vaakasuoria ponttilautoja, ikkunoiden alapuolella on pystylautavyöhyke. Seinäpintoja jäsentävät vaaka- ja pystysuorat lautalistat (laudoituksen alimman vyöhykkeen listoja on fasetoitu), nurkkien lautapilasterit sekä sivuseinien pystyt tukipiirut. Sivusakaroiden päätykolmioihin on sovitettu ristit. Ulkoväri on vaalean harmaa, listat on maalattu jonkin verran tummemmiksi. Tämä väritys on

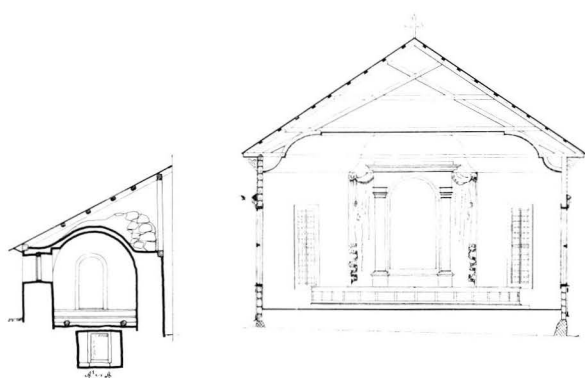

9. KIRKON POHJAPIIRROS, 1 : 300.
Plan av kyrkan, 1 : 300.

10. KIRKON POHJOISSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS, 1 : 300.

Längdsnitt av kyrkan mot norr, 1 : 300.

11. KIRKON JA SAKARISTON ITÄSUUNTAINEN POIKITTÄISLEIKKAUS, 1 : 300.

Tvärnsnitt av kyrkan och sakristian mot öster, 1 : 300.

peräisin v:lta 1883, mutta uusittu 1900-luvulla. **VESIKATTO.** Loivat vesikatot oli alkuaan paanuttettu, mutta jo vv. 1824–25 paanutus korvattiin laudoilla. Samalla lieene kattotuoli uusittu tai ainakin perusteellisesti korjattu kiskolaisen rakennusmestarin Iisak Pihlströmin johdolla (tilit). V. 1881 katot peitettiin afalttihuovalla. Se on v. 1910 korvattu galvanoidulla pellillä.

V. 1883 tehdyn laudoitukseen kuuluu pienet yksinkertaiset kattokonsolit, jotka nousevat vaakasuoralta listalta. Kaikissa päädyissä on ristit.

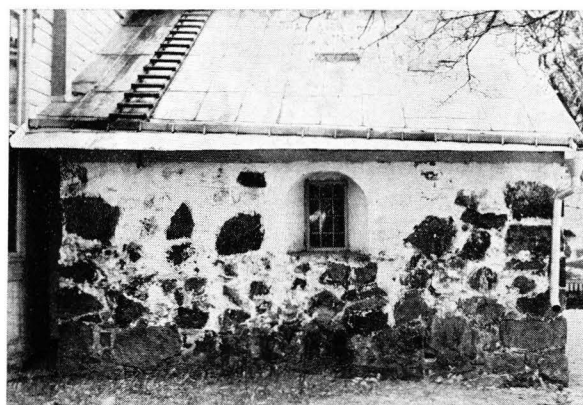
IKKUNAT ovat isot ja suorapäätteiset, ulko-ovien yläpuolella on lisäksi pienet mahdollisesti vasta v. 1860 tai 1883 tehdyt ikkunat, ja sivusakarain päädyissä on pyöreät ikkunat. Alkuaan oli isoissa ikkunoissa kymmenen ruutua, nykyään ruutuja on neljä. Kuorin ikkunoihin on v. 1930 asettu antiikkilasia.

C. J. v. Heidekenin ehdotuksen mukaan tehtiin v. 1883 ikkunoiden ympärille koristeelliset lautakehykset, joissa ylinnä on pienten konsolien kannattama ristikoristeinen katkopääty.

OVI. Kirkkoon pääsee lännestä, pohjoisesta ja etelästä. Oville johtavat 1800-luvun loppupuolella lasketut kiviportaavat. Nähtävästi v. Heidekenin ehdottamat ovat ovien yläpuolella olevat ristikoristeiset satulakatokset. Yksinkertaiset ovi-levyt ovat peilien jäsentelemät.

SISUSTA (kuva 14). Sisäseinissä on Suomensjärveltä kotoisin olleen rakennusmestarin Iisak Lindströmin v. 1841 tekemä vaakasuora laudoitus. Lautaista vaakasuoraa välikattoa kannattaa valtava kaksiosainen kattolista, jossa on alinna pyöröprofiili, ylinnä kouru (joka on niin iso, että melkein syntyy taiteholvin vaikutus). Ristikeskustassa sitoo seiniä neljä hentoa hirttä. – Keskellä sivuseiniä ovat pystyt tukipiirut, jotka vastaavat ulkoseinien jäsentelyä. Kirkossa on lautalattia, kuori on (v:sta 1910 lähtien) askelmaa korkeammalla. Ovien sisäpuolelle on v. 1929 rakennettu tuulikaapit.

Nykyinen, arkkitehti Elsi Borgin suunnittelema väritys on peräisin v:lta 1929, jolloin kirkossa suoritettiin laaja sisäkorjaus. V. 1910 oli seinät peitetty paperilla, mutta se poistettiin, joten v. 1841 tehty laudoitus tuli oikeuksiinsa. Osa 1800-luvun värityksestä säilytettiin v. 1929: katto on

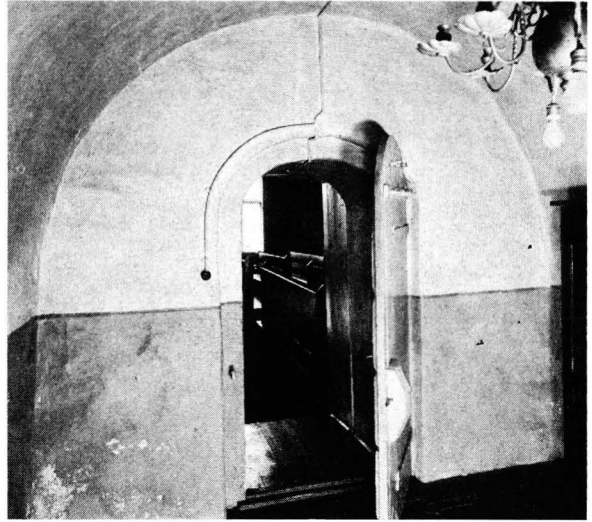
12. KESKIAIKAINEN SAKARISTO.

Den medeltida sakristian.

maalattu taivaan siniseksi ja siihen on siroteltu keltaisia tähtiä. Keskellä on kullattu iso ruusuke, katonreunaa kiertää keltainen nauha, jossa on musta kaaviokukkaköynnös. Kaikki tämä kuuluu turkulaisen maalarimestarin C. G. Söderstrandin v. 1841 suunnittelemaan väritykseen, mutta seinien alaosan tumma violetti paneelimaalaus ja yläosan kellervä väri peitettiin v. 1929; Elsi Borgin värityksen päätekijöinä ovat harmaan violetti ja vaalean vihreä. Alttarin ympärille on jätetty iso sininen verholaskostelu, jonka turkulainen David Åstedt (ks. s. 130) maalasi jo v. 1817 (pöytäk.). – Lattia on maalattu ruskeaksi.

SAKARISTO (kuvat 12, 13). Kuten jo mainittiin on kirkon koilliskulmassa harmaakivinen keskiaikainen sakaristo. Sen sivuseinien ulkopituus on 6 m, päädyn leveys 5,5 m, seinien nykyinen korkeus räystääseen 2,75 m. Muurin paksuus on 50–75 cm.

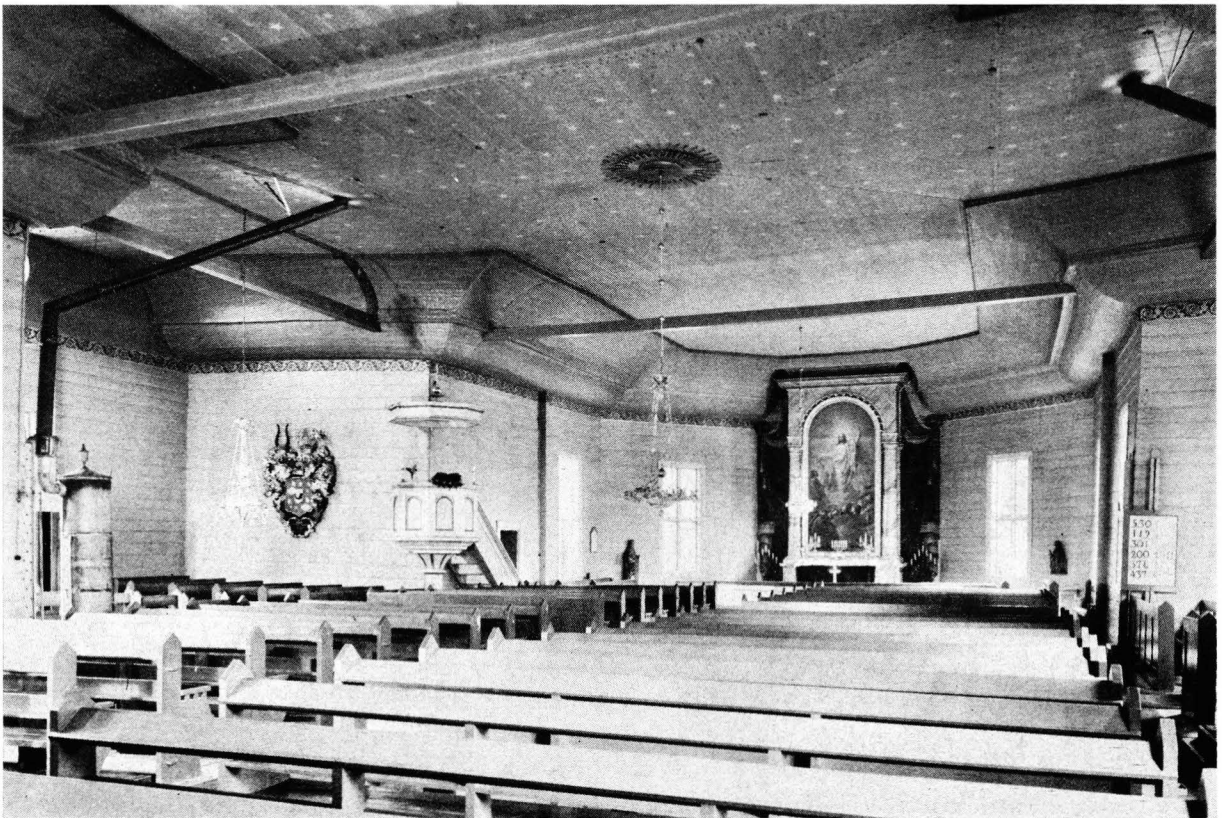
Sakaristossa on nykyään peltinen viistokatto. Kun v. 1738 rakennettiin uusi puukirkko (ks. s. 118) on sakariston pohjoispääty ja itäseinä laskettu ja päädyn länsiosaa jatkettu ylöspäin sekä entinen satulakatto korvattu itään päin viettä-

13. SAKARISTON ETELÄSEINÄ.
Sakristians sydvägg.

vällä viistokatolla. Tiilimuuraus pohjoispäädyn länsiosassa näyttää vanhan ja uuden muurin osan rajan.

Itäseinässä on pieni, melkein pyörökaarinen ikkuna, jonka aukko on suorapäänteinen ja varmaan muutettu uudella ajalla; sisäpuolelta näh-

14. KOILLISUUNTAINEN SISÄKUVA.
Interiör mot nordöst.

tynä ikkunakomero on segmenttikaarinen ja sen yläreunassa on profilipykälä.

Sakariston *ullakolle* pääsee katon luukusta. Siinä näkyy jätteitä sakariston alkuperäisestä, myöhemmin puretusta eteläpäädyistä sekä muutama tiili, jonka koko on $7 \times 12 \times 8$ cm.

Runkohuoneen ja sakariston välille jää kapea käytävätila, johon on tehty ulko-ovi.

Sakariston *välikattona* on säännöllisesti muurattu tiilinen tynnyriholvi. Runkohuoneeseen johtaa pyörökaarinen ovi, jonka pielissä on pykälä sekä sakariston että runkohuoneen puolella. Seinien alaosaan on maalattu violetti paneeli, yläosa on valkaistu. Ruskeaksi maalatun lautalattian alla on laakakivikatteen *kellari*, joka alkuaan oli Brand-suvun *muurihauta* (suku omisti vv. 1565–1670 Bergvikin kartanon; hauta tyhjennettiin v. 1751. Tark.).

Päättäen tynnyriholvista ja tiilien niukkuudesta voitaneen sakaristo ajoittaa 1300-luvun alkupuolelle.

MYÖHEMMÄT KORJAUKSET. Edellä on mainittu sekä v. 1841 suoritettu sisälaudoitus ja maalaus että C. J. v. Heidekenin ehdotuksen mukaan v. 1883 suoritettu korjaus, joka tykkänään muutti kirkkorakennuksen kokonaisvaikutuksen. V. 1910 oli kirkossa taas suoritettava korjaus. Seinät tiivistettiin ja verhottiin paperilla ja kiinteä sisustus uusittiin osittain sekä maalattiin (ks. tuonnempaa). Jo v. 1929 oltiin tyytymättömiä tähän sisustukseen. Kirkkosali restauroitiin arkkitehti Elsi Borgin suunnitelman mukaan (ks. s. 124). Ovien eteen tehtiin tuulikaapit. Kattotuoli oli samalla tuettava ja ankkuroitava. Uusi sisäkorjaus on suoritettu v. 1960 arkkitehti Olli Kestilän ehdotuksen mukaan (ks. tuonnempaa).

Kiinteä sisustus

Kirkon kiinteä sisustus on suureksi osaksi peräisin 1800-luvulta, mutta osittain uusittu v. 1910. Väritys on Elsi Borgin v. 1929 suunnittelema, mutta se on uusittu ja paikoin muutettukin v. 1960 Olli Kestilän suunnitelman mukaan. Kirkossa on *kamiinat* v:sta 1889 lähtien (sakaristossa aina v:sta 1880) ja *sähkövalo* (vanhoissa kruunuissa ja kynttilänjaloissa) aina v:sta 1929.

ALTTARI (kuva 15) on tehty puusta. Se on verraten pieni ja marmoroitu vihreäksi. Sen ympärillä ja yläpuolella on iso **ALTTARINKEHYSTYS**, jonka jalustoilta nousevat yksinkertaiset pylvää

15. ALTTARI JA R. W. EKMANIN V. 1863 MAALAAMA ALTTARITAUULU.

Altaret med altartavlan, målade av R. W. Ekman 1863.

kannattavat vaakasuoraan, profiloituun ja hammastettuun listaan päättyvää otsikkoa. Värit vihreä ja ruskea marmorointi. Altтарin ja kehystyksen on Salosta kotoisin oleva puuseppä Efraim Cairenius valmistanut v. 1816 IK:n piirustusten mukaan (pöytä.); maalaustyön teki turkulainen David Åstedt, joka myös maalasi ison kehystävän sinisen verhon. Pöytäkirjojen mukaan C. Bassi oli piirtänyt kehystyksen.

ALTTARITAUULU (kuva 15), on kankaalle tehty öljymaalaus, jossa sign. "R. W. Ekman 1863". Pyörökaarisen taulun aiheena on Kristuksen kirkastuminen Taaborin vuorella. Kehys on kullattu, palmettelistan koristama. Lev. 200 cm. – Taulun ostamiseen lahjoitti Orijärven kaivos-työnjohtaja J. A. Wilde v. 1858 200 ruplaa (pöytä.).

Axel Almfeltin aikaisemmin mainitussa ehdotuksessa (s. 122) on alttari, joka on suurin piirtein Bassin alttarin näköinen. Otsikko päättyy kuitenkin listan päällä olevaan säteilevään Jumalan silmään, mutta tämä yksityiskohta ei olisi mah-

tunut vaakasuoran laipion alle. Alttaritaulun asemesta on Almfeltin piirustuksessa iso risti.

Vanhan kirkon alttari oli valmistunut vasta v. 1762; sen tekijöinä mainitaan puuseppä Erlund ja rakuuna Axberg; Axbergin tuli tehdä sorvatut koristeosat (tilit). Maalauksen suoritti turkulainen kirkkomaalari J. G. Geitel.

ALTARINKAIDE on puolipyöreä ja umpinainen, koristeena yksinkertaiset peilit, väriltään vaalean vihervä (alkuperäinen väri valkoinen).

Vanhan kirkon yksinkertainen alttarinkaide luovutettiin v. 1807 tulipalon jälkeen Suomensjärven kappelikirkolle (tark. 1825). V. 1738 puretussa kirkossa oli ollut alttarinkaide, jonka muuan kemiöläinen puuseppä oli tehnyt v. 1705 (tilit); siinä oli laatikolla varustettu kaappi. V. 1746 mainitaan turkulaisen puusepän Mikael Blomgrenin tekemä KUORINAITA, jonka koristeena olivat sorvatut puolat sekä keskellä ovi. Se oli paikallaan vielä v. 1792.

SAARNASTUOLI, hankittu v. 1872, on yksinkertainen, tyyliltään uusgoottilainen. Fasetoitun pylvään muotoinen jalka kannattaa monikulmion muotoista runkoa, johon johtavat portaat kuorin puolelta läheltä sakariston ovea. Ylinnä on litteä, monikulmion muotoinen katos. Rungon sivujen koristeena ovat suippokaaripeilit, joiden yläreunassa krapukukat. Porraskaiteen jakavat pystylistat segmenttikaaripeileihin. Katoksen päätteenä on risti. Värit vaalean vihervä ja kulta.

Edellisen saarnastuolin valmisti perniöläinen puuseppä Eerik Sjöström v. 1813 IK:n piirustusten mukaan, mutta se oli ”kaikin puolin epäonnistunut” (pöytäk.). Maalaus-työn suoritti Kustaa Widman. V. 1817 turkulainen David Åstedt maalasi sen peileihin ”kauniita kuvia” (pöytäk.). — Edellisessä kirkossa oli v. 1761 rakennettu saarnastuoli, jonka esikuvana oli ollut Paimion kirkon saarnastuoli. V. 1763 J. G. Geitel koristi sen ”maalauksilla” (tilit).

URKUPARVI, runkokuoneen länsipäässä, rakennettu v. 1883 hankittuja urkuja varten sekä v. 1960 laajennettu O. Kestilän piirustusten mukaan. Keskeltä kulmikkaasti ulkonevan rintamuksen koristeena ovat yksinkertaiset peilit, väri vaalean vihervä.

Edelliseen kirkkoon suunniteltiin kolme parvea, jotka rakennettiin vasta v. 1746 (Mikael Blomgren), 1750 (Henrik Lönnberg) ja n. v. 1790 (tilit). V. 1763 J. G. Geitel maalasi kirkon silloiset parvet (tilit).

URUT, 13-äänikertaiset, mekaaniset, uuskaupunkilaisen J. Zachariassenin v. 1882 valmistamat. Uusgoottinen viisijakoinen julkisivu on maalattu valkoiseksi, yksityiskohdat kultaisiksi. PENKIT, yksinkertaiset, hankittu v. 1910. Hillit-

tyä jugend-tyyliä. Eturintamuksessa yksinkertaiset peilit. Värit harmaa ja punaisenruskea.

Vanhat penkit olivat ovelliset. Turkulainen C. G. Söderstrand maalasi ne v. 1843 tammenvärisiksi (pöytäk.). Lukkarinpenkki oli poistettava v. 1889 kun kamiinat hankittiin. Se sijaitsi kirkkosalin kaakkoiskulmassa ja oli melkein ”kulmikkaan saarnastuolin muotoinen” (kal.). Edellisen kirkon penkkeihin oli seppä Herman Ruth takonut sarnat ja helat v. 1751, jonka muistoksi niihin oli maalattu kirjaimet H. R. (tilit).

Keskiaikaiset veistokset

NEITSYT MARIA (kuva 16; ks. Nordman, Medeltida skulptur i Finland s. 535). 1500-luvun alkupuolelta, kotimaista tekoa, koivua. Selästä koverrettu, päässä tapin reikä. Taitelija O. Niemen v. 1947 restauroima. Suhteettoman pitkä-säärinen ja verraten kömpelötekoinen Maria seisoo kannattaen oikealla käsivarrellaan alastonta Jeesus-lasta sekä ojentaen hänelle vasemmalla kädellään omenaa; myös lapsella on omena kädessään. Marian asuna on pitkä poimutettu

16. NEITSYT MARIA. 1500-LUVUN ALKUPUOLELTA, KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ.

Jungfru Maria. Inhemskt arbete från början av 1500-talet.

mekko ja vaippa, joka on koottu vasemman käsi-
varren alle muodostaen vartalon oikealla puo-
lella syviä laskoksia. Vaipan reunan alta näky-
vät jalat, joiden alapuolella apokalypsin mainit-
seman kuun kasvot. Pitkissä, uurteiden elävöit-
tämissä hiuksissa ollut kruunu on hävinnyt. Vä-
rin jätteet: kangas- ja liitupohjustusta, ihon-
väriä, vaipassa kultaa, sen vuorissa punaista,
myöhemmin on hiukset maalattu keltaisiksi,
mekko siniseksi ja sen vuori keltaiseksi. Kork.
165 cm.

17. P. ANNA "ITSE KOLMANTENA". 1400-LUVUN LOPPU-
PUOLELTA, MAHDOLLISESTI POHJOISSAKSALAISTA ALKU-
PERÄÄ.

*S. Anna "självotredje". Slutet av 1400-talet, möjligen av nord-
tyskt ursprung.*

P. ANNA "ITSE KOLMANTENA" (kuva 17; Nord-
man, Medeltida skulptur i Finland s. 533). 1400-
luvun loppupuolelta, mahdollisesti pohjoissak-
salaista alkuperää, tammea. Selästä koverrettu,
päässä tappi. Taiteilija O. Niemen v. 1947 res-
tauroima. Veistoksen haljennut pää on myö-
hemmin korjattu, osa kasvoista on eri kappalee-
na. Pyhimys on ollut myöhemmin hävinneessä
kaapissa, koska istuimessakin näkyvät tapin
reiät. – Anna istuu yllään huntu, leveähihainen
mekko ja vaippa, yksinkertaisella istuimella. Hä-
nen vasemmalla polvellaan on pienikokoinen

Neitsyt Maria kruunupäisenä ja yllään vaippa
ja mekko sekä pitäen käsissään (joista oikea
puuttuu) kousan tapaista jalallista astiaa. Sen
yläpinnassa olevat tapit osoittavat että siinä on
ollut sisältökin, kukkia tai hedelmiä. Annan
oikealla polvella seisoo alaston Jeesus-lapsi, jon-
ka vasen käsi puuttuu. Värin jätteet: kangas- ja
liitupohjustusta, ihonväriä, Annan vaipassa ho-
peaa(?), mekossa kultaa, sen vuorissa sinistä,
Marian hiuksissa ja vaatteissa kultaa, mekon
vuorissa sinistä, lapsen hiuksissa ruskeaa. As-
tiassa on mustalla viivoitettua keltaista. Kork.
79,5 cm.

ARKKIKENKELI MIKAEL (kuva 18; Nordman, Me-
deltida skulptur i Finland s. 597). 1500-luvun
alkupuolelta, luultavasti kotimaista tekoa, koi-
vua. Taiteilija O. Niemen v. 1947 restauroima.
Veistos on tammikaapissa, jonka takalauta ja
profiloitu jalusta ovat kuusipuuta, yläosan veis-
toskoristelun rippeet tammea. Vasen, alaspäin
riippunut käsi puuttuu. Enkeli seisoo siivet leväl-
lään, yllään dalmatika sekä jalkoja peittävä pit-
kä alba, nostetussa oikeassa kädessä on ollut
miekka tai keihäs. Väritykset: ihonväriä, ruskeat

18. ARKKIKENKELI MIKAEL. 1500-LUVUN ALKUPUOLELTA,
LUULTAVASTI KOTIMAISTA TEKOA.

*Ärkeängeln Mikael. Troligen inhemskt arbete från början av
1500-talet.*

hiukset, kullattu ja hopealla laserattu dalmatika, jossa sininen vuori, hopeoitu alba, vihreä maa, kullattu jalusta ja siivet. Kaapin takalauta kullattu, sivulaudat punaiset. Kork. 55 cm, kaapin kork. 87 cm.

P. MARGAREETA (?; kuva 19; Nordman, Medeltida skulptur i Finland s. 235). 1300-luvun loppupuolelta, kotimaista tekoa, tammea. Hyvin kulunut pinta, kasvot hankautuneet sileiksi, kädet ja kruunu puuttuvat. Selästä koverrettu, päässä tappi. Taiteilija O. Niemen v. 1947 restauroima. Pyhimys seisoo ihmispäisen lohikäärmeen päällä yllään mekko ja vaippa, jota hän nostaa molemmin käsin ja joka riippuu sivuilla isoina tötterölaskoksina. Mekon alta näkyvät jalanterät. Värin jätteet: liitupohjustusta. Kork. 93 cm.

KUNINGAS (P. Olavi?; kuva 20; Nordman, Medeltida skulptur i Finland s. 143). Nykyään THM n:o 12202. 1300-luvun alkupuolelta, tammea. Hyvin laho ja toukkien syömä, kruunu, kasvot, kädet, jalat ja jalusta puuttuvat. Selästä koverrettu. Kuningas istuu istuimella yllään mekko, jonka vyötärössä vyö, ja vaippa, jonka reuna käsien alle kulkee polville ja putoaa niiltä isoina

19. P. MARGAREETA(?). 1300-LUVUN LOPPUPUOLELTA, KOTIMAISTA TEKOA.

S. Margareta. Inhemskt arbete från slutet av 1300-talet.

20. P. OLAVI(?). 1300-LUVUN ALKUPUOLELTA.

THM.

S. Olof(?). Början av 1300-talet. ÅHM.

säännöllisinä laskoksina. Hiukset ovat verraten lyhyet. Värin hävinneet. Kork. 78 cm.

KUNINGAS (P. Olavi?; kuva 22; Nordman, Medeltida skulptur i Finland s. 518). 1500-luvun alkupuolelta, kotimaista tekoa, koivua. Veistos seisoo yksinkertaisessa, kuusipuisessa kaapissa, kädet ja tunnusesineet sekä kruunun sakarat puuttuvat. Kuningas on jäykän suora. Hänellä on yllään pitkä mekko, jonka vyötärössä vyö, ja vaippa, joka oikean käsivarren alta laskeutuu jalkojen päälle muodostaen alaruumiin poikki kulkevan diagonaliviivan; jalanterät näkyvät. Pitkät hiukset ja parta ovat kourujen elävöittämät. Värin jätteet (jotka eivät ole alkuperäisiä; vrt. Neitsyt Marian veistoksen toista maalauskerrostumaa): ihonväriä, silmät ja kulmakarvat mustat, hiukset ruskeat, vaippa punainen, sen vuori sininen, mekko vihreä, sen vuori keltainen, kengät punaiset, kruunu kullattu. Kaapin ylä-

21. NAISPYHIMYS. 1500-LUVUN ALKUPUOLELTA, KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ. THM.

Kvinnligt helgon. Inhemskt arbete från början av 1500-talet. ÅHM.

osassa on nelilehtisiä ruskeanpunaisia kaavio-kukkia, veistoksen kaulan tasolla sekä jalkojen takana keltainen mustajuovainen vyöhyke, pään taakse on maalattu keltainen sädekehä. Kork. 115 cm, kaapin kork. 159 cm.

NAISPYHIMYS (kuva 21; Nordman, *Medeltida skulptur i Finland* s. 534). Nykyään THM n:o 12203. 1500-luvun alkupuolelta, kotimaista tekoa, koivua. Pahoin kulunut pinta, kädet ja kruunun sakarat puuttuvat. Mahdollisesti alkuaan samasta kaapista kuin yllä selostettu Neitsyt Maria, ainakin saman tekijän veistämä. Pyhimyksen asuna on vartalonmukainen mekko ja vaippa, jota on käsitelty samalla tavoin kuin Mariankin; sen alta näkyvät jalkanterät. Pitkissä,

uurteiden elävöittämissä hiuksissa on kruunu. Värit hävinneet. Kork. 167 cm.

Osa veistoksista on ilmeisesti maalattu uudestaan uudella ajalla. Tähän kerrostumaan kuuluvat ainakin kanariankeltainen, preussin sininen ja musta väri.

Taideteokset uudelta ajalta

VANHA ALTARITAUHU, nykyään KM n:o 2884. Kankaalle tehty hyvin alkeellinen kolmiosainen maalaus ilman signeerausta. Sen maalasi tilikirjan mukaan turkulainen Daniel Åstedt v. 1817 (pöytäkirjoissa David Åstedt, ks. s. 125; SM FM XIV:ssa sivulla 7 "David Åkerstedt"). Alinalla on ehtoollisen asettaminen (kuva 23), keskellä Ristiinnaulittu sekä Maria, Maria Magdalena ja Johannes, pyörökaarisessa yläosassa ylösnousemus. Koko 400 × 183 cm.

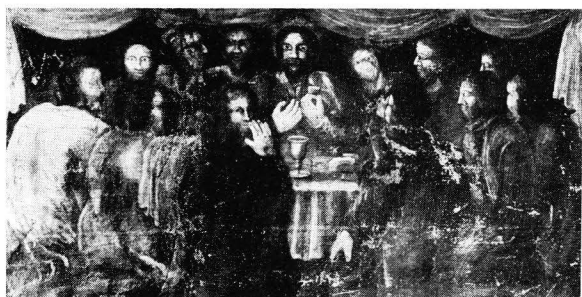

22. P. OLAVI(?). 1500-LUVUN ALKUPUOLELTA, KOTIMAISTA TEKOJA.

S. Olof(?). Inhemskt arbete från början av 1500-talet.

HÄVINNEET TAIDETEOKSET. V. 1763 J. G. Geitel oli maalannut edelliseen kirkkoon samanaiheisen alttaritaulun kuin yllä selostettu; se hävisi tulipalossa.

Vanhoista kalustoluetteloista käy ilmi, että kirkossa v. 1694 oli lukuisia ”venäläisiä kuvia” (ryske beläten, nähtävästi sotasaaliina saatuja *ikoneja*). Näistä osa luovutettiin tukholmalaiselle kauppiaille Abraham Hultille kynttiläkruunun maksuna. Pienemmät kuvat naulittiin eteläeteisen seinään kirkkoherra Yrjänä Johanneksenpoika Kiskoensiin haudan yläpuolelle (tark.; tämä Georgius Johannis oli Kiskon kirkkoherrana vv. 1591–1634). V. 1696

23. DAVID ÅKERSTEDTIN V. 1817 MAALAAAMAN ALTARTAU-
TULUN ALAOSA. KM.
Nedre partiet av David Åkerstedts altartavla från år 1817. NM.

oli kirkkoon saatu tukholmalaisen kaivertajan Ambr. Hedengranin Upsalan kokouksen riemujuhlan muistoksi tekemä kuparipiirros, ja seuraavina vuosina hankittiin lisää ”Hedengranintauluja”, luultavasti Kaarle XI:n hautajaisten, Sleesian uskonvapauden ja Narvan taistelun muistoksi tehdyt, joita yleisesti on ostettu kirkkoihimme (tilit).

Kirkolliset astiat

KALKKI (kuva 24), hopeaa, kullattu. Jalka ja varren alaosa sekä solmu 1600-luvun alkupuolelta, varren yläosa ja iso sileä malja uudet. Niissä on leima A. Sevón, Turku 1837. Kuusilehdyn muotoisen jalan pystysyrjä on profiloitu ja helminauhan koristama, jalan päälle on kiinnitetty plastinen krusifiksi. Kulmikkaassa varressa on litteähkö solmu, jonka koristeena degeneroitunut kaariornamentiikka sekä kuusi kuhmua, joihin on upotettu turkoosit. Jalan pohjaan on kaiverrettu: ”Thenne Kalck hörer Kisko Kirkijo till. bestelt aff Jörenn Johannis Kirkijoherde sammastädes.” (Tämä kalkki kuuluu Kiskon kirkolle. Sikäläisen kirkkoherran Yrjänä Johanneksenpojan tilaama. – Kuten edellä mainittiin oli Yrjänä Johanneksenpoika Kiskon kirkkoherrana v:een 1634. V. 1659 laaditussa kalustoluettelossa on maininta tästä kalkista, josta vielä silloin oli maksettava 3 1/2 neljänestä

voita. V. 1759 turkulainen kultaseppä Niilo Enberg korjasi kalkin ja uusi mm. turkoosit (tilit); mahdollisesti kuhmuissa oli aikaisemmin emalia. – Kork. 27 cm.

ÖYLÄTTILAUTANEN, hopeaa, kullattu. Halk. 16,3 cm. Leimat: A. Sevón, Turku 1837. Tämä lautanen korvaa Niilo Enbergin v. 1759 tekemän lautasen.

KALKKI, hopeaa. Sileä ja yksinkertainen, pyöreä jalka, sileässä maljassa puolikansi ja nokka sekä kaiverrettu risti. Kork. 21 cm. Leimat: Auran kultaseppä Oy, Turku 1955.

PIKAREITA, 200 kpl., hopeaa. Yksinkertainen sileä muoto, kyljessä kaiverrettu risti. Kork. 7 cm. Leimat: K. Sahlstedt, Turku 1955.

MATKAVÄLINEET, hopeaa. Kalkissa on korkea kellomainen jalka ja iso lieriömainen solmu, sileän maljan laita ja sisäpuoli on kullattu. Kork. 17 cm. Päältä kullatun lautasen halk. 7 cm. Leimat: O. R. Lundgren, Turku; vuosileima puuttuu. Perimätiedon mukaan käytettiin näihin astioihin Horn-suvun arkusta v. 1812 saadut

24. HOPEINEN EHTOOLLISKALKKI. JALKA 1600-LUVUN
ALKUPUOLELTA, MALJASSA LEIMAT A. SEVÓN, TURKU 1837.
*Nattvardskalk av silver. Foten från förra delen av 1600-talet,
cuppan stämplad av A. Sevón, Åbo 1837.*

hopealyötteet (ks. s. 119, vrt. Björck s. 65). Koska Björck mainitsee että astiat tilattiin kirkkoherra G. Tenleniuksen toimesta voi olettaa, että ne on tehty ennen v:a 1822 jolloin Tenlenius kuoli.

MATKAVÄLINEET, hopeaa. Yksinkertaisen sileän kalkin kork. 10 cm, lautasen halk. 5 cm; sen alapuolelle on kiinnitetty pieni öylättirasia. Leimat: K. Sahlstedt, Turku 1913.

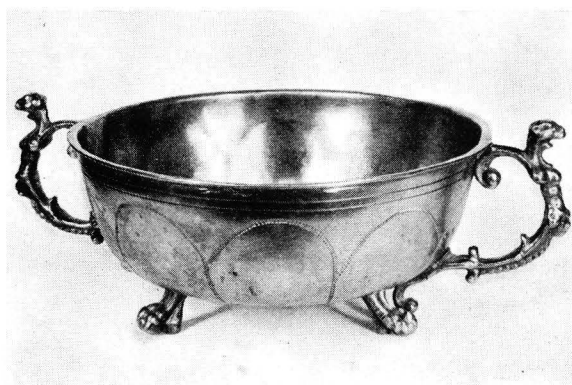
ÖYLÄTTIRASIA, hopeaa. Soikea, suorasiivinen ja sileä rasia on varustettu lievästi kupertuvalla saranakannella. Rasian alareunassa ja kannessa on pitkittäisuurteinen ulkoneva profiili. Kylkeen on kaiverrettu viinilehtiköynnös ja kanteen kirjoitus: "Kisko Moderkyrka Tillhörig" (Kiskon emäkirkolle kuuluva). Kork. 5 cm, pit. 12 cm. Leimat: A. G. Roos, Turku 1814; hopeaseppä Roos oli pöytäkirjojen mukaan kotoisin Kiskosta.

LUSIKKA, hopeaa. Yksinkertainen ja sileä. Pit. 10,5 cm. Leimat: BΓOPA OHb/A. A. (?).

25. HOPEINEN VIINIKANNU. A. SEVÓN, TURKU 1837.
Vinkanna av silver. A. Sevón, Åbo 1837.

VIINIKANNU (kuva 25), hopeaa. Empiretyylinen. Neliömäinen pallojen kannattama jalustalevy, jolta nousee lehtisauvalla ja plastisella lehdykkäkauluksella koristettu varsi. Munamaisen kuvun alaosassa isoista hapetetuista plastisista lehdistä koottu lehdykkätuppi, yläosassa kaiverrettu hento viiniköynnös. Tukevan kauluksen ja kuperan kannen alareunassa lehtisauva, kannessa lisäksi

26. TINAINEN KASTEMALJA. PENTTI KRISTERINPOIKA
STÅHLSTRÖM, TURKU 1711.
Dopskål av tenn. Bengt Christersson Ståhlström, Åbo 1711.

lehdykkätuppi, jonka päältä kohoaa ristiin päättyvä pallo. Kyljessä kaiverrus: "Kisko Moderkyrka Win Kanna 18 24/11 37" (Kiskon emäkirkon viinikannu). Kork. 55 cm. Leimat: A. Sevón, Turku 1837. Viinikassa suoritti kannun maksun. Kannu on samanlainen kuin Suomensjärven kirkkoon samana vuonna hankittu (ks. s. 152).

KASTEMALJA (kuva 26), kolmileimaista tinaa. Pyöreä, kolmen leijonankäpälän kannattama malja, jonka koristeena punssatut pyörökaaret, rustobarokkityyliset korvat, joissa keskellä naamio ja yläpäässä ulkoneva leijonanpää. Halk. 20 cm. Leimat: Pentti Kristerinpoika Ståhlström, Turku 1711. Maljaan vaihdettiin 1600-luvulta peräisin oleva tinatuoppi (tilit).

KASTEMALJA, kaksileimaista tinaa, nykyään KM n:o 6357:3. Pyöreä yksinkertainen kulho, joka on varustettu kahdella rengaskorvalla. Halk. 24 cm. Leimat: I. G. Almqvist, Turku 1813.

VATI, nelileimaista tinaa, nykyään KM n:o 6362:4. Yksinkertainen, pyöreä. Halk. 35 cm. Leimat: Carl Sauer vanhempi, Tukholma 1763.

HÄVINNEET EHTOOLLISVÄLINEET JA MUUT ASTIAT. V. 1557 takavarikoitiin Kustaa Vaasan asetuksen mukaisesti kirkosta kullattu *monstranssi*, joka painoi yksitoista markkaa ja yhden luodin (ks. Pojo sockens historia I s. 302). 1600-

luvulla mainitaan pieni hopeinen *kalkki*, joka kuitenkin kohta häviää kalustoluetteloista. Muuten oli suurin osa astioista tähän aikaan tinaa, mm. matkavälineet, v. 1659 luetellut tuopit ja kirkkoherra Tuomas Packaleniuksen (vv. 1658–1679) lahjoittama viinipullo. Vanhin öylättirasia oli puinen, mutta 1670-luvulla kappalainen Eerik Stodius (1671–74) lahjoitti läkkisen rasian.

Tekstiilit

ALTARIVAATE, punaista samettia, keskellä kultaalunasta ommeltu säteilevä risti. Ostettu v. 1933.

KASUKAT: 1. Mustaa samettia, koristeet hopeakaluunaa. Selkäpuolella risti, INRI ja vuosiluku 1778, etupuolella Jehovan aurinko.

2. Mustaa samettia, koristeet hopeakaluunaa. Selkäpuolella orjantappuraristi, etupuolella Jehovan aurinko. Ostettu Turusta v. 1853 (tilit).

3. Edellisen kaltainen, n. v:lta 1900.

4. Violettia silkkidamastia. Selkäpuolella musta silkkiristi ja silkkilangalla kirjoitetut enkelit, etupuolella mustalla silkillä ja kullalla kirjoitettu Kristuksen monogrammi. Hankittu v. 1937.

KALKKILIINA, mustaa samettia, reunassa hopealankahapsut. Helmikirjontaa: keskellä lain taulut ja säderisti, kulmissa ankkurit. Neiti Sofia Rosell lahjoittanut v. 1852 (kal.).

HAAVIT: 1–2. Päälystetty punaisella sametilla, koristettu kulturalankaristein ja nyörein. Leveä messinkipeltinen suuhela, jossa sarana, sekä hopeinen varsiputki on saatu vanhoista haaveista. Varsiputkissa on numerot I ja II sekä epäselvät leimat. – Nykyinen asu v:lta 1913.

HÄVINNEET TEKSTIILIT. Kirkossa on ollut hyvin runsas tekstiilivalikoima. V. 1659 laadittu kalustoluettelo mainitsee mm. seuraavaa: kaksi alttarivaatetta, joista toinen vanha, pellavakankainen, toinen sininen ja koristettu lahjoittajien Eerik Hornin ja Kristiina Kursellin hopeapeltisillä vaakunoilla sekä nimikirjaimilla. Samaan lahjoitukseen kuului sininen silkkikasukka, jonka koristelu oli samantapainen kuin alttarivaatteen, sekä sininen atlaskankainen kalkkiliina. (Luutnantti Eerik Horn, Haapaniemen v. 1626 kuollut omistaja.) Kirkkoherra Tuomas Packaleni antoi v. 1658 punaisesta kukkakuvioisesta silkkisametista valmistetun kasukan, jonka risti oli kirjoitettu kulturalangalla, vuori oli sinistä taftia. Kalustoluettelossa on lisäksi kirjava puolisolkkainen kasukka, jonka lahjoittanut jalosukuinen Juhana Brand (joko Bergvikin omistaja vv. 1615–52 linnanpäällikkö Juhana Brand tai samanniminen kornetti, joka omisti sukukartanon vv. 1653–70), punainen, Sakari Yrjänänpojan lahjoittama kasukka, seurakunnan ostama valkoinen ja kirjava kasukka sekä ”Lappisten Kreun” ennen v:a 1650 lahjoittama morsiustelut. – 1660-luvulla Kristiina Horn (Haapani-

men omistajan valtioneuvos Arvid Hornin tytär, joka v. 1644 oli solminut avioliiton kenraali Torsten Stålhand-sken kanssa) lahjoitti keltaisen kukkakuvioisen, kultareunaisen atlaskankaisen alttarivaatteen sekä samasta kankaasta tehdyn kasukan, jossa olivat Horn ja Stålhandskesukujen hopeapellistä leikatut vaakunat sekä lahjoittajien nimikirjaimet. Kaikki yllä mainitut vaatekappalet myytiin v. 1750, jolloin niistä otettiin irti 11 luotia hopeakirjaimia, vaakunoita lukuun ottamatta. Samoin myytiin ainakin neljä *pitäjänlippua* (tilit).

Yllä mainittu kappalainen Eerik Stodius antoi 1670-luvulla kirkolle kolehtihaavin sekä kalkkiliinan (”ärme-kläde”), ja v. 1668 räätäli Matti Simonpoika lahjoitti ruskean atlaskankaisen kalkkiliinan. Ratsumestari Klaus Brand (Tieksmäen v. 1703 kuollut omistaja) lahjoitti sinisen atlaskankaisen kalkkiliinan, ja kirkkoherra Yrjänä Kiskoensiin (ks. s. 131) perilliset valkoisen kalkkiliinan, nähtävästi korvatakseen pienen matkakalkin, joka oli hävinnyt kirkkoherravainajan toimikautena.

Kirkkoherra Kristoffer Roos (1722–52) ja hänen puolisonsa Elisabet Frisius antoivat v. 1729 leveällä pitsillä koristetun alttariliinan, johon oli kirjoitettu heidän nimikirjaimensa. Tieksmäen Mikael Uggeberg lahjoitti v. 1735 vihreästä taftista ommellun alttarivaatteen, jonka reunassa oli silkkihapsut, ja sai näistä ilmaisen kuorihaudan. V. 1758 hankittiin alttarin eteen *karhunta*ja.

V. 1778 oli kirkossa punainen samettihaavi sekä ikivanha punaisesta atlaskankaasta tehty kalkkiliina. Uudet mustat, kullalla ja hopealla koristetut kasukat hankittiin v. 1787 ja 1799; toisen kaluunat oli tehty oikeasta hopeasta ja sitä käytettiin ainoastaan juhlapäivinä. Samoihin aikoihin ostettiin alttarivaate, joka oli tehty punaisesta verasta.

Vielä mainittakoon pellavakankainen silkillä koristettu kalkkiliina, jonka lahjoittaja luultavasti oli Katariina Escholin (myöhemmin naimisissa Korppoon v. 1821 kuolleen kappalaisen Fr. Em. Dichmanin kanssa), kaksi mustaa samettihaavia, jotka poistettiin käytöstä v. 1836, Mommolan omistajan leskirouvan Katariina Rosellin v. 1846 lahjoittama kultahapsuilla varustettu alttarityyny sekä v. 1885 mainittu kalkkiliina, joka oli tehty punaisesta sametista ja koristettu helmillä.

Valaisimet

VASKINEN PALLOKRUUNU. Kahdeksan kynttilänhaaraa, joissa simpukan muotoiset talivadit ja pulleat kynttilänpesät sekä liekkimäiset koristeosat. Ylinnä on koristehaarakehä, jossa kellomaiset heijastuskukat. Rungon yläpäässä litteä kaksoskotka, alapäässä iso pallo, jonka alaosa sekä nuppi ovat profiloidut. Kruunu ostettiin Tukholmasta v. 1694, se maksoi 90 taalaria ja siihen vaihdettiin edellä mainittu (s. 131) pyhimyksenkuvat. Kruunua on korjattu vv. 1753 sekä palon jälkeen 1807.

PRONSSI-KRUUNU (kuva 27), myöhäisempiretyylinen. Maljan muodostavat akantinlehdet, sen

27. KAARLE TEGELSTENIN V. 1852 VALAMA PRONSSIKRUUNU.

Bronskrona, gjuten av Carl Tegelsten år 1852.

reunassa ovat pystypalmetit sekä 14 kynttilänhaaraa, joissa suppilomaiset kynttilänpesät, ja lisäksi 14 samantapaista, vanteen reunalta nousevaa kynttilänpesää. Maljan yläpuolelle on kiinnitetty pallo ja risti, jotta se olisi enemmän "kirkollisen" näköinen. Pallossa on kaiverrus: "Carl Tegelsten 1852 St Petersburg." Kaarle Tegelsten oli Pietarissa vv. 1833–52 toimiva vaskenvalaja. Samanlainen kruunu on Karjalan kirkossa.

KRISTALLIKRUUNUT: 1. Siro pieni empiretyylinen kruunu, jossa on lasihelmikupu. Vanteesta lähtee kuusi kynttilänhaaraa, yläkehässä on neljä haaraa. Erimuotoiset kristallit, tähdet, tipat ym. muistuttavat vielä vanhemman tyylin kruunuja. Ostettu Pietarista v. 1817 (tilit).

2–3. Tavanomaista empiremuotoa, 1800-luvun ensimmäiseltä puoliskolta. Lasihelmikuvun vanteesta lähtee kahdeksan kynttilänhaaraa, yhdeksän kynttilänsija on keskellä kupua. Talivadeista riippuvat pitkät kristallit. Ylinnä on koristekehä.

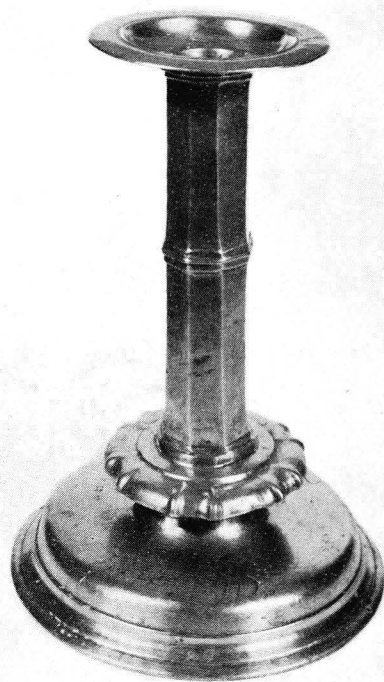
4. Sekatyylinen, runsailla riipuskristalleilla varustettu kruunu, jossa on kahdeksan kynttilänhaaraa. Talollinen A. Wiman lahjoittanut n. v. 1910 (kal.).

SEINÄKYNTTELİKÖT, puiset; alkuaan suurempi määrä, nykyään on ainoastaan osia tallella. Kiemurahaara on maalattu vihreäksi, kynttilänpesä keltaiseksi. Tehty v. 1835 (kal.).

KYNTTILÄNJALAT: 1–2 (kuva 28). Kolmileimaista tinaa. Pyöreä ylhäältä kupertuva jalka, kulkimikkaan rengasprofiileilla varustetun varren alapäässä aaltoilevaksi painettu "antura", iso irrallinen talivati. Jalkaan on kaiverrettu "G.H. L.M.I.D." Kork. 25 cm. Leimat: Erland Penttinpoika Ståhlfot, Turku; vuosileima puuttuu. Kirkkoherra Yrjänä Henrikinpoika Laguksen (1683–1695 tai –96) leski Margareeta Yrjänäntytär lahjoittanut v. 1697 (kal.; kirjaimet ovat siis kirkkoherran ja hänen puolisonsa etukirjaimet).

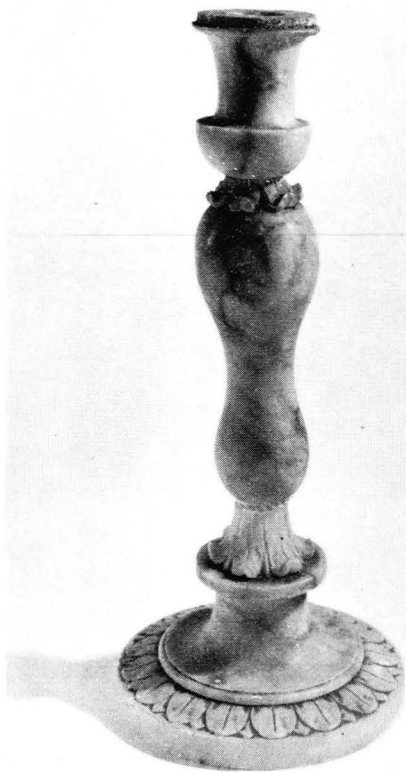
3. Leimatonta tinaa, seitsenhaarainen, 1900-luvun puolivälistä. Yksinkertainen ja sileä. Kaiverrus: "K. E. Dahlberg 80-vuotispäivänä Kiskon säästöpankin hallitus."; lahjan saaja on siis vasta myöhemmin lahjoittanut sen kirkkoon. Kork. 35 cm.

4–5 (kuva 29). Pari, empiretyyliset, alabasteria. Pyöreän jalan koristeena lehtinauha, balusterimaisen varren ala- ja yläpäässä lehdykkätuppi. Kork. 31,5 cm. Turkulainen kauppias Kaarle Mendelius lahjoittanut 1800-luvun alkupuolella (kal.).

28. TINAINEN KYNTTILÄNJALKA. ERLAND PENTTINPOIKA STÅHLFOT, TURKU N. V. 1697.

Ljusstake av tenn. Erland Bengtsson Ståhlfot, Åbo ca 1697.

29. ALABASTERISTA TEHTY KYNTTILÄNJALKA 1800-LUVUN ALKUPUOLELTA.

Ljusstake av alabaster. Början av 1800-talet.

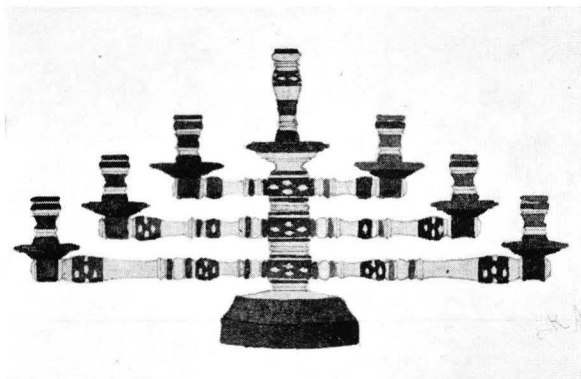
6–7. Pari, pleteeriä, 1800-luvun jälkipuoliskon kasvisaiheista tyyliä. Korkeat viisihaaraiset kynttilänjalat, joiden talivadeista riippuu kristalleja. Mommolan kartanon ”jalosukuiset neidit” lahjoittaneet v. 1866 (kal.).

8–9. Pari, hopeaa. Viisihaaraisissa kynttilänjaloissa on sileä yksinkertainen muotoilu. Kork. 30 cm. Leimat: Auran kultaseppä Oy, Turku 1960. Maanviljelijä Lauri Vapaamäki lahjoittanut v. 1960.

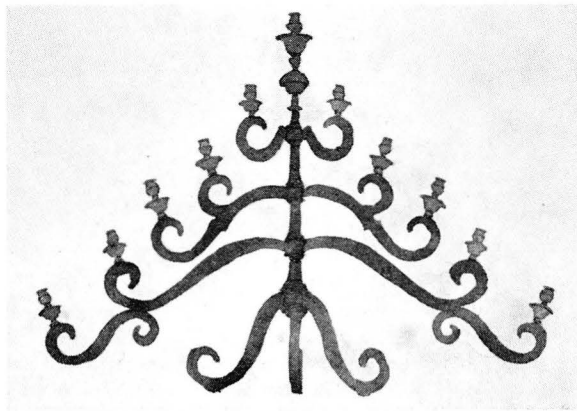
10–11. Pari, edellisen kaltaiset, mutta varustettu yhdellä kynttilänpesällä, hopeaa. Kynttilänjalakoihin kiinnitettyyn hopealevyyn on kaiverrettu: ”Kotiseurakunnan kirkolle lahjoitti v. 1956 Iivari Mäkinen.” Leimat samat kuin edellisissä. 12–13. Pari, takorautaa, seitsenhaaraiset. Koristeena riipuslehdet. Kork. 150 cm. Ostettu v. 1955.

14. Puinen kynttilänjalka, jossa on 11 kiemurahaaraa. Maalattu vaalean vihreäksi, aikaisemmat värit keltainen ja musta. Kork. 110 cm. Ehkä hankittu 1700-luvun loppupuolella (kal.).

15. Tapulin museohuoneessa säilytetään lisäksi

30. V. 1670 LAHJOITETTU PUINEN KYNTTILÄNJALKA.
Ljusstake av trä, skänkt år 1670.

31. PUINEN, LUULTAVASTI 1700-LUVULLA VALMISTETTU KYNTTILÄNJALKA.

Ljusstake av trä, troligen från 1700-talet.

v. 1835 hankittujen puisien kynttilänjalkojen osia sekä kuusi jouluisin käytettyä kynttilänkaarta, jotka hankittiin v. 1910.

HÄVINNEET VALAISIMET. V. 1659 oli kirkossa neljä rautakruunua (kal.). V. 1706 mainitaan ratsutilallisen Krister Matinpojan esivanhempien kustantama kruunu, mahdollisesti joku rautakruunu tai edellä selostettu pallokruunu. V. 1792 sorvari Teitoniusta valmisti kuusi pientä ja kolme isoa puukruunua, joiden haarojen yhteinen lukumäärä nousi 33:een. – Kappalainen Eerik Stodius lahjoitti 1670-luvulla kaksi seitsenhaaraista puista kynttilänjalkaa, jotka vielä v. 1885 olivat tallella (kuva 30). Niissä oli sorvatut, vaakasuorat haarat, sorvatut talivadit ja sorvatut, profiloidut kynttilänpesät, värit olivat valkoinen, musta ja punainen (Taidehist. retkik.). Taidehistoriallisen retkikunnan kuvaama 11-haarainen puinen alttari-kynttilänjalka (kuva 31) oli ehkä toinen yllä mainituista ”kruunuista”; muotonsa puolesta se voi hyvinkin olla peräisin 1700-luvulta (vrt. Suomensjärvi, s. 153, kuva 20). Sana ”kynttiläkruunu” tarkoittaa lähteissä usein haarakynttelikköä. – Seppä Forssténin v. 1788 takoma kynttilänjalka on hävinnyt, samoin turkulaisen kelloseppän Ringvallin v. 1829(?) lahjoittamat, puolen kynnärän korkeiset pleteeriset kynttilänjalat, joiden varsi oli lyhyt muotoinen (kal.).

Hautausmuistot

V. 1804 lopetettiin kirkkoon hautaamiset. Aikaisemmin (s. 126) mainittiin Brand-suvun muurattu kirkkohauta, josta myöhemmin tehtiin sakariston kellari, sekä kirkon eteisessä ollut hauta, joka kuului kirkkoherra Yrjänä Johanneksenpoika Kiskoensille (s. 131; tark. v. 1741). V. 1679 kirkkoherra Tuomas Packaleniuksen leski muurautti haudan, jonka sijaintia ei mainita (ks. s. 133; tark. v. 1690). Kirkkoherra Laguksen (s. 134) hauta oli alttarin pohjoispuolella (tark. v. 1704) ja ”kuorin seinän vieressä” sijaitsi kirkkoherra Roosin (s. 133) muurihauta (tark. v. 1758). V. 1804 laaditussa pöytäkirjassa kerrotaan että silloinen haudanomistaja kersantti Roos oli anoutunut oikeutta avata hautaansa ulko-oven, mutta tätä ei myönnetty.

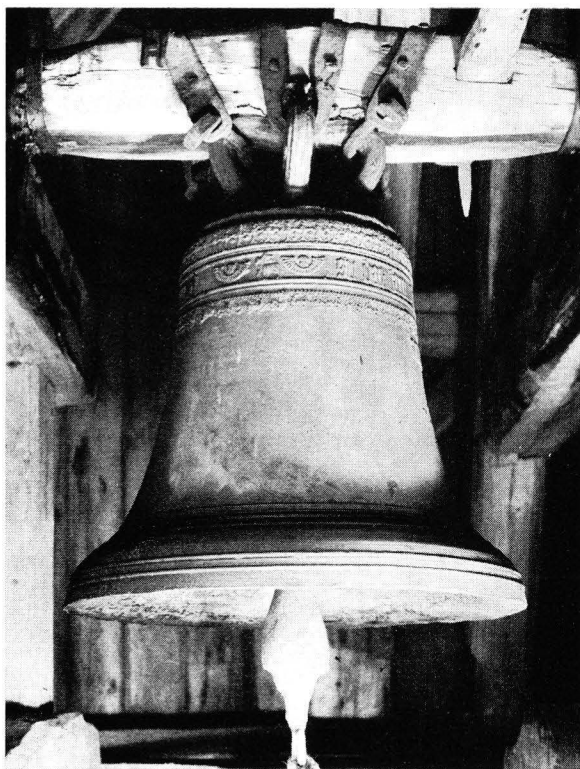
HORN-SUVUN VAAKUNA, veistetty puusta 1600-luvun loppupuolen tyyliin v. 1947. Fiskars-yhtiö lahjoittanut kirkolle Haapaniemen entisten omistajien muistoksi Kiskon seurakunnan 600-vuotisjuhlan johdosta, tekijä taiteilija J. Friedl.

HÄVINNEET HAUTAUSMUISTOT. Pitäjänkertomuksessa (vrt. myös v. Stiernman ss. 165–166) luetellaan kirkossa olleet *vaakunat*, jotka myöhemmin ovat hävinneet. Hästeskosuvun vaakuna oli maalattu lautaan ja luultavasti ripustettu edellä mainitun Klaus Brandin (s. 133) v. 1672 kuolleen apen Martti Lindvedinpoika Hästeskon muistoksi (tark. v. 1704). Yksi Brand-suvun vaakuna oli veistetty puusta. Lisäksi oli kirkossa yksi iso musta taftikankainen *lippu* ja kahdeksan pienempää; kaikkiin oli maalattu molemmin puolin Horn-suvun vaakuna ja isoon lippuun lisäksi kirjoitus: ”... Edle och Wälborne Arfvid Horn Capitein Lieutenant etc. Wilcken är slagen i Österrijke wid Brinck i sielfwa stormningen och afsomnade den 6 Junii 1645.” (Jalo ja korkeasukuinen Arvid Horn, kapteeniluutnantti jne., joka sai kuolemaniskun Itävallassa Brinkin luona itse rynnäkössä ja nukkui kuolemaan kesäkuun 6 p:nä v. 1645. – Arvid Horn oli sivulla 133 mainittujen Eerik Hornin ja Kristiina Kursellin vanhin poika.)

V. 1885 oli kirkossa tallella v. 1695 kuolleen kappalaisen Gabriel Yrjänänpoika Laguksen muistoksi painettu *muistokirjoitus* (ks. Melander n:o 1523). Sen ruotsin-, latinan- ja suomenkieliset runot oli sepittänyt Zacharias Lundanus (myöhemmin Nousiaisten kirkkoherra), ja kirjoituksen oli painanut Turun kuninkaallinen kirjanpainaja Juhana Winter (Melander; Taidehist. retkik.).

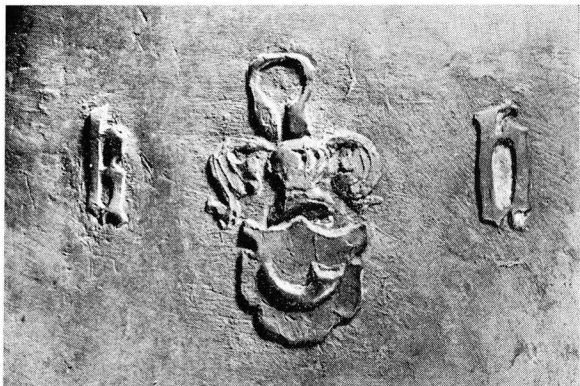
Kellot

1. Ylinnä kaksi leveää kasvisaiheista vyöhykettä, reunassa akantinpalmettinauha. Kyljessä kirjoitus: TÄMÄ ON KISKON EMÄKIRKON KELLO/JOCA ON WASTUDEST WALETTU SEURA/CUNNAN CUS-

32. HINRIK HAARTMANIN V. 1570 VALAMA KIRKONKELLO.
Kyrkklocka, gjuten av Hinrik Haartman år 1570.

TANNUXELLA/SIHEN AICAN OLII CUNINGANA WALDACUNNASA/ ADOLPH FRIDRIC/PISPANA TÄSÄ TURUN HIPACUNNASA/DOCT. CARL FRIDRIC MENANDER/KIRKOHERRANA TÄSÄ PITÄJÄSÄ/ ELIAS ROOS CHRISTOPHERIN POICA./ WALETTU STOCKHOLMISA JOH. FAHLSTENILDA WUONNA 1765. Vastakkaisella puolella: COCOON CUTZU SANAN CUULJOI, KISKOS, ON MUN WIRCANI,/ HERRA CANSAIN CAICKIWOIPA. CRUNATCON CAICK AICANI/TERWEYLL, RAUHALL, PUHTALL OPILL, ARMOS CUULJANI WANHETCON/HEILL MYÖS AUTUALL IJÄN LOPULL/CUNNIAX SOITTON SOITETCON. Halk.

33. KAARLE HORNIN VAAKUNA JA ALKUKIRJAIMET V. 1570
VALETUN KELLON KYLJESSÄ.
Karl Horns vapen och initialer på den år 1570 gjutna klockan.

71 cm. (C. F. Mennander, Turun piispana vv. 1757–75, Elias Roos, Kiskon kirkkoherrana vv. 1753–83. Joh. Fahlsten, ks. s. 79.)

Alkuperäinen isokello oli kuten tämäkin seurakuntalaisten ostama (kal. 1659). Se oli samankokoinen kuin yllä selostettu, ja halkeili v. 1762.

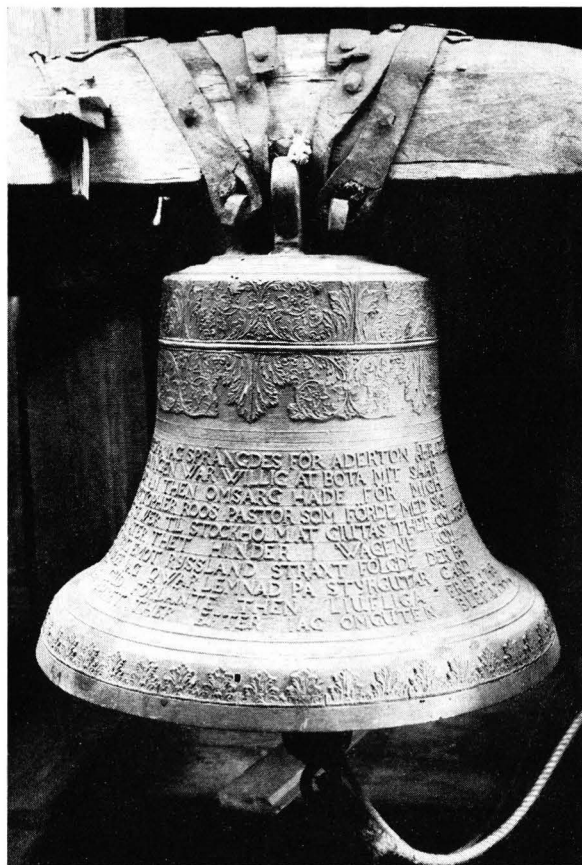
2 (kuva 32). Ylinnä on kaksi koristenuhua, joiden väliin on sovitettu kirjoitus; tämän alkupäässä on karitsa kahden enkelinpään välissä.

34. HINRIK HAARTMANIN PUUMERKKI JA ALKUKIRJAIMET.
Hinrik Haartmans bomärke och initialer.

Reunassa pari profilirengasta. Kirjoitus (minuskelein): SU DAT LAM GODES DAT DER WELT SUNDE DRECHT (tässä kohdassa ruusuke) JOHANNI AM 1. ANNO DOMINI MVLXX IP (liljankuvio; Katso Jumalan Karitsa joka kantaa maailman synnit, Joh. 1[29]. Herran vuonna 1570; Kristuksenmonogrammi.). Kellon reunassa on puumerkki (kuva 34), jonka molemmin puolin kirjain h, kyljessä Horn-suvun vaakuna (kuva 33), jonka molemmin puolin kirjaimet k ja h. Halk. 62 cm. (Puumerkki on sama kuin esim. Pohjan kirkonkellon valajan Kort Haartmanin merkki. Tallinnassa toimi 1500-luvulla eräs Churdt Haartman-niminen valaja, ja vv. 1574 ja 1594 mainitaan tykinvalaja Henrik Haartman, luultavasti edellisen poika. (Greiffenhagen, ss. 57, 68, 87, 98). Kirjaimet KH tarkoittanevat Haapaniemen omistajan Henrik Hornin poikaa, käskynhaltijaa ja sotamarsalkkaa Kaarle Hornia, joka 1570-luvulla oli Tallinnan linnan käskynhaltijana. Koska v. 1659 laadittu kalustoluettelo mainitsee kaksi isoa seurakuntalaisten ostamaa kelloa ei Kaarle Horn voi olla kellon varsinainen lahjoittaja; hän on ehkä toimittanut sen Tallinnasta tai lahjoittanut suuren osan sen hinnasta.)

3 (kuva 35). Koristelu sama kuin isokellossa. Kirjoitus: I KISKA IAG SPRÄNGDES FÖR ADERTON ÅHR 1726/MEN INGEN WAR WILLIG ATT BOTA MITT SÅÅR/FÖR ÄN THEN OMSÅRG HADE FÖR MIGH/CHRISTOPHER ROOS PASTOR SOM FÖRDE MED SIG/MIG ÖFWER TIL STOCKHOLM AT GIUTAS THER OM 1739./THÅ ÅTER THET HINDER I WÄGENE KOM/AT KRIG EMOT RYSSLAND STRAXT FÖLGDE DER PÅ/TY BLEEF IAG QWARLEMNAD PÅ STYKGUTARGÅRD/TILLS GUD FÖRLÄNTE THEN LIUFLIGA FRED 1743/SEEN ÅHRET THER EFTER IAG OMGUTEN BLEF 1744. (Kiskossa minä halkeilin 18 vuotta sitten 1726. Mutta kukaan ei ollut halukas parantamaan haavaani, ennen kuin pastori Kristoffer Roos otti minut huostaansa ja vei minut mukanaan Tukholmaan uudestaan valettavaksi 1739. Silloin tuli taas se este tielle, että kohta seurasi Venäjän sota. Siksi minut jätettiin tykinvalajan taloon kunnes Jumala soi ihanan rauhan 1743. Sitten seuraavana vuonna minut valettiin uudestaan 1744.) Vastakkaisella puolella: GLORIA IN EXCELSIS DEO: GUTEN AF GERHARD MEYER I STOCKHOLM. (Kunnia Jumalalle

35. GERHARD MEYER NUOREMMAN V. 1744 VALAMA KELLO.
Kyrkklocka, gjuten av Gerhard Meyer d.y. år 1744.

korkeudessa. Valanut Gerhard Meyer Tukholmassa.) Halk. 54 cm. (Kristoffer Roos, ks. s. 133. G. Meyer nuorempi, ks. s. 102.)

Tämä v. 1726 haljennut kello oli alkuaan Haapaniemen omistajan (vv. 1607–26) everstiluutnantti Eerik Hornin lahjoittama (kal.), mutta se halkeili ensimmäisen kerran jo v. 1694 ja uusittiin ennen v:ta 1699 vapaaherra ja valtakunnankamarineuvos Lauri Flemingin kustannuksella (kal. Fleming omisti Haapaniemen vv. 1666–99). Uuteen kelloon sulatettiin v. 1745 toinen pieni vanha, rikkinäinen kello, ehkä se neljäs kello, jota v. 1726 laaditun kalustoluettelon mukaan säilytettiin sakaristossa, koska se ei mahtunut tapuliin; silloisen mielipiteen mukaan se olisi ollut lahjoitettava kappelikirkolle (tark.).

Sekalaista

KUKKAMALJAKKO, hopeaa. Yksinkertainen, pikarin muotoinen. Kork. 20 cm. Leimat: Auran kultaseppä Oy, Turku 1960. Lahjoittanut maanviljelijä Laura Vapaamäki v. 1960.

NUMEROTAULUT: 1. Kustavilaistyylinen. Kullatun kehyksen päätteenä hedelmäkori ja palmunlehdet. Koko 75 × 48 cm. Mahdollisesti Helena Lundgrenin lahjoittama v. 1813 (kal.).

2–3. Yksinkertaiset, suorapäätteiset. Yksinkertainen listakehys maalattu vaaleanvihreäksi. Koko 118 × 78 cm. Hankittu v. 1910.

ARKUT: 1. Tukeva, suorasiivuinen ja tasakantinen, varustettu kapeilla raudoilla ja nostorenkailla, verraten korkealaatuista tekoa. Pohja 72 × 147 cm, kork. 67 cm. Mahdollisesti hankittu v. 1741 (kal.).

2. Pieni, suorasiivuinen ja tasakantinen, ruskeaksi maalattu. Pohja 50 × 40 cm, kork. 32 cm. Hankittu 1700-luvulla.

3. Edellisen kaltainen, varustettu nostorenkailla. Pohja 78 × 35 cm, kork. 40 cm.

KOLEHTILIPPAAT: 1–2. Pienet peltiset, yksinkertaiset, mustaksi maalatut. Kork. 23 cm.

SIUNAUSLAPIO, kuparipeltiä ja teak-puuta, sekä kuparipellistä tehty HIEKKALAATIKKO, molemmat v:lta 1962.

SAKARISTON KALUSTO on peräisin vuosisadan vaihteesta ja se on varsin yksinkertainen. Siihen kuuluu myös vanha ns. pukkipoytä, joka mahdollisesti on saatu kirkkoon v. 1749 (kal.).

Hävinneistä esineistä ja huonekaluista mainittakoon mm. v. 1699 ostettu *tuntilasi*, joka v. 1746 uusittiin Tukholmassa; jo v. 1659 oli kirkossa kuitenkin ollut jalosukuinen Kristian Matinpojan lahjoittama tuntilasi. Samoihin aikoihin oli kaksi *riippikelloa*, toinen linnanpäällikkö Jaakima Didrikinpoika Brandin lahjoittama (hän oli Mart-

tilan omistaja vv. 1596– n. 1614), sekä kivinen *tekstitaulu*. V. 1690 hankittiin *häpeäpenkki*, joka oli uusittava v. 1758. Vanha *jalkapuu* uusittiin viimeisen kerran niin myöhään kuin v. 1828. Toijasta kotoisin oleva seppä Herman Ruth teki v. 1738 *numerotaulun* ja rakuuna Axberg v. 1762 *paarit*. 1770-luvulla hankittiin sakaristoon pari *nojatuloia* ja samaan aikaan soikea *pöytä*.

Keskiaikaisista kirjoista oli v. 1752 tallella *messu-* ja *rukouskirja* (pitäjänkertomus).

TIIVISTELMÄ

1. Kiskossa, joka siihen aikaan oli Pohjan kappeliseurakunta, oli keskiajalla puinen kirkko nykyisen paikalla. Siihen liitettiin luultavasti 1300-luvun alkupuolella harmaakivinen tynnyriholvinen sakaristo. Irtaimistosta on säilynyt joukko veistoksia 1300-luvulta ja v:n 1500 paikkeilta. Keskiaikaista tyyppiä oleva kirkonkello on valettu v. 1570.

2. 1600-luvulla oli kirkon katossa kattoratsastaja ja välikattona oli lautainen holvi. Pientä kirkkotarhaa ympäröi luultavasti hirsiaita; tarhassa oli Horn-suvun harmaakivinen hautakappeli.

3. Vv. 1738–41 rakennettiin J. Fr. Schultzin johdolla uusi ristikirkko, jonka katossa oli lyhty. Uuden kellotapulin rakensi Antti Piimänen vv. 1754–58. V. 1741 kirkkotarha ympäröitiin uudella hirsiaidalla. Kirkon kiinteä sisustus valmistui lopullisesti vasta 1760-luvulla, jolloin J. G. Geitel suoritti kirkossa maalaustyöt.

4. Kirkko paloi v. 1807. Uusi kirkko rakennettiin v. 1810 J. Sundstenin piirustusten mukaan puusta; siitä tuli pitkä-kirkko johon ristikirkon tapaan liittyvät pohjois- ja eteläkylkiäiset. Itä- ja länsipää ovat kolmitaitteiset. Keskiaikainen kivisakaristo on vielä käytössä. Kirkkotarhan aita on uusittu jaksoittaisesti 1790-luvulta lähtien harmaakivistä.

5. V. 1883 suoritettiin arkkitehti C. J. v. Heidekenin suunnittelema sisä- ja ulkokorjaus, jossa seurattiin uusgotiikan makusuuntaa.

6. Vv. 1910, 1929 ja 1960 on suoritettu sisäkorjauksia, v. 1929 Elsi Borgin ja 1960 Olli Kestilän suunnitelman mukaan.

REFERAT

I. Under medeltiden torde Kisko som kapell ha lytt under Pojo, men blir på 1500-talet en självständig församling. Den nuvarande grästenssakristian (bild 12) med dess tunnvalv och sydgavel har sannolikt vid början av 1300-talet byggts intill en (äldre?) träkyrka, av vilken alla spår dock försvunnit. Vid Kirkkonie mi söder om kyrkan säges emellertid ha legat en ännu äldre kyrka.

Av medeltida inventarier ha bevarats en skulptur föreställande S. Olof (? , bild 20) från början och Margareta (bild 19) från slutet av 1300-talet samt ett antal senmedeltida skulpturer: Maria (bild 16), Anna självtredje (bild 17), ärkeängeln Mikael (bild 18), en konung (bild 22) och ett okänt kvinnligt helgon (bild 21). Medeltida altarkärl, bland vilka en monstrans, beslagtogs år 1558. Några senare omtalade järnkronor kunna ha varit medeltida. En klocka av medeltida typ har gjutits i Reval år 1570 av Henrik Haartman (bild 32–34).

II. På 1690-talet omtalas en ytterst förfallen träkyrka, som var försedd med takryttare, vapenhus och brädvalv; bänkraderna voro 19. Med undantag av en senare delvis omarbetad nattvardskalk (bild 24) och en år 1694 i Stockholm inköpt malmkrona samt tennstakar av Erland Ståhl-fot, Åbo (bild 28), har allt 1600-talslösöre försvunnit. Inventarieförteckningarna uppräknar främst en rik uppsättning textilier: antependium, mässhake och kalkdukar av blått siden med silverdekor, skänkta av Erik Horn och Christina Kursell, flere mässhakar från medlet och slutet av århundradet, bl.a. en brokig av halvsiden, en röd-blommerad av sidensammet (1658), en vit och brokig m.fl. En uppsättning omfattande antependium och mässhake av gult blommerat atlassiden med silvergaloner doneras på 1660-talet av Christina Horn och Torsten Stålhandske, och ytterligare omtalas brudpäll, kollekt-håvar, ärmekläden och en kalkduk av brunt atlassiden (1668). Likaledes ha begravningsvapnen över medlem-mar av släkterna Brand och Hästesko samt fanor med Hornska vapnet försvunnit. Ett par tennstakar, Erland Ståhl-fot, Åbo 1697 har bevarats, men en ljusstake av trä från 1670-talet (bild 30) har gått förlorad. Redan på 1600-talet hade församlingen tre kyrkklockor. — På den antagligen av stockbalk omgivna kyrkogården uppföres troligen på 1600-talet släkten Horns gravkapell, vars ursprungliga svängda barocktak med lanternin senare har ersatts med sadeltak (bild 3).

III. År 1738–41 uppföres en ny träkyrka under ledning av J. Fr. Schultz. Kyrkan blir en korskyrka, vars spånade tak krönes av en lanternin. Ytterväggarna rödmyllas något senare. Först år 1762–63 erhåller kyrkan en försvar-lig inredning med altare, altartavla, predikstol och läktare mm. målade av J. G. Geitel, Åbo. Altartavlans motiv var nattvarden, korsfästelsen och uppståndelsen, prediksto-lens förebild säges ha varit predikstolen i Pemar kyrka. — Allt detta har försvunnit, liksom även kopparsticken av Ambr. Hedengran. Detsamma gäller de flesta äldre tenn-kärl, av vilka endast en dopskål av Bengt Ståhlström, Åbo (bild 26) och ett fat av Carl Sauer senior, Stockholm, ha bevarats. Av försvunna textilier kunna nämnas ett antependium av grönt taft med fransar från 1735 samt svarta sammetsmässhakar från 1787 och 1799. Vidare omtalas av svarvaren Teitoniuss år 1792 förfärdigade trä-ljuskronor, timglas, möbler mm. Ett par bevarade kistor, av vilka den större av god kvalitet, härstamma från 1700-talet. En klocka är gjuten av Joh. Fahlsten, Stockholm, 1756 och en annan av Gerh. Meyer, Stockholm 1744 (bild 35). — Kyrkogården omgavs år 1741 ånyo med bräd-

täckt stockbalk. Ny klockstapel uppfördes 1754–58 av Antti Piimänen (bild 6).

IV. År 1807 förstördes kyrkan och större delen av inredningen vid en eldsvåda. Ritningar av J. Sundsten, Åbo, sändes till Stockholm för godkännande, och synas även ha gett upphov till nya, av Axel Almfelt signerade ritningar (bild 8), men då förbindelserna med moderlan-det genom kriget avsküros, vände man sig efter fredsslutet till Regeringskanseljen i Helsingfors med nya ritningar, vilka nu godkändes. Indirekt gav denna hänvändelse upphov till grundandet av Finlands Intendentskontor. — År 1810 byggdes den nya träkyrkan i form av en lång-kyrka, till vilken emellertid anslöto sig sidoarmar som i en korskyrka. I öster och väster avlutas kyrkan polygo-nalt. Kyrkan fick innertak av bräder, yttertakets spånades och väggarna rödmyllades. Från och med 1790-talet har den senare flere gånger utvidgade kyrkogården i etapper erhållit kallmur av gråsten.

V. En större innerreparation företages år 1841, varvid innerväggarna inkläddas i brädpanel. Den av C. G. Söderstrand utförda innermålningen omfattade gula väggar med mörkviolett panel; redan år 1817 hade Åbomålaren David Åstedt målat en ny altartavla och kring denna ett (år 1929 ånyo framtaget) draperi.

Inventarier från 1800-talet: Altaruppsats, ritad av C. Bassi och utförd 1816, den nyss nämnda altartavlan, sockenbuds-kärl av O. Lundgren, Åbo ca 1820, oblatsskrin av A. G. Roos, Åbo 1814, vinkanna (bild 25) och patén av A. Sevón, Åbo 1837, dopskål av tenn, I. G. Almqvist, Åbo 1813, mässhake av svart sammet med silvergalone-ring 1853, bronskrona i empirestil, C. Tegelsten, Peters-burg 1852 (bild 27), kristallkrona, Petersburg 1817, ljus-stakar av alabaster (bild 29), plåter mm. Ett antal kalk-dukar och håvar ha försvunnit.

VI. År 1883 utföres enligt förslag av länsarkitekt C. J. v. Heideken en större reparation av kyrkan. Dess nu-varande nygotiska arkitekturdetaljer och ljusgråa färg-härstamma från denna period. Samtidigt anskaffas orgel av J. A. Zachariassen, Nystad, och orgelläktare uppföres. Altartavlan, framställande Kristi förklaring, är målad av R. W. Ekman redan år 1863 (bild 15) och den enkla predikstolen härstammar från år 1872.

VII. Under 1900-talet har kyrkan flere gånger reparerats. År 1910 kläddas väggarna med tapet och bänkerket för-nyas, 1929 renoveras kyrkans innermålning enligt förslag av Elsi Borg, varvid brädpanelningen framtages, och år 1960 har en innerreparation åter utförts enligt Olli Kes-tiläs förslag.

SUOMUSJÄRVI

LÄHTEITÄ

M. A. Knaapinen, Kiskon entisyyttä. Salo 1947. *Aulis Oja*, Kiskon pitäjänkertomus. Kotiseutu 1956.

Kirkon arkisto: Kalustoluettelot vv:lta 1802, 1807, 1815, 1820, 1849–92, 1868–1954. Tilit vv:lta 1758–1842, 1843–1923. Kirkonkokousten pöytäkirjat vv:lta 1737–1820, 1830–79, 1880–1910 (vv:lta 1830–77 kaksoiskappaleita-kin). V. 1751 suoritetun penkkijaon pöytäkirja. V. 1704 pidetyn piispan- ja vv. 1825, 1836, 1846, 1857, 1875, 1882 ja 1892 pidettyjen rovastintarkastusten pöytäkirjat.

Kiskon kirkon arkisto: eri asiakirjoissa hajanaisia tietoja; ks. myös Kiskon kirkkoa koskevaa lähdeluetteloa. Varsinkin piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjoissa mainitaan usein Suomusjärvenkin asioita.

Kansallismuseon topogr. arkisto: Suomusjärven pitäjänapulaisen J. A. Forssellin v. 1887 laatima ja museolle lähettämä kalustoluettelo. H. Salmon inventointikertomus v:lta 1933. Kirkon sisäkorjauksen yhteydessä v. 1928 syntynyt kirjeenvaihto.

Turun Maakunta-arkisto: Kiskon pitäjänkertomus v:lta 1752. TMA F IV: 3.

Suomusjärven seurakunta on saanut nykyisen nimensä vasta senjälkeen kuin kirkko n. v. 1697 siirrettiin Laidikan eli Laidiken kylästä Suomusjärven kylään. Tätä ennen sitä kutsuttiin Laidiken kylän mukaan. Laidiken kappeliseurakunta perustettiin v. 1678 Kiskon emäseurakuntaan

(Colliander). Kirkon siirtämisen syynä lieene ollut kirkkomatkojen tasoittaminen (Oja).

V. 1898 tehdyn päätöksen mukaan kappeliseurakunta muutettiin itsenäiseksi kirkkoherrakunnaksi. Päätös toteutettiin v. 1903.

Muita kirkonpaikkoja. Sanotaan, että Salmen kylän Isotalon maalla, itse talosta n. 300 m tietä myöten Taipaleen kylän suuntaan on ollut kirkko ja hautausmaa, josta kerrotaan löytyneen luita (tiedonantoja eri tahoilta KM:n arkistossa). Kylä on aikaisemmin kuulunut Karjalohjan pitäjään, ja sitä tullaan käsittelemään mainitun seurakunnan yhteydessä.

Laidiken kappelikirkko

Ensimmäinen kappelikirkko tai paremmin sanoen *saarnahuone* rakennettiin Enäjärven rannalle v. 1635. Collianderin mukaan se vihittiin kappelikirkoksi v. 1678, mutta Knaapinen yhdistää (s. 61) kappeliseurakunnan perustamisen Kiskon kappalaistilan rakentamiseen, mikä tapahtui jo v. 1651.

Perimätiedon mukaan kappelin kustansi tai sen rakentamista edisti eräs Jusalan talon tytär (Kiskon pitäjänkertomus). Mitään tutkimuksia ei

1. V. 1902 PYSTYTETTY MUISTOKIVI LAIDIKEN KAPPELIKIRKON PAIKALLA.
Den år 1902 uppresta minnesstenen på platsen för Laidike kapellkyrka.

ole suoritettu paikalla, eikä mitään tietoja rakennuksen muodosta tai yksityiskohdista ole säilynyt. V. 1697 se oli jo kovin rappeutunut, välikatto sekä kellotapuli oli korjauksen tarpeessa ja ovien puomit oli korvattava lukoilla (tark.).

Kirkkotarhan alkuperäinen *aita* lienee ollut hirsinen; se oli v. 1697 rappeutunut (tark.). V. 1704 se oli tarkoitus purkaa ja siirtää uuden kirkon ympärille Suomusjärven kylään, mutta aita jätettiin lahoamaan paikoilleen (tark.). Vielä kirkon siirtämisen jälkeen haudattiin joskus vanhaan kirkkotarhaan (mm. v. 1708); tämä tapa lopetettiin virallisesti v. 1700 mutta lienee lopullisesti hylätty vasta kun vanha kirkko oli sortunut (tark. v. 1709 sekä v. 1723: ”Laidiken sortunut kappeli”).

Kirkkotarhaa hoidettiin kuitenkin sen jälkeen ja itse kirkon paikalle pystytettiin puinen *risti*, jonka Knaapinen näki vielä v. 1886. Siihen kiinnitettyssä metallilevyssä oli kirjoitus: ”Tässä me nukkuneena lepämme ja odotamme sinun kunnia tulos herra. Laidike kirkko 1697.” V. 1902 risti korvattiin *kivipylväällä* (kuva 1), jossa on teksti: ”V. 1697 asti/seurakun/nan kirkon/ja hautaus/maan/paikka/Joh. 5: 28–29./T. 19 27/4 02.” Kirkkotarhan ympärillä on säleaita.

Suomusjärven edellinen kirkko

V. 1697 laaditussa tarkastuspöytäkirjassa mainitaan nimenomaan päätös, että mitään uutta kirkkoa ei toistaiseksi aikojen levottomuuden takia ryhdytä rakentamaan. Vanha kirkko olisi korjattava perusteellisesti. Päätös lienee kohta kumottu päättäen yllä mainitun muistoristin tekstistä sekä siitä tosiasiasta, että uusi kirkko jo v. 1703 oli salvottu, vaikka sen vesikattoa ei vielä ollut paanutettu (tark. 1703). Tämä uusi, Suomusjärven kylään rakennettu kirkko palveli aina v. 1849, jolloin nykyinen kirkko valmistui, ja samana vuonna vanhan kirkon materiaali myytiin huutokaupalla (pöytäk.).

V. 1703 rakennetun kirkon paikka oli kylän omistamalla maalla (tark. 1836), joka oli ostettu Ylhäisten ratsutilalta. Se oli nykyisen kirkon pohjoispuolella ja ruumishuoneen eteläpuolella (ks. kuvat 2–3). Nykyinen RUUMISHUONE oli nimittäin vanhan kirkon *sakaristona*. Se on pieni hirsinen, pohjaltaan suorakaiteen muotoinen ra-

2. V. 1703 RAKENNETUN KIRKON SAKARISTO, NYKYÄÄN RUUMISHUONEENA.

Den år 1703 uppförda kyrkans sakristia, numera bårhus.

kennus, jossa v:sta 1883 lähtien on satulakatto. Rakennus on korjattu perusteellisesti v. 1918. Mainittuna vuonna on palhotuista hirsistä salvotut seinät peitetty ulkoa vaakasuorilla ponttilaudoilla, vesikatto on uusittu tiilestä ja itäseinään on liitetty pieni lautainen, satulakattoinen eteinen.

Sakariston pohja-ala on 4 × 3,50 m. Se on salvottu lyhytnurkalle aivan matalalle kivijalalle. Laudoitus peittää kaikki yksityiskohdat, mm. eteläseinässä olleen alkuperäisen, kirkon runkahuoneeseen johtaneen oven. Isot suorapäätteiset ikkunat lienevät peräisin v:lta 1918. Koko rakennus on maalattu valkoiseksi.

Ruumishuoneessa on muurattu uuni ja lattian alla on *ruumiskellari*, sakariston alkuperäinen *viinikellari*, joka mainitaan v. 1811 (pöytäk.).

Sakariston vesikatto muutettiin, kuten mainittu, v. 1883 satulakatoksi ja katettiin päreillä. Sitä ennen se oli paanutettu pyramidikatto, jonka päätteenä oli pallo. Tämä katto lienee rakennettu v. 1751; vuosiluku on päädyn peltiviirissä, samoin silloisen kirkkoherran Kristoffer Roosin alkukirjaimet C R (Kristoffer Roos oli Kiskon kirkkoherrana vv. 1726–52). Katto oli jo v. 1736 suoritettussa piispantarkastuksessa määrätty uusittavaksi.

Vielä v. 1883 oli sakaristo punamullattu (pöytäk.).

Vanhan kirkon muista yksityiskohdista on ainoastaan muutamia asiakirjatietoja. Rakennuksen valmistuminen oli hyvin hidasta; v. 1704

vesikatto laskettiin laudoista ja siinä oli harjalauta ("kamb"; tark.) valmiina. Vielä v. 1707 puuttui kirkosta välikatto, ikkunoiden vuorilaudat, sakariston katto ja sen ikkunan raudat, mutta seuraavana vuonna oli kirkko ratsumestari Kristian Thauvoniuksen tarmokkaan toiminnan ansiosta valmiina, jopa sen nurkat ulkoa laudoitettu (tark.).

Kirkossa oli 14 *penkkiriviä* (penkkijako 1751). Vasta v. 1849 laadittu kalustoluettelo antaa tarkempia tietoja. Kirkon sisäpituus oli 11 syltä 1 1/4 kyynärä ja leveys 4 2/3 syltä, korkeus räystääseen kaksi syltä. Välikattona oli *lautaholvi* ja lattia oli myös lautta. Kirkossa oli kahdeksan *ikkunaa* ja kaksi *parvea*. Vesikatto oli jo 1700-luvulla paanutettu; v. 1849 oli eteläseinään ja molempaan päätyyn tehty *ulkolaudoitus*. Punamultaus mainitaan jo v. 1758. Mitään lämmityslaitteita ei ollut. Tili- ja pöytäkirjoista löytyy muutamia hajanaisia lisätietoja. Parvi mainitaan jo v. 1749, kirkkahuone oli hyvin matala ja vuosisadan loppupuolella pohdittiin sen ko-

rottamista uuden vesikaton rakentamisen yhteydessä. Sitä ei kuitenkaan tehty, mutta välikatto korotettiin mahdollisimman paljon v. 1794; työn teki Suomensjärven Ylhäisten Eerik Matinpoika (pöytäk.). Samoihin aikoihin tehtiin alttariseinään uudet ikkunat. Kirkkoon hautaaminen lopetettiin v. 1804, mutta kiinteä lattia laskettiin vasta v. 1813; työtä suorittamaan otettiin puuseppä Anders Wallin. Koko 1800-luvun alkupuoliskolla mainitaan korjauksia, niinpä oli mm. vesikatto uusittava v. 1814 ja v. 1830 teki Tapani Ingman Ahtialasta kolme uutta ovea. Sakaristoon oli v. 1834 tehtävä uusi iso, rautaristikolla varustettu ikkuna. V. 1836 määrättiin kirkko purettavaksi (rovastintark.), vaikka seurakuntalaiset olisivat halunneet korjata sitä; joka tapauksessa oli kirkko aivan liian ahdas. Kirkko sai kuitenkin palvella aina v:een 1850, jolloin nykyinen kirkko valmistui.

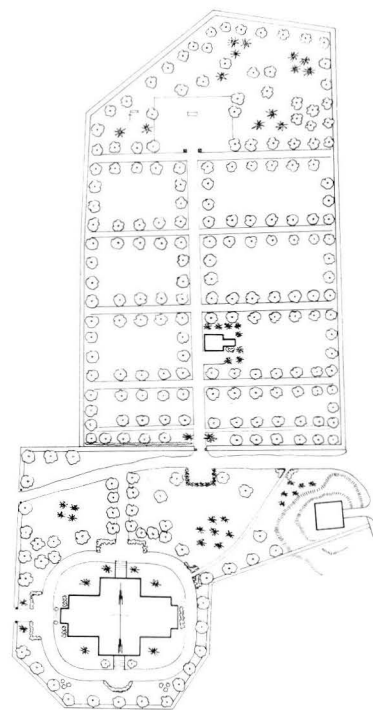
Kirkon irtaimistoa ja sisustusta, kirkkotarhaa ja kellotapulia selostetaan nykyisen kirkon yhteydessä.

Nykyinen kirkko

KIRKKOTARHA

Kuten sivulla 141 mainittiin käytettiin Laidiken kirkkotarhaa vielä joskus hautausmaana kirkon siirtämisen jälkeen, mutta uudenkin kirkon ympärille järjestettiin jo 1700-luvun alkuvuosina kirkkotarha. Nykyinen, v. 1849 rakennettu kirkko sijoitettiin kirkkotarhan ulkopuolelle, n. 60 m vanhasta kirkosta etelään, ja uuden kirkon ympärille on myöhemmin istutettu puita ja rakennettu säleaita, joka ulottuu tapuliin saakka (kuva 3). Tätä aluetta ei ole toistaiseksi käytetty hautauksiin. Uuden ja vanhan kirkkotarhan väliin on järjestetty idästä länteen kulkeva läpikulutie. Aidan länsiosassa on kaksi porttiaukkoa, joita kehystävät tukevat tiilipilarit; niissä on loivat peltikatot.

Varsinainen hautausmaa on siis entisen kirkon ympärillä; ruumishuoneen sijainti osoittaa että kirkko suurin piirtein sijaitsi kirkkotarhan keskikohdalla. 1800-luvun loppupuolella ja myöhemmin on kirkkotarhaa laajennettu varsinkin pohjoiseen; länteen sitä laajennettiin v. 1804

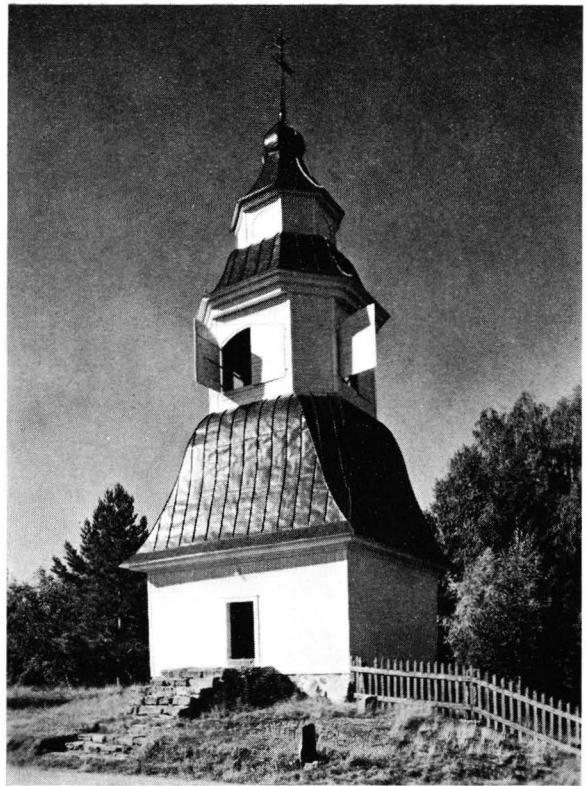

3. ASEMAPIIRROS, 1 : 2000.
Situationsplan, 1 : 2000.

(pöytä.). Kirkkotarhan säännöllinen jaottelu ja jalopuut lienevät peräisin 1860-luvulta (tilit 1861).

Kirkkotarhaa ympäröi harmaakivistä ladottu ja turvekattuinen aita. Ensimmäinen kiviaita tehtiin v. 1807 vanhan hirsiaidan tilalle (tark. 1804, pöytä. 1806–07). Ainoa porttiaukko on aidan eteläosassa. Portin kivipylväät ja rautaportit hankittiin v. 1885 (pöytä.); sitä ennen oli portissa puuveräjä. Puinen porttihuone, joka oli huonossa kunnossa jo v. 1713 (tark.), hävitettiin jo v. 1804; samana vuonna mainitaan että luuhuonetta ei ollut (tark.). V. 1806 kerrotaan (pöytä.), että Ahlaisten Kustavi ja Elias Pietilä olisivat halukkaita rakentamaan itselleen muurihaudat eteläpuolisen porttirakennuksen viereen, mistä voitaneen päätellä että siihen aikaan oli portti ja porttihuone myös pohjoisessa.

Kirkkotarhan pohjoisosassa on vv. 1939–44 kaatuneiden hautapaikka sekä kuvanveistäjä M. Kangaksen veistämä kivinen *muistopatsas*, jonka aiheena on enkeli. Sen läheisyydessä on Karjalaa jääneiden vainajien *muistokivi*.

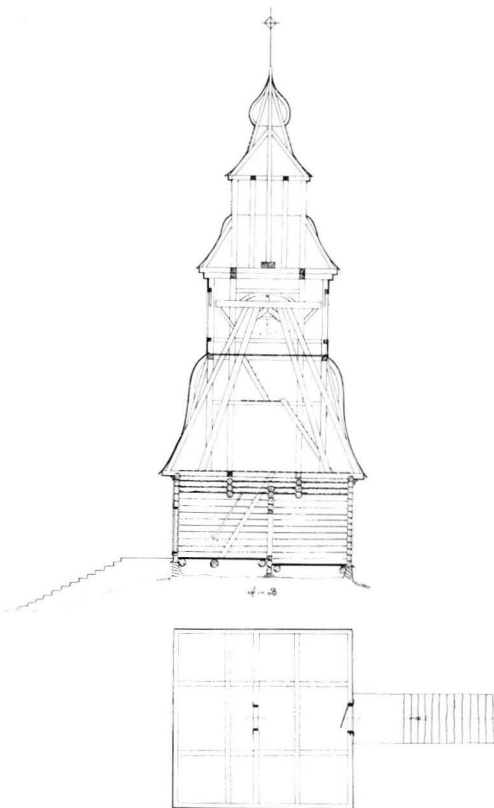
5. JAAKKO HÄRÄN V. 1750 RAKENTAMA KELLOTAPULI.
Klockstapeln, uppförd år 1750 av Jakob Härkä.

TAPULI

Suomusjärven kirkon kellotapuli on pienellä maällä maantien varrella kirkon koillispuolella (kuvat 4, 5). Sen rakensi v. 1750 edellisen tapulin paikalle Kettulan ratsutilallinen Jaakko Härkä (pöytä.). Jo v. 1736 suoritetussa piispantarkastuksessa oli uusi tapuli määrätty rakennettavaksi; edellisen tapulin iästä ja yksityiskohdista ei ole säilynyt mitään tietoja.

Tapuli on kolminivelinen. Alanivel on salvottu palhotuista hirsistä lyhytnurkalle (näköjään lohenvyrstönurkalle) matalalle kivijalalle. Sen kaarevalappeinen korkea katto kohoaa porrasmaisesti profiloidulta, vahvasti ulkonevalta räystältä. Lautainen kellohuone on kahdeksankulmainen, joka toisessa seinäjaksoissa on segmentti-kaarinen ääniluukku. Katossa on samantapainen räystäs kuin alanivelen katossa. Ylinnä on loivahko, kahdeksankulmainen pystylautainen lyhty, jonka huippukatto päättyy sipuliin sekä (v. 1904 uusittuun) viiriin.

Kaikki ulkonaiset yksityiskohdat ovat myöhäisen ajan tuotteita. Edellinen viiri mainitaan v. 1758 Turusta ostetuksi (tilit). Jo v. 1778 suori-

4. TAPULIN ETELÄSUUNTAINEN PYSTYLEIKKAUS JA POHJA,
1 : 300.

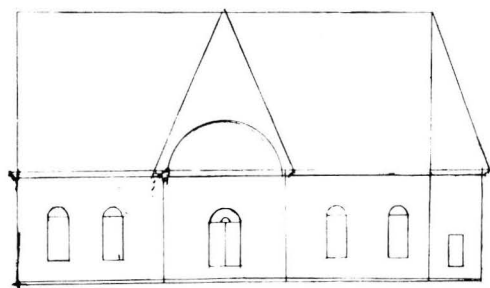
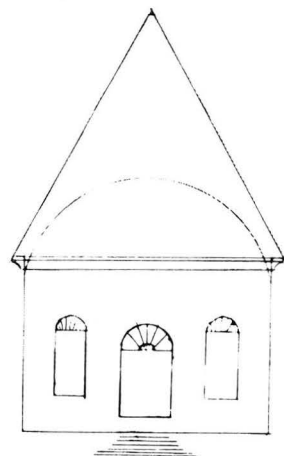
Snitt av stapeln mot söder samt plan, 1 : 300.

tettiin suurempi korjaus (tilit, tark.), jota johti rakennusmestari Yrjänä Byman. Ulkolaudoitus tehtiin v. 1837; työtä tekemään pestattiin Häntälän Torkkelin talollinen Henrik Wallin (pöytäk.). Ääniluukkujen nykyinen muoto on peräisin v:lta 1851. V. 1857 tehtiin pieni valoaukko alanivelen katon etelälappeeseen. V. 1904 pellitettiin tapulin katot; osa vanhoista suippopäätteisistä paanuista on vielä tallella tapulin varastohuoneessa. Nykyinen kapeista helmiponttilaudoista tehty ulkolaudoitus lienee peräisin v:lta 1926–27; alanivelessä laudat ovat pystyt, kellohuoneessa vaakasuorat. Tapuli oli aikaisemmin punamullattu (v. 1877), luukut olivat mustat ja lyhdyssä oli maalatut valekellotaulut. Nykyinen väri on keltainen (uusittu v. 1956). Ovenkehys, nurkkalaudat ja räystäät sekä kellohuoneen ja lyhdyn koristelistat ovat valkoiset.

Alkuperäisiä piirteitä ovat korkeat harmaakiviset portaat, jotka johtavat maantieltä ylös tapulin itäseinän ovelle, pystylautaisen ovilevyn tukkilukko ja huolellisesti veistetty koristeellinen kädensija, sekä koko sisusta paljaine palhottuine hirsineen. Alanivelessä on länsi-itäsuuntainen varastosuoja. Seinän suorapäätteisen oven kehyslaudoissa on 1700-luvun hillittyä profilointia. Seinien yläosaan on upotettu 4×4 palhoamaton tonttuveivä, jotka kannattavat ylärakennelmaa sekä välipohjaa; hirret liittyvät seiiniin lohenpystösälvöksellä. Kellot riippuvat kolmen ison pukin varassa. Vesikattoon ja välipohjaan on käytetty jonkun rakennuksen ulkolaudoituksesta saatuja lautoja; laudoituksessa on ollut saumalistat ja sen väri on ollut sinisen vihertävä; lisäksi on uusia ohuempia lautoja, jotka lienevät peräisin katon pellityksen ajoilta.

KIRKKO

RAKENNUSSUUNNITELMAT. V. 1836 pidetyssä rovasintarkastuksessa tuomittiin vanha kirkko purettavaksi koska se oli vanha, huonossa kunnossa ja aivan liian ahdas kasvavalle väestölle. Tuleva kirkko oli rakennettava ristikirkoksi ja sakaristo oli sovitettava sen itäsakaraan alttariseinän taakse (tark.). Piirustukset tilattiin pitäjänpuuseppältä Iisak Lindströmiltä. Kirkkotarhan eteläpuolelta ostettiin lisämaata Ylhäisten ratsutilalta, jonka omistajat silloin olivat Elias Ylander ja Helena Sofia Matintytär.

6. PUUSEPPÄ IISAK LINDSTRÖMIN V. 1836 LAATIMAT KIRKKOPIIROKSET.

Snickaren Isak Lindströms kyrkoritningar av år 1836.

Puuseppä Lindströmin piirustus (kuvat 6 a, b) on tallella Suomen rakennushallituksen arkistossa. Sen on H. Klemetti julkaissut (Klemetti II, s. 98 kuvat 166, 167). Pohjapiirrosta ei ole, ainoastaan läntisen ja eteläisen julkisivun luonnokset. Ei siis ole varmaa liittyvätkö sivusakarit, jotka ovat yhtä korkeat mutta kapeammat kuin runkokuuone, itse kirkkokuuoneeseen. Vesikaton kattokulma on vielä keskiaikaisen perinteen mukaisesti pieni ja lappeet jyrkät; runkokuuoneen itäpää on kolmitaitteinen ja katto siinä aumattu. Välikatto suunniteltiin tynnyriholviksi. Ovien ja ikkunoiden aukot ovat piirustuksissa suorapäätteiset, mutta kehykset pyörökaariset.

Pitäjäkokous määräsi runkokuuoneen pituudeksi 15 sylvä, sivusakarain yhteinen pituus olisi 13 sylvä 1 kyynärä ja niiden leveys 4 sylvä (pöytäk.). Altтарin taakse järjestetyn sakariston pituus määrättiin $5 \frac{1}{4}$ kyynäräksi. Rakennuksen korkeus räystäääseen olisi 11 kyynärää, mikä vastasi 30 hirttä (pöytäk.). Ikkunoita oli yhteensä

14, ulko-ovia tuntuu suunnitellun länsi-, etelä- ja itäpäätyyn. Katto katettaisiin laudoilla ja lappeen korkeus olisi sama kuin kahden laudan pituus.

Lindström sitoutui myös valmistamaan kokonaan uuden sisustuksen (saarnastuolia lukuun ottamatta, koska edellinen oli vielä toistaiseksi kelvollinen).

Suomen Intendenttikonttori ei hyväksynyt Lindströmin piirustuksia, vaan E. Lohrmann sai tehtäväkseen laatia uudet. Ne toimitettiin seurakunnalle v. 1844 (Klemetti; ks. myös Rakennushallituksen arkistossa olevia piirustuksia). Vaikka seurakunta ensin vastusti muutoksia, varsinkin piirustuksiin kuuluvaa koristeellista tornia, päätettiin kuitenkin lopulta noudattaa IK:n ehdotusta, ja vv. 1847–49 kirkko rakennettiin puuseppä Lindströmin johdolla. Rakennusmestarina hän sai palkakseen 150 hopearuplaa. Muurarintyöt suoritti muurari Silenius, maalauksen A. Kumlin. V. 1850 myytiin vanhan kirkon ainekset huutokaupalla.

KIRKKORAKENNUS. Suomensjärven nykyinen kirkko (kuvat 7–10) on hirsinen ristikirkko, jonka sivusakarit ovat yhtä leveät ja korkeat kuin runkokuone ja liittyvät kirkkokuoneeseen. Sakaristo on itäsakarassa alttarin takana ja siitä ulkonee vielä runkokuonetta matalampi ja kapeampi satulakattoinen osa. Sakariston alla on *kellari*.

Länsipäässä on pieni eteinen. Kirkon vesikatto on aumattu kaikista päistä. Ristin keskeltä kohoaa koristeellinen torninhuippu.

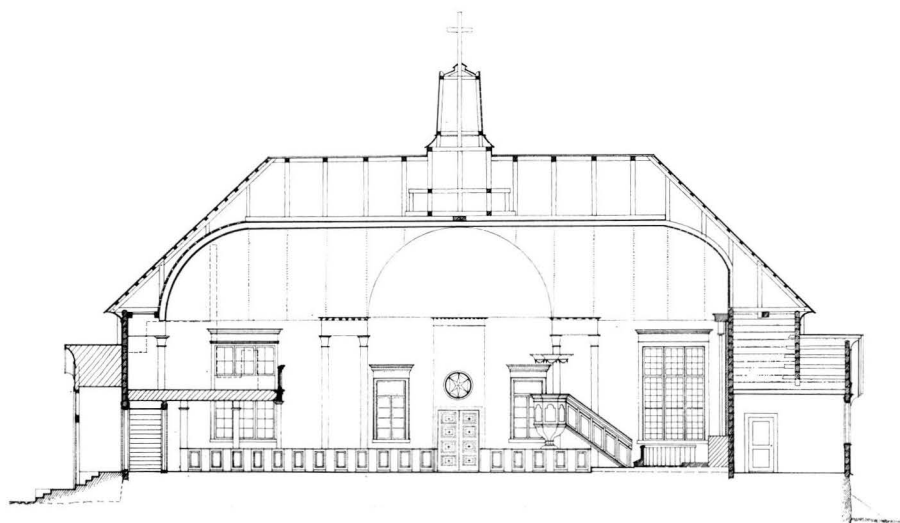
Sivuseinien ulkopituus on 26 m lännestä itään, 20 m pohjoisesta etelään. Päätyjen leveys on 10,50 m. Seinien korkeus on räystäääseen, kivi-jalkaa lukuun ottamatta, 6,30 m.

SEINÄT. Seinät on salvottu verraten korkealle kivijalalle palhotuista hirsistä lyhytnurkalle, jonka salvostyyppiä ei ulkolaudoituksen takia pääse tutkimaan. Ulkolaudoitus valmistui vasta v. 1856. Se tehtiin Lohrmannin piirustuksia noudattaen vaakasuorista leveistä ponttilaudoista, mutta pöytäkirjassa mainitaan, että laudoitus kuitenkin tehtiin yksinkertaisemmaksi ja halvemmaksi kuin mitä piirustukset edellyttivät. Seiniä jäsentelevät pystyjä tukipiiruja päällystävät laudat sekä nurkkien hieman muusta seinäpinnasta ulkoneva, lyhyistä laudoista tehty laudoitus, joka tavallaan jäljittelee kiviarkkitehtuurin kvaaderipilastereita. Jäsentelyyn vaikuttavat myös kuori-ikkunoiden leveät lautakehykset. Laudoitus on perusteellisesti korjattu v. 1902.

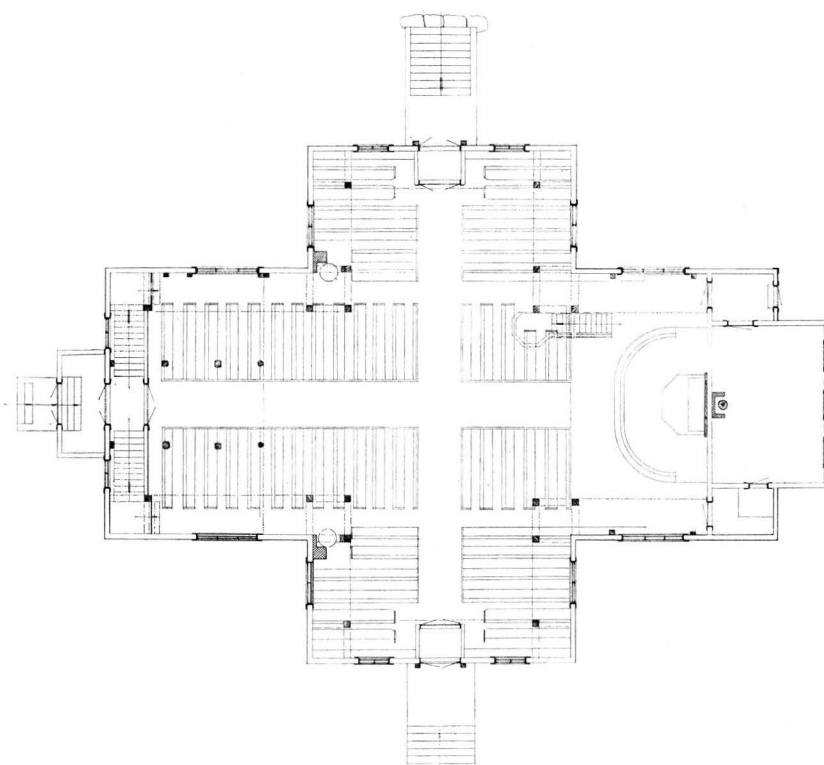
VÄRITYS. Kirkko punamullattiin vv. 1858 ja 1876, mutta maalattiin v. 1902 vihreän harmahavalla öljyväriä, yksityiskohdat valkoisella (pöytäk.), ja v. 1956 taas keltaiseksi ja valkoiseksi.

7. SUOMUSJÄRVEN KIRKKO LUOTEESTA.
Suomensjärvi kyrka från nordväst.

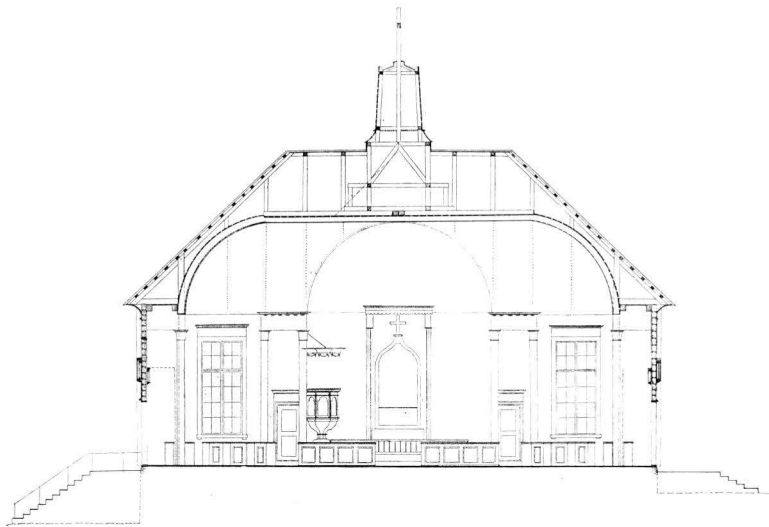
8. KIRKON POHJOISSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS, 1 : 300.
Längdsnitt av kyrkan mot norr, 1 : 300.

9. KIRKON POHJAPIIRROS, 1 : 300.
Plan av kyrkan, 1 : 300.

VESIKATTO. Katossa on voimakas räystä, jossa on kouruprofili. Alkuaan katto peitettiin laudoilla, jotka v. 1874 korvattiin paanuilla (neljän korttelin pituiset ja kuuden tuuman levyiset haapapaanut, pöytäk.), vaikka pitäjänkokouksen vähemmistö kannatti pärekaton hankkimista. V. 1891 tehtiin peltikatto.

Lohrmannin piirustuksen torninhuippua seurakunta oli alunperin vastustanut ja siinä se kaikesta päättäen olikin oikeassa. Empiretyylistä, ristiin päättyvää torninhuippua oli vaikea saada liittymään kattoon niin tiiviisti, ettei mitään vuotoa syntyisi. Vuosi vuodelta valitetaan pitäjänkokouksissa katon vuotamista tornin ja katon

10. KIRKON ITÄSUUNTAINEN POIKITTAISLEIKKAUS, 1 : 300.
Tvärsnitt av kyrkan mot öster, 1 : 300.

liitoskohdista, vaikka liitos olikin pellitetty. Sama koski niin ikään sakariston satulakaton ja runkokuoneen itäseinän liitosta (pöytäk. mm. 1851, 1862, 1877 ym. Viimeksi mainittuna vuonna torninhuippu maalattiin ”panskrööna värillä”, siis espanjanvihreällä, ja risti kuparivärillä).

OVET ja IKKUNAT. Kirkon etelä- ja pohjoispäädyssä ovat suorapäätteiset ovet, joiden yläpuolella profiloidut listat muodostavat tukiparrujen väliin sovitetun päätykolmion. Länsioven eteisessä on samantapainen ovi, jonka yläpuolella on ikkuna. Sakariston pohjoispuolelle on järjestetty pieni kirkon rungon sisäpuolelle lankeava eteinen, johon tehtiin ulko-ovi v. 1902 ja sen yläpuolelle peltinen suojakatos.

Ovien yläpuolelle maalattiin nähtävästi jo alunperin Raamatunlauseita, jotka uusittiin v. 1956. Länsioven yläpuolella on ”Täsä on Jumalan huone, täsä on Taiwan ovi.” (I Moos. kirja 28: 17), eteläoven ”Tulkat, sillä kaikki owat valmistet.” (Luukk. 14: 17), pohjoisoven ”Tulkat ja maistakat kuinga suloinen Herra on.” (Ps. 34: 9).

Kaikkiin oviin johti ensin puiset portaat, jotka v. 1874 uusittiin harmaakivestä. Ovidevyt, joiden peileissä on ristikoristelua, uusittiin v. 1893, jolloin myös tehtiin sisäövet.

Samana vuonna tehtiin myös sisäikkunat. Kaikki kirkon ikkunat ovat suorapäätteiset ja niissä on empiretyylinen kehystys ja ruutujaottelu (ks. kuvia), etelä- ja pohjoisseinän ikkunat ovat

muuta huomattavasti laajemmat ja niiden kehykset koristeellisemmat, sivusakaroiden ikkunoissa on yksinkertaisemmat kehykset. V. 1928 pantiin kuorin ikkunoihin antiikkilasit.

SISUSTA (kuva 11). Kirkon välikattona on joka sakarassa tynnyriholvi. Holvit uusittiin v. 1893 ponttilaudoista. Lautaholvi ei nouse suoraan seinästä, vaan palkistolta, joka lepää 18 puupylvään varassa; pylväät on sijoitettu melkein metrin päähän seinistä ja nurkista. Ristikeskuksessa on kaksi toisiaan leikkaavaa siderautaa, jotka v. 1891 pantiin vastustamaan torninhuipun tukien hajoamistendenssiä (pöytäk.).

Lattia on lautaa, kuori on askelta korkeammalla.

Seinissä on vaakasuorista ponttilaudoista tehty vuoraus v:lta 1862. Itäseinässä on kaksi suorapäätteistä ovea, jotka johtavat sakaristoon. V. 1928 rakennettiin länsioven sisäpuolelle väliseinä, joka peittää parven portaat; samalla tehtiin muiden ulko-ovien sisäpuolelle tuulikaapit. Ovisia ja ikkunoissa on isot empiretyyiset, suorapäätteiset kehykset.

V. 1956 on sakaristo sisustettu uudelleen ja siihen on tehty eristyslevyistä välikatto.

Sisustuksen värityksen suunnitteli v. 1928 arkkitehti A. Pernaja. Kokonaisvaikutus on tummahko; lattia on maalattu ruskeaksi, seinät oliivin harmaiksi, katto on vaaleamman harmaa ja yksityiskohdat valkoiset. Pilarien kapiteeleihin maalatut šablonikukat toistanevat v. 1863 maalattuja; mainittuna vuonna suoritettiin kirkossa

11. ITÄSUUNTAINEN SISÄKUVA.

Interiör mot öster.

sisämaalaus heti seinien sisävuorauksen valmistuttua. Seinät lienee maalattu vaalean sinisiksi ja kattoholvin vanha taivaansininen väri uusittiin, mutta holvi varustettiin nyt myös keltaisilla tähdillä, pilarit marmoroiitiin valkoisiksi ja kapiiteeleihin sekä kattolistaan šablonoitiin köynnös tai joku vastaavanlainen koristelu. Kuvia tästä ei ole säilynyt. Ovien ja ikkunain kehykset maalattiin v. 1863 valkoisella öljyvärillä entisen vaalean harmaan "helmenväriin" sijasta. Sakariston seinät paperoitiin. Koko korjaustyön suoritti Nummen kappeliseurakunnan kirkonvahtimestari Anders Kumlin (pöytäk.).

MYÖHEMMÄT KORJAUKSET. Edellä mainittiin sisäkorjaukset v. 1863 (sisävuoraus ja -maalaus) sekä uuden kattoholvin rakentaminen ja kamiinain hankkiminen v. 1893. V. 1928 oli kirkko eristettävä lämmönpitäväksi: laskettiin uusi lautalattia vanhan päälle, tehtiin tuulikaapit ja sisäikkunat ja eristettiin kattoholvi. A. Pernajan ehdotuksen mukaan uusittiin osa kiinteästä sisustuksesta ja maalattiin sisusta. V. 1956 asennettiin sähkövalo ja korjattiin sakaristo.

Ulkokorjauksia tehtiin vv. 1856 (ulkovuoraus ja -maalaus), 1874 (vesikaton paanutus), 1891 (peltikaton teko), 1901–03 (hankittiin uudet ki-viportaat), sakaristoon tehtiin ulko-ovi ja kirkko maalattiin sekä 1956 (uusi ulkomaalaus).

Kiinteä sisustus

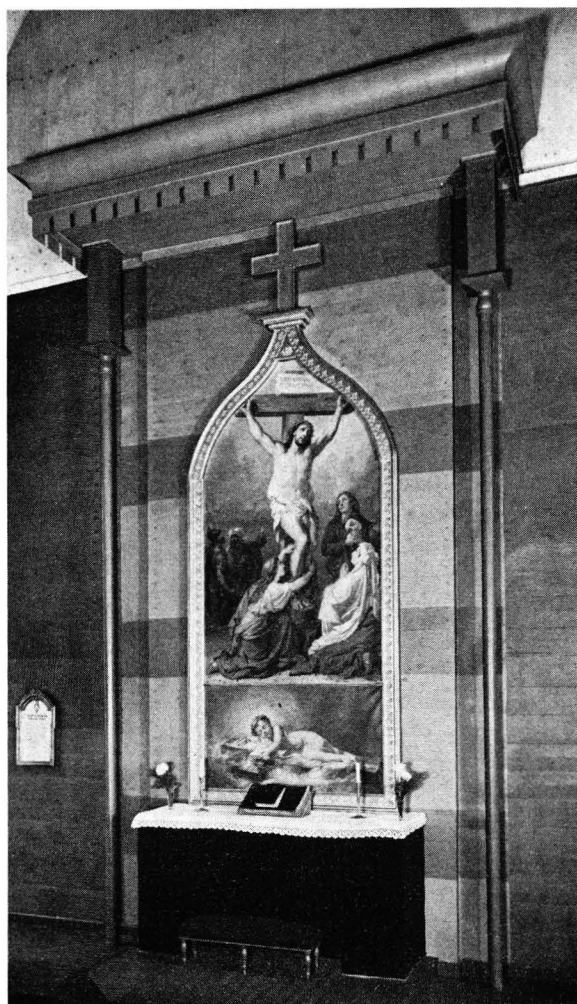
V. 1928 maalattiin kiinteä sisustus A. Pernajan ehdotuksen mukaan. Väritys korvaa entisen, uusgoottilaisen makusuunnan mukaan tehdyn. Osa sisustuksesta on uusittu. Vanhasta kirkosta on tallella ainoastaan saarnastuoli, joskin osittain uusittuna (ks. tuonnempaa).

V:sta 1893 lähtien on kirkossa ollut *kaminaläm-mitys* ja v:sta 1956 *sähkövalo* (uusissa sähkökyntelikoissa).

ALTARI (kuva 12), puinen, puuseppä I. Lindströmin v. 1850 rakentama. Sen yläpuolella on hoikkien puupylväiden kannattama lautakatos, jonka alareunaa koristaa karkea hammastus, katoksen profilointi ja ääriviivat on soinnutettu yhteen sekä ovien ja ikkunainkehysten että kirk-

kosalin nurkissa olevien pilarien kannattaman palkiston kanssa. Alttarin taustana on laudoista rakennettu seinäulkonema. Pylväiden sisäpuolelle lankeava seinäpinta on v. 1928 maalattu vaakasuoraan raidalliseksi kahteen eri sinervän harmaan vivahteeseen, katos samalla värillä kuin seinät. V. 1863 katos maalattiin valkoiseksi (pöytä.).

ALTARITAU LU (kuva 12), kankaalle tehty öljy-maalaus, sign. *R. W. Ekman/Pinx. 1866*. Aiheena on alinna nukkuv a Jeesus-lapsi, joka lepää rist in päällä ja pitää kädessään orjantappurakruunua. Taulun yläosassa on Ristiinnaulittu ja surevat vaimot taustanaan Jerusalemin kaupunki. Värisävyt ovat vaaleat, harmahtavat. Lev. 152 cm. Taulun kullatut kehykset ovat köli-kaariset ja päättyvät ristiin, kehyslistassa on viiniköynnös ja krapukukat. Alttaritaulu kehyksineen tuli maksamaan 400 hopearuplaa eli

12. ALT TARI JA R. W. EKMANIN V. 1866 MAALAAMA
ALTARITAU LU.
Altaret med altartavla av R. W. Ekman, 1866.

13. H. J. STENROOSIN V. 1807 TEKEMÄ SAARNASTUOLI.
KORISTELU ON KUSTAA LUCANDERIN MAALAAMA.
Predikstolen, byggd av H. J. Stenroos år 1807 och dekorerad av Gustaf Lucander.

16 000 markkaa. E. Lohrmannin piirustuksen mukaiset, taulun sivuille asetettavat kipsikuvat päätettiin hankkia v. 1886, mutta päätös jäi nähtävästi toteuttamatta (pöytä.).

ALTARINKAIDE, pyöreä umpinainen, luultavasti tehty v. 1850. Sen koristeena ovat yksinkertaiset ulkonevat pystylaudat. Vär it v:lta 1928 harmaa ja valkoinen, aikaisemmin ainoastaan valkoinen.

Edellisessä kirkossa oli Kiskon v. 1807 palaneesta kirkosta saatu yksinkertainen alttarinkaide (ks. s.127).

SAARNASTUOLI (kuva 13), kuorin pohjoisosassa, turkulaisen puusepän H. J. Stenroosin v. 1807 IK:n hyväksymän piirustuksen mukaan rakentama (pöytä.) ja Kustaa Lucanderin samana vuonna maalaama; puusepän palkka oli 99 riikintaalaria, maalarin 20. Saarnastuolissa on v. 1850 alaosaltaan uusittu, yksinkertainen jalka, monikulmion muotoinen runko, porta at, joissa kaide, sekä uusi, v. 1850 tehty katos; vanhaa kato sta säilytetään kellotapulissa.

Rungon kulmissa on litteät uurteiset kaksoispi-

lasterit, jotka kannattavat yläreunan profiloituneen listan ulkonemia. Sivujen pyörökaaripeileihin on Lucander maalannut henkilökuvia, joista ainoastaan Maailman Vapahtaja ja Johannes ovat tunnettavissa, muilta apostoleilta tunnusmerkit puuttuvat. Porraskaiteessa on vinopeilit ja profiloitu reunalista. Yksinkertainen katos on monikulmion muotoinen ja ylöspäin kaartuen levenevä, reunasta riippuu pieniä sahattuja koristeita, jotka mukailevat karkeasti rungon ylälistaan kuuluvia kullattuja lehtigirlandeja. Saarnastuoli maalattiin v. 1863 valkoiseksi ja peilien kuvat peitettiin, mutta ne paljastettiin taas v. 1928, joskin taitamattomasti. Nykyinen väri on vaalean sinervänharmaa, jalka on marmoroitu. Tapulissa oleva vanha katos on myös yksinkertaista tekoa, sen reunassa on sahattuja koristeita ja siihen on mahdollisesti kuulunut pari laudoista sahattua, vaalean vihreäksi maalattua enkeliä, joita niin ikään säilytetään tapulissa. PARVI kirkkosalin länsipäässä on rakennettu v. 1898 ja laajennettu 1928. Sitä kannattavat pyöreät pylväät. Rintamuksen koristeena ovat suorakaiteen muotoiset peilit. Värit (v:lta 1928) vaalean vihreä, alkuperäinen väri valkoinen.

Vanhassa kirkossa oli 1700-luvun loppupuolella kaksi parvea.

URUT, 14-ääniset, mekaaniset, A. Jurvan v. 1899 rakentamat; hinta oli 7 000 markkaa (pöytäk.). Viisijakoinen julkisivu, jossa pyörökaarikoristelu ja reunoja pitkin mielikuvituksellisia palmetteja. Väri (v:lta 1928) harmaan vihreä. PENKIT, uusittu v. 1928, ovelliset ja peilikoristeiset, värit kolme ruskean harmaan vivahdetta.

Edellisistä penkeistä mainittakoon, että v. 1750 päätettiin tehdä uudet, esikuvana Kiskon kirkon penkit. V. 1863 kaikki penkit maalattiin tammen väriseksi, peilit koivun väriseksi. V. 1728 tehtiin kuoriin penkit seurakunnan nuorisolle.

Keskiaikaiset veistokset

NAISPYHIMYS (kuva 14), 1500-luvun alkupuolelta, karkeaa kotimaista tekoa, koivua. Haljennut ja korjailtu. Seisovalla pyhimyksellä on pitkät hiukset ja kruunu, pukuna on mekko, jonka vyötärössä vyö ja alaruumiin kohdalla vahvoja laskoksia muodostava vaippa, joka on koottu vasemman käsivarren alle. Kruunun sakarat, oikea käsi sekä vasemman käden peukalo ovat

14. NAISPYHIMYS. 1500-LUVUN ALKUPUOLELTA, KOTIMAISTA TEKOA.

Kvinnligt helgon. Inhemskt arbete från början av 1500-talet.

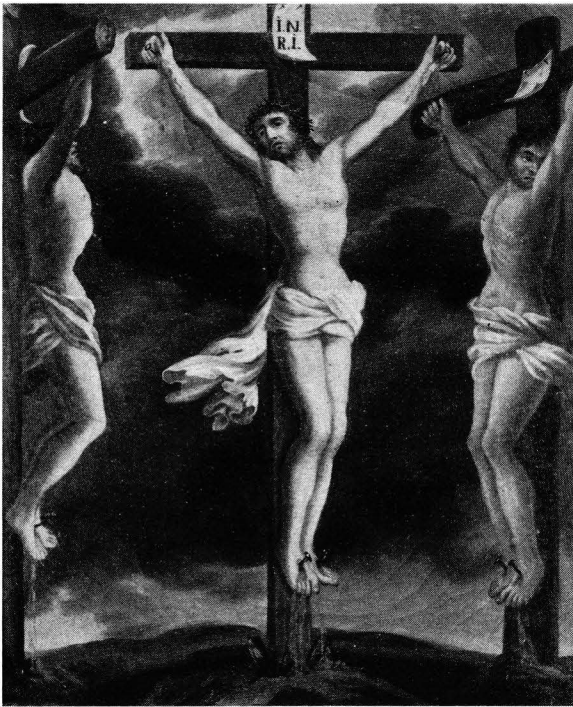

15. DIAKONI. MYÖHÄISKESKIAIKAINEN, KOTIMAISTA TEKOA.

Diakon. Senmedeltida inhemskt arbete.

hävinneet, samoin tunnusesine, josta on tallella pari tappia figuurin rinnassa. Värin jälkiä: liituja kangaspohjustusta, vaipassa punaista ja hopeakukkasia, huulissa punaista. Kork. 55 cm.

HÄVINNEET VEISTOKSET. V. 1933 oli vielä tallella eräs mahdollisesti *P. Mikaelia* tai *Lauria* esittävä myöhäiskeskiaikainen, kotimaista alkuperää oleva veistos (kuva 15; Salmon inventointi). Olkapäissä, selässä ja pohjassa oli katkenneita tappeja. Avopäinen, albaan ja dalmatikaan pukeutunut nuorukainen oli käsissään pitänyt jotakin tunnusesinettä. Kork. 25 cm.

16. VANHA, EHKÄ 1700-LUVULLA MAALATTU ALTARTAU-
LAU.

Äldre, troligen på 1700-talet målade altartavla.

Taideteokset uudelta ajalta

VANHA ALTARTAU (kuva 16), kankaalle tehty, signeeraamaton öljymaalaus, jonka aiheena on Ristiinnaulittu ja ryövärit. Hyvin alkeellinen, tummat värisävyt. Luultavasti 1700-luvulta; mainitaan vasta v. 1815 (kal.). Yksinkertainen kehyslistä. Koko 89 × 69 cm.

Kirkolliset astiat

KALKKI (kuva 17), hopeaa, sisältä ja laidasta kullattu. Pyöreän jalan profilissa pystykupurat, varren alapäässä plastinen lehdykkäkaulus, solmu päärynämäinen, iso malja reunasta laajen-

nettu. Kaiverrus: ”Denna Kalk År Suomusjerwi Capell Till Hörig/Wäger 40 7/8 Lod/Å: 1799. Wäger 51 1/8 Lod, 1853.” (Tämä kalkki kuuluu Suomusjärven kappelille. Painaa 40 7/8 luotia v. 1799, painaa 51 1/8 luotia v. 1853.) Kork. 27 cm. Leimat: A. Törnqvist, Turku 1799, maljan laidassa Bror Thure Thureson, Turku 1853. Laajennuksen yhteydessä lienee kalkki myös varustettu lehdykkäkaulusella.

ÖYLÄTILAUTANEN, hopeaa, päältä kullattu, nyöreireunus. Kaiverrus: ”Denna Åblat Taldrik/Hör Till Suomusjerwi/Capell — Wäger 8 1/2 Lod.” (Tämä öylättilautanen kuuluu Suomusjärven kappelille. Painaa 8 1/2 luotia.) Halk. 19 cm. Leimat: A. Törnqvist, Turku 1799 sekä B. Th. Thureson, Turku 1853. Lautanen korjattiin ja laajennettiin viimeksi mainittuna vuonna; entinen paino oli kalustoluettelon mukaan 7 7/8 luotia.

17. HOPEINEN EHTOOLLISKALKKI. A. TÖRNQVIST, TURKU 1799 JA B. TH. THURESSON, TURKU 1853.

Nattvardskalk av silver. A. Törnqvist, Åbo 1799 och B. Th. Thureson, Åbo 1853.

18. HOPEINEN ÖYLÄTTIRASIA. A. G. ROOS, TURKU 1818.
Oblatskrin av silver. A. G. Roos, Åbo 1818.

ÖYLÄTTIRASIA, hopeaa (kuva 18). Soikea, suoraviuinen ja tasakantinen, kyljessä kaiverrettu kukkaköynnös. Kannessa kaiverrus: "Förärad/ Af Ungdomen till Suomus/järvi Kapell Kyrcka/ År 1818." (Nuorison lahjoittama Suomusjärven kappelikirkolle v. 1818.) Pit. 12 cm. Leimat: A. G. Roos, Turku; vuosileima puuttuu.

MATKAVÄLINEET, hopeaa. Sileässä kalkissa on kaiverrus: "Jesu Christi Guds Sons Blod Renar oss af alla Synder. Joh: 17. Förärad af Suomusjerwi ungkarlar 1803. 16 3/4 lod." (Jeesuksen Kristuksen Jumalan pojan veri puhdistaa meidät kaikista synneistä, Joh. 17. Suomusjärven poikamiesten lahjoittama 1803.) Kork. 18,7 cm. Lautasessa: "3 lod." Leimat: E. Lindstedt, Turku 1803. Astiastoon on myöhemmin hankittu pieni pyöreä hopearasia, jossa leimat J. E. Hidström, Salo 1934.

VIINIKANNU, hopeaa. Empiretyylinen. Neljän pallojalan kannattama neliömäinen jalustalevy, varren profiilissa samoin kuin uurnamaisen kuvun ja kaulan välisessä profiilissa ja kannen reunassa lehtisauva, kuvun alapuolella plastinen lehdykkäkaulus ja sen alaosassa suurista akanttilehdistä muodostettu, hapettamalla korostettu lehdykkätuppi, kannessa toistuvat samat lehdet. Kannen päätteenä on pallo ja risti. Kyljessä hento kaiverrettu viiniköynnös. Kaiverrus: "Suomus Järvi Kapell Kyrko Win Kanna 18 24/11 37." (Suomusjärven kappelikirkon viinikannu.) Kork. 40 cm. Leimat: A. Sevón, Turku 1837. Ostettu viinikassan varoilla, 282 taalarin ja 32 killingin hinnalla (kal.). Kannu on samanlainen kuin samana vuonna Kiskon kirkkoon hankittu (ks. s. 132).

VIINIKANNU, uutta hopeaa. Yksinkertainen ja sileä, kannessa risti. Kyljessä kaiverretut palmunlehvät, Raamattu ja risti sekä teksti: "Suomusjärven kirkolle lahjoitti Juhanna ynnä Lovisa Jaakontytär 18 1/10 99." Kork. 40 cm.

KASTEMALJA, hopeaa. Pyöreä jalallinen, koristettu pintataonnalla. Kaiverrus: "Maataloustuottajain keskusliiton Säätiö/Suomusjärven seurakunta 1. X. 1950." Halk. 25 cm. Leimat: Georg Jensen, Kööpenhamina; vuosileimaa ei ole.

SUPPILO, kuparia, käytetty kaadettaessa viiniä kannuun. Halk. 25 cm. Ostettu v. 1843 (kal.).

HÄVINNEET EHTOOLLISVÄLINEET JA MUUT ASTIAT. Kappelikirkko sai nähtävästi kauan tyytyä tinaisiin ehtoollisastioihin. V. 1761 korjatuksi mainittu kannu oli varmasti tinainen, niin ikään v. 1785 ostetut matkavälineet, jotka poistettiin kelvottomina käytöstä v. 1815 (tilit, kal.). V. 1710 kehotti piispa tinaisen kastemaljan ostamiseen (tark.) ja tinainen malja mainitaankin v. 1815, vaikka se on myöhemmin hävinnyt. Öylättejä säilytettiin kahdessa puusta sorvatussa rasiassa (kal. 1802).

Tekstiilit

ALTARIVAATE, punaista koristamatonta plyysiä, hankittu v. 1924 (kal.).

KASUKAT: 1. Sinisenmustaa samettia, koristelu hopeakaluunaa. Selkäpuolella risti, INRI ja hopeapellistä leikattu vuosiluku 1803, etupuolella tähti. Tämä kasukka on joko v. 1787 hankittu, johon on siirretty v. 1803 hankitun sinipunaisen kasukan vuosiluku, tai sinipunainen, joka on värjätty mustaksi.

2. Edellisen kaltainen, selkäpuolella ristin alku- puolella palmunlehvät, etupuolella Jehovan aurinko. Hankittu v. 1899.

KALKKILINAT: 1. Vaaleanpunaista atlassilkkiä, koristeena hopeapitsireunus ja vuosiluku 1787.

2. Mustaa samettia, hopeapitsireunus, hopealangalla kirjoitetut vertauskuvat ja vuosiluku 1824. Kirjaliinat: 1–2. Punaista plyysiä, reunassa kultahapsut. Hankittu v. 1924.

HAAVIT: 1–2. Kopat v. 1901 uudelleen päällystetty mustalla sametilla, koristeena ristikkäiset hopeakaluunat. Sorvatut, mustaksi maalatut varret, toisessa messinkipeltinen, toisessa hopeoitu peltinen putki. Ensin mainittu hankittu v. 1823 ja varustettu ensin kultakaluunoilla ja kellolla, toinen nuorison lahjoittama v. 1813, mikä vuosiluku onkin piirretty varsiputkeen. 3–4. 1950-luvulta; kopat mustaa samettia.

HÄVINNEET TEKSTIILIT. Edellä mainittujen tekstiilien lisäksi ovat mainitsemisen arvoisia alttarille ja alttarinkai-teelle v. 1785 ostettu punainen verkka sekä kauppias Plan-manilta v. 1790 ostettu samettihaavi, jonka hinnaksi mai-nitaan 4 taalaria 8 killinkä (kal.).

Valaisimet

VASKISET PALLOKRUUNUT: 1. Kruunussa on 3×8 kynttilänhaaraa, joissa aivan pienet kotkan- ja leijonanpää, litteät heijastuskukat ja pyöreät talivadit, rungon yläpäässä on kaksoiskotka, alapäässä iso pallo, jossa voimakkaasti profiloitu nuppi. Seurakunnan nuorison lahjoittama v. 1850, tyylistä päättäen turkulaisen Joh. Wikströmin valmistama.

2–3. Kaksi pientä 1600-luvun pallokruunun jäl-jennöstä, kummassakin viisi haaraa. Hankittu v. 1956; sähköistetyt.

KRISTALLIKRUUNUT: 1. Lasihelmiketjujen kan-nattamasta messinkivanteesta lähtee 12 kasvis-aiheista messinkistä kynttilänhaaraa, kupu on kolmen eri laajuisen prismakristallikehän muo-dostama ja samanlaiset prismat riippuvat tali-vadeista. Ostettu viinikassan varoilla v. 1850.

19. V. 1860 OSTETTU, PRONSSISTA JA PUNAISESTA LASISTA TEHTY KYNTTILÄKRUUNU.

Ljuskrona av brons och rött glas, inköpt år 1860.

20. V. 1756 TEHTY PUINEN KYNTTILÄNJALKA.
Ljusstake av trä, 1756.

2–3. Pienet kevyet kruunut, toinen kahdeksan-, toinen 12-haarainen (kuva 19). Hiottu punai-nen ja valkoinen, lehtikoristeinen lasimalja, kynttilänhaarat samaa tyyppiä kuin edellisessä ja talivadit varustettu riipuskristalleilla. Pitkin runkoa kiemurtelee luontoa jäljittelevä kukka-köynnös, jonka lehdet on leikattu messinkipel-listä, kukat punaista lasia. Ostettu v. 1860 59 ruplalla (tilit).

4. Kullattua pronssia. Ketjut kannattavat run-koa, josta lähtee kahdeksan kasvisaiheista kynt-tilänhaaraa; näissä on kussakin kolme kynttilän-pesää. Keskellä nousee jalustallinen risti. Kruu-nun lahjoitti v. 1866 Taipaleen Falkin itsellinen Gabriel Ekström, joka oli ostanut sen Pietarista (kal.).

PUUKRUUNU, 1700-luvulta(?), ainoastaan runko ja yksi kiemurahaara tallella. Toinen v. 1849 mainituista kahdesta puukruunusta.

SEINÄKYNTTELİKÖT: 1–8. Kolmihaaraiset vaski-set sähkökyntteliköt, jotka jäljittelevät 1600-luvun pallokruunuja. Hankittu v. 1956.

KYNTTILÄNJALAT: 1. Vaskinen kolmihaarainen, 1600-luvun tyyppiä. Laakea pyöreä, kohoreu-nainen jalka, varsi kömpelö, sen balusteriprofi-lointi väärin käsitetty, läpikuviainen haaraosa, jossa lehtikoristelua, v. 1937 uusitut uurnamaiset kynttilänpesät ja laakeat pyöreät, alkuperäiset talivadit. Kork. n. 40 cm.

2–3. Pari, puusta veistetyt empiretyyliset kynt-

tilänjalat, jalustalta nousevan korinttilaispylvään muotoiset. Kullatut yksityiskohdat. Kork. 36 cm. Mahdollisesti puuseppä H. Stenroos (ks. s. 149) lahjoittanut v. 1815 (kal.).

4–5. Pari, uutta hopeaa. Pyöreä jalka, hento varsi. Kork. 30 cm. Saatu kirkkoon v. 1873 (kal.).

6–7. Pari, pleteeriä, nelihaaraiset, 1800-luvun jälkipuoliskolta. Pyöreä jalka, kasvisaiheiset haarat. Kork. 46 cm. Ylitalon emäntä lahjoittanut v. 1933 (kal.).

8–14. Pieniä nikkelikynttilänjalkoja vuosisadan vaihteesta. Pyöreä jalka, hento varsi, lehtisauvakoristelua. Kork. 16 cm. Leima ”Foreign”.

15. Puinen seitsenhaarainen (kuva 20). Neli-osainen kierukkajalka, profiloitu varsi, kiemura haarat ja pikarimaiset kynttilänpesät. Maalattu vuosiluku 1756. Kork. 43 cm.

HÄVINNEET VALAISIMET. V. 1794 ostettiin kruunu, nähtävästi puinen (tilit). Muuten lienee vanhassa kirkossa ainoastaan ollut rautaisia kruunuja tai kynttilänjalkoja; v. 1815 näitä oli kaksi vanhaa kelpaamatonta.

Hautausmuistot

Vaakunoita tai vanhoja hautakiviä ei ole säilynyt. V. 1749 mainitaan ratsumestari Thauvoniuksen *muurihauta*, joka oli ”alhaalla kirkossa” (pöytäk.). Kirkkoon hautaamiset lopetettiin v. 1804 (tark.).

Kellot

1. Ylinnä leveä koristenauha, reunassa akanttipalmettinauha. Kyljessä kirjoitus: ELIAS ROOS/PROWASTI KIHLAGUNNAN/IA KIRKOHERRA/ KISKOSA/IOH URNOVIUS/CAPPALAINEN V SUOMUSJEREVEN/SEURAL/GUTEN I STOCKHOLM/AF CARLSSON BERG/ÅR 1778. (Valanut Tukholmassa Carlsson Berg v. 1778.) Vastakkaisella puolella: ETTÄ TÄMÄ KELLO ON SUOMUSJERWEN/SEURACUNNAN ELI KISKON CAPPELIN/ASUVAISTEN OMALLA RAHALLA OSTETTU/ILMAN YLTAKAN KIRKO CUSTANNUSTA/ELI CULUTUSTA SEN TODISTAVAT ALANIMITETYT/KISKO PITÄJÄSTÄS 24 P. KESÄCUUSA W. Halk. 101 cm.

(Elias Roos, ks. s. 121, Juhana Urnovius, Suomensjärven kappalaisena vv. 1740–83. – Hans Carlsson Berg oli Tukholmassa toimiva kellonvalaja, joka v. 1772 tuli mestariksi ja Fahlstenin valimon omistajaksi; k. v. 1780.)

2. Ylinnä kaksi vastakkaista akanttipalmettinauhaa, reunassa yksinkertainen. Kyljessä Jehovan aurinko, vastakkaisella puolella ketjukehyskirjoitus: WASTA UDESTA WALETTU/SEURAKUNNAN KUSTANUXELLA/J. J. GRANBERGILDA STOCKHOLMISA/WUONNA 1815. Halk. 91 cm. (J. J. Granberg, tukholmalainen kellonvalaja, mestari v. 1818, k.n.v. 1820.)

Saman kellon oli J. Fahlsten suurentanut Tukholmassa v. 1766 (tilit) kuudesta leiviskästä 11:sta markasta 16:een leiviskään (tark.). Työ maksoi 948 taalaria 12 äyriä. Ensimmäinen kello oli joko ostettu v. 1704 (tark.) tai saatu emäkirkosta (tark. 1726).

3. Pieni messinkinen, ilman kirjoitusta. Halk. 27 cm.

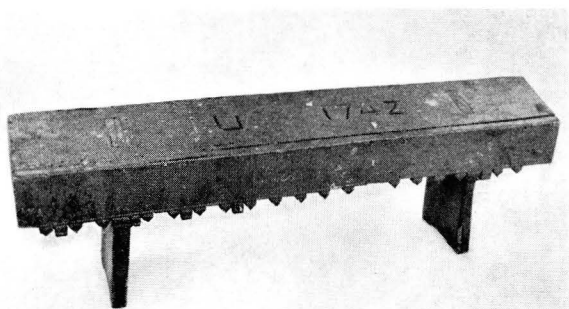
Sekalaista

KIRKKOLAIVA, tyypiltään 1700-luvun loppupuolen kolmikantinen linjalaiva, runko suhteettoman lyhyt. Restauroidu v. 1956 Kansallismuseossa. Saatu kirkkoon vv:n 1815 ja 1820 välisenä aikana (kal.), valmistanut ”muuan merimies”.

NUMEROTAULUT, yksinkertaiset, suorakaiteen muotoisissa listakehyksissä. Kork. n. 150 cm. Hankittu v. 1899 (pöytäk.); ensimmäinen numerotaulu mainitaan v. 1758 (tilit).

SAKARISTON KALUSTOON kuuluu mm. kevyt pöytä, jossa sahattu reuna ja jalkoja yhdistävä risti, ostettu v. 1815 (tilit) sekä yksinkertaiset, kustavilaisvaikutteiset nojatuolit, jotka lienee ostettu vv. 1837 ja 1839 (tilit; kolme niistä on puuseppä E. J. Hiljanderin tekemiä). Kalusto maalattiin v. 1928 harmaaksi, oltuaan v:sta 1863 lähtien ruskea.

POLVISTUMISJAKKARAT 1 (kuva 21). Kömpelötekoinen, edessä sahattu koristereuna, kaiverre-

21. V. 1742 VALMISTUNUT POLVISTUMISJAKKARA.
Knäfallsbänk, 1742.

22. V. 1776 HANKITTU HÄPEÄPENKKI.
År 1776 anskaffad pliktefall.

tut kirjaimet J U sekä vuosiluku 1742. Maalattu siniseksi. Pit. 98 cm.

2. Alttarin edessä. Hennot sorvatut jalat, pehmustettu. Hankittu vv:n 1815 ja 1820 välisenä aikana.

HÄPEÄPENKKI (kuva 22). Kolmiaskelmainen, reunoissa profiloitua, maalaamaton. Lev. 77 cm. Gabriel Iisakinpoika valmistanut v. 1776 (tilit).

ARKUT: 1. Iso raudoitettu ja nostorenkailla varustettu, suorasivuinen ja tasakantinen arkku, jonka kulmaheloissa on liljakoristelua, kannessa suppilo. Pohja 63×97 cm, kork. 62 cm. Mainitaan v. 1815 (kal.).

2. Pieni kolehtiarkku, suorasivuinen ja tasakan-

tin, varustettu kahdella suppilolla. Pohja 34×69 cm, kork. 33 cm. Mainitaan v. 1815.

KOLEHTILIPAS, vahvasti raudoitettu. Pohja 18×20 cm, kork. 17 cm.

RUUMISPAARIT: 1–2. 1700-luvulta. Jaloissa ja poikkilautoissa koristesahausta, kädensijoissa sorvatut nupit. Mainitaan v. 1802, jolloin niitä oli kolme.

LAPIO (kuva 23), veistetty puusta, kädensijaan on kaiverrettu kirjaimet J U ja vuosiluku 1742. Pit. 122 cm.

V. 1710 mainittu *tuntilasi* ja *aurinkokello*, v. 1728 mainittu *jalkapuu* sekä v. 1815 mainittu *herättäjän ruoko* ovat hävinneet.

TIIVISTELMÄ

1. Kiskon seurakunnan Laidiken kylään rakennettiin v. 1635 puinen saarnahuone, joka v. 1678 vihittiin kirkoksi.
2. N. v. 1697 pystytettiin uusi kirkko Suomusjärven kylään keskelle saarnahuonekuntaa; kirkko ei vielä v. 1707 ollut aivan täydellinen, mutta jo käytössä. Tästä pienestä, hirsistä salvolusta kirkosta on vielä jäljellä sakaristo, jota nykyään käytetään ruumishuoneena. Kellotapulista ei ole tietoa, mutta se lienee rakennettu jo vuosisadan alkuvuosina. Kirkkotarha ympäröitiin hirsiaidalla.

3. Nykyisen tapulin rakensi ratsutilallinen Jaakko Härkä v. 1750.

4. Nykyinen puusta salvottu ristikirkko rakennettiin vv. 1847–49 E. Lohrmannin v. 1844 laatimien piirustusten nojalla sen jälkeen kuin Iisak Lindströmin piirustukset oli IK:ssa hylätty. Lindström sai silti tehtäväkseen johtaa rakennustöitä. Ulkolaudoitus valmistui vasta v. 1856, minkä jälkeen kirkko punamullattiin.

5. 1800-luvun korjauksista mainittakoon vv. 1862–63 suoritettu sisäkorjaus, joka noudatti uusgotiikan makua, sekä vesikaton paanutus v. 1874 ja pellitys 1891 ja uuden lautoholvin rakentaminen v. 1893.

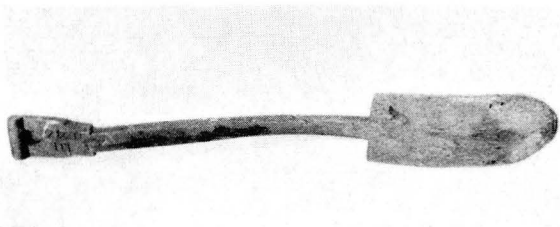
6. 1900-luvun korjauksista oli tärkein v. 1928 A. Pernajan piirustusten mukaan suoritettu, jolloin kirkko sai nykyiset sisävärinsä. V. 1902 kirkko maalattiin ulkoa harmahtavaksi, v. 1956 keltaiseksi.

REFERAT

I. I Laidike by i Kisko socken upptimras år 1635 ett predikohus, vilket år 1678 inviges till kyrka.

Efter att en ny kyrka (1697) uppförts i Suomusjärvi by bevaras den gamla kyrkogården genom att balken vidmakthålles; numera finnes på platsen en minnessten (bild 1).

Om kyrkans form, detaljer eller inredning är intet känt. Av bevarat lösöre, som måste ha kommit till användning i denna kyrka, kunna nämnas en skulptur av ett kvinnligt helgon från tidigt 1500-tal (bild 14; en diakon i samma stil, bild 15, har sedermera försvunnit) samt en tregrenad malmstake av 1600-talstyp.

23. V. 1742 VEISTETTY PUULAPIO.
Träspade från år 1742.

II. Ett nytt kapell uppföres år 1697–1703 på en centralare plats i Suomensjärvi by. Stommen i kyrkans nuvarande bårhus (bild 2), en av bilade stockar på kortknot upptimrad byggnad om $4 \times 3,5$ m, är denna kyrkas sakristia; under den finnes den ursprungliga vinkällaren. Kyrkans inre mått voro 11 famnar $1 \frac{1}{4}$ aln $\times$ 4 famnar $\frac{2}{3}$ alnar, höjden till takbandet 2 famnar. Mellantaket var välvat av bräder, kyrkan rymde 14 bänkrader och tvenne läktare. På 1700-talet var kyrkan rödmyllad men ej brädfodrad, taket var spåntäckt. – Kyrkogården omgavs av stockbalk. Den första klockstapeln överflyttades möjligen från Laidike; först år 1750 uppfördes den nuvarande stapeln (bild 4, 5) under ledning av rusthållaren Jakob Härkä.

Inventarier från 1700-talet: primitiv altartavla (bild 16) föreställande Golgata, nattvardskalk av silver (bild 17) av A. Törnqvist, Åbo 1799 (senare något omarbetad av B. Th. Thureson, Åbo 1853), kalkduk av ljusröd atlassiden med silverspets 1787, ljusstake av trä, 1756 (bild 20), klocka av Hans Carlsson Berg, Stockholm 1778, kyrkskepp, knäfallspall 1742 (bild 21) mm. Av försvunna inventarier kunna nämnas en år 1794 anskaffad ljuskrona av trä samt ett par ljuskronor eller ljusstakar av järn, vilka möjligen härstammade från den föregående kyrkan, nattvards- och dopkärl av tenn samt en år 1787 inköpt mässhake av svart sammet. En äldre kyrkklocka omgöts och förstörades av Joh. Fahlsten, Stockholm 1766; den har senare ånyo omgjutits år 1815. Timglas (1710), solur, fotstock (1728) mm. ha försvunnit.

III. Den nuvarande korskyrkan upptimrades utanför kyrkogården under ledning av sockensnickaren Isak Lindström år 1847–49 enligt ritningar av E. Lohrmann, daterade år 1844, då IK förkastade den av församlingen in-

sända, av Lindström utförda ritningen. Församlingen protesterade förgäves emot det dekorativa empiretornet på korsmitten. – Kyrkan erhöll yttre brädfodring år 1856, varefter den rödmyllades. Taket täcktes med bräder. – År 1807 omges kyrkogården med kallmur av gråsten. Större delen av kyrkans inventarier härröra från 1800-talets förra del: predikstolen (bild 13), byggd av Åbo-snickaren H. J. Stenroos 1807 enligt av IK i Stockholm godkänd ritning, oblatskrin av silver (bild 18), A. G. Roos, Åbo 1818, vinkanna, A. Sevón, Åbo 1837, sockenbudssilver av E. Lindstedt, Åbo 1803, ursprungligen röd, nu svart, mässhake från 1803, och andra textilier, ett par empireljusstakar från 1815, och av trä i form av korintiska kolonner med förgyllda detaljer, en klocka av J. J. Granberg, Stockholm 1815, sakristians möbler mm. Till den nya kyrkan anskaffas ytterligare fast inredning samt armatur: kristallkronor av olika typer, (bl. a., bild 19, från 1860) och en malmkrona i traditionell stil från 1850, möjligen förfärdigad av Joh. Wikström, Åbo.

IV. Av under 1800-talet utförda reparationer böra nämnas innerreparationen år 1862–63, vilken följde nygotiska riktlinjer, skurtakets spåning år 1874 samt plåttäckning 1891, samt byggandet av ett nytt brädvalv år 1893, då kaminer installerades.

År 1866 anskaffades den nuvarande, av R. W. Ekman signerade altartavlan (bild 12) och år 1899 en av A. Jurva byggd mekanisk orgel om 14 stämmor.

V. År 1902 målades kyrkan ljusgrå, år 1956 ljusgul; sistnämnda år installerades elektrisk belysning. Kyrkorummet präglas av den mörka färgsättningen vid innermålningen år 1928 (enligt förslag av A. Pernaja); de förhärskande färgerna äro olivgrått och grått.

KIRJALLISUUSLUETTELO

Litteraturförteckning

- APPELGREN, HJALMAR. Planteckning öfver Helgä "klosterruiner". (FM III 1896.) Helsingfors.
- APPELGREN-KIVALO, HJALMAR. En brandgraf å Yliskyla (Öfverby) kyrkogård i Bjerno. (FM IV 1897.) Helsingfors.
- APPELGREN-KIVALO, HJALMAR. Finnische Trachten aus der jüngeren Eisenzeit. Helsinki 1907.
- ARWIDSSON, A. I. Handlingar till upplysning af Finlands häfder I–IX. Stockholm 1846–58.
- ASPELIN, J. R., *vide Opuscula Aspeliniana*.
- BJÖRCK, A. Kiinteitä muinaisjäännöksiä Halikon kihlakunnassa. (SMYA–FFT VI.) Helsinki 1883.
- BERGHOLM, AXEL. Sukukirja I–II. (Suomen Muinaismuistoyhdistys.) Helsinki 1901.
- BORG, TYRA. Guld- och silversmeder i Finland. Helsingfors 1935.
- BRENNER, *vide* Hausen.
- BÄCKSBACKA, L. St. Petersburgs juvelerare, guld- och silversmeder 1714–1870. Helsingfors 1951.
- CARPELAN, TOR. Ättartavlor för de på Finlands riddarhus inskrivna efter 1809 adlade, naturaliserade eller adopterade ätterna. I. Helsingfors 1942.
- CARPELAN, TOR. Ättartavlor för de på Finlands riddarhus inskrivna ätterna II–III. Helsingfors 1954–58.
- CLEVE, NILS. Predikstolar och predikstolskonst i Finland intill år 1700. (SLS Historiska och litteraturhistoriska studier 8.) Helsingfors 1932.
- CLEVE, NILS, *vide* Racz.
- COLLIANDER, O. Suomen kirkon paimenmuisto I–II. Helsinki 1910–18.
- DANMARKS KIRKER. Udgivet af Nationalmuseet. Köbenhavn.
- DONNER, H. Heraldisk-kritiska anmärkningar rörande E. Brenners resa i Finland 1670–72. (FM XXI 1914.) Helsingfors.
- DURCHMAN, OSMO. Kirkonarkistojen tuhoutumiset I–VII. (Genos 1932–36.) Helsinki.
- EKMAN, KARL. Ett gammalt herrgårdsbruks historia. Helsingfors 1937.
- ELGENSTIERNA, G. Svenska adelns ättartavlor I–IX. Stockholm 1925–36.
- ERIXON, SIGURD. Mässing. Stockholm 1943.
- FRANKENHAEUSER, C. Bjerno kyrka. (FM XIII 1906.) Helsingfors.
- FÄRLING, F. J. Helgä "klosterruiner". (FM III 1896.) Helsingfors.
- GARDBERG, C. J. Med murslev och timmerbila. (Publikation utgiven med anledning av Svenska Byggmästareföreningens i Helsingfors 50-åriga verksamhet 1907–1957.) Helsingfors 1957.
- GARDBERG, C. J. Turkulaiset muurarimestarit ja heidän mestarinäytöksensä 1721–1859. TKHM vuosikirja 1962–63. Sama ruotsiksi, ÅSHM årsskrift 1962–63.
- GARDBERG, JOHN. Ur vår kalk- och marmorbrytnings äldsta hävder. (Svenska folkskolans vänners kalender 1939.) Helsingfors 1939.
- HAAPANEN, T. Verzeichnung der mittelalterlichen Handschriftsfragmente in der Universitätsbibliothek zu Helsingfors I–III. (Helsingin Yliopiston kirjaston julkaisut IV, VII, XVI.) Helsinki 1922, 1925, 1932.
- HAUSEN, REINH. Bidrag till Finlands historia I–V. Helsingfors 1881–1917.
- HAUSEN, REINH. Presterskapets redogörelser om forntida minnesmärken i Finlands kyrkor, samlade af A. A. v. Stiernman. (Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk XXXVIII.) Helsingfors 1882.
- HAUSEN, REINH. Afbildningar af vapensköldar fordome uppsatta i Finlands kyrkor. Helsingfors 1882.
- HAUSEN, REINH. *Registrum Ecclesiae Aboensis* eller Åbo domkyrkas svartbok. Helsingfors 1890.
- HAUSEN, REINH. Finlands medeltidsurkunder, samlade och i tryck utgivna av Finlands statsarkiv, I–VIII. Helsingfors 1910–35.
- HELA, MARTTI. Nils Strömbäck. Porvoo 1924.
- HERRGÄRDAR I FINLAND II. Utgivna av Gabr. Nikander, Kurt Antell m. fl. Helsingfors 1928.
- HULTIN, HERMAN. Gamla kyrkan vid hundra år. Helsingfors 1926.
- JAAKKOLA, J. Suomen varhaiskeskiaika I–II. (Suomen historia II–III.) Porvoo 1935–38.
- JAAKKOLA, JALMARI – ROOS, JOHN E. Vuoden 1616 valitusluettelot. (Suomen historian lähteitä I.) Helsinki 1936.
- JUVA, EINAR W. Kirkko- ja seurakuntaelämää sekä henkisen elämän piirteitä uskonpuhdistuksen vuosisadalla. (Varsinais-Suomen historia V: 4.) Turku 1955.
- JUVA, MIKKO. Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhasoppisuuden hallitsemisena vuosisatoina. (Varsinais-Suomen historia V: 3–4.) Turku 1955.

- KAUNEIMMAT KIRKKOMME. Toimittajat Antero Sinisalo ja Henrik Lilius. Valokuvat Per-Olof Welin. Jyväskylä 1962.
- KERKKONEN, GUNVOR. Medeltiden och 1500-talet. (Pojo sockens historia I.) Pojo 1959.
- KLEMETTI, HEIKKI. Suomalaisia kirkonrakentajia 1600- ja 1700-luvuilla. Porvoo 1927.
- KLEMETTI, HEIKKI. Suomalaisia kirkonrakentajia 1800-luvulla. Porvoo-Helsinki 1936.
- KNAAPINEN, M. A. Perniön pitäjä. Turku 1930.
- KNAAPINEN, M. A. Kiskon entisyyttä. Salo 1947.
- KÜNSTLE, KARL. Ikonographie der christlichen Kunst I–II. Freiburg 1926–28.
- KÄLLSTRÖM, O. Medeltida kyrksilver från Sverige och Finland, förlorat genom Gustav Vasas konfiskationer. Stockholm 1939.
- LAGUS, W. G. Handlingar till upplysning i Finlands kyrkohistoria, ny följd I–IV. Åbo 1836–39.
- LAGUS, W. G. Handlingar och uppsatser rörande Finlands kyrkohistoria I–V. Helsingfors 1845–50.
- LAGUS, W. G. Finska adelns gods och ätter. Helsingfors 1860.
- LEINBERG, K. G. Finska prästerskapets besvär och Kongl. Majestäts därpå gifna Resolutioner. (Skrifter utg. av SLS XXII.) Helsingfors 1892.
- LEINBERG, K. G. Bidrag till kännedom af vårt land. Jyväskylä 1894.
- LEINBERG, K. G. Finlands territoriala församlingars ålder, utbildning och utgrening. (SKS:n toimituksia –FKS skrifter VII.) Helsingfors 1906.
- LINDBERG, CAROLUS. Om teglets användning i finska medeltida gråstenskyrkor. Helsingfors 1919.
- LINDBERG, CAROLUS. Pohjolan rakennustaide. Porvoo-Helsinki 1931.
- LINDBERG, CAROLUS. Suomen kirkot. Helsinki 1934. Sama ruotsiksi, Finlands kyrkor. Helsingfors 1935.
- LUND, HOLGER. Ätten Slangs tre olika vapenbilder. (Genos 1937.) Helsinki.
- LÖFGREN, ALBERT. Stockholms kanngjutareshkrå I–III. (Nordiska museet.) Stockholm 1925–1950.
- LÖFGREN, ALBERT. Finländska tenngjutare och deras stämpling. (SMYA–FFT XXXVI.) Helsingfors 1927.
- MALIN, AARNO. Der Heiligenkalender Finnlands. (SKS:n toimituksia XX.) Helsinki 1925.
- MEDELTIDA KYRKKONST I FINLAND, ett urval bilder jämte förklarande text. Helsingfors 1921.
- MEINANDER, K. K. Medeltida altarskåp och träsniderier i Finlands kyrkor. (SMYA–FFT XXIV.) Helsingfors 1908.
- MEINANDER, K. K. Konsten. (Finlands kulturhistoria, utgiven av P. Nordmann och M. G. Schybergson.) Helsingfors 1908.
- MEINANDER, K. K. Finska fälttecken, bevarade i Finlands kyrkor. (SMYA–FFT XXVI.) Helsingfors 1912.
- MEINANDER, K. K. Den äldre bildkonsten. (Finlands konst, utgiven av L. Wennervirta.) Helsingfors 1926.
- MEINANDER, K. K. Porträtt i Finland. Helsingfors 1931.
- MEINANDER, K. K. Kyrkliga byggnader. (Nordisk kultur XXVII. Konsten.) Stockholm 1933.
- MELANDER, TOINI. Personskrifter hänförande sig till Finland 1562–1713. (Helsingin yliopiston kirjaston julkaisut XXII.) Helsingfors 1956.
- NORDMAN, C. A. Medeltida skulptur i Finland. Helsingfors 1965.
- NYGREN, O. A. Helgonen i Finlands medeltidskonst. (SMYA–FFT XLVI.) Helsingfors 1945.
- NYGREN, O. A. Gudsmodersbilden i Finlands medeltidskonst. Helsingfors 1951.
- NYGREN, O. A. En medeltida frälsningsspegel. Helsingfors 1957.
- OJA, AULIS. Keskiaikaisen Etelä-Suomen asutus- ja aluejaot. (Historiallisia tutkimuksia XLIV. Julkaissut Suomen Historiallinen Seura.) Helsinki 1955.
- OJA, AULIS. Kiskon pitäjänkertomus vuodelta 1753. (Kotiseutu 1956.) Forssa.
- OKKONEN, ONNI. Suomen taiteen historia. Porvoo 1955.
- OPUSCULA ASPELINIANA I–II. (Suomen Muinaismuistoyhdistyksen julkaisu.) Helsinki 1942.
- PETTERSSON, LARS. Äänisniemen kirkollinen puuarkkitehtuuri. (SMYA–FFT L.) Helsinki 1950.
- PETTERSSON, LARS. Kirkot ja kirkkotaide. (Oma Maa VI.) Helsinki 1959.
- PIRINEN, KAUKO. Kirkkoredutio Varsinais-Suomessa ja sen seuraukset. (Varsinais-Suomen historia V: 3.) Turku 1955.
- POHJOLAN-PIRHONEN, HELGE. Suomen historia 1523–1617. (Suomen historia VII.) Porvoo-Helsinki 1960.
- PYLKKÄNEN, RIITTA. Säätyläispuku Suomessa vanhemmalla Vaasa-ajalla. (SMYA–FFT 55.) Helsinki 1955.
- PYLKKÄNEN, RIITTA. Vanhat tuolimme. Porvoo 1965.
- RÁCZ, ISTVÁN. Suomen keskiajan taidearteita. Johdannon ja kuvien asiatiedot kirj. Riitta Pylkkänen. Helsinki 1960.
- RÁCZ, ISTVÁN. Suomen renessanssin ja barokin taidearteita. Johdannon ja kuvien asiatiedot kirj. Nils Cleve. Helsinki 1967.
- RAMSAY, JULLY. Frälseläkt i Finland intill Stora ofreden. Helsingfors 1909.
- RISKA, TOVE, *vide* Suomen kirkot.

- ROOSVAL, J. Hoffbildhuggaren Burchhardt Precht. Stockholm 1905.
- RUUTH, MARTTI. Helsingin Suurkirkko satavuotias. Helsinki 1952.
- v. STIERNMAN, *vide* Hausen.
- STRANDBERG, C. H. Åbo stifts herdaminne. Åbo 1832.
- SUOMEN EVANKELIS-LUTERILAISEN KIRKON KANTTORI-URKURIEN MATRIKKELI – MATRIKEL ÖVER FINLANDS EVANGELISK-LUTHERSKA KYRKAS KANTORORGANISTER. (Julkaissut Suomen kanttori-urkuriin liitto ry – Finlands svenska kantororganisters förening rf.) Tampere 1957.
- SUOMEN KARTANOT JA SUURTILOT II. Toimittaneet E. Jutikkala ja G. Nikander. Helsinki 1941.
- SUOMEN KIRKOT, TURUN ARKKIHIIPPAKUNTA I–IV. Toimittaneet C. A. Nordman ja Nils Cleve. Helsinki 1959–66.
- SUOMEN SUKUTUTKIMUSSEURAN VUOSIKIRJA VI. Helsinki 1922.
- SVENSKT SILVERSMIDE 1520–1850, I–IV. Stockholm 1940–63.
- SVERIGES KYRKOR. Konsthistoriskt inventarium. Stockholm 1912– .
- TALLINNA KODANIKKUDERAAMAT. Toimittaja Otto Greiffenhagen. (Tallinnan Linna-arkivi väljaanded nr. 6.) Tallinna 1932.
- TENGSTRÖM, J. Afhandling om presterliga tjänstgörningen II. Åbo 1821.
- TOLPO, N. M. Åbo Stiftsmatrikel. Åbo 1807.
- UPMARK, GUSTAF. Guld- och silversmeder i Sverige. Stockholm 1925.
- WALLIN, V. Kirkkojemme suojeluspyhä. (SM FM III 1896). Helsinki .
- WEFVAR, J. E. Fornlemningar i Raseborgs vestra härad. (SMYA-FFT IV.) Helsinki 1879.
- WENNERVIRTA, L. Goottilaista monumentaalimaalausta Länsi-Suomen ja Ahvenanmaan kirkoissa. (SMYA-FFT XXXVIII.) Helsinki 1930.
- WENNERVIRTA, L. Suomen keskiaikainen kirkkomaalaus. Porvoo–Helsinki 1937.
- WICKBERG, NILS ERIK. Byggnadskonst i Finland. Helsingfors 1959.
- WIRILANDER, KAARLO. Suomen armeijan upseeristo ja aliupseeristo 1718–1810. Officerare och underofficerare vid Finlands armé 1718–1810. (Suomen Historiallinen Seura, Käsikirjoja 3.) Helsinki 1953.
- VOIONMAA, VÄINÖ. Suomalaisia keskiajan tutkimuksia. Porvoo 1912.
- Kirkkojen arkistot, Kansallismuseon arkisto, Turun Maakunta-arkisto, valtionarkisto, Suomen Käsityön Ystävien arkisto, Kosken ja Teijon ruukkien arkistot, Teknillisen korkeakoulun piirustus-arkisto.

KUVALUETTELO

PERNIÖ

1. Perniön kirkko ja kirkonkylä v. 1807. Joh. Tietrich Schoultzin tekemä öljymaalaus. км. Valok. км restauroinnin jälkeen.
2. Ylikulman kirkko. Valok. Welin 1967.
3. Ylikulman kirkon sisäkuva. Valok. Welin 1967.
4. Carin Slotte-Mascittin maalaama alttaritaulu Ylönkulman rukoushuoneessa. Valok. Welin.
5. Asemapiirros, 1 : 2000. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
6. Kellotapulin pohja, itäsiivu ja länsisuuntainen pystyleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
7. Perniön kirkko ja kellotapuli idästä. Valok. Welin 1967.
8. Kirkko lounaasta. Valok. Welin 1967.
9. Kirkon pohjapiirros, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1968 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
10. Kirkon itäsuuntainen poikittaisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1968 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
11. Kirkon pohjoissuuntainen pitkittäisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1968 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
12. Läntinen päätykolmio. Valok. Welin.
13. Eteläportaali runkokuoneesta nähtynä. Valok. Welin 1967.
14. Itäsuuntainen sisäkuva. Valok. Welin 1967.
15. Sisäkuva kuorista. Valok. Welin 1967.
16. Sakariston pohjapiirros ja itäsuuntainen pystyleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
17. Sakariston ulkokuva kaivauksien aikana. Valok. Welin 1962.
18. Sakariston sisäkuva. Valok. Welin 1967.
19. Sakariston komeron vv. 1766–68 tehty ovi. Valok. Welin.
20. Sakariston lattiakaivaus, luoteisnurkka. Valok. Perniön valokuvaamo 1962.
21. Sakariston itäseinä runkokuoneen pohjoismuurissa. Valok. Perniön valokuvaamo 1962.
22. Asehuoneen portaat, 1 : 100. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
23. Asehuoneen pohjapiirros, itäsuuntainen pitkittäisleikkaus ja eteläsuuntainen poikittaisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
24. Henkilökuvien sijainti keskilaivan holveissa.
25. Keskilaivan itäisin holvi. Valok. Welin 1967.
26. Keskilaivan toinen holvi. Valok. Welin 1967.
27. Osakuva keskilaivan kolmannen holvin maalauksista. Valok. Welin 1967.
28. Osakuva keskilaivan kolmannen holvin maalauksista. Valok. Welin 1967.
29. P. Kristoforus. Kalkkimaalaus etelälaivan itäseinässä. Valok. Welin.
30. Kolmannen holvin päätekevi. Valok. Welin 1967.
31. Etelälaivan itäisin holvi. Valok. Welin 1967.
32. Apostoli Pietari. Kalkkimaalaus kuori-ikkunan eteläpuolella. Valok. Welin 1967.
33. Altтари alttaritauluineen ja alttarivaatteineen. Valok. Welin 1967.
34. Osia v. 1667 hankitusta alttarilaitteesta. км. Valok. км.
35. 1600-luvun saarnastuolin katos. Perniön museo. Valok. Welin.
36. 1600-luvun saarnastuoliin kuulunut Vapahtajan kuva. км. Valok. км.
37. Osa saarnastuolin rungon pilastereista. км. Valok. км.
38. V. 1693 valmistuneita parvenkuvia. Valok. км.
39. Triumfikrusifiksi 1300-luvun alkupuolelta. Valok. км.
40. Triumfikrusifiksin osakuva. Valok. км.
41. Alttarikrusifiksin katkelma 1300-luvun alkupuolelta. км., talletettu kirkkoon. Valok. км.
42. Myöhäiskeskiaikainen kulkuekrusifiksi. Perniön museo. Valok. Welin.
43. Pietäryhmä. км. Valok. км.
44. Alttarikaa-pin figuureja: Maria Magdaleena, Johannes ja Joosef Arimatialainen. км. Valok. км.
45. Neitsyt Maria 1200-luvun puolivälistä. км. Valok. км.
46. Neitsyt Maria 1300-luvun alkupuolelta. км., talletettu kirkkoon. Valok. км.
47. Enkelin ilmestys v:n 1500 paikkeilta. км. Valok. км.
48. Myöhäiskeskiaikainen arkkienkeli Mikael. км. Valok. км.
49. P. Jaakob Vanhempi. км. Valok. км.
50. Myöhäiskeskiaikainen apostoli. км. Valok. км.
51. Diakonin pää 1300-luvun alkupuolelta. Perniön museo. Valok. Welin.
52. P. Laurentius(?) 1200-luvun puolivälistä. км. Valok. км.
53. Myöhäiskeskiaikainen diakoni. км. Valok. км.
54. P. Olavi 1300-luvun alkupuolelta. км. Valok. км.
55. Merimies Juhana Lindénin v. 1785 veistämä P. Yrjänä ja lohikäärme. K. Aspin v. 1885 tekemä piirustus км:n arkistossa.
56. Hopeinen ehtoolliskalkki. E. Lindstedt, Turku 1804. Valok. Welin.
57. Hopeinen öylättirasia. C. A. Carlborg, Turku 1815. Valok. Welin.
58. Tinainen kastemalja. E. Ståhlfor, Turku 1745. Valok. Welin.
59. Puinen kastemaljan teline 1600-luvulta. Perniön museo. Valok. Welin.
60. Mustaksi värjätty 1600-luvun sametista ommeltu kasukka. Valok. Welin.

61. 1700-luvun alkupuolella lahjoitettu kasukka. Valok. Welin.
62. Vaskinen kynttiläkruunu vuoden 1600 paikkeilta. Valok. Welin.
63. Kuparipellistä pakotetut hopeoidut lampetit 1600-luvun loppupuolelta, км. Valok. км.
64. Läkkipeltinen v. 1780 tehty lampetti. Valok. Welin.
65. Tinainen, v. 1663 lahjoitettu kynttilänjalka. Valok. Welin.
66. Hopeinen kynttilänjalka. C. A. Borgström, Turku 1784. Valok. Welin.
67. V. 1566 kuolleen Olavi Galtin hautakivi. Valok. Ràcz.
68. V. 1589 kuolleen Margareeta Pietarintytär Slangin ja 1592 kuolleen Erik Perttelinpoika Slangin hautakivet. Valok. км.
69. Lauritsa Creutzin ja Hedvig Eleonora Stenbockin hautakivet. Valok. км.
70. V. 1681 kuolleen Margareeta Yrjänäntytär Sabelfan ruumisarkku Yliskylän muurihaudassa. Valok. Welin 1962.
71. V. 1614 kuolleen Eerik Eerikinpoika Slangin hautausvaakuna. Valok. Welin.
72. V. 1635 kuolleen Lindved Klaunpoika Sabelin hautausvaakuna. Valok. Welin.
73. V. 1662 kuolleen majuri Juhana Kristerinpoika Gyllenhiertan hautausvaakuna. Valok. Welin.
74. V. 1681 kuolleen laamanni Pietari Ulfin hautausvaakuna. Valok. Welin.
75. V. 1686 kuolleen ratsumestarin Adolf Ehrenpreisn hautausvaakuna. км., talletettu kirkkoon. Valok. км.
76. V. 1704 kuolleen Kustaa Falkenfeltin asepuke. км.
77. Henkirakuunain lippu. км. Valok. км.
78. Piispantuoli Perniön kirkosta. тһм. Valok. Kameraaitta.

Y L I S K Y L Ä

1. Yliskylän kirkkomäki. Valok. Welin 1959.
2. Asemapiirros, 1 : 2000. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
3. Tapulin länsisivu ja pohja, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
4. V. 1820 kuolleen vapaaherra Klaus Lybeckerin hautakivi. Valok. Welin 1959.
5. Noin v. 1780 rakennettu kellotapuli. Valok. Welin 1959.
6. Yliskylän kirkko etelästä. Valok. Welin 1959.
7. Kirkon itäsuuntainen poikittaisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
8. Kirkon pohjapiirros, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
9. Kirkon pohjoissuuntainen pitkittäisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
10. Itäsuuntainen sisäkuva. Valok. Welin 1959.
11. Alttaritaulu. Joonas Bergman 1750, R. W. Ekmanin korjaama 1870-luvulla. Valok. Welin 1959.

12. J. A. Zachariassenin v. 1896 suunnittelema urkujen julkisivu. Piirustus Perniön kirkon arkistossa.
13. Hopeinen ehtoolliskalkki. A. G. Roos, Turku 1823. Valok. Welin.
14. Hopeinen viinikannu. Th. Lilius, Turku 1846. Valok. Welin.
15. Messukasukka 1700-luvun maalattua kiinalaista silkkikangasta. Valok. км restauroinnin jälkeen.
16. Messukasukan hopeakankainen risti. Valok. км ennen restaurointia.
17. Vuoden 1850 paikkeilla hankittu pronssinen kynttiläkruunu. Valok. Welin.
18. Kosken tehtaassa v. 1695 valettu rautainen kirkonkello. Valok. км.

T E I J O

1. Teijon kirkko etelästä Valok. Welin 1959.
2. Hautausmaa, 1 : 2000. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
3. 1790-luvulla rakennettu hautakappeli. Valok. Welin 1959.
4. Kirkon pohjoissivu. Valok. Welin 1959.
5. Itäsuuntainen sisäkuva. Valok. Welin 1959.
6. Kirkon pohjoissuuntainen pitkittäisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
7. Kirkon pohjapiirros, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
8. Kirkon itäsuuntainen poikittaisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
9. Alttaritaulu. Valok. Welin.
10. Noin v. 1770 valmistunut saarnastuoli. Valok. Welin.
11. Ristiltä alasotto. Valok. Welin.
12. Mahdollisesti G. Sweidelin maalaama "Katuva Pietari". Valok. Welin.
13. Hopeinen ehtoolliskalkki. N. Enberg, Turku 1779. Valok. Welin.
14. Hopeinen öylättirasia. H. Petman, Viipuri. Valok. Welin.
15. Hopeinen viinikannu. C. F. Borgström, Turku 1784. Valok. Welin.
16. Kirkonkello. E. Näsman, Turku 1742. Valok. Welin.
17. Tuntilasi noin v:lta 1770. Valok. Welin.

K O S K I

1. Kosken tehtaan kirkko ja kellotapuli vuosisatamme alkupuolella. Postikortti км:n arkistossa.
2. Kirkko etelästä. Valok. Welin 1952.
3. Kosken tehtaan kirkko ja tapuli kaakosta. Valok. Welin 1952.
4. Asemapiirros, 1 : 2000. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
5. Kellotapulin länsisuuntainen pystyleikkaus ja pohjoissivu, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
6. Kirkon pohjapiirros, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.

7. Kirkon itäsuuntainen poikittaisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
8. Kirkon eteläsuuntainen pitkittäisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
9. Holvi ja sidehirret. Valok. Welin 1952.
10. Koillissuuntainen sisäkuva. Valok. Welin 1952.
11. Pohjoissuuntainen sisäkuva. Valok. Welin 1952.
12. Luultavasti Burchardt Prechtin työpajassa v. 1694 valmistunut alttarilaite. Valok. Welin 1952.
13. Vuosiluku 1694 sovitettuna alttarinkaiteen peilin marmorointiin. Valok. Welin.
14. Alttarilaite-ehdotus noin v:ltä 1694. Tussipiirustus Forsmarkin kirkon arkistossa; ks. Sveriges Kyrkor 74, Uppland II: 4, s. 528.
15. Noin v. 1694 laadittu saarnastuoliehdotus. Forsmarkin kirkonarkisto. Ks. Sveriges Kyrkor 74, Uppland II: 4, s. 529.
16. Edellisen kuvan yksityiskohta. Ks. Sveriges Kyrkor 74, Uppland II: 4, s. 529.
17. V. 1694 tehty saarnastuoli. Valok. Welin 1952.
18. Noin 1670-luvulla valmistunut alttarilaite. Valok. Welin.
19. Hopeinen öylättirasia. Mahdollisesti J. A. Horleman, Tukholma noin 1697. Valok. H. Salmo.
20. Punaisesta sametista v. 1684 ommeltu messukasukka. Valok. Welin.
21. Kosken kirkon valaisimia. Valok. Welin.
22. Kirkonkello. Martti Myck, Turku 1686. Valok. Welin.

S Ä R K I S A L O

1. Särkisaloon kirkko ja kellotapuli lännestä. Valok. Welin 1958.
2. Asemapiirros, 1 : 2000. Th. Lindquistin v. 1947 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
3. Tapulin koillissuuntainen pystyleikkaus ja pohja, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1947 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
4. Kirkon pohjapiirros, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1947 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
5. Kirkon pohjoissuuntainen pitkittäisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1947 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
6. Kirkon itäsuuntainen poikittaisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1947 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
7. Kirkon länsisuuntainen poikittaisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1947 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
8. Koillissuuntainen sisäkuva. Valok. Welin 1958.
9. Toisen kuori-ikkunan lasimaalaus, sign. Carin Mascitti-Slotte 1958. Valok. Welin 1959.
10. Carl Wählströmin v. 1772 Helsingin Ulrika Eleonooran kirkkoon rakentamat urut. Valok. Welin 1959.
11. V. 1801 lahjoitettu alttaritaulu. Valok. Welin.
12. Hopeinen ehtoolliskalkki. A. C. Levón, Turku 1793. Valok. Welin.
13. Tinainen ehtoolliskalkki. G. Wetterberg, Tukholma 1765. Valok. Welin.

14. Messukasukka. Valok. км.
15. 1700-luvulla ommeltu kalkkiliina. Valok. Welin.
16. Vaskinen kynttiläkruunu v:ltä 1799. Valok. Welin.
17. Rautainen kynttiläkruunu. Valok. Welin.
18. Vaskesta valettu kynttilänjalka, 1600-luvun tyyppiä. Valok. Welin.
19. V. 1931 tehty kirkkolaiva. Valok. Welin.
20. "Kirkon Jussi". Valok. Welin 1958 korjauksen jälkeen.

K I S K O

1. Kiskon kirkko luoteesta. Valok. Welin 1958.
2. Asemapiirros, 1 : 2000. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
3. Haapaniemen kartanon hautakappeli, nykyinen ruumishuone. Valok. Welin 1958.
4. Ruumiskivet kirkon länsipuolella. Valok. Welin 1958.
5. Kellotapulin luoteissuuntainen pystyleikkaus ja pohja. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
6. Kellotapuli. Valok. Welin 1958.
7. J. Sundstenin v. 1807 laatima kirkkoehdotus. Heikki Klemetti, Suomalaisia kirkonrakentajia 1800-luvulla. Porvoo-Helsinki 1963, s. 67.
8. Axel Almfeltin v. 1807 laatima kirkkoehdotus. Tukholman kuninkaallisen rakennushallituksen arkisto.
9. Kirkon pohjapiirros, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
10. Kirkon pohjoissuuntainen pitkittäisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
11. Kirkon ja sakariston itäsuuntainen poikittaisleikkaus. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
12. Keskiaikainen sakaristo. Valok. Welin 1958.
13. Sakariston eteläseinä. Valok. Welin 1958.
14. Koillissuuntainen sisäkuva. Valok. Welin 1958.
15. Altari ja R. W. Ekmanin v. 1863 maalaama alttaritaulu. Valok. Welin 1958.
16. Neitsyt Maria. Valok. км.
17. P. Anna "itse kolmantena". Valok. Welin.
18. Arkkienkeli Mikael. Valok. км restauroinnin jälkeen.
19. P. Margareeta(?). Valok. Welin.
20. P. Olavi(?). т.м. Valok. км.
21. Naispyhimys. т.м. Valok. Welin.
22. P. Olavi(?). Valok. км.
23. David Åkerstedtin v. 1817 maalaaman alttaritaulun alaosa. км. Valok. км.
24. Hopeinen ehtoolliskalkki, jalka 1600-luvulta, maljassa leimat A. Sevón, Turku 1837. Valok. Welin.
25. Hopeinen viinikannu. A. Sevón, Turku 1837. Valok. Welin.
26. Tinainen kastemalja. Pentti Kristerinpoika Ståhlström, Turku 1711. Valok. Welin.
27. Kaarle Tegelstenin v. 1852 valama kynttiläkruunu. Valok. Welin.
28. Tinainen kynttilänjalka. Erland Pentinpoika Ståhl-fot, Turku n. 1697. Valok. Welin.
29. Alabasterista tehty kynttilänjalka 1800-luvun alkupuolelta. Valok. Welin.

30. V. 1670 lahjoitettu puinen kynttilänjalka. K. Aspin v. 1885 tekemä vesiväriluonnos км:n arkistossa.
31. Puinen, luultavasti 1700-luvulla valmistettu kynttilänjalka. K. Aspin v. 1885 tekemä vesiväriluonnos км:n arkistossa.
32. Hinrik Haartmanin v. 1570 valama kirkonkello. Valok. Welin.
33. Kaarle Hornin vaakuna ja nimikirjaimet v. 1570 valetun kellon kyljessä. Valok. Welin.
34. Hinrik Haartmanin puumerkki ja nimikirjaimet. Valok. Welin.
35. Gerhard Meyer nuoremman v. 1744 valama kello. Valok. Welin.

S U O M U S J Ä R V I

1. V. 1902 pystytetty muistokivi Laidiken kappelikirkon paikalla. Valok. Welin 1958.
2. V. 1703 rakennetun kirkon sakaristo. Valok. Welin 1958.
3. Asemapiirros, 1 : 2000. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
4. Tapulin eteläsuuntainen pystyleikkaus ja pohja, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
5. Jaakko Härän v. 1750 rakentama kellotapuli. Valok. Welin 1958.
6. Puuseppä Iisak Lindströmin v. 1836 laatimat kirkkopiirrokset. H. Klemetti, Suomalaisia kirkonrakentajia 1800-luvulla, s. 98, kuvat 166–167.

7. Suomensjärven kirkko luoteesta. Valok. Welin 1958.
8. Kirkon pohjoissuuntainen pitkittäisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
9. Kirkon pohjapiirros, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
10. Kirkon itäsuuntainen poikittäisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
11. Itäsuuntainen sisäkuva. Valok. Welin 1958.
12. Alttari ja R. W. Ekmanin v. 1866 maalaama alttari-
taulu. Valok. Welin 1958.
13. H. J. Stenroosin v. 1807 tekemä saarnastuoli. Valok. Welin 1958.
14. Naispyhimys 1500-luvun alkupuolelta. Valok. Welin.
15. Myöhäiskeskiaikainen diakoni. Valok. км.
16. Ehkä 1700-luvulla maalattu alttaritaulu. Valok. Welin.
17. Hopeinen ehtoolliskalkki. A. Törnqvist, Turku 1799. Valok. Welin.
18. Hopeinen öylättirasia. A. G. Roos, Turku 1818. Valok. Welin.
19. V. 1860 ostettu pronssista ja lasista tehty kynttiläkruunu. Valok. Welin.
20. V. 1756 tehty puinen kynttilänjalka. K. Aspin v. 1885 tekemä vesiväriluonnos км:n arkistossa.
21. V. 1742 valmistunut polvistumisjakkara. Valok. Welin.
22. V. 1776 hankittu häpeäpenkki. Valok. Welin.
23. V. 1742 veistetty puulapio. Valok. Welin.

HENKILÖLUETTELO

Personregister

*Suluissa olevat nimet ovat asiakirjojen käyttämässä kieliasussa
Namnen inom parentes stå i resp. urkundens språkform*

A

Aadolf Fredrik 66, 136
A. C. Lukkari, kirkonisännöitsijä, Perniö 60
Ahlstedt, C. J. A. Insinööri 86
Almfelt, Axel. Arkkitehti, Tukholma 122, 123, 126, 127, 139
Almquist, J. Tinavaluri, Turku 65, 132, 139
Anders, ks. Antti
Andersson, J. Särkisalo 115
Angelin, J. Lasimestari 20, 36
Antti Sveninpoika (Anders Swensson). Perniö 58, 59
Antti Tuomaanpoika (Anders Thomasson). Räätäli, Perniö 54
Anttila, Eeva. Tekstiilitaiteilija 36, 52, 54, 69, 78
– T. Ylioppilas 18
A. P. Perniö 56
Arckman. Muurari, Kisko 119
A. S. (?). Hopeaseppä 111
Augustin, Henrik. Ruukinpatruuna 13
– Johanna Matilda 13. Ks. myös Åkerman
– Katariina, ks. Woivalin
– Matti (Matts). Kauppias 13
– Sofia Magdalena 120. Ks. myös Hjelmérus
Auran kultaseppä Oy, Turku 11, 111, 131, 135, 138
A. V. G. Hopeaseppä 51
Axberg. Rakuuna, Kisko 127, 138
Axehiell, Margareeta (Margaretha) 36. Ks. myös Sabelfana

B

Backman, Juhana (Johan). Puuseppä, Särkisalo 106, 109, 110, 116
Baer, Karoliina Vilhelmiina (Carolina Wilhelmina) 82, 83. Ks. myös Bremer
Bahne, E. G. Ylioppilas, Särkisalo 110, 115
– Emilia. Rouva, Särkisalo 111
de Bailliis, P. Kupariپیئتjä 85
Balk. Suku 34
Bassi, C. Arkkitehti, intendentti 126, 139
Bastman, Karl. Särkisalo 115
Berg, Hans Carlsson. Kellonvalaja, Tukholma 154, 156
v. Bergh, Yrjänä (Göran). Majuri 54
Bergman, Joonas (Jonas). Kirkkomaalari, Turku 75, 80, 86, 90
– Kustaa. Kisko 121

Bergroth, M. Ratsutilallisen tytär, Perniö 78
Berner, Samuel. Arkkitehti 14
Björkman, Bengt Magnus. Tehtaanomistaja, Perniö 100
Björkström, Paul. Kellonvalaja, Turku 65
Blomgren. Puuseppä, Kisko 118
– Mikael. Puuseppä, Turku 127
Blomster, J. Lasimestari 20, 36
Blomström, Juhana (Johan). Rakennusmestari, Perniö 24
Boije. Suku 63, 64
– Anders. Käskeynhaltija 64
– Briitta, ks. Horn
– Briitta Antintytär 64
– Niilo (Nils). Käskeynhaltija 64
Boose, Eelin Juhanan tytär (Elin Johansdotter) 64. Ks. myös Slang
Borg, Elsi. Arkkitehti 74, 124, 125, 126, 138, 139
Borgström, C. F. Hopeaseppä, Turku 56, 68, 88, 90
Boström. Lasimestari 20
Brand. Suku 126, 136, 139
– Jaakkima Didrikinpoika (Joachim Didrichson). Linnanpäällikkö 138
– Juhana (Johan). Kornetti 133
– Juhana (Johan). Luutnantti 36
– Juhana (Johan). Linnanpäällikkö 133
– Klaus (Clas). Ratsumestari 133, 136
Bremer, Arvid Th. Väapeli 88
– August. Luutnantti 82, 83
– Birgitta Katariina, ks. Helleberg
– C. O. Perniö 82
– J. Kauppias, Turku 54, 57, 68
– Joosef (Josef) 82, 83, 84, 89
– Jorris Eggert 82
– Josefa Aurora 71. Ks. myös Lybecker
– J. R. 78
– Karoliina Vilhelmiina, ks. Baer
– Robert. Ruukinpatruuna 82, 83, 85, 90
Brenner, Elias. Taiteilija 57, 63, 64, 68
Broman, Erland. Piispa 79
– Katariina (Catharina) 79, 99. Ks. myös Lagerbom
Byman, Yrjänä (Jöran). Rakennusmestari, Suomensjärvi 144
Böning, Fr. Kauppias, Tallinna 36, 55

C

Cairén. Maalari, Kisko 118
Cairenius, Efr. Puuseppä, Salo 126
– Joh. Puuseppä, Perniö 39
Cajander, Gabriel. Korpraali, Perniö 24
C. A. M. Perniö 63
Carlborg, C. A. Hopeaseppä, Turku 51, 68

Carpaeus, Gabriel. Käkymies, Perniö 60
Catharina, ks. Katariina
C. F. Särkisalo 115
C. H. F. Perniö 53
Christina, ks. Kristiina
Clodt v. Jürgensburg, Anna Charlotta 53, 54. Ks. myös *Creutz*
 – *J. A. Vapaaherra* 53
Collin, Pehtori, Perniö 93
Creutz, Anna Charlotta, ks. *Clodt v. Jürgensburg*
 – *Hedvig Eleonora*, ks. *Stenbock*
 – *Lauritsa (Lorentz)*. Maaherra 59, 60, 75, 81, 90
 – *Otto* 53
Cronmarck, Daniel. Asessori 91
Cumenius, Matti (Matts). Räättäli, Turku 54, 68
C. V. Perniö 100
v. Cöhler, Hedvig Charlotta 54. Ks. myös *Grunér*
 – *Juliana*, ks. *v. Morian*
 – *Thure*. Majuri 13, 54

D

Dahl, Eerik (Erik). Rakennusmestari, Perniö 73, 80
Dahlberg, K. E. Kisko 134
D. H. Perniö 100
Dichman, F. E. Kappalainen 133
 – *Katariina*, ks. *Escholin*
Doppsko, Pietari (Petter). Korp-raali, Perniö 67
Dufva, A. G. Hopeaseppä 51, 68
 – *Alitza Yrjänäntytär*, ks. *Galt*
 – *Pentti Henrikinpoika (Bench Hendrickson)* 60
van Dyck, Anthonis. Taiteilija, Alankomaat 85, 90

E

Eeder, Robert. Tehtailija, Lontoo 102
Eerik (Erik). Rakennusmestari (?), Perniö 39
Eerik Eerikinpoika (Erik Eriksson). Vuokraaja, Perniö 54
Eerik Eerikinpoika (Erik Eriksson). Torppari, Perniö 51
Eerik Matinpoika (Erik Mattsson). Suomensjärvi 142
Eerik Ristonpoika (Erik Kristersson). Ratsutilallinen, Kisko 120
Ehrenpreis. Suku 60
 – *Aadolf (Adolf)*. Ratsumestari 62, 63
 – *Juhana Aadolf (Johan Adolf)*. Luutnantti 62, 63
E. J. S. Perniö 39
Ekelöf, Elin, ks. *Stålhandske*
 – *Hannu (Hans)* 36
Ekman, R. W. Professori, taidemaalari 75, 80, 126, 139, 149, 156
Ekström, Gabriel. Talollinen, Suomensjärvi 153
Elgh, Mathias. Kirkkoherra 56, 59, 60
Elisabet Mikontytär (Lisbet Mikaelsson). Perniö 59
Enberg, N. Hopeaseppä, Turku 87, 90, 131
Engberg, Engla. Ratsutilallisen rouva, Perniö 57
Erik, ks. *Eerik*
Erlund. Puuseppä, Kisko 127
Escholin, Katariina (Catharina) 133. Ks. myös *Dichman*

F

Fahlsten, Joh. Kellonvalaja, Tukholma 79, 136, 137, 139, 154, 156
 – *Kristina*. Kellonvalajan rouva, Tukholma 79, 80
Falck. Rakennusmestari, Perniö 71
Falkenfelt, Kustaa (Gustaf) 64
Faxell, ks. *Cronmarck*
Finlay, Robert. Tehtaanomistaja 93
Finska Handarbetets Vänner, ks. *Suomen Käsityön Ystävät*
Fiskars Oy 136
Fleming, Klaus (Claes). Everstiluutnantti 89
 – *Lauri (Lorentz)*. Vapaaherra, kamarineuvos 138
Forsblom, Daniel. Kauppias, Turku 50
 – *Juhana (Johan)*. Ratsutilallinen, Perniö 56
af Forselles, Mary 85. Ks. myös *Wrede*
Forssten. Seppä, Kisko 135
Forsström, J. Ratsutilallinen, Särkisalo 115
 – *Gustav*. Ratsutilallinen, Särkisalo 114
Frankenhausen, C. Arkkitehti 32, 35, 69
Fredrik I 87
Fridman. Köysipunooja, Perniö 54
Friedl, J. Taiteilija 136
Frille, Margareeta 38. Ks. myös *Gyllenhierta*
Friman, Mikael. Kirvesmies, Perniö 15
Frisius, Elisabet. Kirkkoherran rouva 133. Ks. myös *Roos*
Frosterus, Alexandra. Taiteilija 49, 68, 109, 116
 – *Jaakob (Jacob)*. Kirkkoherra 59, 60
Förbom, Bertel. Merikapteeni, Särkisalo 115
 – *Henrik*. Laivuri, Särkisalo 113

G

Gabriel Iisakinpoika (Gabriel Isaksson). Suomensjärvi 155
Gadolin, A. Rovasti 10, 32, 70
Galt, Alitza Yrjänäntytär (Alitza Jörensdotter) 60. Ks. myös *Dufva*
 – *Kaarina Yrjänäntytär (Carin Jöransdotter)* 59
 – *Kaarle Henrikinpoika (Carl Henriksson)*. Korp-raali 63
 – *Mattias Yrjänänpoika (Mathes Jörensso)* 58
 – *Olavi Yrjänänpoika (Olef Jörensso)* 57, 58
 – *Yrjänä Olavinpoika (Jöran Olofsson)*. Vouti 58, 64
Geitel, J. G. Kirkonmaalari 118, 127, 131, 138, 139
Ghotan, Bartholomeus. Kirjanpainaja, Lyypekki 65, 68
Granberg, J. J. Kellonvalaja, Tukholma 154, 156
Gripenberg, O. S. Arkkitehti 37, 59
Grisilia Jaakontytär (Grisilia Jacobsdotter). Ratsutilallisen rouva, Perniö 77
Grubb, Katariina Elisabet (Catharina Elisabeth) 75, 88. Ks. myös *Kijk*
af Grubbens, M. M. Asessorin rouva 88. Ks. myös *Hirn*
Grundström, Juha. Rakennusmestari, Perniö 92
Grunér, Hedvig Charlotta, ks. *v. Cöhler*
 – *Juhana (Johan)*. Kapteeni 54
Grönholm, Klara Wilhelmina. Rouva, Särkisalo 112
Grönvall, S. C. Kellonvalaja, Tukholma 65
Gyllenhierta, Anna 38
 – *Hebla* 64
 – *Juhana Kristerinpoika (Johan Christersson)*. Majuri 38, 54

- Katariina (Catharina) 38, 54, 62. Ks. myös Ulf
- Margareeta (Margaretha, Margeta) 38, 54
- Margareeta, ks. Frille
- Maria 38

H

- H. A. D. S. A. Perniö 54
- Haartman*, Churdt, Kort. Kellonvalaja, Tallinna 137
- Hinrik. Kellonvalaja, Tallinna 136, 137, 138
- Hagner*, Kustaa (Gustaf). Puuseppä, Perniö 67
- Hall*, Daniel. Hopeaseppä, Turku 52, 68
- Hamberg*, Eerik (Erik). Muurari, Turku 15, 23
- Hammar*, Arvo (Arvid). Ratsutilallinen, Kisko 120
- E. Torppari, Perniö 78
- Hedengran*, Ambr. Kuparipiirtäjä, Tukholma 50, 68, 131, 139
- v. Heideken*, C. J. Arkkitehti 123, 124, 126, 138, 139
- Helleberg*, Birgitta Katariina (Birgitta, Brita Catharina). Rouva, Perniö 85. Ks. myös Bremer
- Hemflit Ab, ks. Kotiahkeruus
- Henrik Eerikinpoika (Hinrik Eriksson). Kirkonisännöittäjä, Perniö 65
- Hidström*, J. E. Hopeaseppä, Salo 152
- Hiljander*, E. J. Puuseppä, Suomensjärvi 154
- Hirn*, M. M., ks. af Grubbens
- Hjelmérus*, Sofia, ks. Augustin
- Holmén*, Mikael. Kirkonisännöittäjä, Särkisalo 110
- Hollman*, Isak (Isac). Merimies, Särkisalo 110
- Horleman*, J. A. Hopeaseppä, Tukholma 99, 103
- Horn*. Suku 119, 132, 136, 139
- Arvid. Valtioneuvos 133
 - Arvid. Kapteeniluutnantti 136
 - Briitta (Brita) 64
 - Cecilia 58. Ks. myös Sabelstierna
 - Eerik (Erik). Luutnantti 133, 136, 139
 - Eerik (Erik). Everstiluutnantti 138
 - Henrik 137
 - Kaarle (Carl). Käsikynhaltija, sotamarsalkka 136, 137
 - Kreu Olavinpoika (Grelss Olofson) 64
 - Kristiina (Christina) 133, 139. Ks. myös Stålhandske
 - Kristiina (Christina), ks. Kursell
- Hufvudsköld*, Yrjänä Henrikinpoika (Göran Henriksson). Kapteeniluutnantti 52
- Hult*, Abr. Kauppias, Tukholma 131
- Härkä*, Jaakko (Jacob). Ratsutilallinen, Suomensjärvi 143, 155, 156
- Hästesko*. Suku 139
- Beata Helena, ks. v. Morian
 - Martti Lindvedinpoika (Mårten Lindevedsson) 136
- Hörman*. Lautamies, Perniö 77

I

- I. A. S. B. Särkisalo 113
- Isak (Isack). Lainlukija, Perniö 65
- Ingman*, Tapani. Suomensjärvi 142
- I. S. B. Pehtori, Perniö 60

J

- Jalava*, Hellin. Neiti, Perniö 11
- Impi. Neiti, Perniö 11
- Jensen*, Georg. Hopeaseppä, Kööpenhamina 152
- Joosef Henrikinpoika (Josephus Hinrici). Kuudennusmies, Perniö 65
- v. Jordan*, Anna Magdaleena, ks. Liebstorff
- E. B. Majuri 54
 - E. J. Everstiluutnantti 54
 - Maria Elisabet, ks. Rigeman
- J. U. Suomensjärvi 155
- Juha Pietarinpoika (Johan Persson). Kisko 121
- Juhana (Johan). Talollinen, Särkisalo 113
- Juhana Kristerinpoika (Johan Kristersson). Ratsutilallinen, Perniö 60
- Juhanna Jaakontytär. Suomensjärvi 152
- v. Julin*, J. J. Tchtaanomistaja 102
- Jurva*, A. Urkujenrakentaja, Lahti 150, 156
- Järventausta*, E. Professori, arkkitehti 20, 31, 36, 66, 67, 69

K

- Kaario*, N. Taiteilija 115
- Kaarle XI (Carl, Carolus) 50, 131
- Kallio*, Kauno S. Arkkitehti 20
- Kangas*, M. Kuvanveistäjä 143
- Kangasalan urkutehdas 41
- Karlsson*, Märta. Neiti, Perniö 88
- Kestilä*, Olli. Arkkitehti 126, 127, 138, 139
- Kijk*, Hans Henrik. Ruukinomistaja 82, 87, 89, 90
- J. J. Ruukinomistaja 23, 73, 75, 84, 87, 88, 89
 - Katariina Elisabet, ks. Grubb
- Kiljunen*, V. Konservattori 32, 42, 44
- Kiskoensis*, Yrjänä Juhananpoika (Georgius Johannis). Kirkkoherra 131, 133, 136
- K. N. D. Perniö 61
- Kotiahkeruus Oy Ab Hemflit 88
- Kreu (Lappis Grels). Kisko 133
- Krister Matinpoika (Christer Mattsson). Ratsutilallinen, Kisko 135, 138
- Kristiina (Christina). Kuningatar 65
- Krok*, Eerik (Erik). Puuseppä, Särkisalo
- Kronqvist*, I. Muinaistutkija 80
- Kultahamara, ks. Suomen Kultaseppä Oy
- Kultakeskus Oy, Hämeenlinna 11, 50, 76, 88
- Kumlin*, Anders. Maalari, Nummi 145, 148
- Kursell*, Kristiina (Christina) 133, 136, 139. Ks. myös Horn
- Kustaa. Särkisalo 116
- Kustaa II Aadolf (Gustaf Adolf) 87
- Kustaa Vaasa (Gustaf Wasa) 132
- Könneman*, Hannu (Hans). Lasimestari 20, 36

L

- Lagerbom*, David 99
- Katariina, ks. Broman
- Lagus*, Gabriel Yrjänänpoika (Gabriel Georgii). Kappalainen 136

– Yrjänä Henrikinpoika (Georgius Henrici). Kirkkoherra 134, 136
 Lauri (Lasse). Kuudennusmies, Perniö 65
 Leino, Antti (Anders Leino, Leno). Puuseppä, Perniö 37, 39, 66, 68, 76, 80
 Lemun suku, ks. Horn
 Leppänen, Lauri. Taiteilija 120
 Levón, A. Hopeaseppä, Turku 111, 116
 Liedon mestari. Puunveistäjä 42, 44, 45, 67
 Liebstorff, Anna Magdaleena (Anna Magdalena) 54.
 Ks. myös v. Jordan
 Lihr, J. J. Hopeaseppä, Tammisaari 111, 116
 Liipola, Yrjö. Kuvanveistäjä 12
 Lilius, Th. Hopeaseppä, Turku 76, 77, 80
 Lilja, A. Pehtori 60
 Lillie, Axel. Kreivi 32, 63
 Lindblad, J. Tinavaluri, Turku 65, 77, 80
 Lindell, B. G. Rovasti 78
 Lindelöf, K. A. Varatuomari 54
 Lindén, Juhana (Johan). Merimies, Perniö 49, 50, 66
 Lindholm, Juhana (Johan). Ratsutilallinen, Särkisalo 110, 115
 Lindquist, Th. Rakennuskonservaattori 75, 79, 80
 Lindstedt, Elias. Hopeaseppä, Turku 50, 68, 152, 156
 Lindström, Isak (Isak). Rakennusmestari, Kisko 124, 144, 145, 148, 155, 156
 Litz, Kustaa (Gustaf). Ratsutilallinen, Perniö 77
 L. M. F. Perniö 53
 Lohrmann, E. Arkkitehti 145, 146, 149, 155, 156
 Loviisa Jaakontytär. Suomensjärvi 152
 Lucander, Kustaa (Gustaf). Kirkkomaalari 149, 150
 Luckfeldt, J. Rakennusmestari, Turku 31
 Lund, Jaakob (Jacob). Kirkkoherra 39, 40, 42
 Lundanus, Zach. Kirkkoherra 136
 Lundgren, Helena. Kisko 138
 – O. Hopeaseppä, Turku 99, 103, 131, 139
 Lundman, Joh. Muurarimestari. Turku 18
 Lundomästaren, ks. Liedon mestari
 Lybecker, Josefa Aurora, ks. Bremer
 – Klaus Reinh. (Claes Reinh.). Kapteeni 71
 Lüchow, F. W. Arkkitehti 19, 31, 32, 36, 67, 68
 Löfroos, Daniel. Lukkari, Särkisalo 110
 Lönberg, Henrik. Puuseppä, Kisko 127

M

Manelius, Juhana (Johan). Rakennusmestari, lukkari, Perniö 14, 15, 41, 54, 68
 Margareeta Antintytär (Margareta Anersdr.). Perniö 65
 Margareeta Yrjänäntytär (Margareta Göransdotter). Kirkkoherran rouva 134. Ks. myös Lagus
 Marnell, Samuel. Tinavaluri, Tukholma 112, 116
 Mascitti-Slotte, Karin. Taiteilija 11, 12, 109, 110, 116
 Matti (Mas). Kuudennusmies, Perniö 65
 Matti Matinpoika (Mas Masson). Kirkonisännöitsijä, Perniö 65
 Matti Simonpoika (Matts Simonsson). Räätäli, Kisko 133
 Maunu Antinpoika (Matts Andersson). Perniö 57

Melartopaeus, Elisabet. Kirkkoherran rouva 52. Ks. myös Thauvonius
 Mendelius, Kaarle (Carl). Kauppias, Turku 134
 Menander, C. F. Piispa 136, 137
 Meyer, G. Kellonvalaja, Tukholma 102, 103, 114, 116, 137, 138, 139
 Mick, Myck, Martti (Martin). Kellonvalaja, Turku 101, 103
 M. I. D. B. Särkisalo 113
 Mikael Yrjänänpoika (Michel Jörenson). Perniö 59
 Moliis, H. A. Pastori 92
 – Hjalmar 92
 – Oss. 92
 Montgomerie, John. Tehtaan isännöitsijä 93, 102
 v. Morian, Beata Helena 56. Ks. myös Hästesko
 – C. A. Eversti 13
 – J. Chr. 13
 – Juliana 13. Ks. myös v. Cöhler
 M. R. Perniö 100
 Munck, Hannu (Hans). Käsikynhaltija 64
 – Katariina, ks. Slang
 – Margareeta, ks. Starck
 Muurlan suku (myös Stiernkors), Kaarina Eerikintytär 58, 59, 64. Ks. myös Slang
 Myra, Lauri (Lars). Kirkkomaalari, Turku 36, 37, 68, 69
 Mäkinen, Iivari. Kisko 135
 Möller, Henrik Andreaksenpoika (Hinrich Christersson?). Majuri 64
 – Hebla, ks. Gyllenhierta

N

Nebb. Lasimestari 20
 N. H. Särkisalo 111
 Niemi, O. Taiteilija, ylikonservaattori 42, 44, 45, 127, 128, 129
 Nygren, Karl. Konservaattori, Turku 85, 90
 Näsman, E. Kellonvalaja, Turku 65, 68, 89, 90

O

Orenius, Mikko Mikonpoika (Mikael Mikaelsson). Kirkonisännöitsijä, Kisko 120
 Osberg & Bade. Valimo, Helsinki 65, 69

P

Packalenius, Tuomas (Thomas). Kirkkoherra 133, 136
 Pajulin, Simo (Simon). Seppä, Kisko 121
 Pernaja, A. Arkkitehti 147, 148, 155, 156
 Petman, H. Hopeaseppä, Viipuri 87, 88, 90
 Pettersson, W. Hopeaseppä, Turku 77
 Pietari Henrikinpoika (Petrus Henriksson). Maalari 32, 67
 Pietari Kemiöläinen (Petrus murator de Kymitto). Muurari 31, 67
 Pietilä, Elias. Talollinen, Suomensjärvi 143
 – Kustavi. Talollinen, Suomensjärvi 143

Pihl. Puuseppä, Kisko 118
Pihlström, Iisak (Isac). Rakennusmestari, Kisko 124
Pihra, A. Hopeaseppä, Turku 51
Piimänen, Antti (Anders). Rakennusmestari 24, 31, 68, 121, 123, 138, 139
Pipping, N. Kauppias, Turku 54, 68
Planman. Kauppias 158
Pohjavuori, T. Lasimestari, Turku 36
Precht, Burchardt. Kuvanveistäjä, Tukholma 96, 103

R

Rancken, E. A. Kirkonisännöitsijä, Perniö 24
Reiman, Mathias. Puunveistäjä, Turku 39, 99, 103
Ribbing, Bengt. Maaherra 65, 68
Rieman, Juhana (Johan). Nimismies, Perniö 36
Rigeman, Maria Elisabet 54. Ks. myös v. Jordan
Ringvall. Kelloseppä, Turku 135
Rooman, ks. Råman
Roos. Kersantti, Kisko 136
 – A. G. Hopeaseppä, Turku 76, 80, 132, 139, 152, 156
 – Elias Kristofferinpoika (Elias Christoffersson). Kirkkoherra 121, 136, 137, 154
 – Elisabet, ks. Frisius
 – Kristoffer (Christoffer). Kirkkoherra 133, 136, 137, 138, 141
Rosell, Katariina. Rouva, Kisko 133
 – Sofia. Neiti, Kisko 133
Rosenberg, Kustaa (Gustaf). Muurarimestari, Turku 18
Rosendal, Helena 102. Ks. myös Thorwöste
Rostedt, Mikael. Kellonvalaja, Luvia 79, 80
Rubens, P. P. Taiteilija 86, 87, 90
Ruth, Herman. Seppä, Kisko 127, 138
Rålambstierna, Maunu (Magnus). Asessori 36
Råman, Juhana (Johan). Urkujenrakentaja, Hämeenlinna 110
Rääf, Arvid. Luutnantti 64

S

Sabel, *Sabelfana*, Katariina (Catharina) 52
 – Krister Henrikinpoika (Krister Henriksson). Majoitusmestari 77
 – Lindved Klaunpoika (Lindwedh Classon) 61, 62
 – Margareeta, ks. Axehiellm
 – Margareeta Yrjänäntytär 61
 – Yrjänä (Jöran). Majuri 35, 36, 61
Sabelstierna. Suku 54
 – Anna, ks. Slang
 – Cecilia, ks. Horn
 – Erik Henrikinpoika (Erik Henriksson). Vouti 58
 – Henrik. Ratsumestari 39, 63
 – Henrik Eerikinpoika (Hinrich Erichsson) 64
 – Kreu Eerikinpoika (Grels Erichsson) 64
 – Kustaa (Gustaf). Kornetti 36
Sahlstedt, K. S. Hopeaseppä, Turku 131, 132
Sakari Yrjänänpoika (Zacharias Jöransson). Kisko 133
Salonius, Gabriel. Kirkkoherra 60
Sander, Matti (Matts). Kirvesmies, Turku 107, 116

Sass, Eerik (Erik) 64
 – Henrik 64
Sauer, C. Tinavaluri, Tukholma 132, 139
 – J. Tinavaluri, Tukholma 101, 103
Saxén. Puuseppä, Perniö 71
Schoultz, J. T. Taitelija 9, 12, 20
Schröder, C. F. Arkkitehti 81
Schultz, J. Fr. Rakennusmestari 118, 138, 139
Seppälä, Markku. Seppä, Perniö 66
Sevón, A. Hopeaseppä, Turku, 51, 68, 131, 132, 139, 152, 156
 – Eerik (Erik). Notaario, Perniö 60
Signell, Karl. Talollinen, Särkisalo 113
Silenius. Muurari 145
Silvanus, *Silfvast*, Henrik Knuutinpoika (Hinricus Canuti). Kirkkoherra 65
Silvo, Jaakko Tapaninpoika (Jacob Staffansson). Muurarimestari, Turku 18
Sipelius, Juha (Johan). Puuseppä 41, 68
Sipi (Sigfrid). Puuseppä, Turku 41, 68
Sjöholm, Augusta. Rouva, Perniö 57
Sjöström, Eerik. Puuseppä, Perniö 127
Skalm, Lauri Hannunpoika (Lasse Hansson) 57
Skarp, Pietari (Pehr). Vouti, Perniö 56
Slang. Suku 63, 64
 – Anna 39, 63. Ks. myös Sabelstierna
 – Eelin Juhanantytär, ks. Boose
 – Eerik Eerikinpoika (Eric Eriksson) 61
 – Eerik Perttelinpoika (Eric Bertilsson). Käskeynhaltija, amiraali 58, 59, 61, 64
 – Kaarina Eerikintytär, ks. Muurlan suku
 – Katariina Eerikintytär (Catharina Eriksdotter) 64. Ks. myös Munck
 – Klaus Eerikinpoika (Klas Eriksson). Eversti 64
 – Margareeta Eerikintytär (Margareta Eriksdotter) 64. Ks. myös Stålhandske
 – Margareeta Pietarintytär (Margritta Persdotter) 58, 59. Ks. myös Spore
Slotte-Mascitti, ks. Mascitti-Slotte
Sonni, Mikko. Rakennusmestari 123
Spore, Margareeta Pietarintytär, ks. Slang
 – Pietari (Per) 58
Starck, Margareeta Olavintytär (Margareta Olofsdotter) 64. Ks. myös Munck
Stenbock, Hedvig Eleonora 59, 60, 75, 76. Ks. myös Creutz
Stenros, Pirkko. Sisustusarkkitehti 31, 36, 37, 69
Stenroos, H. J. Puuseppä, Turku 149, 154, 156
Stiernkors, ks. Muurlan suku
 – Hebla 64. Ks. myös Ållongren
Stodius, Eerik (Erik). Kappalainen 133, 135
Ståhlfor, Elias. Tinavaluri, Turku 51, 52, 68, 112, 114, 116
 – Erland. Tinavaluri, Turku 52, 68, 134, 139
Ståhlström, Pentti (Bengt). Tinavaluri, Turku 132, 139
Stålhandske, Elin 36. Ks. myös Ekelöf
 – Hannu Jussinpoika (Hans Jönsson). Käskeynhaltija 64
 – Kristiina, ks. Horn
 – Margareeta Eerikintytär, ks. Slang
 – Torsten. Kenraali 133, 139
Sundsten, J. Rakennusmestari, muurari 121, 122, 123, 138, 139

Sundvall, Juhana (Johan). Kirkkoherra 52
 Suomen Kultaseppä Oy, Turku 51, 56, 111
 Suomen Käsityön Ystävät, Helsinki 53, 69
Suutarkylä, Elias. Tilallinen, Särkisalo 115
Sweidel, G. Kirkkomaalari, Turku 87, 90
 Sven. Kultaseppä, Turku 52
 Sven Antinpoika. Perniö 59
Såltin, Alexandra, ks. Frosterus
Sährström, Antti (Anders). Puuseppä, Perniö 41
Söderholm, Matti (Matts). Ratsutilallinen, Särkisalo 114
Söderstrand, C. G. Maalari, Turku 125, 127, 139
Söderström, G. L. Hopeaseppä 52

T

Tapani Matinpoika (Staphan Masson). Perniö 65
Tavast. Suku 34, 35
Tegelsten, Kaarle (Carl). Vaskenvalaja, Pietari 134, 139
Teitoni. Sorvari, Kisko 135, 139
Tenlenius, C. Kirkkoherra 132
Ternandt, Ambr. Kellovalaja, Turku 114, 116
Thauwoni. Ratsumestari, Suomensjärvi 154
 – Elisabet, ks. Melartopaeus
 – Gabriel. Kirkkoherra 52, 66
 – Kristian (Christian). Kirkkoherra 142
 – Niilo Antinpoika (Nicolaus Andreae). Kappalainen 65
 Thomas, ks. Tuomas
Thorwöste, Juhana (Johan). Tehtaan johtaja 101, 102
Thuresson, B. Th. Hopeaseppä, Turku 151, 156
Tranberg. Kisko 121
Troberg, J. Laivuri, Särkisalo 113, 115
Tulenheimo, Martti. Urkujenrakentaja 110
 Tuomas Eerikinpoika (Thomas Ersson). Perniö 65
Törnqvist, A. Hopeaseppä, Turku 151, 156

U

Uggelberg, Mikael. Kisko 133
Ulf, Katariina, ks. Gyllenhierta
 – Pietari (Peter). Laamanni 62, 63
Ulfelt, Ebbe. Kenraali 62, 63
Ulnerus, Iisak (Isac). Kappalainen 37, 38, 52, 57, 58, 60
Uppman, Carl. Ratsutilallinen, Särkisalo 109, 115
Urnovius, Joh. Kappalainen 154

V, W

Wahlroos, W. Taiteilija 88
Wallace, Kustaa (Gustaf) 63

Wallin, Antti (Anders). Puuseppä, Suomensjärvi 142
 – Henrik. Talollinen, Suomensjärvi 144
Vapaamäki, Lauri. Maanviljelijä, Kisko 135, 138
Varvikko, Kalle. Perniö 65
 – Tyyne. Rouva, Perniö 65
Wendell, J. Neiti, Perniö 53
 – N. Neiti, Perniö 53
Wetterberg, Gabriel. Tinavaluri, Tukholma 112, 116
Widman, Kustaa. Maalari, Kisko 127
Wikström, Joh. Vaskenvalaja, Turku 153, 156
Wilde, J. A. Johtaja, Kisko 126
Wiman, A. Talollinen, Kisko 134
 – Henrik. Ratsutilallinen, Kisko 120
Winter, Juhana (Johan). Kirjanpainaja, Turku 136
Wirkkala, I. Taiteilija 12, 120
 – Tapio. Taiteilija 12
Woivalin, Katariina (Catharina) 13. Ks. myös Augustin
Wrangel, C. G. Sotamarsalkka 12
Wrede, Mary, ks. af Forselles
 – R. W. Vapaaherra, ruukinomistaja 85, 88
Vuorinen, Hilikka. Tekstiilitaiteilija 53
Wuorio, S. Lasimaalaamo, Helsinki 109
Wählström, Carl. Urkujenrakentaja 110, 116

Y

Ylander, Elias. Ratsutilallinen, Suomensjärvi 144
 – Helena Sofia Matintytär. Rouva, Suomensjärvi 144
 Yrjänä Hannunpoika (Göran Hansson). Talollinen, Särkisalo 113
 Yrjänä Sveninpoika (Jöran Svensson). Perniö 58, 59

Z

Zacharias, ks. Sakari
Zachariassen, J. A. Urkujenrakentaja, Uusikaupunki 41, 68, 75, 76, 80, 127, 139

Å

Åkerman, Johanna Matilda, ks. Augustin
 – Kaarle (Carl). Kauppias 13
Allongren, Hebla, ks. Stiernkors
 – Niilo (Nils). Vouti 64
Åstedt, *Åkerstedt*, David, Daniel. Maalari, Turku 125, 126, 127, 130, 131, 139

Ö

Österlund. Rakennusmestari, Perniö 24

OIKAISUJA JA LISÄYKSIÄ

Turun arkkihiippakunta—Mynämäen rovastikunta

MYNÄMÄKI

s. 9. Kirjallisuuteen on lisättävä *Väinö Perälä*, Mynämäki 1260–1960. Turku 1963.

MASKU

s. 143. Kirjallisuuteen on lisättävä *Aulis Oja*, Maskun historia. Turku 1966.

Turun arkkihiippakunta—Tuomiorovastikunta I

KUUSISTO

s. 41. Kirjallisuuteen on lisättävä *Väinö Perälä*, Kuusiston seurakunnan vaiheita. Varsinais-Suomen maakuntakirja 13, Turku 1955.

MAARIA

s. 56. Kirjallisuuteen on lisättävä *Aili Tallgren*, Maarian kirkonäijä. Kotiseutu I, Helsinki 1910 ss. 85–87, ja *A. M. Tallgren*, Maarian pitäjän paimenmuisto 1500 ja 1600-luvuilla. Hist. ark. 44, ss. 39–60.

s. 85. KM valok. 88268 näyttää v. 1732 tehdyn kasukan ehjänä.

s. 86. KM valok. 88269 näyttää myöhemmin hävinneen, v. 1804 lahjoitetun kalkkiliinan. Keskelle on kirjottu Kristuksen piinavälineet, kulmiin kukkia. Kirjottu teksti: "A. C. Tengström / D: 10 Martii / Anno / 1804." Samassa kuvassa ovat kirkon muut kalkkiliinat.

PAATTINEN

s. 226. Kirjallisuuteen on lisättävä *Kyösti Kaukova*lta, Katkelma Paattisten pitäjän historiaa. Lännetär, uusi jakso I, Helsinki 1908, ja Kirjallisia tietoja Paattisista v:een 1600. Varsinais-Suomi I, Turku 1917.

Turun arkkihiippakunta—Perniön rovastikunta II

SALO-USKELA

s. 9. Kirjallisuuteen on lisättävä *Aulis Oja*, Uskelan kirkkoriita vuosina 1795–1830. Varsinais-Suomen maakuntakirja 5, Turku 1934.

s. 10. Kiikalasta tässä kohden vääriä tietoja; vrt. s. 79 sekä *Historisk Tidskrift för Finland* 1967, 1 s. 32.

s. 26. Salon kaupungista n. kilometrin verran pohjoiseen on ollut venäläisen lasaretin hautausmaa Suomen sodan ajoilta. Maa on täynnä pitkulaisia kuoppia ja vanhemmat paikkakuntalaiset sanoivat vielä vuosisadan vaihteella nähneensä "muutamia vuosia sitten" paikalla puuristejä, joiden hävittämiseen liittyi taikauskoisia käsitteitä (*Niilo Kallio*, Venäläinen hautausmaa Uskelassa. Kotiseutu, näytenumero. Helsinki 1910).

KIIKALA

s. 79. Kirjallisuuteen on lisättävä *Edv. Inkinen*, Teuvalaisen arkkitehdin Nils Johan Östermanin vaiheita. Kytösavut 8, Vaasa 1958.

s. 83. Kirkon piirustukset hyväksyttiin 26. 8. 1854.

HALIKKO

s. 120. Kirjallisuuteen on lisättävä *K. K. (Meinander)*, Halikon kirkko ja Joensuun kartano. Kotiseutu II, Helsinki 1911.

HENKILÖLUETTELO

s. 191. *Petrus Gregori* on Pietari Gregoriuksenpoika, ei Pietari Yrjänänpoika.

RÄTTELSER OCH TILLÄGG

Turun arkkihiippakunta — Mynämäen rovastikunta
Se litteraturtillägg ovan.

Turun arkkihiippakunta — Tuomiorovastikunta I
Se litteraturtillägg ovan.

Turun arkkihiippakunta — Pernön rovastikunta II
Se litteraturtillägg ovan.

K I I K A L A

s. 96. Referat VI: Ritningarna uppgjorda av N. J. Österman och approberade av Lohrmann 26. 8. 1854.